

Г. О. Козачук

Українська МОВА

ПРАКТИКУМ

2-ге видання,
перероблене і доповнене

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Навчальний посібник для студентів
гуманітарних спеціальностей
вищих навчальних закладів

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
2008

УДК 811.161.2(076)
ІІЖ 81 2(4Укр)-923
к 59

*Гриф надано Міністерством освіти
науки України (лист від 29 червня
2005 р. № 14/18.2-1473)*

*Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено*

Рецензент — канд. філол. наук *Л. Ю. Шевченко* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Редактор *Н. В. Леонова*

Козачук Г. О.

К59 Українська мова: Практикум: Навч. посіб. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Вища шк., 2008. — 414 с.
ISBN 978-966-642-385-9

Навчальний посібник містить теоретичний матеріал з української фонетики, орфографії, словотвору та пунктуації, а також систему орфографічних, пунктуаційних та графічних вправ і завдань, спрямованих на вироблення у студентів навичок грамотного письма, усного мовлення, на підготовку до опанування теоретичних мовознавчих курсів. У другому виданні посібника (1-ше вид. — 1991 р.) уточнено окремі визначення лінгвістич-

ISBN 978-966-642-385-9

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник «Українська мова. Практикум» написано відповідно до чинної програми з української мови для вищих навчальних закладів. Він охоплює основні питання фонетики і граматики української мови, проте головну увагу в ньому приділено орфографії і пунктуації. Посібник передбачає закріплення знань з української мови, здобутих у школі, і підготовку студентів до вивчення теоретичних лінгвістичних дисциплін, насамперед курсу «Сучасна українська літературна мова». Це зумовлює і специфіку побудови посібника: він орієнтований передусім на поглиблення і розширення знань з основних розділів шкільного курсу української мови та на постійне тренування для вироблення навичок грамотного письма й усного мовлення. Для цього у посібнику вміщено відповідний теоретичний матеріал і різноманітні усні й письмові вправи, спрямовані на самостійну творчу роботу студентів. Виконання багатьох вправ потребує роботи зі словниками, іншою довідковою літературою, сприяє виробленню звички працювати з науковими джерелами. Значна частина завдань орієнтує на вдосконалення зв'язного мовлення, написання творчих робіт.

Дидактичним матеріалом для вправ слугують окремі слова, словосполучення та речення з необхідними орфограмами та пунктограмами, зв'язні тексти, дібрані з художніх творів та інших джерел.

ФОНЕТИКА

Усі слова в мові складаються зі звуків, тобто мають звукове оформлення. **Розділ мовознавства, який вивчає творення звуків та їх властивості, називається фонетикою** (від гр. *phōnētikōs* — звуковий; *phone* — звук). Фонетика досліджує звуковий склад мови з різних сторін: опис його розвитку на сучасному етапі (*описова фонетика*), історичні зміни фонетичного складу (*історична фонетика*), зіставлення фонетичних систем кількох мов (*зіставна фонетика*), загальні питання звукового складу різних мов (*загальна фонетика*). Фонетика української мови вивчає процес творення звуків, їх властивості та звукові зміни.

Усне мовлення — це потік звуків, за якими людина розрізняє значення слів і їх форми. Процес мовлення відбувається тоді, коли одна людина творить звуки й організовує їх у слова, а інша сприймає їх органами слуху. Отже, звук — це найменша одиниця мови, яку ми вимовляємо і чуємо.

Звуки мови творяться мовними органами людини, до яких належать губи, зуби, язик, піднебіння, гортань, голосові зв'язки. Мовні органи становлять мовний апарат. Для того щоб утворився звук, мовні органи змушені діяти, рухатися. Приведення мовних органів у рух відбувається за допомогою дихання, а саме у процесі видихання повітря, ввібраного легеньми під час вдиху. Повітря, проходячи через дихальні шляхи у гортань, зачіпає голосові зв'язки, які від цього коливаються і утворюють звучання, що називається **голосом**. Робота мовного апарату здійснюється за участю центральної нервової системи.

За природою, способом творення і функцією звуки мови — складні одиниці. Вони характеризуються за фізичними особливостями як явище фізичне (акустичне), бо виникають, як і інші звуки у природі, внаслідок коливання повітря; анатомо-

фізіологічне, оскільки творяться мовними органами людини за участю головного мозку, а також як явище суто мовне, бо звуки утворюють слова, за допомогою звуків розрізняються значення слів та їх форми. Для мовознавства ця властивість звуків найістотніша.

ЗВУКИ МОВИ

§ 1. Голосні звуки

Не всі звуки мови творяться однаково: у творенні одних бере участь лише голос ([a], [o], [y], [e], [u], [i]), у творенні інших — голос і шум ([θ], [з], [ϕ], [г]), деякі творяться лише шумами ([m], [c], [ф], [x]). Тому залежно від положення мовного апарату й акустичних властивостей звуки української мови поділяються на голосні й приголосні.

В українській мові є шість голосних звуків: [a], [o], [y], [e], [u], [i]. Вони утворюються музикальним тоном (або голосом) унаслідок періодичних коливань голосових зв'язок. При творенні голосних звуків видихуваний струмінь повітря не зустрічає значних перепон, які спричиняють виникнення шуму (що особливо важливо для творення приголосних звуків). Голосні звуки розрізняють за місцем і способом творення. При творенні голосних звуків [o] та [y] активну участь беруть губи — витягуються вперед і трохи заокруглюються, тому вони називаються лабіалізованими (від лат. labium — губа). Всі інші голосні називаються нелабіалізованими.

Найважливішу роль у творенні голосних звуків відіграє язик — найрухливіший орган у ротовій порожнині. Спинка язика може рухатися у горизонтальному і вертикальному напрямках. За місцем творення, тобто залежно від положення спинки язика у горизонтальному напрямі щодо піднебіння, виокремлюють голосні переднього ([i], [u], [e]) і заднього ([y], [o], [a]) рядів. За способом творення, тобто залежно від того, чи спинка язика піднімається до піднебіння максимально, чи незначною мірою, чи зовсім не піднімається, звуки поділяються на голосні високого ([*], [*/]), високо-середнього ([u]), середнього ([e], [o]) та низького ([a]) підняття. Класифікацію голосних звуків можна подати у вигляді такої схеми:

Ряди

Висхідні	Високе	Передній	Середній	Задній
	Високо-середнє	и		<у>
	Середнє	е		<о>
	Низьке			а

Вимова голосних залежить від їх позиції у слові. Найчіткіше й найвиразніше вимовляються вони під наголосом. У ненаголошеній позиції частина голосних змінює свою якість: [e] наближається до [e̞]: [e̞^u] — [ze̞^uлений], [пше̞^uниця]; [u] до [e̞] — [жи̞^eвемо], [зи̞^eма]; [o] до [y] — [зоУзуля], [ко[^]жух].

Вправа 1. Схарактеризуйте положення язика і губ при вимові звуків [i] - [y], [i] - [v], [i] - [a], [y] - [o], [a] - [o], [e] - [o], [a] - [y].

Вправа 2. Розмістіть голосні [a], [o], [y], [e], [и], [i] у таблиці класифікації голосних звуків, обґрунтуйте місцезнаходження в ній кожного звука.

Вправа 3. Порівняйте вимову звуків [v], [и], [o] в наголошеній і ненаголошеній позиціях. З'ясуйте відмінність у вимові.

Село, веселий, земля, чебрець, широчезний, щебетати, кишеня, бережливість, математика, величати, голубка, голуб, розумний, розум, сполучення, пробудження, пробувати, подумати, Чорнухи, сметана, весло, бриніти, експеримент, реферативний, ефективний, ресурси, характеризувати, степовий.

Вправа 4. Дайте характеристику всіх голосних під наголосом.

Зразок: [y] за місцем творення — заднього ряду, при вимові його спинка язика спрямована до задньої частини ротової порожнини; за способом творення — високого підняття, бо спинка язика максимально піднята до піднебіння; лабіалізований, бо при вимові губи заокруглюються і витягуються вперед.

Небо, зима, сила, сісти, сумно, сонце.

Вправа 5. Назвіть службові слова, кожне з яких співвідносне з одним голосним звуком, уведіть їх у речення, схарактеризуйте як окремі звуки.

Вправа 6. Визначте, якими звуками різняться слова *линь* — *лань*, *том* — *там*, *роти* — *роты*, *ситий* — *сотий*. Поясніть лексичне значення кожного слова.

Вправа 7. Доберіть чотири пари слів, щоб у кожній з них слова різнилися одним звуком. Уведіть ці слова у речення, схарактеризуйте їх морфологічні ознаки, розкрийте лексичне значення.

Вправа 8. Вкажіть, які ненаголошені голосні в українській і російській мовах мають майже однакову вимову, а які — різну.

§ 2. Приголосні звуки

Приголосні звуки є результатом шумів, які виникають унаслідок того, що струмінь видихуваного повітря проходить крізь перепону, утворювану на його шляху органами мовлення. Приголосні звуки класифікують за: а) участю у їх творенні шуму та голосу; б) місцем творення; в) способом творення. За участю шуму і голосу розрізняють шумні приголосні, в яких шум переважає над голосом або голос зовсім відсутній, і сонорні (від лат. *Бологим* — звучний), у яких голос переважає над шумом. До шумних приголосних належать: [б], [л], [д], [ті [з], [с], [ж], ШЛДж], [де], [ч], [ʎ], [ці [г], [к], [Г], [ф], [дʹ], [вʹ], [зʹ], [сʹ], [дзʹ], [цʹ]. Залежно від роботи голосових зв'язок приголосні поділяються на дзвінкі і глухі, тобто утворюють, за незначним винятком, акустичні пари [б] — [л]; [д] — [м]; [дГ] - [тʹ], [з] - [в]; [зʹ] - [н]; [ж] - [ш]; [дж] - [ч]; [ді] - [ці [аʔ] - [цʹГ [г] - [хі М - [к].

Глухий [ф] у сучасній українській мові співвідносного дзвінкого не має.

До сонорних належать: [л], [р], [м], [«], [в], [ʎ], а також [лʹ], [«ʹ]• [рʹ]- Усі сонорні приголосні дзвінкі.

За місцем творення приголосні поділяються на такі групи:

а) губні і, які утворюються за активною участю губ: [б], [я], [в], [ʎ], [ф];

б) передньоязикові, які утворюються за активною участю передньої частини спинки і кінчика язика: [д], [дʹ], [лі], [Гʹ], [з], [зʹ], [с], [сʹ], [дз], [дзʹ], [ж], [дж], [ч], [ш], [ці [ці, [ні [«1, [р], [рʹГ [лі И ;

в) середньоязикові [ʎ], що твориться за активною участю середньої частини спинки язика, коли вона піднімається і зближується з твердим піднебінням;

г) задньоязикові, що творяться за активною участю задньої частини спинки язика, яка зближується з м'яким піднебінням: [к], [х] та [г]: [казати], [куди], [хата], [хм'я], [ганок], [ідзʹ], [гн'я], [гурлига], [гул'а];

д) глотковий [ɛ], який утворюється у порожнині глотки:
[-rijina I, [година], [ɛ'Ілка], \ɣet\.

За способом творення приголосні поділяють на такі групи:

а) проривні, або зімкнені: [б], [п], [д], [ɛ], [от], [от'], [І], [к\]. При їх творенні відбувається прорив зімкнення мовних органів;

б) щілинні: [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'І [ж], [жс], [у]. [«], [х]. Під час творення цих звуків між мовними органами утворюється вузька щілина, крізь яку протискується видихуване повітря;

в) зімкнено-прохідні: [м], [н], [р], [л], [н'], [л'], [р\]. При творенні цих звуків мовні органи одночасно утворюють зімкнення і прохід;

г) африкати, або злиті: {дз}, {дз'}, {дж}, [ч], [ц], [ц']. Ці звуки утворюються внаслідок злиття двох звукових елементів, з яких один проривний [от] або [д], а другий щілинний [с], [ш] або [зі, [ас]: [дз] = [д] + [з]; [дз'] = И + [з']; [дж] = [д] + [ж]; [ч] = - [т] + [уі]; [ц] - [т] + [с]; [ц\] = [т\] + [с']. За звучанням розрізняють також свистячі і шиплячі приголосні звуки. Між ними існує співвідношення: свистячі [с], [с'І, [з], [з'], [ц], [ц\], [дз], [дз'] — шиплячі: [ш], [жс], [ч], [дж].

Приголосні української мови розрізняються також за м'якістю/твердістю. Пом'якшення приголосних звуків відбувається внаслідок додаткового підняття спинки язика до твердого піднебіння. Таке наближення буває неоднаковим, тому і м'якість приголосних різна. Розрізняють приголосні м'які й пом'якшені. До м'яких належать: [<?], [т\], [«], [л'], [у], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [р']\ до пом'якшених: — [б'], [л'], [в*], [м% [ф'і [ж\, [ч'], [ш'], [дж'], [г'], [«'], И-

Пом'якшеними є також подовжені звуки: [ас:], [ч:], [ш:]: [зб'іж'.а], [п'іч'.у], [розк'іш'.у].

Пом'якшення приголосних відбувається:

а) перед голосним [і], якщо він не є початком кореня після префікса: [д'ід], [с'іл], [н'іч], [з'ірка], [р'ідко], але безідейний, безіменний;

б) перед голосними [а], [о], [у], [е\ [cfády], [л'он], [л'уди], [син'е]. Не пом'якшуються у цій позиції шиплячі: жар, шостий, чудо;

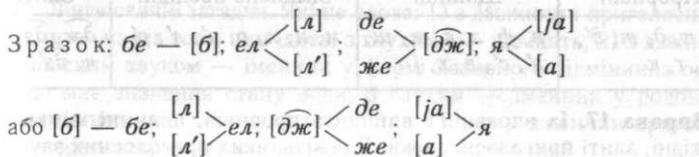
в) [д\, [от'], [н'], [л'], [з'], [с'І, [ц'], [дз'] у кінці слова і складу: [л'гд'], [с'ад'мо], [бат'ко], [л'із'], [бліз'ко], [дес'], [гедз'], [козац'кїі], [стал'], [в'Іл'ній], [ден'], [нен'ка];

г) [в'] перед [а] у словах [с'в'а'то], [ц'в'ах], [дз'в'акнути].

Вправа 9. Перепишіть таблицю розподілу приголосних за участю шуму і голосу. Перелічіть і запам'ятайте їх.

Шумні	Сонорні
<i>б, п, д, д', т, т', дз, дз', дж, ч, ц, ц', ж, з, з', ф, с, с', ш, г, к, х, ґ</i>	<i>в, м, н, н', л, л', р, р', і</i>

Вправа 10. Впишіть усі літери українського алфавіту, які позначають приголосні звуки. Зіставте відповідність звуків і літер. Визначте, внаслідок чого виникає розбіжність. Складіть таблицю відповідності літер і звуків.



Вправа 11. Впишіть окремо шумні і сонорні приголосні. Зіставте їх з наявними у таблиці, додайте ті, яких у тексті не було.

Ще листя жде, і листопад — зелений,
І тускле сонце майже гріє. Лиш
Якась тонка імла лягла на клени,
На день, на запорошений спориш
І на чуже містечко. Дивна тиша
У стомленій природі (Малан.).

Вправа 12*. Лінгвістичні загадки: 1) Яке слово складається з губного сонорного, голосного переднього ряду високо-середнього підняття, носового сонорного, голосного заднього ряду середнього підняття, губного сонорного, голосного заднього ряду низького підняття? 2) Яке слово складається з м'якого бокового сонорного, голосного переднього ряду високого підняття, дрижачого сонорного, голосного заднього ряду низького підняття? 3) Яке слово складається із зімкненого носового сонорного, бокового сонорного, голосного переднього ряду високо-середнього підняття, зімкненого носового сонорного?

Вправа 13. Перепишіть таблицю розподілу приголосних за місцем творення. Поясніть відмінності у творенні звуків.

Губні	Язикові	Глотковий
<i>б</i>	<i>д, т, з, с, дз, ц, ж, ш, ч, дж, л, р, н та з', ц',</i>	<i>г</i>
<i>п</i>	<i>р', &, т', л', ні, с', дз' — передньоязикові</i>	
<i>в</i>	<i>/ — середньоязиковий</i>	
<i>м</i>	<i>ґ, к, х — задньоязикові</i>	
<i>ф</i>		

*Відповіді на лінгвістичні загадки наведено на с. 409.

Вправа 14. Випишіть із вправи 11 три губні, передньоязикові, ядубої ікопі та глотковий звуки. Вкажіть, яких приголосних звуків у іексті немає. Назвіть слова, в яких одні й ті самі літери позначають айю передньоязикові, або середньоязикові приголосні звуки.

Вправа 15*. Лінгвістичні загадки: 1) Яке слово складається з двох однакових губних звуків і двох голосних заднього ряду низького підняття? 2) Яке слово складається з двох різних губних і голосного заднього ряду середнього підняття та голосного заднього ряду низького підняття?

Вправа 16. Перепишіть таблицю розподілу приголосних за способом творення. Поясніть відмінність у творенні їх.

Проривні	Щілинні	Зімкнено-прохідні	Злиті
б, п, д, т, д', т', г, к	в, ф, з, с, ж, ш, з', с', з, х, \	м, н, л, р, н', л', р'	дж, дз, ц, ч, дз', ц'

Вправа 17. Із вправи 11 випишіть проривні, щілинні, зімкнено-прохідні, злиті приголосні звуки. Вкажіть, яких приголосних звуків у тексті немає.

Вправа 18. Перепишучи слова, вставте пропущені літери з чи г.
 ..олова, ..олос, ..ава, ..ел.лт, ..ай, ..асити, ..уля, доро..а, ..анок, ..едзь, ..рати (дієслово), ..рати (іменник), ..ніт, ..острий, ..лина, а..рус, дзи..а.

Вправа 19. Знайдіть у поданих словах злиті приголосні. Поясніть, чому вони так називаються.

Саджанець, джаз, дзвін, чебрець, піджений, цивілізація, чай, Донеччина, чеченець, надзелень, підживлювати, дзеркальний, надзвичайно, підзвітний, Чернівці, віджати, підземелля.

Вправа 20. Вкажіть на відмінність у звуковому складі слів. Простежте за злитими приголосними в українській і російській мовах.

Ходжу — хожу, сиджу — сижу, дзеркало — зеркало, дзвонити — звонить, джміль — шмель, джигіт — джигит, джемпер — джемпер.

Вправа 21*. Лінгвістичні загадки: 1) Яке слово починається з крику птаха, продовжується сонорним приголосним, голосним заднього ряду високого підняття, злитим приголосним і голосним заднього ряду низького підняття? 2) До назви якого народу входять два однакових злитих звуки?

Вправа 22. Перепишіть приголосні звуки, розподілені за дзвінкістю/глухістю, запам'ятайте їх.

Дзвінкі: [р], [р%{л}Лат [м], [н], [«'], [в], [л], [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дж], [дз], [дз'], [а], И, [г].

Глухі: [п], [т], [т'], [с], [с'], [ш], [ч], [ц], [ц'], [х], [к], [ф].

Поясніть, чому приголосні звуки [р], [р'], [л], [л'], [м], [н], [«'], [в], [л] не мають парних глухих.

Вправа 23. Випишіть парами дзвінкі й глухі приголосні звуки. Окремо запишіть ті, що не мають пари.

Осінь. Золота осінь. В ясному чутливому небі білосніжними айстрами пропливають хмари, на деревах чіткіше різьба пурпурових узорів, а всі дороги дивовижно пахнуть свіжим зерном і яблуневим повівом (*М. Стельмах*).

Вправа 24. І. Прочитайте слова українською і російською мовами, вкажіть на відмінність у вимові кінцевих приголосних звуків.

Сад, зуб, клуб, лоб, парад, завод, обоз, образ, раз, алмаз, приз, престиж, фюзеляж, арбітраж.

II*. Лінгвістичні загадки. Які це слова: 1) з дзвінкими приголосними звуками — назва того, чим їдять, з глухими — що їдять; 2) з дзвінким приголосним звуком — іменник у формі називного відмінника однини, що має значення стану води, з глухим — іменник у родовому відмінку множини, що означає час; 3) з кінцевим дзвінким приголосним — дієслово минулого часу, з глухим — іменник?

Вправа 25. Перепишіть приголосні звуки, розподілені за твердістю та м'якістю; запам'ятайте їх.

Тверді: [б] [п], [в], [де], [ф], [д], [ті] [р], [лі] [я], [з], [дз], [сі] [ц], [ж], [дж], [ч], [ш], [е], [к], [х], [гь]

М'які: [д'] [т'] [р'] [л'] [«'], [з'] [дз'] И, [ц'] ['].

Примітка. Приголосні звуки [б], [в], [я], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [з], [к], [х], [г] перед голосним [і] вимовляються пом'якшено: [б'іб], [в'іяти], [п'існя], [м'іряти], [ф'ізыка], [ж'інка], [ч'ітко], [ш'ість], [г'іркий], [к'іно], [перех'ід], [г'ібралтар].

Вправа 26. Визначте тверді, м'які та пом'якшені приголосні звуки. Обгрунтуйте, як передається м'якість на письмі.

Вечір був прекрасний — чистий, прозорий і свіжий. Міради розкішних, п'янкх пахощів були подолані всі — їх забив соловодкий, запаморочливий дух матіоли. Матіола панувала над усім. Інші квіти стали немовби безособові. Вони пахли тільки зовсім зблизька — коли притулитися до них лицем. Місяць зійшов молодий і яскравий. Роса впала просто звечора — рясна і важка (*Ю. Смолич*).

Вправа 27. Доберіть і запишіть шість пар слів, які б відрізнялися твердими і м'якими приголосними. Зверніть увагу на зміну значень слів.

Зразок: *стан — стась, сад — сядь*.

Вправа 28. Прочитайте слова українською і російською мовами, вкажіть на відмінність у вимові кінцевих приголосних.

Степ, насип, дріб, плач, ніч, вісім, жовч, фальш, гуаш, розкіш, кобзар, секретар, ріж, пишеш, верф, лиш, воротар, Сибір, Харків, голів.

Вправа 29*. Лінгвістичні загадки. Які це слова: 1) з кінцевим твердим приголосним звуком — безліса рівнина, поле, з м'яким — струнка і прудка тварина; 2) з кінцевим м'яким приголосним — речовина, з твердим — багато населених пунктів; 3) з кінцевим твердим приголосним звуком — рослина, з м'яким — тварина?

§ 3. Фонетична транскрипція

У мовній практиці нерідко виникає потреба відтворити на письмі звуки з усіма їх відтінками. Для цього застосовують спеціальне фонетичне письмо, або фонетичну транскрипцію (від лат. *transcripiō* — переписування). Отже, фонетична транскрипція — це спеціальний спосіб запису мови з науково-лінгвістичною метою. Звичайне орфографічне письмо не позначає точно звуків мови, бо не завжди існує повна відповідність між звуками і літерами.

Фонетична транскрипція, яка вживається в українському мовознавстві, створена на основі сучасної абетки української мови й особливих знаків для позначення окремих звуків. Фонетична транскрипція ґрунтується на тому, що кожна літера має завжди позначати лише один звук і, навпаки, кожен звук має завжди позначатися однією й тією самою літерою.

Основні правила запису фонетичною транскрипцією

1. **Я, ю, є** на початку слова і складу позначаються як [j], [ju], [j'e]: [jама], [jунак], [jоe]. Після м'якого приголосного в середині й у кінці складу вони означають звуки [а], [у], [в]: [с'аду], [л'уди], [даун'е].

2. Буква **ї** у будь-якій позиції позначає сполучення / + і: [j'їхати], [зїсти].

3. Буква **щ** завжди позначає сполучення приголосних звуків [ш] та [ч] і передається відповідними їм літерами: [шчит], [шчука].

4. Злиті [дж] і [дз] передаються значками [дж], [з]: [водку], [шв'їн].

5. Ненаголошені звуки [e] та [u] передаються як [e^н], [u^н]: [вe^нсна], [жy^нве].

6. Голосний [о] перед складом з наголошеним [у] передається через [оу]: [роузумний].

7. Знак [р] вживається для позначення [у] нескладового: а) після голосного звука перед приголосним [зартра], [ворк]; б) після голосного звука у кінці слова [возїр], [знар]; в) на початку слова перед приголосним звуком [рнестї], [у пол'ї].

8. Нескладотворчий [ʎ] передається знаком [i]: [сiн'її], [б'її].
9. Наголос позначається рисою над літерою, що передає наголошений звук: [голова], [веч'їр].

10. М'який знак не вживається, бо він не означає звука, а м'якість приголосних передається скісною рисою після літери: [ден'], [бат'ко]. Для позначення незначного пом'якшення перед [i] задньоязикових [Г], [к], [х], гортанного [г], губних [б], [п], [в], [м], [ф] та передньоязикових шиплячих приголосних [ж], [ч], [ш], [дж] вживається знак апострофа: [к'ім], [х'їба], [г'Чрка], [б'Чк], [п'існій], [в'їз], [м'Істо], [ф'Чзика], [ж'Інка], [ч'Інко], [ш'іс'т'], [др'Іждк'ї].

11. Для позначення подовжених приголосних звуків вживається двокрапка, що ставиться після букви: [ко́лос'а], [сан:ий].

12. Велика літера у транскрипції не вживається. На місці паузи ставиться вертикальна риска: всередині речення одна, у кінці — дві.

Орфографічний запис тексту: «Знання мовних скарбів — великий культурний здобуток людини, показник її духовного розвитку. Але воно не приходиться само собою. Цьому треба вчитися, цього треба навчати» (/ . Білодід).

Запис фонетичною транскрипцією: [знан'-їй моуних скарб'їу І ве^а лікїї кул'ту'рній здобуток л'удїни \ показник Шї духдуного розвитку \ \ але воно не^у приходит' само собо\у І І ц'ому треба учитис'а \ ц'ого треба научити \ \] (І . Білодід).

Вправа 30. Запишіть текст фонетичною транскрипцією і прокоментуйте його.

Хочеться, щоб наша поезія, написана і ще не створена, але вже палаюча у серці, була багатого і чесною, скромною у слові і мудрою у своїй простоті, щоб вона носила той же одяг, який носить і любить народ, і не чванилась пишнотою і пустодзвінною примхливістю; була не гордою, а привітною до людського серця; пила з одного джерела і ділила один хліб-сіль з трудівником, щоб вона допомагала втомленим і піднімала серця на подвиг, дзвеніла по-солов'їному і звеселяла людину в праці (А. Малишко).

Вправа 31. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і зробіть фонетичний аналіз виділених слів за поданим зразком.

Зразок часткового фонетичного аналізу

Схема

1. Записати слово фонетичною транскрипцією.
2. Поділити слова на склади (відкриті, закриті).
3. Поставити наголос.
4. Зазначити кількість голосних і приголосних звуків.
5. Схарактеризувати голосні (наголошені і ненаголошені):
 - а) за місцем творення (передній, середній, задній ряд);
 - б) за способом творення (високе, високо-середнє, середнє, низьке підняття);
 - в) за участю губ (лабіалізовані і нелабіалізовані).
6. Схарактеризувати приголосні:
 - а) за участю шуму і голосу (шумні, сонорні);
 - б) за місцем творення (губні, язикові: передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові, глотковий);
 - в) за способом творення;
 - г) за дзвінкістю і глухістю;
 - д) за твердістю і м'якістю.

У с н и й

Дзвінок

У слові *дзвінок* два склади: *дзві* — відкритий, *-нок* — закритий; склад *-нок* — наголошений. У слові 6 звуків — 2 голосних [i], [o] і 4 приголосних [в], [к], [к]. Голосний [г] — переднього ряду, високого підняття, нелабіалізований; [o] — заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований. Приголосний [ʃ] за участю шуму і голосу — шумний; за місцем творення — передньоязиковий; за способом творення — злитий; за дзвінкістю/глухістю — дзвінкий; за м'якістю/твердістю — твердий. Приголосний [в] за участю шуму і голосу — сонорний; за місцем творення — губний; за способом творення — щілинний; за глухістю/дзвінкістю — дзвінкий; за м'якістю/твердістю — пом'якшений. Приголосний [к] за участю шуму і голосу — сонорний; за місцем творення — передньоязиковий; за способом творення — зімкнено-прохідний; за глухістю/дзвінкістю — дзвінкий; за м'якістю/твердістю — твердий. Приголосний [к] за участю шуму і голосу — шумний; за місцем творення — задньоязиковий; за способом творення — проривний; за дзвінкістю/глухістю — глухий; за твердістю/м'якістю — твердий.

П и с ь м о в и й

Дзвінок [ʃ'v'інок]

2 склади: *дзві* — відкр., *-нок* — закр., нагол.; 6 звуків: 2 голоси., 4 приголосн.; [i] — ненагол., передн. ряду, висок, підн.; [o] — нагол., задн. ряду, середн., підн.

Приголосні: [ʃ] — шумн., передньояз. злит., дзвінк., тв.; [в] — сонорн., губн., щіл., дзвінк., пом'якш.; [н] — сонорн., передньояз., зімкн.-прох., дзвінк., тв.; [к] — шумн., задньояз., прориви., глух., тв.

Дзвінок, з'їзд, **збіжжя**, кукурудза, підживлений, **бур'ян**, **буряк**, лялька, **рілля**, **листя**, делегація, едність.

Запитання для самоперевірки

1. Які звуки називаються голосними?
2. Які звуки називаються приголосними?
3. Складіть таблиці пар приголосних на основі різних характеристик. Усно прокоментуйте їх.

§ 4. Склад слова

Усі слова в українській мові поділяються на склади. **Складом називається частина слова, що містить один або кілька звуків і вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря:** *шко-ла, у-рок, роз-клад*. У кожному складі наявний один голосний звук, який організовує склад. Тому голосні звуки називають складотворними. У слові стільки складів, скільки голосних звуків. Залежно від цього слова бувають одно- (*ліс, сад*), дво- (*по-ле, у-чень*), три- (*ро-бо-та, на-ді-я*), багатоскладові (*пра-цьо-ви-тість, фі-ло-ло-гі-я, лі-те-ра-ту-ро-зна-вець*).

Склад, що закінчується на голосний звук, називається відкритим (*зи-ма, ве-се-ло*), а склад, який закінчується на приголосний, — закритим (*світ, син-так-сис, кир-гиз*).

В українській мові межа між окремими складами найчастіше проходить після голосного перед приголосним. Однак такий поділ не завжди можливий, бо іноді в середині слова збігаються два і більше приголосних і вони не завжди всі належать до наступного складу, деякі з них залишаються у попередньому.

Основні правила складоподілу в українській мові

1. Якщо між голосними звуками є один приголосний, то він належить до наступного складу: *ха-та, во-ди-ти*.

2. Якщо між голосними є кілька приголосних, то [ʎ], [в], [р], [л], які стоять після голосного, належать до попереднього складу, а звуки, які йдуть після них, — до наступного: *май-дан, дав-но, вір-шу-ва-ти, гол-ка*. Якщо другим приголосним звуком є [ʎ], [р], [л], **ТО** разом з попереднім приголосним вони відходять до наступного складу: *о-б'єм \об\ем\, ві-дро, ло-блю*.

3. Якщо між голосними є кілька приголосних, то після наголосу один з них відходить до попереднього, а решта — до

наступного складу: *щас-тя, роз-квіт, під-пис, нйзь-ко, рід-ний*.

4. Якщо після ненаголошеного складу стоїть кілька приголосних, то всі вони, крім [л], [в], [р], [л], відходять до наступного: *ве-сна, зе-мля, ві-ді-спа-ти-ся*.

Вправа 32. Поясніть, за якими правилами слова поділені на склади.

Мо-ва, лін-гві-сти-ка, гір-кий, о-кра-єць, пи-сьмо, мі-тла, бо-ро-тьба, місь-кий, вов-ки, чай-ний, біль-ший, бон-дар, го-роб-чик, рід-ко, друж-ба, по-двір'-я, зна-ння, мі-сти-ти, пар-та.

Вправа 33. Поділіть слова на склади, обґрунтуйте складоподіл відповідними правилами. Дайте характеристику складів.

Радість, друкарня, піднести, приклад, суспільство, підводний, висловити, робітник, лижник, ударник, армія, танцівниця, ловля, розписка, завтра, образ, вікно, кімната, масло, зерно, ніжка, вушко, спільник, підхід, ручка, повітря.

Вправа 34*. Лінгвістичні загадки: 1) Які чотири однакові за звуковим складом слова з різними значеннями можна утворити, якщо до закритого складу *хід* додати один відкритий? 2) Який відкритий склад треба додати до закритого *діл*, щоб утворити три слова з різним значенням? 3) Яка група слів спільного значення має такі закриті склади: *чень, зень, тень, вень, пень, сень, день*? 4) Яке слово містить дві музичні ноти?

§ 5. Наголос

У мовному потоці не всі склади вимовляються з однаковою силою. Посилення голосу на одному зі складів називається наголосом: *Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє* (Шевч.).

Голосний звук і склад у слові, на який падає наголос, називається наголошеним, усі інші голосні і склади — ненаголошеними. В українській мові наголос силовий, або динамічний. Це означає, що наголошений склад вимовляється з більшою силою, ніж усі інші. Наголос вільний, тобто наголошеними можуть бути різні за порядком склади: *ді-ти, у-чй-ти, ма-лю-ва-ти* і т. ін. В українській мові наголос рухомий. Зі зміною форми слова він може переміщуватися з однієї частини слова на іншу: *стіна — стіни* (із закінчення на основу), *хата — хати, зробити — зроблю* (з основи на закінчення).

За допомогою наголосу можна розрізнити лексичне значення слів (*замок — замок, мука — мука*) і їхні граматичні форми

(*батьків* — присвійний прикметник і *батьків* — родовий відмінок множини; *сторінки* — родовий відмінок однини і *сторінки* — називний відмінок множини).

Більшість слів української мови має один наголос, але багатоскладові слова, зокрема ті, що складаються з кількох основ, можуть мати два і більше наголосів: *бавовнозбиральний*, *гідрометеослужба*. Один з наголосів є завжди основним. Деякі слова мають подвійний наголос: *серпанковий* — *серпанковий*, *простий* — *простий*, *навскач* — *навскач*, *навкіс* — *навкіс*.

Посилення голосу (для смислового виділення) на якомусь слові у реченні називається логічним наголосом. Пор.: *Син приїхав учора з Києва* (не хтось інший, а син). *Син приїхав учора з Києва* (*приїхав*, а не прилетів). *Син приїхав учора з Києва* (*учора*, а не сьогодні). *Син приїхав учора з Києва* (*з Києва*, а не з іншого міста).

Вправа 35. Користуючись «Орфоепічним словником» М. І. Погрібного (К., 1984), поставте у словах наголос. Значення незрозумілих слів з'ясуйте за «Словником іншомовних слів» (уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. — К., 2000).

Автограф, агава, агент, адажіо, адаптація, адекватний, ад'ективація, аденоїди, адрес, адреса, адресат, адресант, ад'юнктура, айва, азалія, акорд, акровірш, акселерація, аксесуар, акустика, акцент, акація, алебастр, алегорія, алегро, алергія, алісум, алое, алфавіт, алюр, альбінос, альбом, альвеола, альвеолярний, альма-матер, альманах, альтернатива, альтруїзм, амплітуда, ампліфікація, ампула, амулет, амуніція, амфітеатр, аналіз, аналітик, аналогія, анапест, анафема, анафора, анахронізм, ангар, ангіна, антистрофа, антитеза, античність, антологія, антоніми, антресоль, аншлаг, апелювати, апеляція, аплікація, апломб, апокрифи, апологет, апостроф, апофеоз, апіорі, апробація, арго, ареал, ар'єргард, артикль, архаїзм, архіваріус, асамблея, асиміляція, асиндетон, асистент, асонанс, аспект, аспірант, атавізм, аташе, атеїзм, атестат, атлант, атлас, атракціон, атрибут, аудиторія, аудієнція, афект, афіша, афоризм, африката.

Вправа 36. Користуючись «Орфоепічним словником української мови» М. І. Погрібного, поставте наголос у словах:

адже, буржуазія, видання, випадок, виразний, вірші, громадянин, гуртожиток, демЩратія, дефіс, діалог, договір, епілог,

еретик, завдання, завжди, запитання, знаменник, їм я, інструмент, квартал, кілометр, комбайнер, лише, літопис, монолог, м'який, ненависть, ненавидіти, одинадцять, ознака, олень, пізнання, поверх, порядковий, предмет, приязнь, розповідний, рукопис, сантиметр, статуя, страйковий, темрява, тиранія, урочисто, феномен, хутро, хутряний, цегляний, центнер, чарівний, черговий, черствий, чисельник, чорнозем, чотирнадцять.

Вправа 37. Випишіть з «Орфоепічного словника української мови» М. І. Погрібного 15 слів з подвійним наголосом.

Вправа 38. У поданих словах визначте основний і побічний наголоси.

Бібліотекарство, бібліографія, важковихований, вантажооборот, великодушний, високоповажний, гідрометеослужба, глибоководний, добропорядний, довгожданий, електропоїзд, електротранспорт, жарозахисний, житлобудівний, загальнодержавний, законодавство, індогерманський, каменоломня, картографування, літературознавство, літакобудівний, машиноприладобудівний, мовознавство, нижчезазначений, новозбудований, обороноздатність, однокурсник, південнослов'янський, повноголосся, радіограма, різновідмінюваний, самозахист, світлозахисний, телефотографія, тисячокілограмовий, фотооб'єктив, фітотерапевтичний, хліботоргівля, хронометраж, чотириразовий, широкоформатний.

Вправа 39. Поясніть значення слів, складіть з ними речення.

Замок — замок, захід — захід, колос — колос, обід — обід, орган — орган, тренер — тренер, тріска — тріска.

Вправа 40. Поставте наголос у російських і українських відповідниках. За потреби скористайтеся словниками.

Беседа — бесіда, босой — босий, ввозить — ввозити, верба — верба, витой — витий, восьмой — восьмий, вручение — вручення, крепление — кріплення, кроить — кроїти, легко — легко, молодежь — молодь, заседание — засідання, звонят — дзвонять, игрушка — іграшка, коромысло — коромисло, косой — косий, прическа — зачіска, приятель — приятель, простор — простір, ненавидеть — ненавидіти, обмен — обмін, обмер — обмір, ольха — вільха, пасти — пасти, адрес — адреса, восемьдесят — вісімдесят, горошина — горошина, грабли — граблі, живопись — живопис, ласково — ласкаво, легкий — легкий, летопись — літопис, мягкий -і- м'який, сто-

ляр — столяр, синева — синява, успех — успіх, засуха — засуха, звонкий — дзвінкий, ім'я — ім'я, крапива — кропива, рукопись — рукопис, семьдесят — сімдесят, одинадцять — одинадцять, осока — осока, перепись — перепис, песенник — пісенник, черствий — черствий, чотирнадцять — чотирнадцять.

Вправа 41. Поставте іменник у родовому відмінку однини і називному відмінку множини. Вкажіть на особливості наголосу і його роль у розрізненні граматичних форм.

Вікно, вода, рука, озеро, море, поле, борода, ціна, дочка, стіна, голова, село, біда, коса, право, земля.

Вправа 42. Знайдіть слова, на які падає логічний наголос.

I, Працю вчителя ні з чим не можна ні порівняти, ні зіставити. Ткач уже через годину бачить плоди своїх турбот. Сталевар через кілька годин радіє з вогненного потоку металу — це вершина його мрії; орач, сіяч, хлібороб через кілька місяців милується колосками і жменею зерна, вирощеного в полі... А вчителів треба працювати роки і роки, щоб побачити предмет свого творіння; буває, минають десятиріччя, і ледве-ледве починає позначатися те, що ти замислив; нікого так часто не відвідує почуття невдоволення, як учителя; ні в якому ділі помилки і невдачі не ведуть до таких тяжких наслідків, як в учительському. Учитель зобов'язаний перед суспільством, перед твоїми батьками працювати тільки добре; кожна крихта твоєї людської краси — це його безсонні ночі, сивина, неповоротні хвилини його особистого щастя — так, учителям часто буває ніколи подумати про себе, бо він змушений думати про інших, і це для нього не самопожертва, не покірливе підкорення долі, а справжнє щастя особистого життя (*В. Сухомлинський*).

II. Стояла я і слухала весну, Весна мені багато говорила, Співала пісню дзвінку, голосну То знов таємно-тихо шепотіла. Вона мені співала про любов, Про молодощі, радощі, надії, Вона мені переспівала знов Те, що давно мені співали мрії (*Ліся Українка*).

Запитання для самоперевірки

1. Що вивчає фонетика?
2. На чому ґрунтується поділ звуків на голосні й приголосні?

3. За якими ознаками характеризуються голосні звуки?
4. За якими ознаками характеризуються приголосні звуки?
5. Що таке фонетична транскрипція?
6. Що таке склад?
7. Які основні правила складоподілу?
8. Що таке наголос? Які його ознаки?

§ 6. Позиційні чергування голосних

Чергуванням називаються закономірні і постійні зміни у звуковому складі слова. Чергування відбуваються в одній і тій самій частині слова — в корені: *віз* — *воза* ([o] з [i], *день* — *дня* ([e] з нулем звука), *рука* — *руці* ([к] з [и]); у суфіксі: *стрілець* — *стрільця* ([e] з нулем звука), *кілок* — *кілка* ([o] з нулем звука); у префіксі: *оддати* — *віддати* ([o] з [i]); у закінченні: у *далекому* — у *далекім* ([o] з [i]).

Чергування може відбуватися як при зміні слова (*стіл* — *стола*, *нога* — *нозі*, *друг* — *друже*), так і при творенні однокорених слів (*друг* — *дружба*, *село* — *сільський*, *робота* — *робітник*).

Розрізняють чергування позиційні та історичні. Позиційні чергування зумовлені закономірностями, які діють у сучасній українській літературній мові та її фонетичними нормами. Історичні чергування зумовлені процесами, що відбувалися в минулому. До позиційних чергувань голосних звуків в українській мові належать такі: [e] — [e^u] *в[е]сни* — *в[е^u]сна*; [и] — [и^e] *ж[і]ти* — *ж[і^e]ття*; [o] — [o^y]: *р[о]зум* — *р[о^y]зумний*; [y] — [y^в]: *п[р]иходь* [y]день — *п[р]ацюю* [p]день; [i] — [i^в]: *він* [i]де — *вона* [i^в]де.

§ 7. Ненаголошені [e], [и], [o]

Голосні [e], [и], [o] у ненаголошеній позиції втрачають своє виразне звучання і наближаються до близьких за вимовою голосних, що спричинює позиційні чергування [e] з [e^u], [и] з [и^e], [o] з [o^y]. Такі чергування зумовлюють певні правила написання тих слів, у яких можливі фонетичні зміни.

1. У коренях слів пишуться букви *e*, *и*, *o*, якщо вони відповідають звукам [e], [и], [o] у наголошених складах споріднених слів чи в іншій формі того самого слова: *дерева* — *дерево*,

помилятися — *помилка*, *голубка* — *голуб*. В окремих словах перевірити наголосом ненаголошені голосні [ε], [u], [o] неможливо: *орден*, *інтелект*, *кишеня*, *дисципліна*, *сполучення*, *Колумбія*, тому їх написання за потреби уточнюється за словником чи правописом¹.

2. Ненаголошені голосні [e] чи [u] у префіксах *пре-*, *пред-*, *пере-*, *при-*, *прі-* вживаються залежно від значення слова (смислові написання):

а) префікс *пре-* вживається переважно в якісних прикметниках і прислівниках для вираження найвищої міри ознаки: *предобрий*, *прездоровий*, *прегарно*. Префікс *пре-* пишеться в словах *презирливий*, *презирство* і у старослов'янських *преосвященний*, *преподобний*, *престол*;

б) префікс *пред-* старослов'янського походження, вживається лише в окремих словах, наприклад: *представити*, *представлення*, *представлятися*, *представник*, *представниця*, *представництво*, *предтеча*, *пред'явити*, *пред¹явлення*, *пред'явник*, *пред'явниця*, *пред'явницький*;

в) префікс *пере-* властивий дієсловам, що означають повторно, заново виконану дію: *перекроїти*, *перевиховати*, *перемішувати*, *перелетіти*, *перекинути*, *пересипати*; багаторазову дію: *перебачити*, *перепробувати*; надто інтенсивну щодо результативності дію: *перегріти*, *переплатити*, *перетанцювати*; завершену, короткочасну дію: *перехворіти*, *перепочити*; префікс *пере-* вживається переважно у дієслівних формах та утворених від них інших частинах мови: *перекроїти* (*перекросний*), *перевиховати* (*перевихований*, *перевиховання*), *перелітати* (*переліт*), *перепочити* (*перепочинок*);

г) префікс *при-* виступає у дієсловах зі значенням результату дії: *приїхати*, *прикрити*, *приборкати*; приєднання: *прибудувати*, *пришити*; частковості дії: *притримати*, *пригвинтити*, а також у похідних від них іменниках, прикметниках, дієприкметниках, дієприслівниках: *приїзд*, *прикріплення*, *приборкання*, *прибудова*, *пришивання*, *прикріплений*, *приборканий*, *прикріпивши*, *приборкавши* тощо. Префікс *при-* вживається також у прикметниках, утворених від іменників з прийменниками: *приміський*, *прикордонний*, *принагідний*;

¹ *Словник української мови*: В 11 т. — К.: Наук, думка, 1970—1980; *Орфографічний словник української мови* / Уклад.: С. І. Головащук та ін. — К.: Довіра, 1999; *Український правопис*. — К.: Наук, думка, 2002.

д) префікс *при-* пишеться лише у словах *прізвище, прізвицько, прірва*.

3. Ненаголошені [ɛ], [u] звучать невиразно і в деяких суфіксах іменників та прикметників: *городина, стежечка, Галин, тітчин*.

Літера *и* пишеться:

а) у суфіксі *-иво* (*-ив-*), який надає слову значення збірності, результату праці: *меливо, печиво, жниво*, але *марєво*;

б) у суфіксі *-ичк(а)*, який походить від *-иц(я)*: *вуличка, теличка*;

в) у суфіксах *-ичок, -ик*: *столічок, котик*;

г) у суфіксі *-ин(а)*: *хатина, березина*;

д) у суфіксі присвійних прикметників *-ин*: *Тетянин, доччин*.

В інших випадках у суфіксах зберігається [ɛ]: *словечко, синенький, книжечка*.

4. Написання ненаголошених голосних у суфіксах відносних прикметників *-оє-, -еє-* (*-єв-*) залежить від кінцевого приголосного основи іменника, від якого утворений прикметник, та від місця наголосу. Якщо наголос падає на закінчення, пишеться суфікс *-ов-*: *маршовий, польовий, правовий*. Після м'яких та шиплячих приголосних основи іменника вживається прикметниковий суфікс *-еє-* (*-єв-*), а після твердих——*ов-*, якщо наголос падає на основу: *яблуневий, грушевий, березовий*, але *грошевий* і *грошовий, грошево-кредитний*.

5. В іменниках I та II відмін твердої групи в орудному відмінку однини виступає закінчення *-ою, -ом*, а м'якої і мішаної — *-єю, -ем, -єю, -єм* незалежно від наголосу: *школою, директором, кручею, плащем, мрією, часм*.

6. В особових закінченнях дієслів ненаголошені [ɛ], [u] у вимові наближаються одне до одного. При написанні треба зважати на те, до якої дієвідміни належить дієслово. У закінченнях дієслів I дієвідміни у 2-й і 3-й особах однини та в 1-й і 2-й особах множини теперішнього і майбутнього часу пишеться *-є* (*-є*), а в дієсловах II дієвідміни——*и* (*-Г*): *печеш, співаєш, пече, співає; печемо, співаємо, печете, співаєте* і *сидиш, стоїш, сидить, стоїть; сидимо, стоїмо, сидите, стоїте*.

Вправа 43. Перепишіть слова. Замість крапок поставте пропущені літери *є, и, о*; поясніть їх правопис.

Хвилюватися, хв..лина, ош.нитися, розп..тати, р..йти, тримати, кр..вий, починати, вир..нати, с..литися, в.хло, р..бро, с.стра,

б..р..жливість, мат..мат..ка, щ..б..тати, ш..л..стіти, св..стіти, р..готати, д..р..гент, ефективність, прод..ш..вити, с..мінар, характеризувати, критичний, т..хніка, р..сурси, п..рвинний, р..ф..рат, д..кан, естет..ка, пр..нц..повий, д..ф..р..нціальний, аудиторія, ас..міляція, автор..тет, м..р..діан, р..ж..сер, д..л..тант, з..зуля, р..су, г..рнутися, д..сушувати, д..щу, зр..зуміти, продзвеніти, об..рнутися, сполучення, б..р..зн..вий, в..ршина, обминати, д..витися.

Вправа 44. На місці крапок поставте літери *е*, *и* чи *і*. Поясніть їх правопис.

Пр..великий, пр..важкий, прибудова, пр..булий, пр..двічний, пр..дивний, пр..бивати, пр..д'явити, пр..здоровий, пр..берегти, прибуток, пр..дковічний, Прибалтика, п..р..орати, приземлитись, пр..звисько, пр..краси, прибічник, пр..зидент, пр..стиж, **Переда**-ча, пр..святити, пр..кумедний, преборканий, пр..вілля, пр..вид, пр..ведений, пр..їжджати, пр..вабливий, пр..своїти, п..р..оформити, п..р..хрестя, п..рила, п..р..на, п..р..метр, п..р..щеплення, п..р..скоп, пр..мовляти.

Вправа 45. Замість крапок поставте пропущені літери *е*, *є*, *и*. Поясніть правопис суфіксів.

Дол..нька, **СОН..ЧКО**, дол..на, хуст..на, малес..нький, тих..нько, Гал..н, **КОТ..ЧОК**, плащ..ж, пал..во, пряд..во, верб..чка, пол..чка, **СТОЛ..К**, **КОШ..ЧОК**, лож..чка, множ..на, Микол..н, копі..чка, міс..во, плет..во, Вал..н, Вас..н, мороз..во, Віт..н.

Вправа 46. Замість крапок поставте *о*, *е* (**е**) чи *ьо*, *йо*. Поясніть правопис суфіксів.

Колос**Ке**В**ИЙ**, чуд..вий, бо..вий, **ВОЛ..ВИЙ**, стал..вий, смуше..вий, коричн..вий, емал..вий, ключ..вий, плащ..вий, ситц..вий, дощ..вий, **ВИШН..ВИЙ**, мали**Не**В**ИЙ**, марганц..вий, раді..вий, алюмінієвий, степ..вий, га..вий, промен..вий, лоз..вий, пол..вий, дуб..вий, вільх..вий, смараг**Де**В**ИЙ**, парч..вий, сланц..вий, аметист..вий, **ДЕШ..ВИЙ**, **ВІРШ..ВИЙ**, **ЩИТ..ВИЙ**, **КУЩ..ВИЙ**, **СО..ВИЙ**, **квасОЛ..ВИЙ**, **ЩаВЛ..ВИЙ**, **ВОЛОШК..ВИЙ**, **ПЛЄЧ..ВИЙ**, **ТІН..ВИЙ**, перцевий, калин..вий, **МЄД..ВИЙ**, кістк..вий, овоч..вий, буряк..вий, огірк..вий, черешн..вий, **ЛИП..ВИЙ**, ялин..вий, квітневий, серпневий, кили**М..ВИЙ**, плющ..вий, аличевий.

Вправа 47. Поставте іменники в орудному відмінку однини, поясніть правопис голосних у закінченнях. Виділені слова зіставте зі словами в орудному відмінку однини російської мови.

Дош, межа, земля, **продавець**, саржа, кобзар, **тираж**, столяр, екіпаж, **бліндаж**, пуша, дача, виграш, **лівша**, каша, **звір**, газетяр, повістяр, передача, павич, **москвич**, китаєць, лебідь, клич, слухач, читець, **тренаж**, **секретар**, викладач, **плече**, попелище, кумач, лікар.

Вправа 48. Поставте дієслова у 2-й особі однини та множини теперішнього або майбутнього часу. Поясніть правопис.

Робити, водити, ходити, сміятися, боятися, зустрічатися, володіти, топтати, читати, копати, їздити, виїжджати, досягти, роззброювати, роззброїти, наполягати, наполягти, нагромадити, нагромаджувати, запитати, запитувати, знаходити, кричати, оберігати, оберегти, виходити, виходити, виносити, виносити, виростити, вирощувати.

Вправа 49. У наведених словах вставте пропущені літери. Використовуючи їх, напишіть твір на тему «Осінь».

В..р..сн..вий, пр..крашати, пр..красно, пр..старий, город..на, пташ..чка, галяв..на, буз..на, стеж..чка, свинщ..вий, овоч..вий, ЯС.Н..ВИЙ, б..р..з..вий, граб..вий, ключ..м, дош..м, плащ..м, круч..ю, звір..м, зб..ра..шся, озира..шся, поспіша..ш, знаходиш, пр..див..шся, м..р..ж..во, ср..д..на, коричн..вий, груш..вий, калин..вий, ш..пш..н..вий, в..рб..вий, листопадовий.

§ 8. Чергування [y] з [ʒ] (орф. в), [i] з [i]

Для української мови незвичним є збіг кількох голосних або приголосних. Чергування [y] з [ʒ] (в) та [i] з [i] зумовлене милозвучністю (евфонією) української мови. Хоч це чергування не є обов'язковим фонетичним правилом, але основні його випадки передаються на письмі. Чергування [y] з [ʒ] та [i] з [i] залежить від позиції їх у реченні та від темпу мовлення.

У пишеться:

1. Між літерами, що позначають приголосні, важкі для вимови: *Весь сад був у цвіту* (Гонч.); *Сидів у великій залі*.

2. Переважно на початку речення перед приголосними: *У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Шевч.); *Усе знесла й перемогла його любові сила* (Л. Укр.); *У вікно моєї хати снується синім бархатиком місячна ніч* (Вас); *У горі над нами — неба, неба* (Тич.).

3. Перед наступним **в**, **ф**, а також сполученням літер **хв**, **льв** незалежно від того, на який звук закінчується попереднє

слово: *Видно місто, далі поле у моєму у вікні* (Рил.); *Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світла* (Коцюб.); *Простягся степ у віддалі відкриті, За тихий обрій, у хвилястий дим* (Мис); *Зовнішні розписи Софії — це зображення, виконані у фасадних нішах собору; І. Я. Франко навчався у Львівському університеті.*

4. Після паузи перед приголосним (після коми, крапки з комою, двокрапки, тире, дужок, трьох крапок): *Жито, пшениця й овес — усе разом поспіло* (Н.-Лев.); *Прийде осінь — у засіках буде хліб золотий; Ліс, у якому немає птахів, мертвий; Це було ...у селі під Полтавою.*

Літера **в** вживається для того, щоб уникнути збігу голосних у таких випадках:

1. Між двома голосними: *Жити в Ужгороді. Працювати в аудиторії. Мурманськ — ворота в Арктику.*

2. Після голосного перед приголосним: *Тане хмарка кучерява в небі голубім. Мліє день і мліють трави в лузі запашнім* (Сос).

3. Незалежно від закінчення попереднього слова перед літерою на позначення голосного: *Живуть в Одесі; Працювали в Умані.*

У деяких словах чергування [у] з [р] (**в**) не передається. Це слова або тільки з початковим **[в]**, або тільки з початковим [у]: *відомість, влада, вказівка; уява, усний, умова.* У деяких словах чергування [у] з [у] неможливе, бо воно пов'язане зі зміною значення слова: *уклад — вклад; управа — вправа.*

Не відбувається чергування у словах іншомовного походження та у власних назвах: *уран, ураган, ультиматум, вакансія, вестибюль, валюта; Урал, Удмуртія, Уругвай, Ужченко, Удовенко, Вдовенко, Власенко.*

У поетичній мові чергування [у] — [р] може порушуватися за вимогами ритму: *Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дівчину...* (Руд.); *...Серед степу широкого на Вкраїні милій* (Шевч.); *Люблю, коли блукає місяць в травах, хатини білить променем своїм...* (Сос); *Вставай, хто живий, в кого думка повстала* (Л. Укр.).

[/] з [ʹ] (**і** нескладовим) чергується переважно у тих самих випадках, що й [у] з [р].

Для уникнення збігу приголосних *і* пишеться:

1. Між літерами, що позначають приголосні, важкі для вимови: *Гей, поля жовтіють, і синіє небо. Пługатар у полі ледве маячить...* (Рил.); *В росі Тарасова могила, навколо мармур і чавун* (Сос); *Хилилась і слалась, плачучи, трава; високі гнулись дерева* (Шевч.); *Степ і степ, а над ним неосяжний простір неба, сповнений жайворонкового співу* (Шиян); *Перемагає і жисть* (Тич.).

2. Переважно на початку речення перед приголосними: / *шумить, і гуде, дрібен дощик іде* (Н. тв.); / *кожен з нас те знав, що слави нам не буде...* (Фр.); / *всі ми, як один, підняли вгору руки, і тисяч молотів о камінь загуло* (Фр.); / *це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава — все це мимохідь нагадує їй щасливі хвилини її життя* (Коцюб.); *І море, і озеро, і синій високий його берег, і широкий степ — усе було залите гарячим маревом* (Н.-Лев.).

3. Після паузи перед літерою на позначення приголосного (після коми, крапки з комою, двокрапки, тире, дужок і трьох крапок на письмі): / *гладить цвіт рясний моя рука, і він мене цілує у долоню* (Ткач.); *Прилинув вітер, і в тісній хатині Він про весняну волю заспівав...* (Л. Укр.); *Співають птицями діброви, шумлять, хвилюються жита і соняшник злоголовоїм лице за сонцем поверта* (Сос).

Й пишеться:

1. Між літерами, що позначають голосні:

Він кличе порухом руки Не цю... А ту, високу й осяйну... (Малан.); / *жовте листя, й обрій синій, І тускле сонце, й день осінній Злились у мовчазний акорд — У вересневий натюрморт* (Малан.).

2. Після голосного перед приголосним: *На човникові й веслі від нас відїхав травень* (Стельм.); *Натрудившись у квітні, Перецвівши у маю, Йдуть дерева передлітні В повільно лагідну свою* (Рил.).

Чергування [i] з [й] не відбувається в таких випадках:

1. При зіставленні понять: *Дні і ночі. Сталь і ніжність* (Тич.); *Радощі і чорну днину — все я з вами розділю* (Тич.).

2. У заголовках: «*Людина і зброя*» (Гонч.); «*Любовь і ненависть*» (Павл.).

3. Перед словами, що починаються на *й, я* [j], *ю* [j/], *є* [jv], *ї* [j/]: *Вже травень засвітив свічки каштанів білі, і йде в квітках весна у рідному краю* (Сос); *Кінчиться війна, і я повернусь до неї, я відшукаю її* (Гонч.); *Стомилися хлопці,*

присіли спочити, Промокли усі до кісток. І юний промовив: — Як хочеться жити. — А старший зітхнув і замовк (Ворон.).

Вправа 50. Поясніть вживання [y] — [p] (ø) та [i] — [i].

Середня школа... Будинок її, єдиний на ціле селище двоповерховий, струнко здіймається з-поміж темної зелені парку, далеко видніє в степ своїми великими вікнами та блакитним фронтоном. Як вулик, гуде вона взимку, цілу весну шкільне подвір'я повниться дитячим галасом, а потім настає нарешті той день, коли десятикласникам лунає їх останній дзвоник, коли малюк-першокласник у радісному захваті довго калататиме тим важким дзвоником у коридорі, а вони, завтрашні випускники, занишкнуть причаєно й схвильовано, слухаючи це знайоме дзеленчання, що стільки років кликало їх у клас, а тепер хвилює прощально і сповнює душу передчуттям чогось нового, незвіданого (*За О. Гончаром*).

Вправа 51. Перепишіть, замість крапок поставте [y] — [p] (ø) чи [i] — [i]. Поясніть написання.

1. Ми працю любимо, що .. творчість перейшла, .. музику палку, що ніжно серце тисне, .. щастя людського два рівних є крила: Троянди .. виноград, красиве .. корисне (*Рил.*). 2. Вони .. тобі, вони .. мені, .. житті — до заходу від сходу. Народу рідного пісні, Пісні великого народу, Кохання .. битва, труд .. грім ... Народу слава — слава їм (*Рил.*). 3. Та хвилинка, коли сівач кидася .. зорану землю зерно, коли садівник садить ще тендітні деревця, викликає найбільше почуттів: .. радість хазяїна-творця, .. надію побачити плоди своїх рук (*Янов.*). 4. Михайло Коцюбинський напоений соками багатющої землі своєї — .. через це він став безсмертним: великі світочі людства давно ..же розступилися, щоб дати місце і йому .. шерензі борців, мислителів .. шукачів правди (*Тич.*). 5. Ми ..чилися .. Коцюбинського ненавидіти гноблення .. палко любити рідну мову .. культуру, переслідувану .. гнану царизмом. Це він навчав нас розуміти красу .. глибину рідної мови, її суспільну та художню силу .. багатющі барви, бачити її потенціальні можливості до розвитку ..сіх стилів, .. тому числі наукового (*Тич.*). 6. Бо ж наша мова — як чарівна пісня, що ..міщає .. собі .. палку любов до ..ітчизни, .. ярий гнів до ворогів, .. волелюбні думи народні, .. ніжні запахи рідної землі (*Тич.*).

Вправа 52. Зі «Словника української мови» (в 11 т.) випишіть значення слів *удача* — *вдача*, *укладка* — *вкладка*, *усувати* — *всувати*, *вклад* — *уклад*. Складіть з ними речення.

Вправа 53. Прочитайте текст, зверніть увагу на те, чи наявне чергування [y] — [ʏ] (ѳ), [i] — [i̯] у російській мові. Перекладіть текст українською мовою; простежте, в яких випадках чергування неможливе. Чому?

Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи! Всмотритесь в нее. С середины неба глядит месяц. Необъятный небесный свод раздался, раздвинулся еще необъятнее. Говорит и дышит он. Земля вся в серебряном свете; и чудный воздух и прохладно-душен, и полон неги, и движет океан благоуханный. Божественная ночь! Очаровательная ночь! Недвижно, вдохновенно стали леса, полные мрака, и кинули огромную тень от себя. Тихи и покойны эти пруды; холод и мрак вод их угрюмо заключен в темно-зеленые стены садов. Девственные чащи черемух и черешен пугливо протянули свои корни в ключевой холод и изредка лепечут листьями, будто сердясь и негодуя, когда прекрасный ветреник — ночной ветер, подкравшись мгновенно, целует их. Весь ландшафт спит (*М- Гоголь*).

Вправа 54. Допишіть речення, правильно вживаючи [y] — [ʏ] (ѳ), [i] — [i̯]; обґрунтуйте свій вибір.

1. Птахи вже відлетіли (*i* — *ʏ*, *y* — *ѳ*) ... 2. Ліс припишк (*y* — *ѳ*, *i* — *ʏ*) ... 3. Листя ще подекуди трималося (*i* — *ʏ*, *y* — *ѳ*) ... 4. Небо не було таким високим (*i* — *ʏ*) безхмарним, як на початку осені (*i* — *ʏ*, *y* — *ѳ*) ... 5. Надходила пізня осінь (*i* — *ʏ*, *y* — *ѳ*) ... 6. Природа готувалася до спокою (*i* — *ʏ*, *y* — *ѳ*) ...

Вправа 55. Напишіть твір на тему «Перші місяці навчання в університеті», дотримуючись правил чергування [y] — [ʏ] (ѳ), [i] — [i̯].

§ 9. Історичні чергування голосних

Історичні чергування зумовлені фонетичними процесами, які відбувалися в мові протягом усього її історичного розвитку.

До найдавніших чергувань голосних звуків належать:

[ɛ] — [o]: *вести* — *водити*, *нести* — *носити*;

[i] — [a]: *сідати* — *садити*, *лізти* — *лазити*;

[e] — [i̯]: *летіти* — *літати*, *пекти* — *випікати*;

[o] — [a]: *гонити* — *ганяти*, *ломити* — *ламати*.

Ці чергування, переважно в дієслівних формах, виникли давно, тому вони наявні в усіх слов'янських мовах. Сучасна україн-

ська, а також інші слов'янські мови зберігають ще й такі чергування голосних, успадковані зі спільнослов'янського періоду: [u] — [i]: *сито* — *сіяти*, [u] — нуль звука: *дожидати* — *ждати*; [y] — [u] — [o] — нуль звука: *сухий* — *висихати* — *сохнути* — *висхий*; [i] — [u] — [o] — нуль звука: *вінок* — *вити* — *сувої* — *в'ю*; [u] — [o] — нуль звука: *бити* — *бої* — *б'ю*; [u] — (ов), [u] — (ав), [y] — (ов): *рити* — *рови*, *збиток* — *збавити*, *кувати* — *коваль*.

Вправа 56. Знайдіть слова, у яких можливі чергування [e] — [o], [ɛ] — [a], [в] — [і], [o] — [a], [u] — [i], [u] — нуль звука, [i] — [u] — [o] — нуль звука, [и] — [o] — нуль звука, [u] — (ов), [u] — (ав), [y] — (ов).

1. Все, що вляглося на зиму, все, що від самої осені стояло на Пслі непорушно, тепер кришилося, ламалося під могутніми ударами весни (*Гонч.*). 2. Погоня звернула з дороги і гнала цілиною (*Смол.*). 3. В дальню Італію недугам гнана, Леся співала про рідні поляни, Луки Волині росисті, пахучі, Сиві Дніпрові задумливі кручі (*Забаш.*). 4. Раптом до вуха долітає давно жданий поклик трембіти (*Коцюб.*). 5. Лежить моя хустиночка, Що я вишивала, Як я свого чумаченька з Криму дожидала (*Шог.*). 6. Рясніє дощ, і падає лункіше М'яких краплин розмірене биття (*Баж.*). 7. Дуднить земля. Нешадно б'ють копита. І кінь Мазепи змучено хропить (*Малан.*). 8. Після нічної зливи зводився свіжий ранок (*Десн.*). 9. Іду високою горою в траві по пояс в ліс, а ліс сухий. Висохлий такий до найменшої галужки, аж порудів (*Кобил.*). 10. Не ворухнеться гаряче, висушене спекою повітря (*Козач.*). 11. Звірині тропи, покручені та виті, Він по снігу й чорнотропу читав несхибно (*Рил.*). 12. Вінок виходив великий, пелехатий, але Дарка хапалась вити скоріше і ні на що не вважала (*Л. Укр.*). 13. А над тою ямою стояло дерево, а на дереві дрозд гніздо в'є (*Фр.*). 14. Сувої хмар заслали небо (*Рил.*). 15. Бігучі річечки спускалися з гір, рили талий сніг, розтоплювали (*Мирн.*). 16. Між двома горами послався той шлях, порізаний ровами, що викручувала весняна вода, стікаючи з гір (*Мирн.*). 17. Самій недовго збитися з путі, Та трудно з неї збитися у гурті (*Л. Укр.*). 18. З-за хрещатих листочків уже голубів ніжний цвіт барвінку, сміявся, як збиточне дитя з-за маминого подолка (*Іван.*). 19. Машина різко збавила швидкість, почала забирати вліво (*Збан.*). 20. Сопів ковальський міх, тріскотіло вугілля, а коваль старий ще віхтиком покропив

його водою (*Гол.*). 21. Ой зозуле, зозуленько, Нашо ти кувала. Нашо ти їй довгі літа, Сто літ накувала (*Шевч.*). 22. З перших літ дитину мати За рученьку водить; А як стане підростати, Само собі ходить (*Граб.*). 23. Не квітне заповідний сад (*Малан.*). 24. Квітує сад. Це я його садив. І на душі у мене тепло й гарно (*Дмитер.*). 25. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця (*Коцюб.*). 26. Орю свій переліг — убогу ниву. Та сію слово (*Шевч.*).

Вправа 57. До поданих слів доберіть однокореневі, вкажіть на чергування голосних.

Могти, клонитися, мести, забирати, стелити, бродити, сідати, дерти, стирати, чекати.

Вправа 58. Перепишіть речення, вставляючи замість крапок пропущені літери, поясніть, чергування яких звуків відбувається у цих словах.

1. Ходить полем молодистий, г..нить хвилю з краю в край золотистий, колосистий, яровистий урожай (*Мал.*). 2. Хто рано підводиться, за тим діло в..диться (*Н. те.*). 3. Хто знання має, той мур л..має (*Н. те.*). 4. Ми зб..рали з сином на землі каштани... (*Рул.*). 5. Похмурніла дівчина, зал..мивши стрілчасті чорні брови (*Цюпа*). 6. Її приємний грудний голос був не той, він ніби зл..мався і звучав не так упевнено й чітко (*Цюпа*). 7. Поглянь, як там л..тає павутиння, кружляє і вирує у повітрі... (*Л. Укр.*). 8. Рипить сніжок, співає полозок, санки л..тять під білії намети ялин лапатих (*Л. Укр.*). 9. Всі знали в кузні к..вала, Бо линув гук зблизу, здаля. Старий, скажу вам, мав снаги К..вать сокири чи плуги (*Мал.*).

Вправа 59. До слів *брати*, *дерти*, *терти* доберіть і напишіть однокореневі чи інші форми, щоб було видно чергування голосних. Простежте, чи можливе чергування в цих словах у російській мові.

§ 10. Чергування [о], [е] з [і]

Чергування [о], [е] з [і] — одна з найхарактерніших ознак української мови. У багатьох словах при зміні їхньої форми чи при утворенні нових слів голосні звуки [о] та [в], що стоять у відкритому складі, чергуються з [і] у закритому: *гора* — *гір* — *гірський*; *осені* — *осінь* — *осінній*. Це чергування передається на письмі відповідно до вимови.

Чергування [о], [е] з [і] в сучасній українській мові дуже поширене. Воно відбувається:

1. При зміні форм слова: а) іменників: *роки — рік, мости — міст, радості — радість, ночі — ніч, печі — піч, лебедя — лебідь*; б) прикметників: *учителевого — учителів, шоферового — шоферів, Василевого — Василів, Олексового — Олексів*; в) числівників: *шести — шість, у десятому — у десятім*; г) займенників: *мого — мій, твого — твій, у якомусь — у якимсь*; д) дієслів: *стояти — стій, нести — ніс, привезти, — привіз*.

2. При творенні нових слів від спільного кореня або основи: *гора — гірський, школа — шкільний, село — сільський*.

Проте [о], [е] у відкритому складі не завжди змінюються на [і] в закритому. Не чергується [о], [е] з [і] в закритому складі у таких випадках:

1. Коли [о], [е] вставні: *книжка — книжок, думка — думок, сестра — сестер, сосна — сосен і сосон*.

2. Коли [о], [е] випадні: *вересень — вересня, вітер — вітру, день — дня*.

3. У звукосполученнях *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-*: *сорок, город, ворог, молот, берег, середній, велет, зелений*.

Виняток: *моріг, оборіг, поріг, просторінь, сморід*.

4. У звукосполученнях *-ор-, -ер-, -ов* (з *-ър-, -ьр-, -ъл-, -ьл*) між приголосними: *торг, морква, черга, жертва, чверть, жовтий, вовк*.

Виняток: *погірдний* (від *погорда*).

5. У словотворчих частинах *-вод-, -воз-, -нос-, -роб-, -ход-*, коли звук [о] наголошений: *екскурсовод, паровоз, водонос, виконроб, скороход*.

Проте у переважній більшості слів, що позначають предмети, та в похідних утвореннях [о] переходить в [і]: *газопровід, лісовіз* (але *тепловоз, паровоз*).

Ненаголошений [о] не зберігається і послідовно переходить в [і]: *досвід, провід, захід, винахід, вивіз, вибір*.

У словотвірній частині *-хід-* завжди пишеться і незалежно від значення слова: *стравохід, пішохід, всюдихід*.

6. У суфіксах *-енк-, -еньк-, -есеньк-, -ечк-, -оньк-, -очк-, -тель*: *Кузьменко, Іваненко, біленький, тихенький, милесенький, любесенький, донечка, книжечка, голубонька, головонька, ниточка, зірочка, вихователь, мислитель*.

У суфіксах *-ор-, -ер-*: *механізатор, оператор, актор, ревізор, організатор, революціонер, ретушер, колекціонер*.

7. У родовому відмінку множини іменників І відміни та деяких іменників середнього роду: *вишень, жмень, меж, обнов* (але *шкіл, доріг, беріз*); *імен, озер, стрепен, племен*.

8. У родовому відмінку множини іменників середнього роду на *-ення*: *запрошень (запрошення), відділень (відділення), визначень (визначення)*.

9. У називному відмінку однини окремих безсуфіксних, але префіксальних іменників: *завод, затон, перекон* (але *забій, розгін, потік, удій*).

10. У закінченні *-еш* дієслів теперішнього та майбутнього часу: *бредеш, ведеш, нестимеш*.

11. У формах наказового способу дієслів: *виводь — виводьте, винось — виносьте, дозволь — дозвольте*.

12. У словах книжного і церковного походження та в похідних утвореннях: *вирок, закон, законний, словник, народ, пророк, прапор*, а також у деяких прізвищах: *Грабовський, Колосовський, Котляревський*, але *Дідківський, Голованівський, Васильківський*.

13. У прикметниках, утворених від власних імен на *-ов, -ев (-єв)*: *Азов — азовський, Псков — псковський, Серпухов — серпуховський, Колгуєв — колгуєвський*. Якщо прикметники утворені від іменників із суфіксами *-ів (-їв)* або без них, то в закритому складі пишеться *і (ї)*: *Харків — харківський, Миколаїв — миколаївський, Чугуїв — чугуївський, Донбас — донбасівський*.

14. У словах іншомовного походження порівняно недавнього запозичення: *азот, автор, автоген, шофер, інженер, декрет, екзамен, шеф, шок*. Однак у давніших запозиченнях [o], [e] чергуються з [i]: *батіг — батога, папір — паперу, якір — якоря*; це стосується і деяких власних імен іншомовного походження: *Федір — Федора, Яків — Якова, Антін — Антона*, але: *Мирон, Андрон, Віктор, Ярополк, Христофор*.

Якщо у закритому складі виступає звук [e], то він не змінюється на [i]: *Олег, Оксен, Арсен, Орест, Модест*.

15. В абрєвіатурах і похідних утвореннях: *сількор, профком, торгпред*.

Звук [i] (з давніх [o], [e]) іноді може з'являтися не тільки в закритому, а й у відкритому складі. Таке відхилення від закономірного чергування [o] та [e] з [i] пояснюється різними причинами, найчастіше аналогією. / пишеться:

1. За аналогією до закритого складу, в якому [i] закономірно виступає на місці давнього [o] або [e], голосний [i] розвинувся у відкритому складі іменників:

а) у формах називного відмінка однини: *візок*, бо *візка*, у *візку* і т. ін.; *рівень*, бо *рівня*, *рівню..*; *стіжок*, бо *стіжка*, на *стіжку..*;

б) у формах родового відмінка множини: *бійок*, бо *бійка*, *бійки..*, *кілець*, бо *кільце*, *кільця..*;

в) у здрібнілих формах іменників типу *кізонька*, *зіронька*, *голівонька*, *ніженька* (за аналогією до *кіз*, *кізка*, *зір*, *зірка*, *голів*, *голівка*, *ніг*, *ніжка*, де [i] закономірне).

2. У звукосполученнях **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**:

а) у родовому відмінку множини іменників жіночого роду здебільшого з рухомим наголосом (іноді й з постійним), а також у похідних від них словах на **-к (а)** зі значенням зменшеності: *береза* — *беріз* — *берізка*;

б) у родовому відмінку множини деяких іменників середнього роду та утвореннях від них зі значенням зменшеності: *болото* — *боліт* — *болітце*, *долото* — *доліт* — *долітце*, але *джерело* — *джерел* — *джерельце*, *дерево* — *дерев* — *деревце*;

в) у деяких похідних іменниках середнього роду на **-а** (орф. **-я**) з подовженим приголосним: *бездоріжжя*, *підборіддя*, *Запоріжжя* (але: *лівобережжя*, *правобережжя*);

г) у формах минулого часу чоловічого роду окремих дієслів і утворених від них дієприслівників: *волік* — *виволікши*, *зберіг* — *зберігши*, *застеріг* — *застерігши*, але *боров* (*бороти*), *колов* (*колоти*), *полов* (*полоти*), *поров* (*пороти*).

3. У деяких словах і формах на місці давнього [ъ]: *кріт*, *брів* (від *брова*), *блїх* (від *блоха*), *недокрів'я*.

Примітка. [ʎ], що походить з давнього [•ѣ], ніколи не чергується з [o], [e]. *пісок* — *піску*, *ліс* — *лісу*, *сніг* — *снігу*.

Вправа 60. 1. Знайдіть слова, у яких [o] та [e] можуть чергуватися з [i]. 2. Знайдіть слова, у яких [o], [e] у закритому складі не чергуються з [i]. 3. Знайдіть слова, де [i] виступає у відкритому складі.

Ніхто не знає, де його доля: попереду, позаду чи збоку. Він вірив, що попереду — в роботі, в невсипущій роботі, в любові до землі, до колоса, до людини.

Данило любив, як, вигинаючись, б'ючи на сполох, аж до самого неба половили ниви, і мав радість, коли червень клав сивину на жито, а золотість на пшеницю: він любив, коли

вдосвіта липень клепає коси, коли серпень цілими днями тихо-війно сіяв у рахманну землю зерно і надії, а вересень стишував напівсонну пісню джмеля; він любив, як літні маки бриніли маківками, а осінні — тримали в підволохачених гніздах зорі; він любив пахощі свіжого хліба і золоту задуму соняшників; довірливий і вразливий, він бентежно прислухався до чийогось життя і до плину води, що жебонить і грає у корінні, і до всієї своєї хліборобської сторони, що трималась на сивому житі і добрих спокійних орачах (*М. Стельмах*).

Вправа 61. Поясніть, чи може *[i]* чергуватися з *[o]* та *[e]* у таких словах:

кріт, зовсім, світ, поріг, ніч, він, віск, скрізь, бій, мій, двір, звір, твір, бір, ліс, віз, сніп, стіл, сніг, промінь, совість, дзвін, обід, сіль, біль, рій, Матвій, Юрій, схід, переліт, щєбіт, замість, вечір, навіть, довід, ріг, вірш, дефіс, атропін, аналіз, пеніцилін.

Вправа 62. Перепишіть речення, біля слів, де можливе чергування *[o]*, *[e]* з *[i]*, у дужках наведіть паралельні форми або похідні від них слова, у яких таке чергування відбувається.

1. Підводиться на древньому Дніпрі Новітнього моста будівля строга. В будущину злетить нова дорога, Як промінь світанкової зорі. 2. Минула мить одна в краю чужому, Але здалося, що пройшли віки. Гуділи сни мої, мов літаки, Будився я від ранку, як від грому. 3. Люблю вночі на небеса дивитись. Коли зірки, немов бджолиний рій, Поблискують крильми, і повен мрій Виходить місяць, як прадавній витязь. 4. Стліває сніг від поблиску блакиті, Солодкий вітер віє із Дніпра, І птаство гомонить, як дітвора, І діти сяють, наче зорі вмиті. 5. Сріблиться дощ в тонькому тумані, Як ниточка в прозорім полотні. А сонце по його блискучій грані Тече і думку сповнює мені. 6. Як волошка, в лісах озерецько цвіте, Марить небо над ним, наче мед, золоте. На зеленій траві білі чайки сидять, Білі свічі горять на тарелях латать (*3 те. Д. Павличка*).

Вправа 63. Перекладіть російською мовою. Простежте, чи наявне у наведених словах чергування *[o]*, *[e]* з *[i]*.

Віз, міст, сніг, бік, дід, твій, артіль, спір, мідь, гість, слід, звір, тінь, дзвін, дім, кінь, пиріг, ніж, хвіст, Сибір, Клавдій, Корній, Андрій, Мефодій, Людвіг, Леонід, Олексій, Мадрид, Пекін, Мінськ.

§ 11. Чергування [e] з [o] після шиплячих та [ʎ]

У сучасній українській мові після шиплячих [ас], [ч], [ш], [шч] (орф. *щ*), [дж], а також після [ʎ] може вживатися звук [e] або [o]: *женити* — *жонатий*, *шести* — *шостий*, *копієчка* (фонет. *коп'єчка*) — *копійок*. Це чергування передається на письмі відповідно до вимови.

Звук [e] після шиплячих [ас], [ч], [ш], [шч] (орф. *щ*), [дж] та [ʎ] вживається перед м'яким приголосним і перед складом з [e] та [u], що розвинувся з давнього [i] (*и*): *вечеря*, *учень*, *честь*, *рученька*, *щеміти*, *четверо*, *шестеро*, *пшениця*, *щетина*, *стаєнь* (фонет. *ста'єн*).

Звук [o] після шиплячих [ас], [ч], [ш], [шч] (орф. *щ*), [дж] та [ʎ] вживається перед твердими приголосними, особливо перед складом з [a], [o], [y] та [u], що розвинувся з давнього [ъ]: *вчора*, *гайок*, *іграшок*, *копійок*, *чоловік*, *бджола*, *чого*, *пшоно*, *жолудь*, *жовтий*, *щока*, *його*, *знайомий*.

Примітка. У словах типу *баєчка*, *лієчка*, *книжечка*, *чашечка* після шиплячих та [ʎ] [e] виступає тому, що наступний [ч] колись був м'який.

Найчастіше внаслідок дії аналогії правила чергування [e] з [o] після шиплячих та [ʎ] можуть порушуватися.

Звук [o] виступає замість закономірного [e] після шиплячих та [ʎ] перед м'яким приголосним:

1. В іменниках жіночого роду III відміни в суфіксі *-ост* (*i*): *свіжості*, *безкрайості* (аналогічно до *молодості*, *радості*, *сучасності*, де [o] стоїть не після шиплячих).

2. У давальному і місцевому відмінках однини деяких іменників: *бджолі*, на *бджолі*, на *вечорі*, *щоці*, на *щоці* (за аналогією до більшості відмінкових форм, де [o] виступає закономірно, наприклад: *бджола*, *бджоли*, *бджолу*, *бджолою*, *бджолам*, *бджоли* (знахідний відмінок), *бджолами*, на *бджолах*, *вечора*, *вечором*; *щока*, *щоки*, *щоку*, *щокою*).

3. У закінченнях родового та орудного відмінків прикметників, займенників і числівників прикметникового типу жіночого роду: *безкрайої*, *безкрайою*, *свіжої*, *свіжою*, *більшої*, *більшою*, *нашої*, *нашою*, *вашої*, *вашою*, *першої*, *першою* (відповідно до *безкрайого*, *безкрайому*, *нашого*, *нашому*, де [o] закономірне).

4. У похідних утвореннях типу *вечорити*, *вечорів* (за аналогією до *вечора*, *вечору*, *вечором*, *вечори*, *вечорам*, *вечорами*, на *вечорах*), *чорніти*, *чорніший*, *чорнити*, *чорниці*, *чорнило* (за аналогією до *чорний*, *чорного*, *чорному*, *чорним* та ін.).

Звук [e] виступає замість закономірного [o] після шиплячих та [l] перед твердим приголосним:

1. У корені 1-ї особи однини та множини, 3-ї особи множини, в інфінітиві низки дієслів I дієвідміни: *жену, женемо, жене-те, женуть; чесати, чешу, чешемо, чешуть; шептати, шепчу, шепчемо, шепчуть; знаємо* (фонет. *знаємо*), *пишемо* (відповідно до *женеш* із *женеш* (і), *жене*; *знаєш* із *знаєши* (і) і *знаєш, знає* та ін.).

2. У дієприкметниках із суфіксом *-ен* (*ий*): *звужений, висушений, вичищений, засмучений, збуджений* (за аналогією до *варений, зроблений, змінений* та ін.).

3. У прикметниках з наголошеним суфіксом *-еє-*: *грушевий, рожевий, смушевий* (а не під наголосом: *крайовий, грошовий, сторчовий*).

4. У безособових формах на *-но*: *збуджено, визначено, озброєно, присвячено, вичищено, висушено* (за аналогією до *покладено*).

5. У суфіксах *-енк(о)* (орф. *-єнко*), *-ечок* (*-єчок*), *-ечк*, *-єнн(ий)*, *-єзн(ий)*: *Данильченко, Андрієнко; краєчок, кружечок, мішечок; ложечка, вічечко; широченний, величезний* (але за аналогією до *пісочок, пеньочок* виступають форми *гайочок, райочок*).

6. У словах книжного та іншомовного походження: *жертва, ковчег, чек, чемпіон, чемодан, жетон* та ін.

7. В окремих словах за традицією: *кочерга, пащека, чепурний, черга, чекати, черпати, щедрий, щезнути, чємно, чєсно* тощо, а також у похідних: *чергувати, черпак*.

Вправа 64. 1. Поясніть випадки чергування [є] з [о] після шиплячих та [l]. 2. Вкажіть, у яких словах [є] та [о] виступають закономірно. 3. Знайдіть відхилення від цієї закономірності. 4. Де можливо, наведіть паралельний приклад чергування з української чи російської мов. Зразок: *вечєря — вєчєра; шєстий — шєсти*.

1. Звірятко повело вухами, ніби почуло думки чоловіка, черкнуло обмерзлою лапкою об лапку, а потім втопило їх у сніг отак, наче вклонилось комусь, стрибнуло і знову стало рухливим клубком. То й котись до ожередів, що мають золоту розмову з місяцем і вітерцем. 2. Із завулка дівчина вийшла на луг, де стояли стоги отави, і зникла в стіні очеретів. Чого вона не виходить на річку? 3. Данило теж увійшов в очерети, пробив їх плечем, вийшов на заметений брід, оглянувся довкола. 4. ...Данило пішов

попереду, повернув у завулок, де верби спроквола на решета тіней натрушували паморозь. 5. Поки він думає про сховок, з хати озвалася впівголоса пущена пісня, в ній, напевне, віками настоювався смуток. 6. По-новому вражений тугою чиєсь осиротілої душі, і голосом Мирослави, і шемом, який до болю в'ївся у серце, він згадав своє сирітство... 7. Біля присілка білояра пшениця була молода і вища, а горді соняшники стояли на схід. 8. День склав свої білі крила, а вечір підняв чорні і послав на землю сон. 9. Змучений душею, ішов Данило од пожарища до пожарища, що колись звалося селом, де навіть вода почорніла, а перед очима все стояв образ знівченої вроди, що чекає й не дочекається свого нареченого. 10. Біля очеретів стрепенулася, злетіла в небо качечка... 11. А ось і перша бджола, шукаючи поживи, золотим жолудцем упала на мачушник, забриніла йому ранкову пісню і почала набирати пилку у свої кошики. Жаль тільки, що їх тільки двоє у неї, а має шестеро ніг... 12. Вже медово погустішало місячне марево, у видолінку завчено озвався деркач, і тишина-тишина над світом, що навіть чути, як житній колос розмовляє з пшеничним, як поводить скрипучим вусом ячмінь *III- Стельмах*).

Вправа 65. Поясніть написання [о], [е] після літер, що позначають шиплячі приголосні та [ʎ].

Чекати, череда, рожевий, червоний, збудження, ешелон, вражений, шелест, щелепа, шока, шепіт, звечоріло, Шевченко, четверо, чоло, знайомий, смушевий, бойовий, величезний, пшоно, вершечок, шеф, стрічечка, жовтий, виснаження, мішечок, чепурний, шепочемо, кочегар.

Вправа 66. Замість крапок вставте пропущені літери. Поясніть написання.

Ж..рстокий, веч..ряти, ч..рвень, кра.лок, ліні..чка, леж..нь, бдж..ляр, пиш..мо, заболочений, ш..лестіти, освіч..ний, бачен..ня, ш..бінь, сторож..вий, грошовий, дж..рело, знижений, уш..ли..на, уч..нь, більш..сті, ж..зл, ш..стий, ш..дня, вч..ра, четвертий, ч..тири, довж..лезний, ч..рнь, ож..нити, ж..нзтий.

Вправа 67. Перекладіть українською мовою, поясніть написання [є], [ю] після шиплячих та [ʎ]. Зіставте правопис в обох мовах.

Шов, желтый, чего, жернова, шофер, шоколад, шелестеть, черный, пшеничный, пшанный, чело, щека, шелк, чернила,

шестой, вечером, боевой, чесать, черепица, чемодан, честь, чепчик, чехол, четырнадцать, шедевр, шорох, шефство, жених, желтеть, жом, джем, джемпер, джоуль.

§ 12. Звук [а] з етимологічного [о]

У сучасній українській мові є слова, в основі яких відбулася зміна етимологічного [о] на [а]. Давній (етимологічний) ненаголошений звук [о] змінюється на [а] переважно в позиції перед складом, у якому [а] наголошений: *багато, багаття, багач, гаразд, гарячий, кажан, калач, хазяїн, халява*. Однак у багатьох словах давній звук [о] у позиції перед наголошеним [а] зберігається: *гончар, козак, лопата, солдат, товар, собака, корявий, поганий*; зберігається [о] і в словах *богатир* (велетень), *монастир*.

Вправа 68. Знайдіть слова, в основі яких вживається голосний [а], що походить з давнього [о].

1. Липнева ніч справді була гаряча і задušна (*Смол.*). 2. Маю я багатства стільки, що його й на тебе стане! (*Л. Укр.*). 3. Гаразд, гаразд, мовчатиму, коли так треба (*Л. Укр.*). 4. Очі Марії сяють радісно. Він розумів, що все гаразд (*Довж.*). 5. Затуливши долонями вуха, вона гарячково дочитувала книжку, і в тиші лопотіли сторінки, наче їх вітер перегортав (*Коцюб.*). 6. На високих зелених столиках квіти — тут і калачики, і айстри, і колючі химерні кактуси (*Донч.*). 7. Не співа «на добраніч» пташина, тільки нечутно літають великі чудні кажани (*Л. Укр.*). 8. І мріялись мені далекі села: дівчата йдуть, співаючи, з ланів, клопочуться хазяйки невсипущі, стрічаючи отару та черідку (*Л. Укр.*). 9. Чоботи з жовтої юхти, з довгими дебелими халявами справді здавались непомірними і важкими для легкої, красивої фігури Черниша (*Гонч.*).

Вправа 69. Перекладіть слова українською мовою, обґрунтуйте написання [о] чи [а].

Заря, хозяйничать, богатство, пловец, богатырь, погоны, атаман, горячий, лопата, кочан, богач, казак, крахмал, корявый, кожан, кожанка, калач, казачество, кагал, кочанный, марал, товар, монастырь, комар, команда, комбинат, комод, коляска, компания.

§ 13. Чергування приголосних

У системі приголосних є чергування, які виникали в різні періоди розвитку української мови. Найголовніші чергування приголосних такі: а) [ɛ], [к], [х] із [ж], [ч], [ш]; б) [ɛ], [к], [х] із [з'], [ц'] [с']

Примітка. Чергування [ɛ], [к], [х] із [аc], [ч], [ш] відбувається як при словотворенні, так і при словозміні. Воно пов'язане із пом'якшенням приголосних звуків [ɛ], [к], [х], які у спільнослов'янській мові були лише твердими. Голосні переднього ряду [i], [v], [•ɛ], [ц], [ь] намагали пом'якшення приголосних, які стояли перед ними. Тому [к], [х] змінилися на шиплячі [ж], [ч], [ш], які в той період могли пом'якшуватися. Це привело до чергування [г], [к], [х] із [ж], [н],

[ɛ] — [ж] (*друг — друже — дружній, нога — ніжка, облога — обложити*); [к] — [ч] (*наука — учити — вчений, вік — вічний — вічно, галка — галчин*); [х] — [ш] (*горох — горошина — горошок, сухий — сушити — суша, вухо — вушко — вушний*).

Перед новим [i], що розвинувся з [o] в новоутворених закритих складах, [ɛ], [к], [х] не змінюється на [ж], [ч], [ш]: *гість, кінь, тхір*.

Перед голосними заднього ряду [а], [o], [p], [•o], [y] та середнього ряду [м] приголосні [г], [к], [х] не змінювалися на шиплячі [яв], [ч], [ш].

Проте в сучасній українській мові приголосні [ж], [ч], [ш] можуть бути не тільки перед голосними переднього, а й перед голосними заднього ряду та перед [и] (*ві*): *чотири* (із *чстьі-ри*), *жонатий* (із *жснатъ*), *страшно* (із *страшьно*). Таке вживання їх зумовлене пізнішими звуковими процесами. Шиплячі [ж], [ч], [ш] на місці [ɛ], [к], [х] у сучасній українській мові виступають також перед [а]: *кричати, мішати, заважати*.

У словах іншомовного походження приголосні [ɛ], [к], [х] не чергуються з [аc], [ч], *гектар, гігант, кедр, хімія, хірург, геній*.

Чергування [ɛ], [к], [х] із [з'], [ц'], [с'] у сучасній українській мові відбувається при відмінюванні іменників, тобто перед закінченням *-i* у давальному і кличному відмінках однини та в деяких іменниках у називному відмінку множини: *нога — нозі (на, у нозі), рука — руці (на, у руці), кожух — кожусі (на, у кожусі), друг — друзі* (н. відм. мн.).

Низка чергувань приголосних у дієслівних формах пов'язана переважно із дієвідмінюванням:

- а) [з] — [ж]: *возити — вожу, лазити — лажу;*
[т] — [ч]: *летіти — лечу, крутити — кручу;*
[с] — [ш]: *носити — ношу, писати — пишу;*

[г] — [ж]: *могти* — *можу*, *лягти* — *ляжу*;

[д] — [дж]: *ходити* — *ходжу*, *водити* — *воджу*;

[зд] — [ждж]: *їздити* — *їжджу*;

[ст] — **[шт]** (орф. *ш*): *мастити* — *мащу*, *ростити* — *рощу*;

б) [б] — [бл]: *робити* — *роблю*, *любити* — *люблю*;

[п] — [пл]: *купити* — *куплю*, *терпіти* — *терплю*;

[в] — [вл]: *ловити* — *ловлю*, *славити* — *славлю*;

[ф] — [фл]: *графити* — *графлю*;

[м] — [мл]: *гриміти* — *гримлю*, *стомитись* — *стом-*

лююсь.

Вправа 70. Випишіть слова, у яких можуть чергуватися приголосні; доберіть споріднені слова чи інші форми тих самих слів.

Зразок: *трусити* — *струшувати*.

Земля віддала людям, що могла віддати, і чи то з жалю до себе, чи з жалю до людей заплакала осінньою сльозою і неспокійно ввійшла в зимовий сон. Ох як люто на шаленій коловерті вітрів зачинався цей сон: спочатку вітровіям і сніговиці хотілося підважити, вирвати з насаджених місць перелякані хати, розметати золото скірт і вдарити на сполох співучою міддю дзвонів. А поки вони втихомирились, поскочувались, прищурились у яругах, і тепер люди по коліна бредуть у снігу, що вечорами шеретує крихти срібла та виколихує блакитні думи й волошкове цвітіння (*М. Стельмах*).

Вправа 71. Доберіть однокореневі слова і визначте, при словотворенні чи при словозміні відбувається чергування приголосних.

Різати, пекти, токар, пасіка, книга, топити, Буг, сніг, прийти, сікти, приїздити, муха, ходити, яблуко, писати, дуга, чистити, птах, повага, капелюх, крутити, берег, лице, радити, колиска, дихати, луг, байрак, універмаг, аптека, плакати, садити, гасити.

Вправа 72. Перекладіть текст українською мовою; знайдіть випадки: а) коли чергування приголосних звуків наявне і в українській, і в російській мовах; б) тільки в українській мові.

От прилета зябликов до кукушки проходит вся краса нашей весны, тончайшая и сложная, как причудливое сплетение ветвей березы. За это время растает снег, умчатся воды, зазеленеет и покроется первыми, самыми нам дорогими цветами земля, потрескаются смолистые почки на тополях, раскроются ароматные клейкие зеленые листочки, и тут прилетает кукушка. Тогда только, после всего прекрасного, все скажут: «Началась весна! Какая прелесть!»

С прилетом кукушки лес наполняется людьми. Выстрел какого-то баловника так действует, что сразу теряешь нить мысли и удираешь как можно дальше, чтобы не привелось слышать другой. И то же бывает, когда ранним утром по росистой траве вышел куда-нибудь и вдруг по следам на траве догадался, что впереди тебя идет кто-то другой. Сразу свертываешь в другую сторону, переменяя весь план только потому, что заметил чей-то след на траве. Бывает, зайдешь в глухое место, сядешь на пень отдохнуть и думаешь: «Лес все-таки очень велик, и, наверное, в нем есть хоть аршин земли, на который не ступала нога человека, и на этом пне, очень может быть, еще никто никогда не сидел...» (*М. Пришвин*).

Вправа 73. Доберіть до наведених слів і запишіть однокореневі слова чи форми, щоб було видно чергування приголосних. Простежте, у яких з них чергування можливі і в російській мові.

Зразок:

Укр.

*друг — дружба — друзі [ɔ] — [ж] — [з']
луг — луже — у лузі [ɔ] — [ж] — [з']
туга — тужити — у тузі [ɔ] — [ж] — [з']*

Рос.

*друг — дружба — друзья [ɔ] — [ж] — [з']
луг — лужок [ɔ] — [ж]
туга — тужить [ɔ] — [ж]*

Вухо, возити, книга, ходити, садити, рука, сохнути, плуг, поріг, пекти, просити, бумеранг, берег, бібліотека, ловити, дорога, тривога, бік, вік, пух, сік, лягти, лазити, хотіти, їздити, бігти, могти, стерегти.

§ 14. Зміни приголосних при словотворенні

1. Зміни приголосних перед суфіксами *-ськ(ий)*, *-ств(о)*.

При творенні прикметників від іменникових основ, які закінчуються на [ɔ], [ж], [з]; [к], [ч], [ц]; [х], [ш], [с], за допомогою суфікса *-ський*) та іменників за допомогою суфікса *-ств(о)* відбувається зміна приголосних, яка передається і на письмі:

- а) [з] } + **-ськ(ий), -ств(о) = -зьк(ий), -зтв(о):**
 [ж] } *Волга — волзький; Париж — паризький;*
 [з] } *Кавказ — кавказький; убогий — убозтво;*
- б) [к] } + **-ськ(ий), -ств(о) = -цьк(ий), -цтв(о):**
 [ч] } *юнак — юнацький, юнацтво; перекладач —*
 [ц] } *перекладацький; молодець — молодецький, молодецтво;*
- в) [х] } + **-ськ(ий), -ств(о) = -ськ(ий), -ств(о):**
 [ш] } *чех — чеський; товариш — товариський, то-*
 [с] } *вариство; Полісся — поліський.*

Зміни інших приголосних, що відбуваються перед **-ськ(ий), -ств(о)**, на письмі не передаються: *солдат — солдатський; люд — людський; людство; гуртожиток — гуртожитський; П'ятихатки — п'ятихатський* ([солдац'кїї], [л'у^с'кїї], [л'у\$ство], [гуртожиц'кїї], [цятихац'кїї]).

Слово *ясський* пишеться з двома **с**, бо основа (*Ясси*) закінчується на **с**, так само і слово *ніцький* (*Ніцца*). Від *Дамаск* прикметникова форма *дамаський*.

2. Зміни приголосних перед суфіксом **-ш(ий)**.

При творенні вишого ступеня порівняння прикметників і прислівників кінцеві приголосні основи [з], [ж], [з] перед суфіксом **-ш(ий)** змінюються на **-жч-**, а кінцевий приголосний [с] — на **-шч-** (орф. *ш*): *дорогий — дорожчий, дорожче; вузький — вужчий, вужче; високий — вищий, вище; але легкий — легший, легше*. Ці зміни зберігаються і в дієсловах, утворених від основи прикметників вишого ступеня: *дорожчати, вужчати, вищати*, а також у похідних від них іменниках: *подорожчання, підвищення*.

3. Зміни сполучень приголосних **-цьк-, -СЬК-, -ЗЬК-, -СК-, -шк-, -зк-, -ст-**.

Ці зміни відбуваються у вимові і передаються на письмі:

а) перед іменниковим суфіксом **-ин(а)** сполучення приголосних **-цьк-** змінюється на **-чч-**: *донецький — Донеччина, німецький — Німеччина, козацький — козаччина, турецький — Туреччина;*

б) сполучення приголосних **-ськ-, -ск-** перед суфіксом **-ин(а)** змінюється на **-шч-** (орф. *ш*): *одеський — Одещина, миска —*

мищина, тріскати — тріщина, житомирський — Житомирщина, тернопільський — Тернопільщина;

в) при творенні прикметників та іменників із суфіксами *-ан- (-ЯМ-), -ин-* звукосполучення *-ск-, -шк-* змінюються на *-шч-* (орф. *щ*): *віск — вощаний, вощанка, вощина; дошка — дощаний;*

г) при творенні дієслів II дієвідміни та їх форм сполучення приголосних *-ст-* змінюються на *-шч-* (орф. *щ*), а звукосполучення *-зк-* на *-жч-*: *простити — прощати, прощаю, прощаси; брязк — бряжчати, бряжчу, бряжчиш;*

д) при творенні прізвищ на *-енко, -ук* сполучення приголосних *-ськ-, -зк-, -шк-* змінюються відповідно на *-шч-* (орф. *щ*), *-жч-*: *Онисько — Онищенко, Онищук; Тарасько — Таращенко, Тарашук; Терешко — Терещенко, Терещук; Кузько — Кужченко, Кужчук; Водолазький — Водолажченко.*

У звукосполученнях *-чн-, -шн-* перед суфіксом *-н-* приголосні основи *[к], [ц]* змінюються на *[ш]* або *[ч]*. В обох випадках пишеться *ч*: *рік — річний; кінець — кінецьний, безкінечно; серце — сердечний, сонце — сонячний; яйце — яєчня.*

У кількох словах відповідно до вимови пишеться *-шн-*: *дворушник, мірошник, рушник, сердешний* (бідолашний), *сопляшник, торішний.*

Вправа 74. Знайдіть слова, у яких відбулися або можуть відбутися перед суфіксами зміни приголосних, та слова, в яких зміни не відбуваються.

1. Пливла по Волзі рихла, жовта крига (*Важ.*). 2. Чарівницька якась сила у душі твоїй горить (*Л. Укр.*). 3. Грає сонце козацьке (*Шевч.*). 4. Але життя людське — не простий, рівний, гладенький шлях (*М. Вовч.*). 5. Сонце ходило на небі низенько, але ще добре припікало своїм промінням (*Н.-Лев.*). 6. Проти сонця павутиння лисніло (*Н.-Лев.*). 7. Брати мої, нащадки Прометея!.. Ви не приковані на тій кавказькій кручі, Що здалека сіяє сніжним чолом (*Л. Укр.*). 8. Далі й далі піде магістральний канал, рівною трасою ляже через Перекоп, через Турецький вал, через бойовище правічне (*Гонч.*). 9. Міжгір'я білили, затоплені молочними озерами туманів (*Гонч.*). 10. І Шевченка згадує казах, їдучи в орошених степах (*Рил.*). 11. Зосталося одно Запоріжжя, де ще живуть козацькі звичаї, де воля подає руку то одному безталанному, то другому... (*Мири.*). 12. Не треба ні паризьких бруків, Ні Праги вулиць прастарих: Все сняться матернії руки, Стара солома рідних стріх (*Малан.*).

Вправа 75. Від поданих іменників (назв етнічних груп населення) за допомогою суфікса *-ськ-* утворіть прикметники (назви мов).

Таджики, курди, латиші, узбеки, казахи, абхазці, калмики, українці, росіяни, білоруси, татари, грузини, литовці, киргизи, чуваші, якути, каракалпаки, перм'яки, гагаузи, нанайці, туркмени, кумики, лаки, башкири, турки, печеніги, половці, німці, коряки, ескімоси.

Вправа 76. Від назв областей України за допомогою суфікса *-ин-(а)* утворіть іменники і поясніть їх правопис.

Київська, Полтавська, Черкаська, Дніпропетровська, Житомирська, Рівненська, Запорізька, Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Луганська, Івано-Франківська, Херсонська, Миколаївська, Харківська, Сумська, Чернігівська, Чернівецька, Донецька, Львівська, Волинська.

Вправа 77. Перепишіть речення. Вставте пропущені літери; обґрунтуйте написання.

1. Після подорожі по Карпат..их і Кавка..их горах, після відвідання південних степів України, після ознайомлення з новобудовами Запорі..кої і Кіровогра..ої областей ми знову ступили на землі Черкащини (*Газ.*). 2. Тарас Шевченко піднявся з моря українських пісень, чума.жих переказів, коза..их літописів, гайдама.жого епосу (*Гонч.*). 3. Т. Г. Шевченко — великий український поет — оспівував героїчну боротьбу запорі..кого коза..тва проти туре..кого поневолення (*Гонч.*). 4. Мерехтлива зелень людських садів, що тягнуться понад берегом ріки, то тут, то там вже позначилась жовто-червоними плямами (*/ Вільде*). 5. Народ шотлан..ий вільним звався, захоче — буде вільним знов (*Тич.*). 6. Доля мандрівни..ка нам сприяла і добру хату на нічліг послала (*Рил.*).

Вправа 78. Перекладіть російські слова українською мовою, запишіть їх і поясніть правопис.

Бухарестский, крепостничество, мозамбикский, арзамасский, иракский, прусский, воронежский, кагарлыкский, дорогобужский, збаражский, казанский, цюрихский, братский, рижский, бахмачский, чикагский, калужский, волжский, ужгородский, овручский, гадячский, прилукский, мадридский, одесский, ташкентский, туристский, французский, тбилисский, интендантский, полесский, кременчугский, владивостокский, гигантский.

§ 15. Позначення м'якості приголосних на письмі

На письмі м'якість приголосних передається вживанням після них *я, ю, є, і*: *соляний, сюди, майбутнє, літо* або м'якого знака (*ь*): *батько, гідність, близенько, волинський, донецький*.

М'який знак пишеться:

1. У кінці та всередині слова для позначення м'яких приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [А'], [«']: *мідь, путь, мазь, десь, гедзь, міць, сіль, тіль, дядько, боротьба, близько, сільський, Луцьк, пенькуватий*.

2. Для позначення м'яких приголосних усередині і в кінці складу перед *о*: *сьогодні, двоготь, сьомий, третього, польовий, чотирьох*.

3. У суфіксах *-ськ(ий), -зьк(ий), -цьк(ий), -ськість, -зькість, -ськ(о), -зьк(о), -цьк(о), -иськ(о), -еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*: *поліський, воронезький, козацький, людськість, вузькість, військовий, низько, хвацько; Васько, дворисько, збіговисько, доріженька, синенький; доленька, татонько, ясененький, малесенький, білісінський, чорнісінський; тонюсінський, малюсінський*.

Примітка. М'який знак не пишеться у словах *баский, в'язкий, дерзкий, жаский, ковзкий, порекий, плаский (плоский), різкий* і в однокорневих утвореннях *боязкість, боязко, різкість, різко* тощо, бо у них сполучення *-зк-, -ск-* не є суфіксами.

4. Після *л* перед наступною літерою на позначення приголосного: *мильце, читальня, підпільний*, а також у суфіксах *-альник, -ельник, -ильник, -ільник, -альн-, -ельн-, -ильн-, -альність*: *паяльник, умивальник, копіювальник, будівельник, точильник, мастильник, болільник, геніальність, пральний, свердильний, лічильний*.

Примітки: 1. У суфіксах *-алн(о), -илн(о)* м'який знак не пишеться: *ціпално, держално, пужално*, але у зменшених формах пишеться: *пужальце, держальце*.

2. Не ставиться м'який знак у сполученнях *-лк-*, а також у похідних від нього *-лц-, лч-*: *білка — білці, білчин; палка — палці, палчин; Рибалко — Рибалчин; Наталка — Наталці, Наталчин*, але *Галька — Гальці, Гальчин; лялька — ляльці, ляльчин; Єлька — Єльці, Єльчин*, бо в цих словах виступає сполучення *-льк-*.

5. У сполученні *-ньк-* і похідних від нього *-ньц-, -ньч-*: *ненька — неньці, неньчин, нянька — няньці, няньчин*;

*Манька — Маньці, Маньчин; Зінька — Зіньці, Зіньчин;
Ванько — Баньці, Ваньчин.*

6. У родовому відмінку множини іменників жіночого роду І відміни м'якої групи: *вишень, земель, лікарень* та середнього роду II відміни на *-ни(я), -ц(е)*: *знань, билець, сердець, серць*.

Примітка. У сполученні *-нк-, -нч-* м'який знак не пишеться: *Маланка — Маланці, Маланчин; ліщинка — в ліщинці; Тетянка — Тетянци, Тетянчин, канчук, бунчук*.

7. У деяких формах дієслів:

а) у дієсловах 3-ї особи однини дійсного способу: *сидить, лежить, носить, водить, дивиться, снується*;

б) у 3-й особі однини і множини дієслів дійсного способу: *пишуть, ідуть, сидять, носять*;

в) у 2-й особі однини і множини дієслів наказового способу: *сядь, сядьте; стань, станьте; дивись, дивіться; обізьвись, обізьвіться*;

г) у 1-й особі множини дієслів наказового способу: *станьмо, сядьмо*;

д) у стягнених формах інфінітива: *робить, ходить, носить*.

М'який знак не пишеться:

1. Після літер, що позначають губні приголосні: **[б], [в], [в], [м], [ф]**: *біб, приголубте, насип, насипте, любов, ставте, дім, верф*; після шиплячих **[яв], [ч], [ш], [шч]** (орф. **щ**): *ніж, їж, їжте, ніч, січка, вірш, пишеш, мисешся, плащ, не морщся*; після *р*: *воротар, ковзаняр, Харків, Марко, гіркий* (але *Горький*); після *ц* в кінці слів: *плац, шприц, бац, буц, клац, гоц* (у вигуках).

2. Після « перед шиплячими та перед суфіксами *-ськ(ий), -ств(о)*: *інжир, кінчик, пустунчик, тонший, Смілянщина, селянський, селянство, громадянський, громадянство*, але *бриньчати, доньчин, бо бренькіт, донька*.

3. Після **[«], [д]**, перед суфіксами *-ченк(о), -чук, -чишин*: *Грінченко, Федченко, Степанченко, Степанчук, Панчишин, Панчук, Пінчук*, але після **[л]** м'який знак пишеться: *Михальченко, Михальчук, Гальченко, Гальчук*.

4. Між літерами, що позначають м'які приголосні: *віконця, літнє, молодість, свято, цвях, листя, пізня, кузня*, але *різьба, тьмяний* і похідні від них: *різьблення, різьбяр* (і *різьбар*), *потьмяніти*.

Примітка. Коли ь наявний у формі називного відмінка, то він зберігається й у всіх інших відмінкових формах незалежно від попе-

реднього чи наступного приголосного: *письмо* — на *письмі*, *редька* — *редьці*, *сторонька* — *стороньці*, але *сторінка* — на *сторінці*, *борінка* — *борінці*, *долинка* — в *долинці*.

5. Між літерами, що позначають подвоєні (подовжені) приголосні: *безлюддя*, *суддя*, *повіддю*, *життя*, *буття*, *галуззя*, *полоззя*, *маззя*, *роздоріжжя*, *безмежжя*, *дрожжю*, *зілля*, *весілля*, *волося*, *колося*, *розріся*, *лю*, *леться*, *ранній*, *роззява*.

Вправа 79. 1. Знайдіть слова, в яких *я*, *є*, *ю*, *і* стоять після м'яких приголосних. 2. Обгрунтуйте написання м'якого знака. 3. Знайдіть слова, в яких м'який знак не пишеться; обгрунтуйте правилами.

Червоні помпони конюшини, немов їжачки, стовбурчили шетину з трилистих підставок, а пахучий чебрець ткав по схилу гори геліотроповий килим. Кашка розкрила скрізь парасольки. Серед білих наметів її тріпались крильця синіх метеликів. Часом на парасольку спускався жук і ловив сонце в зелене дзеркало крил. Устя таїла віддих, щоб його не злякати... Дрібні дзвіночки розбіглись по луці і сіяли сум, такі делікатні і такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на світі. Недоступна кропива, обважніла насінням, немов бджола пергою, хазяйновито шепталась по своїх леговищах (*М. Коцюбинський*).

Вправа 80. Перепишіть слова, замість крапок, де треба, поставте м'який знак; обгрунтуйте написання.

Син.жа, кіл.ка, спіл.ці, віз.му, колодяз.ні, їдален., діл.ниц., в'язкіс.т., МЕН.ШИЙ, тон.ший, рязан.с.кий, різ.блен.ня, потьмян.ній.ня, Хар.жів, Гор.жий, після, куз.ня, Натал.ші, в долин.ці, в тан.ці, низ.ко, низ.ка, шіст.сот, шіст.десять, сон.ця, селян.ський, Мирон.чук, л.ет.ся, віз.мут.ся, чукот.ський, віст.ю, галуз.зю, плат.ня, Кол.с.кий, кіл.кіст., Настя, майбут.не, вітальня, воз.ня, л.ох, т.юхкати, цьогорічний, завтраш.юму, стил.ці, л.ляний, аптекар., віраж., степ., марш., кавказький.

Вправа 81. Поставте іменники у давальному відмінку. В одну колонку запишіть слова з м'яким знаком, а в іншу — без нього. Обгрунтуйте написання.

Тітонька, люлька, доленька, полька, вчителька, валер'янка, сторінка, долинка, лішинка, ялинка, тарілка, веселка, нічка, кулька, булька, булка, пилка, жменька, ненька, білка, фіалка, русалка, цибулька, підстилка, рибонька, вишенька, хвилинка, хатинка.

Вправа 82. Утворіть прикметники з суфіксом *-ин-*. Поясніть їх написання.

Испанка, нянька, приятелька, Параска, Васька, тітка, дочка, артистка, вихователька, Наталка, Даринка, Людмила, рибалка, зозулька, галка, Рудько, Рудко.

Вправа 83. Запишіть подані слова українською мовою, зіставте правопис. Поясніть, чим зумовлена відмінність у написанні в обох мовах.

Харьковский, узбекский, Новосибирск, вязкий, турецкий, криворожский, Братск, пишешь, узко, разбираешься, семьдесят, шестьдесят, девятьсот, семьянин, семнадцать, восемьсот, повестью, медью, листья, поднебесье, зорька, спишь, ешьте, режете, пятьдесят, пятьсот, палец, ранец, венец, токарь, пекарь, плащ, пробуждение, печь, библиотекарь, дрожь, плачь, плач, зябь, букварь, знакомься, тоньше, меньше, лишь, тушь, туш, накинь, севастопольский, товарищ, проверьте.

Вправа 84. Запишіть текст під диктовку, звірте написане. Поясніть орфограми.

Біля кожної хати — свій лелека. Прилітають вони на старі свої гнізда, а коли які не повернуться, то так і знай — спіткало їх у дорозі лихо. Стоїть їхнє гніздо порожнє, смутком віє од нього, та, дивись, невдовзі зайняли його інші лелеки, клеочуть уже там, яйця кладуть, пташенят висиджують.

...А повиростають, тільки почнуть у колодочки вбиватись — і вчаться літати. Постають на краю гнізда, розправляють свої ще кволі крильця — та й ворують ними. Ні, не летять, не кидаються вниз сторч головою, а лише вимахують розправленими крильцями та на струнких своїх ніжках якомога вище спинаються. Чи багато пролітають, стоячи на краєчку гнізда? А мабуть, багато, бо ж міцніють, і сили набираються, і пір'ям обростають, а там, дивись, зважилося котресь і вистригнуло з гнізда в блакитний світ, горнє незміцнілими ще крильми повітря, яке за першого польоту здається і ріденьким, і страшним. Ухопитись лелеченя за нижню гілляку сусіднього осоко-ра, тремтить на ній — назад у гніздо хочеться, а боязко. Все-таки зважається і, неймовірно напружуючи крила, летить угору так, наче дряпається (Є. Гуцало).

§ 16. Подовження і подвоєння приголосних

Подовження приголосних в українській мові в усному мовленні передається на письмі однаковими літерами. Подовження приголосних звуків пояснюється різними причинами. В одних випадках воно виникло внаслідок словотворчих процесів: префіксації (*оббити, віддати*), суфіксації (*годинник, змінний*), основоскладання (*заввідділу, деффак*), а в інших — в результаті змін у звуковому складі мови (занепаду голосних неповного звучання [*t>*], [*ʃ*], випадання та уподібнення приголосних): *життя, зілля, піччю, суддя*.

Подовження приголосних, що виникає при словотворенні, називається також подвоєнням. Воно з'являється внаслідок збігу двох однакових приголосних:

1) префікса й кореня: *беззубий, беззаконня, безземля, віддаль, віддавна, віддзеркалювати, роззброїти, роззичити, роззнайомитися, заду, оббілити, оббризкати, оббрижити, конрреволюція, ірраціональний*;

2) префікса й префікса: *возз'єднання, ззамолоду, ззовні*;

3) кореня або основи -« (-«') і суфіксів -м (*ий*), -«' (*ій*), -ник, -ниц(я): *спина — спинний, балкон — балконний, кінь — кінний, осінь — осінній, ранок — ранній, щоденник, письменник, підвіконний, віконниця, Вінниця, туманний, туманність, туманно, законний, законність, законно*;

4) кінця першої і початку другої частин складноскорочених слів: *військкомат* (військовий комісаріат), *юнат* (юний натураліст), *деффак* (дефектологічний факультет), *заввідділу* (завідувач відділу);

5) основи дієслова минулого часу на [с] й афікса -ся: *розрісся, понісся, пасся, трясся, але підносься*;

6) подвоюються літери, що позначають приголосні у наголошених прикметникових і прислівникових суфіксах -енн-, -анн-: *здоровенний, непримиренний, нездоланно, старанно, але шалений, жарений, сказано, незрівняний*.

Подовженими (на письмі подвоєними) м'які приголосні [б"], [т"], [з'], [с'], [ш"], [л"], [л'], [л"], [л'] і пом'якшені [ас'], [«*"], [ш'] бувають тільки тоді, коли вони стоять між голосними.

Примітка. У кількох словах подвоюються літери *н, с, в*, що позначають тверді приголосні: *Ганна, ссати, ссавець, бовваніти, овва*.

Подовженими приголосні бувають:

1. В іменниках середнього роду II відміни між двома голосними: *знаряддя, питання, напуття, мотуззя, гілля, колося, обличчя, сторіччя, узбережжя, Поділля, Залісся, Лівобережжя*, а також у похідних словах: *життєздатність, гіллястий* та в деяких іменниках чоловічого і жіночого роду I відміни: *Ілля, суддя, рілля, стаття*.

Примітка. Подовження зберігається в усіх відмінкових формах, крім родового множини: *облич, питань, сторіч, роздоріж, знарядь*. Частина іменників середнього роду в родовому відмінку має закінчення *-ів*. Перед ним подвоєння літер зберігається: *почуттів, відкриттів, Іллів, суддів*, але *статей*.

2. Перед [у] (орф. ю) в орудному відмінку однини іменників III відміни: *сталлю, емаллю, тінню, нічню, заповоччю, вісню, відповіддю, постаттю, зеленню, подорожжю, розкішню*, але: *Керчю, повістю, радістю, честю, кров'ю, любов'ю, нехворощю, матір'ю*, бо в них наявний збіг двох приголосних.

3. У прислівниках перед [а] (орф. я): *навмання, спросоння, зрання*.

4. Перед [у], [е], (орф. ю, є) у формах теперішнього часу дієслова *лити (литися)*: *лю, лещ, лє, лємо, лєте, лють, лється, лються*, а також у похідних: *наллю, виллю* та ін.

Примітка. У словах *третій, третя, третє [т]* не подовжується.

Вправа 85. Поясніть відсутність або наявність подвоєння літер у словах.

Чуття, знання, відданість, гордістю, оббризкати, розвинений, уміння, щастя, нескінченний, насіння, тваринний, давній, камінний, безсмертя, пам'яттю, Ілля, шерстю, вишня, Полісся, пристанню, галуззю, вилється, багатомільйонний, востанне, напоений, оббігти, підданий, віддзеркалення, беззаперечний, узлісся, розрісся.

Вправа 86. Перепишіть слова. Замість крапок поставте, де треба, пропущені літери; обґрунтуйте написання.

Корін..я, жмен..я, папорот..ю, безліс..я, тел..я, твердження, лист..я, молодіст..ю, жовч..ю, мудріст..ю, надбудован..ий, підвіконня, напруженість, під..аш..я, пі..добруван..я, міц..ю, юн..ий, крижан..ий, мовлен..я, буквен..ий, нужден..ий, спросон..я, безхистемність, Наддніпрянина, пташин..ий, впевнен..ю, невпин..о, заповоч..ю, єдніст..ю, л..ється, Поділ..я, Запоріжжя, Поволж..я, дерт..ю, шален..ий, імен..ик, притишен..ий, вітрян..ий, зрошен..ий, безліч..ю, клун..я, бов..аніти, с..авці, угід..я, скатерт..ю, зіл..ю,

піщан..ий, качин..ий, юніст..ю, землян..ий, беззмістовний, геранню, навман..я, узбіч..я, первозданний, дерев'ян..ий, склян..ий.

Вправа 87. Перепишіть слова, поставте іменники в орудному відмінку; обгрунтуйте написання.

Паморозь, почесць, грань, честь, просторінь, велич, віддаль, масть, гнучкість, вічність, печаль, вуаль, парость, блакить, свіжість, напасть, ненависть, любов, даль, сталь, мідь, деталь, мить, в'язь.

Вправа 88. Від поданих слів утворіть прикметники, поясніть їх правопис.

Туман, диван, осінь, глина, спина, буква, весна, день, крига, тьма, зміна, реформа, машина, овес, ячмінь, гречка, вовна, без імені, без сну, без закону.

Вправа 89. Перекладіть українською мовою. В одну колонку виписіть слова, в яких звуки подовжуються, в другу — без подовження.

Предместье, платье, соцветие, бытие, счастье, листья, ночью, за Керчью, столетие, Илья, желчью, судья, за Пермью, Полесье, стойкостью, статьей, Поволжье, Закарпатье, соленье, несравненный, священный, невинный, подполье, скатертью, вечностью, нежностью, собранный, огненный, данный, написанный, воссоединенный.

Вправа 90. Напишіть твір на тему «Мое покликання», використавши подані слова.

Питання, життя, роздоріжжя, навчання, покликання, дозвілля, навмання, утвердження, знання, невіддільний, бездоганно, передбачення, чуття, зусилля, незрівнянно, надбання, напруженість, натхненно, захоплення, самовіддано, стомлений, радістю, завзяття, визнаний, честю, безліччю, мудрістю, шастя, гордістю, віддати, нескінченний, щоденно, задоволення, читання, переконання, обрання, почуття, сумління.

§ 17. Спрошення в групах приголосних

Збіг кількох приголосних, що виникає внаслідок словозміни чи словотворення, утруднює вимову. Тому у процесі мовлення один з приголосних (як правило, середній) випадає, відповідно група приголосних спрощується для вимови.

Найчастіше спрошення відбувається у таких групах приголосних:

[ждн] — [жн]. тиждень — тижня (р. в.) — тижневий;

[здн] — [зн]: *проїздити* — *проїзний* (рос. *проездной*);
 [стн] — [сн]: *честь* — *чесний* (рос. *честный*);
 [стл] — [сл]: *щастя* — *щасливий* (рос. *счастливый*);
 [ели] — [си]: *ремесло* — *ремісник*;
 [стц] — [сц]: давньорус. *місьце* — *містце* — *місце*;
 [лнц] — [ни]: давньорус. *сълньце* — *солнце* — *сонце* (рос. *солнце*);
 [рдц] — [рц]: давньорус. *сърдьце* — *сердце* — *серце* (рос. *сердце*);
 [сткл] — [скл]: давньорус. *стъкло* — *сткло* — *скло* (рос. *стекло*);
 [рнч] — [нч]: *горно* — *гончар* (давньорус. *гърньчарь*);
 [стс/к] — [ськ]: *місто* — *міський*;
 [зкн] — [зн]: *брязкіт* — *брязнути*;
 [скн] — [си]: *писк* — *писнути*.

Проте у словах *випускний*, *пропускний*, *допускний*, *рискнути*, *вискнути* (від *виск*), *тоскно*, *скнара*, *скніти* група приголосних не спрощується. Звук [к] у них вимовляється і на його позначення пишеться літера.

Зберігається також [т] у словах *кістлявий*, *хвастливий*, *хвастнути*, *шістнадцять* (в останньому при вимові [т] випадає).

Літера *т* зберігається на письмі і в прикметниках, утворених за допомогою суфікса *-н-* від слів іншомовного походження з кінцевим *ст*: *аванпост* — *аванпостний*, *баласт* — *баластний*, *компост* — *компостний*, *контраст* — *контрастний*, *форпост* — *форпостний*.

Вправа 91. Знайдіть слова, у яких відбулося спрощення в групах приголосних; аргументуйте це, навівши інші форми слів чи однокореневі слова.

1. Посеред довгої і широкої зали стояв довгий стіл, засланий червоним сукном (*Мирн.*). 2. Саги у лататті срібнім, під наморозі сивиною, Стоять у присмерку, край колій проїзних (*Зер.*). 3. Донецькі далі незорі, І тиск руки, і щастя в зорі, І сміх, як молодість, дзвінкий (*Сос*). 4. Ім'я Степана Руданського вперше з'явилося на шпальтах двадцятого числа петербурзького тижневика «Русский мир» за 1859 рік (*Журн.*). 5. На висоті чотирьох-п'яти кілометрів тиск повітря приблизно вдвоє менший, ніж на рівні моря (*Фіз. геогр.*). 6. Ремісники й ковалі запалю-

вали й роздували горна, скрізь над димарями вставали й вились до неба димки (*Скляр*). 7. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман (*Коцюб.*). 8. їх [гуцулів] і малярські пани відтіснили з долин, Щоб вони вимирали і скніли. А вони, як орли, між гірських верховин Зберегти свою гордість зуміли (*Забаш.*). 9. Хтось давно ще сказав, що спів — то мова душі, то голос серця (*Мирн.*). 10. Осінь слала по землі свій золотавий килим... (*Збан.*). 11. Мати увечері своїм пестливим голосом нашепче дитині про любов до всього живого (*Мирн.*). 12. Я вже був ситий тих пишнот, бенкетів, пестливої венеціанок вроди, облесливих речей венеціанців (*Л. Укр.*). 13. Ефірні масла містять тільки близько десяти відсотків легколетючих сполук, які зумовлюють характерний аромат ефірного масла, решта дев'яносто відсотків припадає на баластні речовини (*Журн.*). 14. Брязне клинок об залізо кайданів, Піде луна по твердинях тиранів (*Л. Укр.*).

Вправа 92. Перепишіть, вставляючи, де треба, пропущені літери; обґрунтуйте написання слів.

Пристрасний, проїз..ний, випусний, вереснути, обласний, свиснути, перехресний, пісний, писнути, шелеснути, шістнадцятий, радісний, бриз..нути, гігантський, студентський, персні, корисливий, передвісник, учасник, безвиїз..но, швидкісний, буревісник, улесливий, власний, кож..ний, совісні, жалісливий, злісний, прихвосні, навмисне, надкісниця, захисний.

Вправа 93. Перекладіть російські слова українською мовою, напишіть їх; порівняйте написання і вимову груп приголосних.

Поздний, костлявий, наместник, наездник, участник, предвестник, доблестный, устный, проездной, сердце, частность, свистнуть, гигантский, буревестник, бескорыстный, местный, контрастный, ненавистный, злостный, целостный, туристский.

§ 18. Вживання апострофа

Апостроф ставиться після букв, що позначають тверді приголосні, перед *я* [/а], *ю* [/у], *є* [/є], *ї* [/і].

Апостроф ставиться:

1. Після губних приголосних *б, п, в, м, ф*: *б'є, п'явка, в'язка, в'юн, любов'ю, м'ята, сім'ї, мереп'янський, солов'ї, п'ять.*

2. Після *р* у кінці складу: *міжгір'я*, *пір'я*, у *довір'ї*, *маті-р'ю*, *бур'ян*.

3. Після префіксів, що закінчуються на приголосний, та в складних словах, перша частина яких закінчується на приголосний: *об'єднати*, *об'їхати*, *без'язикий*, *в'їзд*, *з'їзд*, *з'ясувати*, *пред'явити*, *роз'юшений*, *під'юджувати*, *роз'ятрити*, *двох'ярусний*.

Примітка. Після префіксів перед літерами *а*, *о*, *у*, *е*, *і* апостроф не ставиться: *безідейний*, *зорати*, *зекономити*, *зіронізувати*, *зігнувати*, *зокрема*, *зуміти*, *зусилля*, *загітувати*, *зорганізувати*.

4. У слові *Лук'ян* та похідних від нього: *Лук'яненко*, *Лук'яну-чук*, *Лук'яниха*, *Лук'янівка*, *Лук'янець*, *Лук'янов*.

Апостроф не ставиться:

1. Після губних приголосних [*б*], [*п*], [*м*], [*в*], [*ф*], перед якими стоїть інша літера на позначення приголосного, що належить до кореня: *дзвякнути*, *свято*, *цвях*, *мавпячий*, *морквяний*, *тьмянний*.

Примітка. Якщо перед *б*, *п*, *в*, *м*, *ф* стоїть *р*, то апостроф пишеться: *черв'як*, *верб'я*, *арф'яр*. Якщо приголосний належить до префікса, то апостроф пишеться: *зв'язати*, *розв'язати*, *розм'якнуту*, *зв'ялити*.

2. Після літери *р* на початку складу перед *я*, *ю*, *є*, що позначають м'якість звука [р']. *рядок*, *буряк*, *рясно*, *рябий*, *рюмса-ти*, *крюк*.

Вправа 94. Прочитайте речення. Поясніть, чому у виділених словах пишеться чи не пишеться апостроф.

1. Тихий день ввійшов у сад гілчастий. Пахоші **медвянії** розлив (*Забаш.*). 2. Он і **грядочка** з квітками — така малесенька, а чого там тільки нема: й канупер і **м'ята кучерява**, ще й повної рожі кушик (*Л. Укр.*). 3. Луг, серединою якого **в'юнилася**, зрівнявшись з берегами, повноводна, каламутна річка, зеленів неприродно яскравою отавою (*Козач.*). 4. На Оці та її притоці Москві-ріці жило **слов'янське плем'я в'ятичів** (*Журн.*). 5. **В'язи** покрили свої голови брунатно-рожевими кучерями і злилися в ціле море **м'якої** вовни (*Коцюб.*). 6. В саду **духмяніють** нескошені трави (*Забаш.*). 7. Настала осінь. Подихнули морози, зціпили землю, **зв'ялили** гаї та діброви (*Коцюб.*). 8. Ранок з'явився несподівано (*Збан.*). 9. Діти **з'юрмилися** біля дверей (*Виш.*). 10. Одні ридвани **від'їздили** від високого ганку, а другі — **над'їздили** (*Мирн.*). 11. Сеспель упився не так **морквяним** чаєм без цукру, як братньою, дружньою мовою товариша (*Збан.*).

12. Степова далечінь знемагала в надвечірньому сонці, оповившись бляклою жовтизною спеки, а тут, довкола ставків, все було ще соковитим, **рутвяно-зеленим**, як ранньою весною (*Гонч.*).

Вправа 95. Перепишіть слова, замість крапок, де треба, поставте апостроф; обгрунтуйте написання.

Присв..ята, різьб..яр, полум..яніти, черв..як, надв..язати, львів..янин, поголів..я, бур..ячиння, переджнив..я, перед.осінній, роз..ораний, слов..янин, Св..ятослав, рутв..яний, з матер..ями, звір..ячий, роз..ятрений, Із..яслав, вітр..як, трьох..етапний, трьох..ярусний, об..їжджати, об..ємний, безвітр..яний, без..ядерний, необ.лджжений, повітр..я.

Вправа 96. Перекладіть слова українською мовою. Поясніть правопис.

Імя, племя, мягкий, двухаршинный, предъявить, кровью, любовью, бездейный, порядок, Лукьян, вязать, Пятигорск, пядь, пьеса, развезжать, матерью, здоровье, Заполярье, Вьетнам, объектив, объесть, объезженный, объем, развезд, разъединитель, соловьи, отутюжить, верфью, торфяной.

Вправа 97. Напишіть твір «На луці», використовуючи подані слова.

М'який, медвяний, духмяний, м'ята, солов'ї, в'ється, любов'ю, полум'я, в'їхати, будяк, бур'ян, з'явитися, торф'янистий, морквяний, тьмяний, п'янкий, з'єднати, трав'янистий, безвітряний, рясно, зоря, над'їхати, здоров'я, в'язкий, валер'янка, повітря, узгір'я, пір'їнка, в'язь, різнотрав'я, в'янути, з'їжджаючи, надвечір'я, пуп'янок, коров'як, ряд.

§ 19. Сполучення літер *йо,ьо*

Звукосполучення *йо* вживається на початку слова, після голосних та губних приголосних: *Йосип, його, йорж, Олексійович, бойовий, Андрійович, крайовий, Соловійов, Воробійов. Їо* вживається після м'яких приголосних: *цього, синього, братнього, подзьобаний, сьогодні, льон, дьоготь, тьохкати, чотирьох, вірвовка.*

Вправа 98. Вставте пропущені літери, поясніть правопис.

Дружн..го, заво..ваного, с.мий, втр..х, Матві..вого, Онопрі..вого, Корол..вого, Ковалева, Скрипал..ва, Довгал..ва, Онисі..вич, Силанті..вич, Таде..вич, ма..вий, Сен..ва, Корні..вич,

Бенед..ва, ..д, ..тація, ..нівна, ..шкар-Ола, л..довий, л..х, л..дник, Л..ля, т..тя, т..хкати, с..рбати, білолиц..го, крайнього, мужн.то, **ДОВГОВІ..ГО**, подорожн..го, присутн..го, короткоши..го, самоти..го, літи..го, народи..го, обідн..го, безпорадного, осінн..го, заможн.то.

Вправа 99. Перекладіть слова українською мовою, запишіть їх; поясніть правопис.

Полевой, серьезный, майор, боевой, ледовик, Пискарев, миллион, синего, его, всего, Карасев, Алехин, сегодня, Иосиф, батальон, майор, майонез, майолика, знакомый, летнего, вольной, Новоселов, Муравьева, бодрый, летчик, Бугаева, Шмелев, Елкина, Окаемов, Шишмарев, Королев, Веревкин.

§ 20. Уподібнення приголосних

Якщо у слові поряд стоять два і більше приголосних звуків, то при вимові вони можуть впливати один на одного й уподібнюватись один до одного (явище асиміляції). Найчастіше впливові піддаються парні дзвінки та глухі приголосні: дзвінки перед глухими оглушуються, а глухі перед дзвінками вимовляються як дзвінки. Здебільшого наступний приголосний звук впливає на попередній. Явище асиміляції властиве переважно вимові, на написанні слова воно не позначається. Уподібнення приголосних розрізняють за: а) дзвінкістю/глухістю; б) місцем і способом творення; в) м'якістю.

Уподібнення (асиміляція) за глухістю найпомітніше на межі префікса і кореня, але може відбуватися і в інших морфемах та на межі слів.

1. Префікс *з-* перед кореневим глухим приголосним [к], [т], [я], [х], [ф] змінюється на *с-* \ *сказати, спитати, стихнути, сходити, сформувати.*

Примітка. Префікс *з-* уподібнюється при вимові до *с-* і перед іншими глухими приголосними, але на письмі не передається: *зсипати, зідіти, зсушити, зшити, зчистити* (вимовляється [сипати], [с'ц'ідити], [с:ушити], [ш:йти], [шчйстити]).

Уподібнюється у вимові перед словами, які починаються на глухий приголосний, і прийменник *з:* (з) *фабрики* — (с) *фабрики*, (з) *хутора* — (с) *хутора*, (з) *кишені* — (с) *кишені*, (з) *поля* — (с) *поля*, (з) *сіллю* — (с) *сіллю*, (з) *табору* — (с) *табору* тощо.

2. Префікси *роз-* і *без-* перед глухими приголосними мають подвійну вимову *роз-*, *без-* і *рос-*, *бес-* але зберігають написання тільки *роз-* і *без-*: *розказати*, *розпитати*, *розхитати*, *розсортувати*, *розтасувати*, *безконечний*, *безповоротний*, *безтактний*, *безшумний*, *безформний*, *безчерепні*, *безхарактерний*, *безсистемний*.

3. У середині слова дзвінкі приголосні перед глухими, як правило, не втрачають своєї дзвінкості: *звідки*, *вудка*, *ніжка*, *ліжка*, *кізка*, *берізка*.

Примітка. Тільки у вимові приголосний [g] перед глухими приголосними змінюється на [x]: [к'іxm'і] (орф. *кігті*), [н'іxm'і] (орф. *нігті*), [воxкий] (орф. *вогкий*), [лехкйй] (орф. *легкий*). Але: [б'іgtи], [моgtи], [сте'pe'gtій], [бе'pe'gtій].

У кінці слова дзвінкі приголосні ніколи не уподібнюються до парних глухих.

У середині слів глухі приголосні перед дзвінкими уподібнюються до дзвінких: *боротьба*, *молотьба*, *просьба*, *вокзал* (вимовляється [бород'ба], [молод'ба], [проз'ба], [вогзал]. Така асиміляція може відбуватися і на стику слів, якщо між ними немає паузи: *хоч би*, *як би*, *ось де* (вимовляються [ходкби], [l'agби], [бз'де]).

Примітка. Приголосні [в], [р], [л], [н], [м], [л] не асимілюють попередніх глухих, тому глухі не уподібнюються до дзвінких: *світ*, *слава*, *проти*, *крила*, *смола*.

Уподібнення у групах приголосних за місцем і способом творення:

а) зубні приголосні перед шиплячими змінюються на шиплячі: *принісиши*, *зшити*, *зжити*, *з чого*, *з джерела* (вимовляється [при^eн'іш:и], [ш:йти], [ж:йти], [ж чого], [ж дже^uре^uла]);

б) шиплячі перед зубними змінюються на зубні: *купається*, *не мучся*, *не поріжся*, *на дощі*, *дочці*, *у ложці* (вимовляється [купше^uс':а], [не^uмуц'с':а], [не^uпор'із'с':а], [на дос'ці], [доц'л], [у лож'ці]);

в) перед [ч] і [ш] [т] змінюється на шиплячий: *заквітчати*, *коротший* (вимовляються [закв'ч.йти], [короч.ий]);

г) [т] перед [ц] змінюється на [ц]: *коритце* (вимовляється [корйц:е^u]).

Примітка. Сумнівний приголосний можна перевірити, поставивши його між голосними: *легко* — *легенько*, *лічба* — *лічити*, *боротьба* — *боротися*, *зшити* — *зашити*, *не мучся* — *мучити*, *на дощі* — *дощок*, *дочці* — *дочечка*, *у ложці* — *ложечка*, *заквітчати* — *квіти*, *коротший* — *коротенький*, *коритце* — *корито* тощо.

4. Уподібнення за м'якістю полягає в тому, що звуки [д], [т], [з], [д-з], [с], [ц], [к], [л] пом'якшуються перед наступним м'яким приголосним: [дбс'л'ід'н'ї], [майбут'н'ї], [куз'н'а], в'сікнути], [пЧс'л'а], [ц'в'ах], [в'їкон'ц'а], [на г'їл'ц'ї].

Коли приголосний належить до префікса, то він зберігає тверду вимову, хоч корінь і починається з м'якого приголосного: надл'їзти, підс'їсти, роздягти, безц'інний. Але в окремих словах у такій позиції кінцевий приголосний префікса пом'якшується під впливом початкового м'якого приголосного кореня: [в'їд'д'ачити], [в'Чд'д'їл], [н'їд'н'ати].

Примітка. Завжди зберігають тверду вимову [д], [т], [з], [дз], [с] перед пом'якшеними губними, задньоязиковими і глотковим [г], після яких стоїть голосний [ї], що розвинувся з давнього [о] у закритому складі: [дв'їр], [тв'їр], [зб'їр], [зв'їр], [сх'їд], [зг'їн].

Вправа 100. Поясніть наявність чи відсутність уподібнення (асиміляції) приголосних у словах.

I. Сказати, вогкість, сфокусувати, ліжко, анекдот, лебідка, берегти, тягти, схилити, схибити, розкрилено, зсунути, зсипати, розправити, безпорадний, нігті, казка, дудка, підсунути, голубка, навстіж, безкрай, дьогтю, якби, обпекти, зчистити, розписати, розхмарилося, ствердіти, ходьба.

II. Зчесати, без жиру, без жалю, б'єшся, розшукати, розжувати, з жінкою, на доріжці, не поріжся, у книжці, злізши, безчинство, безшумний, у тумбочці, намажся, переможці, заповрожці, матч, миєшся, з шумом, згризши.

III. Стіна, на сопілці, пісня, безодня, майбутнє, відділення, розділяти, розрізняти, вечірня, мідний, вісімдесят, небозвід, двір, пізній, свято, заквітчана, днювати, дзвін, радістю, сьогодні, почесні, співає.

Вправа 101. Перепишіть слова, вставляючи пропущені літери. Поясніть правопис.

Відхилитись, рі..кий, бе.жрилий, бе..соння, безпосередній, ..цементувати, ши..ка, ша..ка, бері.жа, во..зал, ні..ка, ..клеювати, підклеювати, ро.жлад, бе..журний, стріне..ся, сподіваємся, на сте..ці, у та..ці, ..шити, пі..шити, о..шити, ..шкребти, ..кріпити, ..чесати, ..цідити, безцеремонно, ..чепити, ..щулювати, ..штовхнути, ..цілення, ..чорнілий, ..кісний.

Вправа 102. Випишіть з «Орфографічного словника української мови» 20 прикладів на різні види уподібнення. Поясніть написання слів.

Вправа 103. Знайдіть слова, у яких є збіг двох неоднакових приголосних; обґрунтуйте можливість чи неможливість уподібнення між ними, вкажіть вид асиміляції, обґрунтуйте написання.

1. Була тепла, ясна осінь. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході під безхмарним небом стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та беріз. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева у широ-золоті шати. 2. Розпечене повітря пашіло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало: так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молодію ботвиною. 3. Дерев, одягнені в легеньку одіжку з срібного іню, облились делікатним рожевим світлом, ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межи довгими тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлюю. Дерев в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися в розкішну білу одіжку. Гілля дерев та кущів погнулось під високою сніговою одіжею. 4.1 враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дощ самоцвітів. 5. Передранній вітер злегка хвилює тирсу. 6. Край шляху, в долинці, догорає вогнище (з *те. М. Коцюбинського*).

Вправа 104. Перекладіть слова українською мовою, переписіть їх; зіставте написання в обох мовах; обґрунтуйте його.

Склеить, смастерить, сгиб, свихнуть, скачивать, скидка, скотанный, скрепить, сломать, смерзание, смонтированный, смолоченный, срыв, ссовывать, ссечь, стискивать, стоптать, сторговать, схватывать, сфальшивить, сцепить, счесать, сшивать, безвластие, безвольный, безглавый, безверхий, безмерный, безземельный, безрадостный, беспроцентный, бесславиe, бессердечие, бессонница, бессистемный, бесчерепной, бесхребетный, бесхвостый, раздобыть, разжевать, раздевать, разложенный, размочить, раскусить, раскупить, расправить, раскроить, распознать, располнеть, распределить, рассадить, рассевать, рассыпать, растекаться, растопить, растрескивание.

Підсумкові вправи

Вправа 105. Зробіть повний фонетичний розбір слів за схемою (слова добирати довільно або за завданням викладача).

Схема

1. Запишіть слово фонетичною транскрипцією.
2. Поділіть на склади, дайте характеристику складів.
3. Дайте характеристику наголосу.
4. Визначте співвідношення між звуками і літерами.

5. Визначте кількість голосних і приголосних.
6. Схарактеризуйте голосні:
 - а) за місцем творення (ряди);
 - б) за способом творення (підняття);
 - в) за участю губ (лабіалізовані, нелабіалізовані).
7. Схарактеризуйте приголосні:
 - а) за участю шуму і голосу;
 - б) за місцем творення;
 - в) за способом творення;
 - г) за дзвінкістю/глухістю;
 - д) за твердістю/м'якістю.
8. Вкажіть на можливі звукові зміни у слові (чергування, уподібнення, спрощення тощо).

Вправа 106. Запишіть слова під диктовку, поясніть написання.

Близько, сердечний, проїзний, безпечно, відвідування, листя, щастя, радістю, піччу, духмяний, м'ята, бурак, зоря, тьмяніти, морквяний, сфотографувати, згідити, зшити, розписати, безкінечність, теля, сім'я, розв'язати, пред'явити, у долині, тітчин, могутній, осінній, боязко, низько, розпарений, рум'яніти, медвянистий, скидати, бовваніти, лететься, кількість, вітальня, різьбяр, льох, йодистий, Снегирьов, Муравйов, кавказький, запорізький, кременчуцький, лейпцизький, воронезький, бринчати, кінчати, доньчин, після, Ілля, рілля, матір'ю, вищий, нижче, соняшники, покажчик.

Вправа 107. Запишіть текст під диктовку, звірте написання; згрупуйте орфограми за темами.

- Зразок: а) м'який знак: *тінь, батько...*
б) апостроф: *духмяний, м'який...*
в) зміна приголосних при словотворенні: *запорізький...*

...Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен будеш заплатити роками життя?..

У такому, власне, стані блукав я одної весняної днини понад річкою Прутом, у південній Бессарабії. Якось не тишили моє око ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерцями та гирлами плавні, що розляглися за річкою в Румунії, ані жовті, заліти хвилею виноградників по підгір'ю, шпильасті гори, що тиснуться понад Прутом з сього боку.

Від заходу насувалася чорна хмара, душний вітер нахрापмо бив об гори, хвилював комиш у плавнях, обривав виноградне листя та гнав його по чорній, каламутній, немов поораній хвиля-

ми, річці... Лагодилась буря. Але я байдужно дивився на грізні розрухи природи, не торкала якось мого серця дика краса південної бурі... Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентавсь я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори... драгліла вже над головою моєю... І тільки перші краплі густого дощу, що з глухим гуком упали на землю серед раптової тиші, змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи. Але не встиг я ще й озирнутися гаразд, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені звуків. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні... Співано чумацьку пісню (За М. Коцюбинським).

Запитання для самоперевірки

1. Що таке чергування звуків?
2. Які є найдавніші чергування голосних звуків?
3. Коли відбувається чергування [o], [e] з [i]?
4. Які бувають відхилення від закономірного чергування [o], [e] з [i]?
5. Коли вживається [o], а коли [e] після шиплячих та [ʎ]?
6. Які бувають відхилення у вживанні [o], [e] після шиплячих та [ʎ]?
7. Чим зумовлене чергування [y] — [p], [i] — [ʎ]?
8. Коли відбуваються чергування [z], [k], [x] з [ж], [ч], [ш]; [з'], [ц] і И?
9. Які ще приголосні звуки можуть чергуватися?
10. Які зміни приголосних відбуваються при словотворенні?
11. Як передається пом'якшення приголосних на письмі?
12. Коли пишеться м'який знак? Коли м'який знак не пишеться?
13. Коли ставиться апостроф? Коли апостроф не ставиться?
14. Що таке уподібнення приголосних? Які є види уподібнення? Як відображається уподібнення приголосних на письмі?
15. Коли відбувається спрощення в групах приголосних? Як воно відображається на письмі?

§ 21. Орфоепія

Для ефективного функціонування мова повинна мати не тільки унормований словник, граматику і правопис, а й унормовану вимову. Правильна нормативна вимова не менш важлива, ніж правопис, вона обов'язкова для всіх, хто користується цією мовою. **Розділ мовознавства, який вивчає норми**

літературної вимови, називається орфоепією (від грец. ορθοεπισ — правильність мови).

Основні правила орфоепії пов'язані з особливостями фонетичної та граматичної системи мови.

Сучасні норми української мови склалися на основі вимови, властивої середньонадніпрянським діалектам (полтавським і київським).

Орфоепічні норми мають особливе суспільне значення: розбіжність у вимові утруднює процес спілкування, розуміння й сприйняття висловленої думки. Цим насамперед і зумовлюється потреба в єдиних загальноприйнятих нормах вимови.

Основними причинами порушення орфоепічних норм є вплив місцевої, діалектної вимови та правопису, адже люди іноді вимовляють слова так, як вони написані, не зважаючи на численні невідповідності між звучанням і написанням.

Основні норми української літературної вимови

Вимова голосних. 1. Усі голосні під наголосом вимовляються виразно: [ранок, дбл'а, зуби, селище"-, сй'їй, с'їно].

2. Голосні [с], [у], [і] в ненаголошеній позиції вимовляються також чітко: [л'удїна, туди, приказа, куток, пісок, стілець].

3. Голосний [e] в ненаголошеній позиції вимовляється як [e^u] (перед складом з наголошеним [в], [о], [а]: [ме^uжа, ве^uзе, не"дбл'яд, не"дол'їк]; як [e^e] (перед наголошеним складом з [и], [у], [і]: [ни^eсї, ви^eдут', ви^eд'їт']).

4. Голосний [и] у ненаголошеній позиції вимовляється то як [i^e] (перед складом з наголошеним [и], [і]): [си^eдї, си^eд'їт'], то як [e^u] (перед складом з наголошеним [а], [e]): [Ме^uхайло, ве^uшневий]. Голосний [и] в кінці слова зберігає свою майже чисту вимову: [сказа'ти, не"ре"дати, книжки, ложки].

5. Ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] вимовляється як [oУ]. [гоУлубка, коУжух].

Вимова приголосних. 1. Дзвінки приголосні у кінці слів не втрачають своєї дзвінкості і не змінюються на відповідні глухі: [хл'їб, завод, н'їж, біг, в їз].

2. Дзвінки приголосні перед глухими також не втрачають своєї дзвінкості, крім [г], який у деяких словах вимовляється як [де]: [губка, колодка, д'їжка, р'їзка, могли], але [к'їхт'ї, н'їхт'ї, ле"хкїй] (орф. кігті, нігті, легкий). Ніколи не оглушуються [г] перед інфінітивним суфіксом -ти: бігти, тягти, берегти, могли, стерегти.

3. Дзвінкі приголосні [дж], [дз], [дз'] (африкати) вимовляються як один звук, на відміну від вимови звукосполучень [d] + [ж], [d] + [з], [d'] + [з']: [ходку, бджола, кукуруза, фвінок], але підземний, піджарити, підзіна, підживити, підзвіт.

4. Шиплячі приголосні [аж], [дж], [ч], [ш] у кінці слова, перед голосними [а], [о], [у], [в], [и] та перед приголосними вимовляються твердо: [вуж, жал', жити, жоутий, жувати, жеур'ти, ждати]; [дк^урела, дкунгл'і, дказ, дкм'іл', смерч, часто, чистий, чого, чути, темно, чмихати, в'їри, шапка, шесте^уро, шоук, шуба, шеп'іт, шити, штаб]. У позиції перед [і] шиплячі приголосні вимовляються пом'якшено: [ж'інка, ч'ітко, бдк'іллка, груш'і]. Подовжені шиплячі приголосні вимовляються як пом'якшені: [облйч'а, зб'їж'а, затйш'а, р'їч'у].

5. Звук [ц] в кінці слова м'який, лише в окремих вигуках та в словах іншомовного походження — твердий: [с'т'леуц'], [пале^уц'], [че^уркйсе^уц'], але бац, клац, палац, шприц.

6. Звуки [с], [з], [ц], [«], [д], [т] перед наступним м'яким або пом'якшеним приголосним пом'якшуються: [с'л'бзи, чес'н'їс'т', ц'в'їсти, народ'н'їс'т', вер^ус'н'а, добрт'н'ї, р'їзн'ї, с'м'їх] (орф. сльози, чесність, цвісти, народність, вересня, добротні, різні, сміх).

7. Усі зубні приголосні перед [і] вимовляються м'яко: [с'їсти, л'їс, д'їм, т'їн', з'їрка, ц'їлий, н'їс]. На межі частин слова зубні приголосні перед [і] вимовляються твердо: [в'їдїмен.ий], [бе^узїдейний], [безін'їц'їатїуний].

8. Приголосний [в] після голосного перед приголосним, на початку слова перед приголосним та в кінці слова вимовляється як [р], який не може уподібнюватися до глухого [ф]. [ворк, рдбма, с'їр].

9. Глухі приголосні перед дзвінками уподібнюються парним дзвінким: [проз'ба] (орф. просьба), [ходкбї] (орф. хоч би).

10. Префікс з-, як і прийменник, перед глухим приголосним вимовляється як с-: [сказати, с'ц'їдїти] (орф. зїдїти), [ссунути] (орф. зсунути), [с хати] (орф. з хати).

Примітка. Зміна префікса з- на с- перед [к], [п], [т], [ф], [х] закріплена правописом: скинути, спитати, стихає, схвильований, сформувати.

У префіксі роз- і в прийменнику-префіксі без- у позиції перед глухим можлива паралельна вимова [з] і [с]: [бе^усп'їчний] і [бе^узп'їчний], [бе^ус тебе] і [бе^уз тебе], [розпов'їстї] і [розпов'їстї].

11. Губні приголосні в кінці слів та перед голосними [a], [o], [y], [e] вимовляються твердо: [насип], [гриб], [с'ім], [шлейф]. Але перед [і] вони пом'якшуються: [голубЧ], [нЧс'л'а], [мЧс'ац'], [фЧзика]; пом'якшені вони також у словах [с'вЧіто], [ц'вЧгх], [ʌвЧікнути] тощо.

12. Приголосні звуки [дэ], [ч], [ш] уподібнюються наступним звукам [з'], [ц'], [с'], а звуки [з], [ц], [с] — [ж], [ч], [ш]: [звас'с'а] (орф. *звася*), [ме^урез'цЧ] (орф. *мережці*), [рЧц'і] (орф. *ріці*), [в'ірЧш.и] (орф. *виріши*), [жчепле^ан'а] (орф. *зчеплення*), [с'мЧ]с'а] (орф. *сміся*).

13. Сполучення м'якого звука [т'] з м'яким [с'] утворює подовжений м'який звук [ц':]. [клЧц':і] (орф. *кліці*), [сЧ]ец':а] (орф. *сіється*).

14. Завжди пом'якшуються звуки [з], [ц], [с] у прикметникових суфіксах *-зък-*, *-цък-*, *-ськ-*: [ворбне^аз'киї], [кре^аме^ан-чуц'киї], [ге^ат'ман'с'киї].

Вимова слів іншомовного походження. У словах іншомовного походження є деякі особливості вимови голосних і приголосних звуків.

1. Ненаголошений [о] перед складом з наголошеним і ненаголошеним [у] вимовляється чітко: [комуна], [документ], [монумент].

2. Ненаголошений [е] на початку слова та після голосного в середині слова у вимові до [и] не наближається: [ебоніт], [ев'єнк], [егЧда], [екватор], [емал'], [еп'ігон], [епЧлог], [поетеса], [фаетон]. Після приголосних вимова [е] наближається до [и]: [ре^афл'єктор] (орф. *рефлектор*), [пре^азидЧ]а] (орф. *президія*), [се^акр'єт] (орф. *секрет*).

3. Звуки [і] та [и] вимовляються відповідно до їх позначення на письмі: [інститут], [інже^анер], [архЧт'єктор], [система].

4. Звук [і] перед наступним голосним всередині слова переходить у йотований [уі]: [его]Іст], [моза]іка].

5. Звук [г] в іншомовних словах вимовляється як гортанний [гʌ]. [агроном], [гЧмнаст], [ге^арой], [агент], [графЧк], [група], [граніт], [грек] та ін., а [г] як зімкнений: [гандк], [ганок], [газда], [гаунок], [ге\$], [гречній], [грунт], [гнЧт], [гу\$ик] тощо.

6. Орфографічному [ф] у літературній мові відповідає приголосний [фʌ]. [форма], [де^аф'єкт], [ре^аформа].

7. Приголосні перед [е] вимовляються твердо: [темп], [кекс], [ате^астат], [кабЧн'єт], [л'єкцЧ\а], [лексика], [лЧте^аратура].

Вправа 108. Розкажіть, як вимовляються ненаголошені голосні [e], [u], [o]; прочитайте слова за правилами літературної вимови; затранскрибуйте їх.

Місяць, м'ясо, ягня, шапка, несуча, розумний, подушка, імла, живе, село, вези, земля, голуб, зозуля, дециметр, авторитет, циліндр, діаграма, зигзаг, диплом, фізіологія, колекція, піраміда, естетика, еволюція, ентузіазм, аероклуб, енергія, цитата, кишлак, абітурієнт, комуна.

Вправа 109. Розкажіть, як вимовляються дзвінки приголосні: а) перед *i*; б) перед іншими голосними; в) у кінці складу; г) у кінці слова. Проілюструйте прикладами із вправи.

Берізка, раз, розповісти, розширити, борець, обтерти, розтерти, доля, діяч, перехід, був, любов, підкреслити, дотик, потягти, потік, межі, жити, підхопити, слід, дати, ділити, легко, кігті, могти, відтягти, витяг.

Вправа 110. Прочитайте слова за правилами літературної вимови. Затранскрибуйте їх. Вкажіть на особливості вимови кожного слова.

Джміль, джаз, дзеркало, відзначити, дзвін, віджати, приїжджий, підзолистий, джерело, дзьоб, піджарювати, надзвуковий, наджидати.

Вправа 111. Прочитайте слова за правилами літературної вимови. Затранскрибуйте. Поясніть особливості вимови і написання їх.

Привізши, дивисься, у бочці, вужче, розшити, студентство, з джунглів, запорожці, на дошці, сміється, на стежці, міцність, мідні, кузня, молотьба, якимсь би, наш брат, квітки, зсушити, збіжжя, клоччя, двигтіти, ніжка, вокзал.

Вправа 112. Прочитайте слова за правилами літературної вимови.

Правда, шовковий, ходив, вовк, встав, вранці, завдання, навчання, рів, став.

Наведіть приклади (по 4—5 слів на кожний випадок), у яких би [в] вимовлявся як

Зразок: [рраз], [кайказ'кий], [нос'ій].

Вправа 113. Простежте, чи правильно ви наголошуєте слова, які часто вживаються у шкільній практиці.

Ознака, бібліотека, питання, завдання, засідання, учні, учнівський, **також**, одинадцять, чотирнадцять, сімдесят, вісімдесят, живопис, м'який, твердий, приятель, **розбір**, **обмін**, об'єм, адреса, гуртожиток, легкий, пісенник, алфавіт, **апостроф**, діалог, помилка, заголовок, простий, усмішка, компроміс, вірші, український, астроном, визнання, випадок, загадка, завжди, каталог,

міліметр, сантиметр, кілометр, літопис, зачіска, дефіс, пред-
мет, урочистий, урочистість, разом.

Вправа 114. Знайдіть у тексті слова, для вимови яких потрібні знання з орфоєпії. Затранскрибуйте їх. Запишіть текст на магнітофонну плівку і прослухайте запис. Проаналізуйте свою вимову.

Війна червоної й білої троянди

Був теплий дощ, в траві стоїть вода,
На гілці синя бабка обсихає,
Запах буркун гостріше. Молода
Уперше в небі ластівка ширяє.

Підв'язуючи світлий виноград,
Сміється дівчина не знати з чого.
Червоних маків розгорівся ряд
Після дощу, ласкавого й рясного.

З-над річки лине пісня голосна,
А тут, біля гостинної веранди,
Іде безкровна, лагідна війна
Червоної та білої троянди.

(М. Рильський)

Вправа 115. Перекладіть слова українською мовою, зіставте вимову ненаголошеного голосного [o], вимову приголосних перед [e] та у кінці слів.

Голубка, подушка, молодой, солома, поговорить, погода, ходить, носить, короткий, коробка, сестра, семеро, передать, зеленый, середина, село, небо, степь, голубь, дрожь, печь, идешь, семь, токарь, любовь, рисуешь, бег, снег.

Вправа 116. Зробіть орфоєпічний розбір за схемою (слова добирати довільно або за завданням викладача).

Схема

1. Запишіть слово фонетичною транскрипцією.
2. Схарактеризуйте вимову голосних.
3. Схарактеризуйте вимову приголосних.
4. Схарактеризуйте вимову буквосполучень, які не відповідають написанню.

Зразок розбору:

Усний

У слові *голубка* наголошений другий склад. Голосні [y], [a] вимовляються чітко, виразно, бо [y] наголошений, а [a] в кінці слова; ненаголошений [oY] перед складом з [y] наголошеним наближається до [y]. Приголосні [z], [A], [b], [k] вимовляються твердо, бо [z], [A], [k] стоять перед голосними [oY], [y], [a], а [b] перед твердим [k]; [b] перед

глухим [к] не оглушується, бо дзвінки в середині слова вимовляються дзвінко.

Письмовий

Голубка [гоУлубка].

Голосні [у], [а] — виразні; [оУ] — перед складом з [у];

[б] — дзвін., в середині слова;

[г], [л], [б], [к] — тверді.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке орфоепія?
2. Яке суспільне значення орфоепії?
3. Яке значення правильної вимови для вчителя?
4. У чому особливості правильної вимови голосних?
5. У чому особливості правильної вимови приголосних?
6. У чому особливості правильної вимови буквосполучень?
7. У чому особливості правильної вимови голосних і приголосних у словах іншомовного походження?

ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 22. Український алфавіт

Основним засобом передавання звуків мови на письмі є літери (букви). Крім буквених знаків є ще небуквені (нелітеральні) графічні знаки — знаки наголосу, апострофа, дефіс, а також знаки пунктуації — крапка, знак питання, знак оклику, кома, крапка з комою, тире, двокрапка, лапки, дужки, три крапки.

Сукупність розміщених у певному порядку літер, якими передають звуки мови на письмі, називається алфавітом (абеткою). Український алфавіт складається з 33 літер; із них 32 літери позначають на письмі мовні звуки, а ь (м'який знак) слугує для позначення м'якості приголосних звуків. Літери мають дві форми — велику (прописну) і малу (друковану). Літери в алфавіті розміщені в традиційному порядку і мають такі назви:

Аа	Бб	Вв	Гг	Гг	Дд	Ее	Єе	Жж	Зз	Ии	Іі
(а)	(бе)	(ве)	(ге)	(ге)	(де)	(е)	Ое	(же)	(зе)	(и)	(і)
її	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу
О'ї)	О'от)	(ка)	(ел)	(ем)	(єн)	(о)	(пе)	(ер)	(ес)	(те)	(у)
Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	ь	Юю	Яя			
(єф)	(ха)	(це)	(че)	(ша)	(ща)	(м'який знак)	(іу)	^а)			

Повної відповідності між звуками і літерами немає. У переважній більшості літера позначає один звук, проте одна літера може передавати й два звуки, або для позначення одного звука можуть уживатися дві літери.

Звуки [дж] і [ʒ] передаються на письмі двома літерами *дж* і *дз*. Літера *щ* передає на письмі сполучення приголосних [шч]. Літера *ї* завжди позначає два звуки [j] та [i]. Літери *я*, *ю*, *є* можуть передавати один звук [a], [y], [e], коли вживаються для позначення м'якості приголосних: *сяду* [c'ɔdɔ], *сюди* [c'ydɨ], *сине* [cɨn'e], і два звуки, коли виступають на початку слова (*яблуко* [j'abluko]), після літери, що позначає голосний звук (*своє* [seje]), після апострофа (*зв'язок* [zvizok]), після м'якого знака (*порт'єра* [port'jera]). Літера *ь* (м'який знак) позначає м'якість приголосних: *день*, *сьогодні*. М'якість приголосних передається також літерою *і*: (*сісти* [c'ɨstɨ], *діло* [d'ɨlo], *кінь* [k'ɨn']). Твердість приголосних на письмі не позначається.

Вправа 117. Запишіть слова в алфавітному порядку. Значення незрозумілих слів з'ясуйте за «Словником іншомовних слів» (К., 2000).

Урок, дидактика, дзвінок, пісня, бригада, казка, ялинка, слово, сучасний, аташе, дисонанс, аудиторія, яшма, еволюція, республіка, історія, проміння, візаві, ефективний, метал, лірика, дебют, утюг, щастя, чай, п'єса, ямб, книжка, зошит, вітраж, алібі, бакалавр, інтелект, когорта, моноліт, стратегія, енклітика, табу, сюїта, цезура, шлейф, юриспруденція, субординація, редукція, партитура, кур'єр, хмара, джем, дзвоник.

Вправа 118. Доповніть таблицю власними прикладами.

<i>е</i>	<input type="checkbox"/> [e] <input type="checkbox"/> [e ^u]	день зелений	<input type="checkbox"/> [ɔ] <input type="checkbox"/> [ɔ']	диво, далеко діти, дякувати
<i>и</i>	<input type="checkbox"/> [u] <input type="checkbox"/> [u ^e]	син живете	<input type="checkbox"/> [m] <input type="checkbox"/> [m']	той, такий тільки, тюль
<i>є</i>	<input type="checkbox"/> [je] <input type="checkbox"/> [e]	двоє ранне	<input type="checkbox"/> [n] <input type="checkbox"/> [n']	нога, низько ніч, давнього
<i>ю</i>	<input type="checkbox"/> [ju] <input type="checkbox"/> [y]	юрба люди	<input type="checkbox"/> [v] <input type="checkbox"/> [v']	вода, видно жовтий, знайшов
<i>я</i>	<input type="checkbox"/> [ja] <input type="checkbox"/> [a]	ягода рясно	<input type="checkbox"/> [l] <input type="checkbox"/> [l']	лан, лоза ліс, воля

Вправа 119. Знайдіть слова, у яких літери позначають два звуки.

В'язати, літне, герой, насіння, яскравий, солов'ї, бюро, життя, бур'ян, буряк, зоряно, воедино, синь, сюїта, рядок, Нью-Йорк, сіллю, люди, заява, приїхати, юрба.

Вправа 120. Правильно прочитайте слова. Перепишіть їх, у дужках після кожного вкажіть кількість звуків і літер.

Населення, гудзик, надзелень, гуша, куш, район, піджарити, заїжджати, урочище, воджу, розз'єднання, джміль, льон, бульйон, дзенькіт, віддзеркалення.

Вправа 121. Перекладіть слова українською мовою, зіставте написання.

Знание, съезжать, съезд, шмель, лед, хожу, бульйон, воссоединение, Соловьев, соловьи, позвонить, джунгли, сажу, жгут, подъем, дерево, небо, низко, ягода, зеленый, давнего.

Вправа 122. Напишіть диктант.

Благословенна тиша навкруги. Лише зашєрхоче дєсь суха зелєна ящїрка, пробїгаючи в травї, брызнуть врізнобїч з-пїд нїг коники-ковалї та ще жайворонки дзюркочуть у тишї, проймаючи її вверх і вниз, невидимї у повїтрі, як струмки, що течуть і течуть, розмаїті, джерельно-дзвїнкї. Здається, спїває від краю до краю саме повїтря, спїває марєво, що вже схоплюється, тєчє, струмє де-не-де над ковилою. Може, і цей текучий, замріяний степ теж тїльки марєво, що протєчє і не будє? Але нї, кожна стеблина закоренилася в суху, мїсцями вже потрїскану землю, вбродїш по пояс в золотавї, злєгка згойданї вїтром шовки, і вони не зникають, вони є, бредєш у шовках серед мїлєзвучного пташиного шебету і відчуваєш на душї, очищенїй від усього гїркогє, тїльки устояну радїсть, тїльки звільненє від усяких пут небєсно-лєгкє щастя.

М'якє пухнатє волоття облїзує руки, торкається щїк. Плинуть гнучкї, тонконогї, квітучї типчакї. Серед золотавогє їхньогє розливу ряснїють в улоговинках озєрєчка квітїв, сизїють де-не-де, немєв покритї інєєм, острївки степовогє чаю. Зрїдка виднїються над ковилами кулястї куші верблюдки, кермека та молєдєгє кураю, якї восєни, вїдломившись вїд власногє корєня, стануть перекотиполєм (О. Гончар).

§ 23. Принципи українського правопису

Літературна мова користується певними правилами передавання усної мови на письмі. Система загальноприйнятих правил, що визначають способи передавання усної мови на письмі, називається **орфографією** (від гр. *origiōB* — правильний, рівний і *dgarbo* — пишу), або **правописом**.

Одиницею орфографії є орфограма — правильне написання, яке треба вибрати з низки можливих. Орфограма є тоді, коли існує кілька варіантів написання, але з погляду орфографії правильний один. Наприклад: *жи(е)ве, с (з)казати, роз(с)питати, запорізь(жсь)кий, по-новому — по новому, груша(е)ю*.

Орфографія української мови встановила правила написання окремих слів, їх значущих частин (морфем), складних слів, вживання великої літери, перенесення частини слова з рядка в рядок.

Орфографія має велике значення, оскільки сприяє активному писемному спілкуванню. Тому правильне написання слів є обов'язковим для всіх, хто користується українською літературною мовою. Проте орфографія не може охопити кожний конкретний випадок писемної практики, вона подає тільки основні правила написання слів.

Українська орфографія ґрунтується переважно на фонетичному та морфологічному принципах, але використовуються також історичний (традиційний) та смисловий (семантично-диференційний) принципи.

За фонетичним принципом слова пишуться так, як вони вимовляються і сприймаються органами слуху. За цим принципом пишеться:

а) *i* в новоутворених закритих складах та на місці колишнього дифтонга *ie* (*£): *віз, кінь, гірка, сіно, ліс, ріпка*;

б) *a* на місці колишнього звука [o] перед складом з наголошеним [a]: *багатий, хазяїн, качати*;

в) *o, e* після шиплячих та *й у* таких словах, як *чорний, пішно, вечеряти, пшениця, жолудь, копійок*;

г) префікс *с-* перед *к, п, т, х, ф*: *спадати, скрутити, стиха, сховати, сфокусувати*;

д) спрощені групи приголосних: *проїзний, тижня, власний, улесливий*;

е) чергування звуків у суфіксах прикметників, утворених від іменникових основ на *з, ж, з, к, ч, ц, х, ш, с*: *ризький, козацький, чеський* та ін.

Морфологічний принцип полягає в тому, що на письмі зберігається написання значенневих частин слова (морфем) незалежно від їх звучання в окремих формах слова чи споріднених словах. За морфологічним принципом пишуться:

а) літери на позначення ненаголошених голосних [в], [и], [о]: *весна [в^есна]*, бо *весни*, *зима [зи^ема]*, бо *зимонька*, *розумний [роУзумний]*, бо *розум*;

б) подвоєння при збігу однакових приголосних: *роззброєння*, *змінний*, *віддаль*;

в) буквосполучення *-ться [ц'а]*, *-шся [с'а]* та *-жся [з'с'а]*, *-чя [ц'а]* в особових дієслівних формах: *робляться [рбб-лац'а]*, бо *роблять*, *миються [миуц'а]*, бо *миють*; *одягаєшся [од'агєш'а]*, бо *одягаєш*; *вітаєшся [ві'та'єс'а]*, бо *вітаєш*; *наїжся [на]'із'с'а]*, бо *їж*, *їжте*; *зв'язся [зв'аз'с'а]*, бо *в'яз*, *в'язте*; *вибачся [вйбац'а]*, бо *вибачити*;

г) буквосполучення *-стч-*, *сьч-*, *-зч-*, *-тч-* на позначення звукосполучень *шч*, *жч* та *ч*: *невістчин [н^ев'ішч^ен]*, бо *невістка*; *Парасчин [параши^ен]*, бо *Параска*; *Тодосьчин [тодоши^ен]*, бо *Тодоська*; *Мотузчин [мотужчи^ен]*, бо *мотузка*; *тітчин [тіч:ин]*, бо *тітка*;

д) буквосполучення *-жц-*, *-шц-*, *-чц-* на позначення звукосполучень *[з'ц']*, *[с'ц']* та *[ц']*. *книжці [книз'ц'і]*, бо *книжка*; *мушці [мус'ц'і]*, бо *мушка*; *качці [кац'і]*, бо *качка*;

е) буквосполучення *-жц-*, *-чц-* на позначення звукосполучення *[з'ц']* та *[ц']*. *переможці [п^ер^ембз'ц'і]*, бо *перемога* — *переможний*; *хусточці [хустоц'і]*, бо *хусточка*; *палатці [палац'і]*, бо *палатка*;

є) літери на позначення дзвінких приголосних перед глухими і глухих перед дзвінкими: *просьба [проз'ба]*, бо *просити*; *молотьба [молод'ба]*, бо *молотити*; *легко [л^ехко]*, бо *легенько*.

Історичний, або традиційний, принцип полягає в тому, що слова передаються на письмі за традицією, як писалися раніше, хоч у сучасній мові таке написання ні вимовою, ні граматичною структурою не зумовлене. Історичний принцип відображений насамперед у графіці:

а) літера *щ* на позначення звуків *[ш]* і *[ч]* (для кожного з них в алфавіті є окремі літери): *щиро [шчиро]*, *щоразу [шчоразу]*;

б) літери *я, ю, є, ї* на позначення звукосполучень [/**а**], [/**у**], [/**є**]. [/**і**]: *ялш* [/**а**'ліа], *юний* [/**у**'ній], *єдиний* [/**є**'дінній], *їжак* [/**ї**'жак], *заява* [/**з**'ава], *поєдинок* [/**п**'о'єдинок], *юність* [/**п**'ун'їс'т'], *заїхати* [/**з**'азіхати] та голосних [/**а**], [/**у**], [/**є**] після м'яких приголосних: *лягти* [/**л**'агті], *люблять* [/**л**'уб'лат'], *давнє* [/**д**'аун'є];

в) двома літерами *дж* і *дз* передаються звуки [/**дж**] і [/**дз**]: *джерело* [/**дж**'е'ре'лб], *дзеркало* [/**Д**'еркало].

За історичним (традиційним) принципом пишуться:

а) *и, е* у словах, що не перевіряються наголосом: *кишеня* [/**к**'и'шен'а], *комин* [/**к**бми'н], *либонь* [/**л**'и'бдн'], *лиман* [/**л**'и'ман], *лимон* [/**л**'и'мбн]; *леміш* [/**л**еим'ш], *левада* [/**л**'е'вада].

б) подвоєння літер у словах іншомовного походження: *Жанна, Марокко, вілла, тонна*.

Смисловий, або семантично-диференційний, принцип полягає в тому, що написання розрізняють за значенням слів. За смисловим принципом пишуться:

а) велика чи мала літера залежно від значення слова при однаковому його звуковому складі: *Орел* (місто), *орел* (птах), *Орел* (прізвище), *Орел* (персоніфікована назва); *Сорока* (прізвище), *сорока* (птах), *Сорока* (персоніфікована назва); *Місяць* (планета), *місяць* (проміжок часу);

б) велика літера на початку речення, часто на початку кожного рядка вірша:

Яке це славне слово — хлібороб, —

Що жартома ще звать і гречкосієм.

До слів найкращих я вписав його б,

До тих, які ми серцем розумієм (М. Рильський).

в) слова разом, через дефіс чи окремо: *по нашому* (прикметник з прийменником) і *по-нашому* (прислівник); *до волі* (іменник з прийменником) і *доволі* (прислівник), *щоб* (сполучник) і *що б* (займенник з часткою); омоніми: *ви були* і *вибули*; *не відстану* і *не від стану*; *підводу* і *під воду*; *пробіг* і *про біг*, *сонце* і *сон це* тощо.

Часто в одному й тому самому слові виступають різні принципи написання: *на річці* (фонетичний і морфологічний), *Ведмідь* (смисловий і фонетичний), *леміш* (традиційний і фонетичний).

Вправа 123. Доберіть по 10 прикладів, які ілюстрували б кожний з принципів написання слів в українській мові.

Вправа 124. Встановіть, за яким принципом написано кожне слово.

Вечірнє сонце, дякую за день!
 Вечірнє сонце, дякую за втому.
 За тих лісів просвітлений Едем
 і за волошку в житі золотому.
 За твій світанок і за твій зеніт,
 і за мої обпечені зеніти.
 За те, що завтра хоче зеленіть,
 за те, що вчора встигло оддзвеніти.
 За небо в небі, за дитячий сміх.
 За те, що можу, і за те, що мушу.
 Вечірнє сонце, дякую за всіх,
 котрі нічим не осквернили душу.
 За те, що завтра жде своїх натхнень.
 Що десь у світі кров ще не проліто.
 Вечірнє сонце, дякую за день,
 за цю потребу слова, як молитви.

(Л. Костенко)

Вправа 125. Замість крапок вставте пропущені букви чи буквосполучення. Поясніть правопис орфограм.

Бе..крилий, ро..повісти, ..бутися, ..турбований, пі..но, тка..ий,
 студе..ий, ..ціджувати, на кві..ці, у ха..ці, ві..аність, з..мля,
 к..стюм, смі..я, л..вада, таганро..ці, по дорі..ці.

Вправа 126. Перекладіть слова українською мовою. Зіставте принципи написання в обох мовах.

Вестник, расспросить, балластный, касса, смотать, сконст-
 руировать, разбить, расширить, солнце, туристский, беспеч-
 ный, по-нашему, желтый, шесть, яблоко, воронежский, казах-
 ский, коллектив, богатырь, кочан, джем.

Вправа 127. Знайдіть орфограми. Усно поясніть їх правопис за такою схемою:

Слово	Орфограма	Принцип правопису	Пояснення
<i>Вдруге</i> (прийшов) <i>Вчитьсь</i>	Разом чи окремо <i>-тьсь</i>	Смисловий Морфологічний Історичний	Пишеться разом, бо це прислівник Закінчення 3-ї ос. одн. тепер, часу + афікс <i>-ся</i> <i>-я</i> — за історичним принципом

1. Коли життя ти не учасник, А тільки свідок звідала, — Дарма чекатиме прекрасних Від тебе подвигів земля (Рил.).
2. Шипшини куц у мене під вікном Цвіте блідо-рожевим скромним цвітом і переносить в молодість мене, На польові дороги перехресні, У ранки срібні, в вечори янтарні, Що віщували серцю вічне щастя... (Рил.).

§ 24. Вживання великої літери

З великої літери пишуться:

1. Перше слово, яким починається речення після крапки, трьох крапок, знака оклику, знака питання, що стоять у кінці попереднього речення: *Ой яка чудова українська мова! Де береться все це, звідкіля і як? Є в ній ліс — лісок — лісочок, пуца, гай, діброва, бір, перелісок, чорноліс, Є ще і байрак (Піде); Шопена вальс... Ну хто його не грав і хто не слухав?* (Рил.).

2. Перше слово після знака оклику, яким відокремлюється звертання: *Прекрасний Києве на предковичних горах! Много-страдальному хвала тобі, хвала!* (Рил.).

3. Слово, що йде за знаком оклику після вигука: *Ой горенько! Косо моя! Косо моя золотая!* (Л. Укр.).

4. Ремарки, які вказують на ставлення слухачів до якоїсь особи, та інші, що стоять після закінченого речення: *Мова — категорія загальнонародна, вона характеризує відмінності народів, а не суспільних класів* («Сучасна українська літературна мова»). *Мова є духовне надбання усього народу, всієї нації...* (Там само); *Катр я. Мамо, цитуйте!* (Прислухається). *Хтось іде до нас; може, лікар?* (Біжить з тривогою; дивиться за ворота) (Стар.).

Примітка. З великої літери також пишеться перше слово рубрики тексту, якщо кожна рубрика закінчується крапкою; перше слово прямої мови після двокрапок; початкове слово постанови, резолюції, протоколу; після двокрапки за словами «Слухали», «Ухвалили» в протоколі. (Довідкова література з цього питання: «Український правопис», «Довідник з українського правопису».)

Велика літера у власних назвах

1. З великої літери пишуться індивідуальні імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська людей, назви дійових осіб байок, казок, драматичних творів. У подвійних (потрійних і т. ін.)

іменах і прізвищах з великої літери пишеться кожне слово (окремо або через дефіс): *Іван Якович Франко, Вартовий, Вільхівський, Тримач, Чайченко, Яворенко (Борис Дмитрович Грінченко), Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка), Ярослав Мудрий, Зіновій-Богдан Хмельницький, Мавка, Перелесник, Лебідь, Шука і Рак, Івасик-Телесик, Дід Мороз, Хо, Вернигора, Григорій Квітка-О снов' яненко, Франклін Делано Рузвельт, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель.*

Примітка. З малої літери пишуться імена, які вживаються як загальні назви людей: *меценат, робінзон, донжуан*. Якщо власні імена ще не втратили свого індивідуального значення, але вживаються як загальні, то вони пишуться з великої літери: наші майбутні *Макаренки і Сухомлинські*. Назви одиниць фізичних величин, конкретних предметів, утворені від власних імен, пишуться з малої літери: *ампер, ом, кулон, дизель* (двигун), *рентген* (апарат, процедура), *максим* (кулемет), *френч* (одяг). Позначення одиниць фізичних величин, що походять від прізвищ учених, пишуться з великої літери: *А* — ампер, *К* — кельвін, *Н* — ньютон.

2. У романських і германських прізвищах та іменах артиклі, применники, частки *ван, да, дас, де, дель, дер, дю, ла, ле, фон* тощо пишуться з малої літери і окремо від інших складових частин: *Людвіг ван Бетховен, Леонардо да Вінчі, Лопе де Вега, фон дер Штольц*.

Примітка. Артиклі, применники, частки пишуться з великої літери, якщо вони разом з другою частиною становлять одне слово (*Вандервальде, Декарт, Дюбуа, Лафонтен, Фоввізін*); якщо в мові-оригіналі пишуться з великої літери (*Ле Корбюзьє, Де Голль*).

3. В арабських, тюркських та інших східних назвах осіб з великої літери пишеться початкова частка *Ібн*: *Ібн Сіна, Ібн Русте*.

Частини власних імен *аль, аш, ас, ад, ель, ес, бей, бек, заде, зуль, паша, шах, огли, оглу* пишуться з малої літери, як правило, через дефіс: *аль-Біруні, Омар-аш-Шаріф, Ібрагім-бей, Турсун-заде, Ізмаїл-паша, Мелік-шах, Кер-огли, ес-Зайят*.

4. Усі частини корейських, в'єтнамських, бірманських, індонезійських, японських прізвищ та імен пишуться окремо і з великої літери: *Кім Ір Сен, Хо Ші Мін, Нгуєн Конг Хоан, Наборі Сему, Курахара Корехіто*.

5. З великої літери пишуться індивідуальні міфологічні та релігійні найменування: *Прометей, Молох, Перун, Зевс, Венера, Магомет, Будда*. Якщо міфологічні індивідуальні назви вживаються як загальні, то пишуться з малої літери (*аполлони і венери*). З малої літери пишуться також видові міфологічні назви (*русалка, муза, німфа, сирена*).

6. З великої літери пишуться назви найвищих державних посад: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України.*

Примітка. Назви посад, звань, учених ступенів пишуться з малої літери (*ректор, декан, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки, член-кореспондент АПН України, доктор наук, головний інженер*). Назви деяких посад (міністрів, послів, президентів академій) в офіційних документах для урочистості пишуться з великої літери: *Міністр охорони здоров'я України, Посол Франції в Україні, Президент Національної Академії наук України.*

7. З великої літери пишуться умовні власні імена в договорах і актах: *Договірні Сторони, Уряд, Надзвичайний і Повноважний Посол, Автор.*

8. З великої літери пишуться присвійні прикметники, якщо вони виражають індивідуальну належність людині: *Вирин, Галин, Олексійв, Петренків.*

Присвійні прикметники, що входять до складу назв, які мають значення «пам'яті», «імені», також пишуться з великої літери: *Шевченківська премія, Франківська конференція, Потебнянські читання.*

Присвійні прикметники пишуться з малої літери, якщо мають у своєму складі суфікс *-ськ-* чи входять до складу фразеологічних одиниць: *франківські рукописи, довженківський стиль, гордіїв вузол, піфагорова теорема, сізіфова праця.*

9. З великої літери пишуться клички тварин: *Рябко, Мурка, Каштан, Гнідий, Лиса, Ряба.* Назви порід тварин пишуться з малої літери: *білий леггорн, азербайджанський гірський меринос, сибірська лайка, вівчарка, пінчер.*

10. У спеціальній літературі з великої літери пишуться назви сортів рослин: *Білий налив (яблука), Шпанка рання (вишні), Лісова красуня (груші), Ренклюд (сливи).*

11. З великої літери пишуться астрономічні назви: *Земля, Місяць, Сатурн, Венера, Юпітер, Великий Віз, Велика Ведмедиця, Чумацький Шлях.*

12. Назви частин світу у прямому значенні пишуться з малої літери: *схід, захід, північ, південь, південний захід, північний схід* тощо. Якщо ці назви входять до складу територіальних найменувань, то пишуться з великої літери: *Далекий Схід, країни Заходу, Південне Полісся, народи Крайньої Півночі.*

13. Назви морів, озер, річок, гір тощо, крім родових назв, які вживаються у прямому значенні, пишуться з великої літе-

ри: *Антарктида, Говерла, Дністер, озеро Світязь, Скандинавський півострів, Північний полюс, Чорне море.*

Якщо складова частина найменування втратила своє пряме значення, то пишеться з великої літери: *Великі Луки, Ясна Поляна, Булонський Ліс, Золотий Ріг.*

Службові слова, що входять до складних географічних найменувань, пишуться з малої літери і відділяються дефісом: *Ростов-на-Дону, Ріо-де-Жанейро, Па-де-Кале, Франкфурт-на-Одері.*

14. У назвах геологічних і водних басейнів, родовищ корисних копалин неродові назви пишуться з великої літери: *Дніпровський басейн, Кременчуцьке водосховище, Курська магнітна аномалія, Волго-Донський канал, Долинське родовище.*

15. У назвах вулиць, площ, парків, гаїв родові означення пишуться з малої літери: *вулиця Шевченка, Львівська площа, майдан Незалежності, проспект Науки.*

Примітка. Так само з малої літери пишуться в назвах вулиць слова *брід, узвіз, яр, вал, ворота, міст: Печерський міст, Андріївський узвіз, Цимбалів яр, Добрий шлях, Верхній вал.*

16. У назвах шляхів, залізниць, каналів, вокзалів, станцій, портів, пристаней тощо всі слова, крім родових, пишуться з великої літери: *Одеська автострада, Київський вокзал, Військово-Грузинська дорога, Південно-Західна залізниця, аеропорт Бориспіль (але бориспільський аеропорт), пристань Канів.*

17. З великої літери пишуться адміністративно-територіальні одиниці держави: *Полтавська область, Васильківський район, Донбас, Прикарпаття, Волинь.*

18. У назвах підприємств, музеїв, театрів, навчальних закладів тощо з великої літери пишеться тільки перше слово: *Київська трикотажна фабрика «Киянка», Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Любченська школа.*

19. У назвах держав з великої літери пишеться кожне слово: *Республіка Індія, Сполучені Штати Америки, Французька Республіка, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії.*

20. У назвах міжнародних об'єднань, союзів держав, а також у назвах міжнародних організацій усі слова, крім родових, пишуться з великої літери: *Антанта, Балканські країни, Скандинавські країни, країни Близького Сходу, Всесвітня Рада Миру, Організація Об'єднаних Націй, Товариство Червоного Хреста й Червоного Півмісяця (але південні регіони, північні країни).*

21. З великої літери пишуться неофіційні назви держав, міст, одиниць територіального поділу інших географічних об'єктів: *Буковина, Закарпаття, Полтавщина, Полісся, Західна Європа, Славутич (Дніпро), Лівобережна Україна.*

22. У назвах міністерств та їх головних управлінь, а також у повних найменуваннях інших центральних установ і організацій з великої літери пишеться тільки перше слово: *Міністерство оборони, Міністерство освіти і науки України, Служба безпеки України, Національний банк України, Центральна виборча комісія, Генеральна прокуратура України, Київська міська рада, Голосіївський район міста Києва, Міністерство внутрішніх справ України, Державна автоінспекція України, Театр юного глядача.*

23. З великої літери пишуться назви релігійних понять, свят і культових книг: *Бог (але боги), Господь, Божя Матір, Син Божий, Святий Дух, Великдень, Трійця, Покрова, Різдво, Благовіщення, Апостол, Біблія, Євангеліє, Коран, Псалтир, Часослов.*

24. Назви частин, відділів, секторів, інших підрозділів установ та організацій пишуться з малої літери: *кафедра української мови, планово-економічний відділ заводу «Арсенал».*

25. У назвах історичних епох, періодів, подій, революцій, народних повстань, рухів, селянських війн, знаменних дат тощо з великої літери пишеться перше слово: *Коліївщина, Відродження (Ренесанс), Столітня війна, Паризька комуна, Брестський мир, Вітчизняна війна 1812 року, Бородінська битва.*

26. У назвах з'їздів, конференцій, сесій, пленумів, засідань, президій, конгресів тощо з великої літери пишуться тільки слова на зразок *всесвітній, міжнародний, перший, другий* тощо: *Всесвітній конгрес прихильників миру, XI Міжнародний з'їзд славістів, Всеукраїнське етнографічне товариство.*

27. Загальні назви історичних подій, епох, геологічних періодів пишуться з малої літери: *хрестові походи, античний світ, черняхівська культура, неоліт, палеоліт.*

28. Назви документів, якщо їм не передує родове слово, що стоїть поза назвою (статут, інструкція тощо), не беруть у лапки й пишуть з великої літери: *Декларація прав людини і громадянина, Декрет про мир, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї.*

29. У назвах творів літератури, мистецтва, наукових праць з великої літери пишеться перше слово: роман «Чотири броди», драма «Свіччине весілля», опера «Запорожець за Дунаєм», балет «Спартак», журнал «Мовознавство», газета «Освіта».

30. Умовні індивідуальні найменування кораблів, поїздів, літаків, автомобілів тощо, а також марки машин беруться в лапки й починаються з великої літери: авіалайнер «Мрія», сторожовий корабель «Гетьман Сагайдачний», поїзд «Чорноморець», автомобілі «Волга», «Жигулі», «Москвич», «Шкода», «Мерседес».

Примітка. Серійні позначення машин у вигляді ініціальних абревіатур (часто у сполученні з номерами) пишуться за таким зразком: Ан-24, Ту-154, МАЗ-500, Як-9.

Вправа 128. Поясніть написання слів з великої чи малої літери.

Марко Вовчок, Володимир Великий, Карпенко-Карий, меценат, макінтош, Антей, Геркулес, Перун, гордіїв вузол, авгієві стайні, ахіллесова п'ята, франківські сонети, Шевченківська конференція, комета Галлея, Тунгуський метеорит, Венера, Земля, Місяць, земля, місяць, Скандинавський півострів, Біловезька Пуща, дніпровські кручі, Південний Буг, Західний Буг, південні степи, народи Сходу, Придніпров'я, Буковина, Західна Україна, Південний берег Криму, Європейський континент, Донеччина, Нововолинський вугільний басейн, Міністерство охорони здоров'я, міністерства і відомства України, південні райони, Іванківська середня школа Бориспільського району Київської області, Давня Греція, Київська Русь, Володимиро-Суздальське князівство, Зимовий палац, Софійський собор, Золоті ворота, проспект Миру, Андріївський узвіз, вулиця Будівельників, бульвар Тараса Шевченка, Північний Морський шлях, станція метро «Університет», пристань Трипілля, Народна палата Індії, парламент, конгрес, ансамбль пісні й танцю імені Павла Вірського, Причорномор'я, Львівщина, Долинське нафтове родовище, «Руська правда», гетьман Іван Мазепа, повість «Захар Беркут», журнал «Мовознавство», Вишгородська вулиця, Стрийський парк, Франкфурт-на-Майні, Великий піст, Спасівка.

Вправа 129. Запишіть під диктовку; поясніть написання слів з великої літери.

Антарктика, Антарктичний центр, Арктичний і Антарктичний науково-дослідний інститут, Асканія-Нова, Асоціація на-

ціональних олімпійських комітетів Європи, віце-президент Національної академії наук України, Версальський мир, автобус «Неоплан», цукерки «Пташине молоко», сливи Ренклод, яблуна Білий налив, піфагорова теорема, львівські музеї, езопівська мова, байки Езопа, Ренесанс, трипільська культура, Снятинський літературно-меморіальний музей М. Черемшини, Південний полюс, Ясна Поляна.

Вправа 130. Перепишіть, замінюючи, де потрібно, малу літеру на велику. Обґрунтуйте написання.

Переяслав-(х)мельницький, (б)іла (ц)ерква, (к)римські (**сана**-торії, (ч)орноморські (б)ереги, Данило (г)алицький, (п)рокрус-тове (л)оже, (р)іздво, (р)іздвяні свята, (п)алеозойська (е)ра, (і)сторія (с)тародавнього (р)иму, (в)улиці (с)тарого (р)иму, (т)овариство (о)б'єднаних (у)країнських (к)анадців, Національна (б)ібліотека України ім. В. І. Вернадського, (о)деський (о)пер-ний (т)еатр, (в)идавництво «(в)еселка», (г)азета «(літератур-на Україна», (п)івденні (с)тепи, (х)ерсонські кавуни, (л)ітопис (с)амовидця.

Вправа 131. Напишіть свою домашню адресу, адресу роботи своїх батьків, свого навчального закладу. (Зразок написання адрес див. у кн. С. В. Шевчук «Українське ділове мовлення», К., 2004).

Вправа 132. Напишіть твір про своє село (селище, місто). У творі вкажіть: а) точну назву; б) поблизу яких великих населених пунктів, залізниць, автомагістралей тощо воно розташоване; в) офіційні і неофіційні назви в ньому (вулиці, кутки, назви ландшафту, водних об'єктів тощо); г) назви адміністративних установ, навчальних закладів, промислових підприємств тощо; д) відомих людей села, району, області; е) історичні події, пов'язані з вашим населеним пунктом?

Вправа 133. Напишіть текст під диктовку. Поясніть усі наявні орфограми.

Місто — це люди. З покоління в покоління вони творять його історію, і ті, хто своїми ділами примножив славу рідної Вітчизни, живуть у вдячній пам'яті народу. Вони навічно залишаються в місті — у назвах вулиць, площ, бульварів.

Столиця України — Київ... У переплетенні його вулиць і провулків, у шатах парків і дніпровських схилів відчувається подих минулих епох.

Крізь серпанок віків убачається нам відома Володимирська гірка. В давні часи недалеко від неї височіли міські ворота, через які вирушали в походи слов'янські дружини, оберігаючи Русь від нападів ворога, здобуваючи їй славу.

Зростало і розширювалось місто, могутні кріпосні стіни оточували його. І тепер ще можна побачити вцілілу частину захисного валу — в районі сучасної Малої Підвальної вулиці, біля Ірининської.

Стародавній Київ відіграв велику роль у міжнародній політиці свого часу — укладав військові союзи, підтримував торговельні відносини з країнами Європи, Близького Сходу і Скандинавії.

У Нижньому місті жили ремісники, серед них були умільці понад 60 спеціальностей. Це позначилось і на назвах вулиць Подолу, які й досі збереглися, — Гончарна, Кожум'яцька, Бондарська та інші.

З Володимирської гірки видно спокійні води Славутича, наче і не було тут кривавих побоїщ, не оточували Київ орди кочівників.

Оживають легенди сивої давнини. Вулиці Олегівська, Святославська, Рогнідинська. Мудрість, безстрашність, любов — ось що стоїть за цими назвами («Вулиці Києва»).

§ 25. Правопис складних слів

Складні слова утворюються з двох і більше коренів або без сполучного звука, шляхом приєднання основи до основи (*завкафедри, н'ятилітній, далекоглядний, гідрометеослужба*), або за допомогою сполучних звуків [o], [e], які на письмі передаються літерами *о, е, є: снігозатримання, землеустрій, краєзнавство*.

У складних словах, першою частиною яких є прикметник твердої групи, сполучною зв'язкою виступає [о]: *чорнозем, білосніжний, складносурядне, червонодеревний, чорно-рябий, чорнослив*; якщо прикметникова основа першого слова закінчується на м'який приголосний, то перед о пишеться м'який знак: *давньогрецький, давньоруський, пізньостиглий, пізньовіт, ранньосередньовічний, синьоокій*.

Сполучний [о] виступає також після літер на позначення твердих приголосних у складних словах з першою іменниковою, займенниковою чи дієслівною частинами: *криголам, самохідний, мечоносець, дозимір, лісовоз, вертоліт* (але *очевидно, очевидячки, овочесховище*).

Якщо першою частиною слова є іменник, основа якого закінчується на м'який приголосний, то після літери на позначення його пишеться *е: землезнавство, серцебиття, місяцехід* (але *конов'язь, коногон, костоправ, костогриз*).

Примітка. У словах на зразок *вищезгаданий*, *нижчезазначений* перша частина — вищий ступінь прислівника, тому *е* не виконує сполучної функції.

Якщо першою частиною складного слова є іменник, основа якого закінчується на подвоєний м'який приголосний або *й*, сполучною літерою виступає *є*: *життєдаїньсть*, *змієподібний*, *боєприпаси*.

Складні слова пишуться або разом, або через дефіс.

Разом пишуться:

1. Усі складноскорочені слова і похідні від них: *пішохід*, *пішохідний*, *автопортрет*, *автобіографія*, *автобіографічний*, *Кос-топіль*, *костопільський*, *завіддїлу*, *універмаг*, *універсам*.

2. Складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник: *дев'ятиповерховий*, *дев'ятипроцентний*, *чотирикутник*, *семикілометровий*.

Через дефіс пишуться:

1. Повторення одного й того самого слова для підсилення його основного значення: *бігав-бігав*, *читав-читав* (інтенсивність дії); *високий-високий*, *чистий-чистий*, *маленький-маленький*, *далеко-далеко*, *низько-низько* (велика міра ознаки). Ці сполучення треба відрізнити від повторення одного й того самого слова зі значенням багаторазовості дії або множинності. Пор.: *Твір писав-писав, але не закінчив* (довго писав) і *Він сидів і все думав, думав* (багато думав).

2. Поєднання синонімів: *тишком-нишком*, *часто-густо*; антонімів: *більш-менш*; слів, що передають одне поняття: *хліб-сіль*, *батько-мати*, *буркун-зілля*, *сон-трава*; однокореневих слів із різними префіксами і суфіксами: *добрий-предобрий*, *мало-помалу*, з *давніх-давен*.

Примітка. Два однакові іменники або займенники, з яких один має форму називного відмінка, а другий — орудного, пишуться окремо: *кінець кінцем*, *раз за разом*, *честь честю*, *чин чином*, *одним одна*; окремо пишуться також словосполучення *сама самотою*, *на віки вічні*.

3. Слова, що означають приблизність: *день-два*, *не сьогодні-завтра*, *рік-два*.

4. Буквені скорочення складних слів незалежно від їх написання: *с.-г.* (сільськогосподарський), *с.-д.* (соціал-демократ), *військ.-мор.* (військово-морський). Буквені скорочення, утворені від словосполучень, пишуться окремо: *с. г.* (від сільське господарство).

Правопис складних іменників

Складні іменники пишуться разом або через дефіс.

Разом пишуться:

1. Складні іменники, утворені поєднанням за допомогою сполучної літери двох або кількох основ, одна з яких дієслівного походження: *вертоліт, пароплав, самохідка, соломорізка, землезнавець, картоплесаджалка.*

2. Складні іменники, утворені поєднанням прикметникової та іменникової основ за допомогою сполучної літери: *високогір'я, плоскогір'я, електрооранка, різнотрав'я, Новосілки, чистопілля, Чорногорія, чорноліс, важкоатлет.*

3. Складні іменники, утворені за допомогою сполучної літери від двох іменникових основ: *бульбоплід, вантажообіг, верховіття, водовіддача, вуглебетон, залізобетон* (але *людино-день*). Разом пишуться також складні іменники, першою частиною яких є незмінюваний іменник іншомовного походження: *філологія, автотранспорт, радіомовлення, гідротурбіна, електротерапія, електромагніт.*

4. Складні іменники, утворені поєднанням дієслова 2-ї особи однини наказового способу з іменником: *ломикамінь, горицвіт, перекотиполе, Перебийніс, Затуливітер.*

5. Складні іменники, утворені поєднанням кількісного числівника з іменником: *століття, п'ятитонка, двотомник.*

6. Складні іменники з першою частиною *пів-, напів-, полу-, спів-*: *півкнижки, півкілограма, піввідра, піввіку, півбак, пів'яблука, пів'ящика, пів'ями, пів'ягоди, півозера, півокуня, півогірка, піваптеки, півемблеми, півешелону, півімперії, півуказу, півуніверсагу, напіванонімний, напівеластичний, напівіграшковий, напівозвучений, напівукопаний, напівпровідник, напівфабрикат, полумисок, полукіпок, співпрацівник.*

7. Складні іменники, утворені з трьох і більше іменникових основ: *автомотоклуб, автотоподром, агрометеостанція, астрофотометрія, гідровелосипед, гідроенергоресурси, гідроаеродром, гіпсошлакобетон, аерофотозйомка, радіофото-телеграф.*

Через дефіс пишуться:

1. Складні слова, утворені з двох іменникових основ без сполучного звука, зокрема складні іменники з обома відмінюваними частинами і складні іменники з відмінюваною другою частиною.

Іменники з обома відмінюваними частинами означають:

а) близькі за змістом поняття (синоніми): *хліб-сіль, мечі-шаблі, сурми-труби, срібло-золото;*

б) поняття, протилежні за змістом (антоніми): *купівля-продаж, південь-північ;*

в) назви професій, спеціальностей, учених звань: *інженер-економіст, інженер-технік-технолог, інженер-акустик, інструктор-методист, учитель-словесник, педагог-дослідник, член-кореспондент, пілот-випробувач;*

г) фольклорні персонажі: *Івасик-Телесик, Лисичка-Сестричка, гуси-лебеді, дівчина-рибчина, дівчина-голубка, козак-сокіл.*

Іменники з другою відмінюваною частиною означають:

а) державні посади, військові звання: *прем'єр-міністр, генерал-майор;*

б) складні одиниці виміру: *кіловат-година, кіловат-ампер-година, людино-година, людино-день (але трудодень), людино-зміна, люкс-година, люкс-секунда, кілограм-молекула, кілограм-маса, кілограм-сила.*

2. Назви людей з першою частиною *віце-, екс-, лейб-, обер-, унтер-, штаб(с)-*: *віце-президент, віце-консул, віце-адмірал, екс-чемпіон, екс-директор, екс-віце-прем'єр, лейб-гвардія, лейб-хірург, обер-лейтенант, обер-прокурор, унтер-офіцер, штаб-квартира, штаб-лікар.*

3. Іншомовні назви проміжних частин світу: *норд-вест, норд-ост.*

4. Сполучення, що означають переважно назви рослин: *рута-м'ята, сон-трава.*

5. Скорочені слова, в яких наводиться початок і кінець: *видео* (видавництво), *ф-т* (факультет), *ф-ка* (фабрика).

Примітка. Через дефіс пишуться також прикладки, які виражаються іменниками: *студент-відмінник, звіробій-трава, Дунай-ріка, Сапун-гора, дівчина-киянка, художник-баталіст, стоп-кран, льон-довгунець, жук-короїд, засць-русак.*

Правопис складних прикметників

Складні прикметники пишуться разом і через дефіс.

Разом пишуться:

1. Прикметники, утворені від складних іменників, які пишуться разом: *мікрометричний (мікрометр), електрофотографічний*

(електрофотографія), електрофізичний (електрофізика), паровозний (паровоз), рентгенологічний (рентгенологія), гідропонний (гідропоніка), теплообмінний (теплообмін).

2. Складні прикметники, утворені від підрядних словосполучень — прикметника та іменника: *сільськогосподарський (сільське господарство), правофланговий (правий фланг), високоврожайний (висока врожайність), народнопісенний (народна пісня), мовностильовий (мовний стиль), старослов'янський (стара слов'янська мова); іменника та дієслова: деревообробний (дерево обробляти), зерночисний (зерно очищувати), картоплезбиральний (картоплю збирати).*

3. Прикметники, в яких першим компонентом є прислівник: *висококваліфікований, зовнішньоторговельний, свіжоспечений, свіжофарбований, швидкоплинний, швидкостиглий* (а також слова з префіксом *напів-*: *напівсвітлий, напівзруйнований, напіврідкий*).

Примітка. Прислівники, утворені від відносних прикметників, як правило, зберігають на собі логічний наголос і з наступним прикметником пишуться окремо: *суспільно корисний, суспільно необхідний, діаметрально протилежний, вічно юний, щиро вдячний, приємно вражений*.

Через дефіс пишуться:

1. Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *соціал-демократичний (соціал-демократ), віце-президентський (віце-президент), дизель-моторний (дизель-мотор)*.

2. Складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, що виражають рівноправні поняття: *навчально-виробничий, народно-визвольний, фізико-технічний, фінансово-економічний, військово-морський, плоско-опуклий*.

Примітка. Складні прикметники *військовозобов'язаний, військовополонений* пишуться разом.

3. Складні прикметники, утворені з двох чи більше основ, які означають якість з додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *гірко-солоний, кисло-солодкий, блакитно-синій, молочно-голубий, криваво-червоний, червоно-зелено-синій, але жовтогарячий* (окремий колір).

Примітка. Про написання складних прислівників, службових слів, вигуків див. у правописі відповідних частин мови.

Правопис складних географічних назв

Географічні назви, які являють собою складні слова, пишуться разом і через дефіс.

Разом пишуться такі складні географічні назви:

1. Першою частиною яких є прикметник: *Новосілки, Старосілля, Щедрогір, Чорноплеси, Старокостянтинів, Великополовецьке.*

Пишуться разом вони також тоді, коли утворені з двох прикметникових основ і означають назви морів, лісів, низин, областей тощо: *Східносибірське море, Східнокитайське море, Середньосибірське плоскогір'я, Східноєвропейська рівнина, Нижньодунайська низовина, Південноукраїнський канал, Східноказахстанська область, Східнокорейська затока.*

2. Першою частиною яких є числівник: *П'ятихатки, Семигори, Трипілля, Триліси, Трилісиці, Семиполки, Семипалатинськ, Семиярка, Стожари.*

3. Першою частиною яких є дієслово: *Гуляйполе, Печихвости, Копайгород, Звенигородка.*

4. З двома іменниковими частинами, з'єднаними сполучним голосним: *Верболози, Страхолісся, Петрозаводськ* (але такі назви, як *Австро-Угорщина, Азово-Чорномор'я, Ассиро-Вавилонія*, за традицією пишуться через дефіс).

5. З двома іменниковими основами, другою з яких є *-град, -город, -піль, -поль*, а також *-абат, -аван, -пілс*: *Волгоград, Павлоград, Новгород, Тернопіль, Бориспіль, Ямпіль, Катеринопіль, Сімферополь, Севастополь, Ашгабат, Степанаван, Вентспілс.*

Через дефіс пишуться складні географічні назви:

1. Утворені з двох повних іменникових основ без сполучного голосного: *Пуща-Водиця, Павло-Мар'янієка, Пологи-Вергуни, Рай-Оленівка.*

2. Утворені від поєднання двох особових імен або імені й прізвища (прізвиська): *Михайло-Коцюбинське, Олександро-Мар'ївка* (але *Петропавлівка*), *Івано-Франківськ, Дмитро-Варварівка.*

3. Утворені поєднанням повнозначних іншомовних слів: *Нью-Йорк, Улан-Уде, Буенос-Айрес, Кзил-Орда, Улан-Батор, Ага-Батир, Урус-Мартан, Мари-Турек* (але *Бахчисарай, Каратау, Сирдар'я, Махачкала*).

Географічні назви часто являють собою словосполучення, які пишуться або окремо, або через дефіс.

О к р е м о пишуться:

1. Сполучення іменника з препозитивним узгоджуваним прикметником: *Великі Луки, Південна Америка, Старий Загорів, Гірка Полонка, Велика Глуша, Давидів Брід, Західна Європа, Далекий Схід, Олійникова Слобода, Житні Гори, Вітряні Гори, Велика Стариця, Нова Басань.*

2. Сполучення іменника з препозитивним і постпозитивним порядковим числівником: *Перше Садове, Гільча Друга, Теремки Перші, Пирогоща Перша.*

3. Сполучення імені та прізвища, імені й по батькові: *село Івана Франка, станція Тараса Шевченка, бульвар Лесі Українки.*

Через дефіс пишуться:

1. Сполучення іменника з постпозитивним прикметником: *Кам'янець-Подільський, Посад-Покровське, Новоград-Волинський, Рава-Руська, Камінь-Каширський, Новгород-Сіверський.*

2. Словосполучення, до складу яких входять службові слова: *Ростов-на-Дону, Франкфурт-на-Майні, Па-де-Кале, Осиле-Шато, Сент-Анн-де-ле-Покатьєр, Серро-де-Паско, Сен-Мор-де-Фосе, Альма-де-Мурсія, Барроу-ін-Фернесс, Бар-ле-Дюк, Дар-ес-Салам, Порт-оф-Несс.*

Правопис абревіатур

1. Ініціальні абревіатури завжди пишуться разом без крапок після літер і вимовляються скорочено: *СП* (спільне підприємство), *НАН* (Національна академія наук), *ТСН* (Телевізійна служба новин).

2. Ініціальні абревіатури, які позначають загальні назви, читаються за складами (а не за назвами літер) і відмінюються, зазвичай пишуться малими літерами: *загс* — *загсу*, *дот* — *доту*.

3. Великими літерами ініціальні абревіатури пишуться:

а) якщо абревіатура є скороченням власної назви: *ВР* (Верховна Рада); *СУМ* (Словник української мови); *РУС* (Русско-украинский словарь);

б) якщо абревіатура, яка позначає загальну назву, читається за назвами літер: *ПТУ* (петеу);

в) якщо аббревіатура, яка позначає загальну назву, читається як одне слово, але не відмінюється: *ГЕС* (гідроелектростанція).

4. В ініціальних аббревіатурах, які вживаються на позначення марок машин і механізмів, цифри, що стоять перед аббревіатурою, пишуться разом (*ЗРК*), а якщо після неї — приєднуються дефісом (*ТАЗ-69*, *ААЗ-695*).

Примітка. Відмінкові закінчення аббревіатур пишуться малими літерами: *ЗІЛ* — *ЗІЛа* (про автомашину), *ЗІЛу* (про завод); *ЖЕК* — *ЖЕКу*.

5. Скорочення змішаної форми (сполучення ініціальної аббревіатури з усіченою частиною слова) пишеться разом тоді, коли при читанні воно вимовляється скорочено. Усічена форма пишеться з малої літери, якщо вона так само пишеться у повній формі, і з великої, якщо у повній формі пишеться з великої літери: *Дніпрогес*.

Вправа 134. Поясніть правопис складних слів.

Радіозв'язок, однойменний, сталевар, рудокоп, синьоокий, задньоязиковий, західноєвропейський, далекосхідний, життєствердний, мовознавство, психологія, двадцятилітній, Новгород, землетрус, військовозобов'язаний, машиноремонтний, житлобуд, турбобудування, сталеплавильний, пів-України, піввідра, півострів, піваркуша, півтретьої, напівфабрикат, полумисок, напівсолоний, генерал-полковник, українсько-російський, народно-демократичний, навчально-виховний, національно-визвольний, нафтопереробний, звукорозрізнявальний, шибайголова, пройдисвіт, звуковимірювальний, давньоруський, смислорозрізнявальне (значення), прем'єр-міністр, екс-тренер, з діда-прадіда, тихий-тихесенький, слюсар-новатор, ріка Дніпро, Дніпро-ріка, шарико- і роликопідшипники, хлібобулочний, хлібокомбінат, Красностав, Мелітополь, Нововолинськ, Новоград-Волинський, Хутір-Михайлівський, село Михайлівське, П'ятидні, Триліси, Паридуби, Поллогі-Чобітки, Залісся Перше, Протасів яр, Труханів острів, Сухий Острів, Біла Церква, Чиста Криниця, Криниця-Біла, Рудка-Козинська, Рава-Руська, Великі Єрчики, Корсунь-Шевченківський.

Вправа 135. Продовжіть ряди складних слів, поставте наголос. Перевірте правопис за «Орфографічним словником».

Авто-: автограф, автокар...

багато-: багатOVERстатник...

біблію-: бібліографія...
біл-: Білгород-Дністровський, білоручка...
велико-: великоруський...
VELO-: велокоманда, веломотокрос...
вище-: вищезазначений...
воєнно-: воєнно-стратегічний...
віще-: віце-консул...
гостро-: гостродзьобий...
грам-: грам-калорія...
гідро-: гідростанція...
дорож-: дорожньо-мостовий...
екс-: екс-міністр...
електро-: електросила...
житло-: житлоуправління, житлово-побутовий...

Вправа 136. Запишіть слова за правилами правопису; поясніть їх написання.

Авто/транспорт, радіо/локатор, інженер/електрик, сільсько/господарський, складно/скорочені, складно/підрядне, псевдо/науковий, псевдо/(Г, г)отика, віце/адмірал, місто/герой, ясно/зелений, (І, і)ндо (К, к)итай, квітка/лілія, ромен/зілля, жовто/гарячий, машино/ремонтний, Велика (В, ВЕД-медиця, Стара (Р, р)уса, Аму (Д, д)ар'я, Софіївська (Б, б)орщавітка, Гута (К, к)аменська, (В, в)инницькі (С, с)тави, Криво (Р, р)удка, Нов/город (С, с)іверський, (Я, я)сна (П, п)оляна, південно/слов'янський, давньо/руський, дев'яти/процентний, контрольно/вимірjuвальний, Івано (Ф, ф)ранківськ, історико/філософський, пів/коло, вічно/зелений, пів/вагона, півтора/метровий, військово/технічний, жук/носоріг, альфа/промені, лісо/степ, темно/шкірий, темно/синій, зовнішньо/політичний, східно/сибірський, (П, п)івденно/(З, з)ахідна залізниця, (З, з)ахідно (У, у)країнські землі, (Л, л)івобережна (У, у)країна.

Вправа 137. Від поданих словосполучень утворіть, де можливо, складні слова; перевірте правопис за «Орфографічним словником»; поясніть написання.

Висока кваліфікація, добувати сіль, подібний до м'яча, культура і побут, історія та етнографія, північний схід, обернена пропорція, рожевий і золотий, Біла Церква, двадцять чотири поверхи, чітко виражений, суспільно корисний, ломити камінь, скло і бетон.

Вправа 138. Перепишіть приклади, розкриваючи дужки. Перевірте правопис за «Орфографічним словником». Поставте наголос; обґрунтуйте написання.

(Взаємно) ізольований, однозначний, паралельний, перпендикулярний;

(високо) калорійний, піднятий, поважний, поставлений, оплачуваний;

(глибоко) водний, вкопаний;

(далеко) глядний, видний, розташований;

(мало) істотний, відомий, досліджений, відшліфований;

(науково) дослідний, фантастичний, достовірний, пояснений;

(суспільно) економічний, корисний, трудовий, небезпечний, необхідний;

(соціально) свідомий, небезпечний, побутовий;

(прямо) рослий, протилежний, душевний;

(швидко) плінний, діючий;

(ясно) блакитний, лиций, вельможний.

Вправа 139. Перекладіть слова українською мовою, поясніть правопис. Звірте переклад за тритомним «Русско-украинским словарем».

Многоводный, многогранный, многолетний, многомиллионный, многолюдье, многоликий, многоязычный, многостаночница, многотомный;

первоклассник, первоисточник, первооткрыватель, первопричина, первобытнообщинный, первоэлемент, первоурядник, первоначальность;

пятиборье, пятиглавый, пятикопеечный, пятидневка, пятибалльный, пятиминутный;

радиоинформация, радиометрический, радиопеленгование, радионаправление, радиосвязь, радиоприемник, радиоприбор;

самоделка, самозабвение, самозащита, самолюбивый, сомнение, самообразование, самоуглубленность, самопожертвование, самоощущение, самосозерцание.

Вправа 140. Запишіть слова під диктовку.

Високоосвічений, кам'яновугільний, східнослов'янський, південно-західний, анатомо-фізіологічний, швидкокрилий, літературно-художній, судноремонтний, науково-популярний, високосортний, генерал-майор, лейб-гвардія, пів-озера, півповерха, пів-Уралу, віце-канцлер, бортмеханік, Борислав, соціал-демократичний, зовнішньополітичний, всесвітньовідомий, всесвітньо-

історичний, всепоглинаючий, Вишгород, Микільська Боршагівка, Могилів-Подільський, Судова Вишня, Жовті Води, Переяслав-Хмельницький, Семигори, Ту-154, середньоязичний, складносурядне, студент-філолог, напівзабутий, полумисок, світлокоричневий, темно-зелений, вічнозелений, швидкохідний, вічно юний, півовал, Волино-Подільська височина, південно-західні говірки, давньоруська культура, Лисичка-Сестричка, великий-превеликий, з діда-прадіда, хліб-сіль, день-два, людино-день, робітник-багатOVERSTATNIK.

Вправа 141. Прочитайте абрєвіатури; обґрунтуйте їх написання.

ВР (Верховна Рада), ООН (Організація Об'єднаних Націй), ГЕС (гідроелектростанція), ЖЕК (житлово-експлуатаційна контора), загс (запис актів громадянського стану), АПН (Академія педагогічних наук), облвно (обласний відділ народної освіти), АЕС (атомна електростанція).

§ 26. Правопис слів іншомовного походження

Слова іншомовного походження пишуться згідно з різними принципами українського правопису, наприклад: *кекс* (фонетичний), *нетто* (історичний), *студентський* (морфологічний), *дизель* (семантичний).

Правопис *и, і, ї*

1. У загальних назвах після *д, т, з, с, ц, ж* {дж}, *ч, ш, р* (так зване правило дев'ятки) в основах слів перед наступною літерою, що позначає приголосний (крім *й*), пишеться *и*: *дипломат, титан, азимут, кизил, система, цикл, жирафа, шифер, чинара, диригент, джинси*. Перед літерами, що позначають голосні та *й*, пишеться *і*: *діагноз, тіара, ревізія, ілюстрація*.

2. Після літер, які позначають усі інші приголосні, в загальних назвах пишеться *и* чи *і* відповідно до вимови: *візит — вимпел, гідронім — єгиптянин, лімузин — лимон, кінескоп — кишлак, хірург — химера*.

3. На початку слів пишеться *і*: *історія, істина, ідіома, ідилія*.

4. У кінці невідмінюваних слів та в деяких словах із суфіксом *-іс-* пишеться *і*: *таксі, журі, попури, поні, регбі, візаві, піанісімо*.

5. Після літер, що позначають голосні звуки, пишеться Г, а не і: *мозаїка, сюїта, атеїзм, стоїцизм.*

6. У власних назвах після літер, що позначають приголосні, пишеться і: *Хіва, Кіліманджаро, Кіпр, Філіппіни.* Однак у деяких географічних назвах пишеться и: *Африка, Арктика, Атлантика, Антарктида, Балтика, Британія, Корсика, Мексика, Палестина, Пакистан, Рим, Рига, Париж, Америка, Мадрид, Бразилія, Вавилон, Ватикан, Сардинія, Скандинавія, Тибет, Єгипет, Чилі.*

Правопис е, є

1. *Е* пишеться на початку слова, а також після літер, що позначають голосні звуки, крім і: *екскурсія, експонат, етап, дуель, Рафаель, дуєт.* Проте на початку слів, переважно давно запозичених, пишеться буква *є*: *Європа, Єгипет, Євфрат, Єваторія, Єва, Євдокія, Євген, єретик, Єрусалим, Євангеліє, єпископ, єзуїти, єресь, єфрейтор.*

Є пишеться також після і, е, й, м'якого знака, апострофа: *гігієна, реєстрація, феєрія, Феєрбах, порт'єра, бар'єр, н'єдестал, інтер'єр,* а також у слові *траєкторія.*

Примітки: 1. В іншомовних префіксах *де-* і *ре-* завжди пишеться *е*: *декваліфікація, декодування, деколонізація, реконструкція, реабілітація, реактив.* У складних словах з першою частиною *ди-*, що означає «подвійний», «двічі», пишеться *и*: *дилогія, дивакцини.*

2. Префікси *дез-*, *диз-*, *дис-* і *де-* мають різне значення, тому їх написання не залежить від інших літер у слові. Префікс *де-* означає «припинення», «видалення», «зниження»: *деблокування, дегазація.* Префікс *дез-* має значення «знищення чи спотворення чогось»: *дезінфекція, дезорієнтація, дезінформація.* Префікси *диз-* і *дис-* вживаються в небагатьох іншомовних словах. Вони мають значення розладу, поділу, позбавлення чогось і надають слову негативного або протилежного змісту: *дисгармонія, диспропорція, дизосмія, дисасоціація.*

3. Завжди пишеться *и* у префіксі *анти-* та після *ц* у складних словах з першою частиною *деци-*: *антиреакційний, антитеза, дециметр, децибел, децима.*

2. У деяких словах іншомовного походження написання літер *е, и*, що позначають ненаголошені голосні, не підпорядковується правилам правопису в основах слів: *президент, предикат, дресировати, декрет, репетитор, рефрижератор, рефлектор, декламація, декоративний, декан, секрет, сегмент* та ін.

Подовжені приголосні

1. У загальних назвах літери, що позначають приголосні звуки, не подвоюються: *група, колектив, клас, шасі, тераса, територія, басейн*. Традиційне подвоєння літер зберігається лише в деяких словах: *вілла, ванна, мотто, нетто, тонна, білл, булла, пенні, бонна, брутто, манна, панна, дурра* (назва рослини), *мірра* (ароматична смола).

2. У власних назвах подвоєння однакових літер, що позначають приголосні, зберігається тоді, коли воно наявне в мові першоджерела: *Аддіс-Абеба, Ванцетті, Мухаммед, Калькутта, Ніцца, Руссо, Діккенс, Шиллер, Міссурі, Таллінн*.

3. Подвоєння відбувається на стику префікса і кореня: *ірадіація, ірраціональний, імміграція, контрреволюція, контрреформація, апцепція*.

М'який знак

У словах іншомовного походження *ь* пишеться після *д, т, з, с, л, н*, які позначають м'які приголосні, перед *я, ю, є, йо*: *альянс, ескадрилья, Нью-Йорк, бязь, дюраль, конференсьє, павільйон, бульйон, батальйон, сеньйор*.

Вживання апострофа

Апостроф пишеться:

1. Після *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р* перед *я, ю, є, ї*: *б'єф, комп'ютер, н'єса, інтерв'ю, прем'єр, торф'яний, к'ят, миш'як, кар'єра, Фур'є, Ф'єзоле, Монтеск'є, Руж'є, Женев'єва*.

2. Після префіксів, які закінчуються на твердий приголосний, перед *я, ю, є*: *ін'єкція, об'єкт, ад'ютант, кон'юнктура, транс'європейський*.

Примітка. У словах *нюанс, гравюра, Мюнхен, маляр* тощо між приголосними і голосними немає роздільної вимови. Літери *я, ю* тут позначають м'якість попередніх приголосних, тому апостроф не ставиться.

Вправа 142. Поясніть правопис іншомовних слів. Невідомі для вас значення з'ясуйте за «Словником іншомовних слів» (К., 2000).

Амортизація, альтруїзм, антибіотик, атеїзм, букініст, дисиміляція, ад'єктивізація, субстантивізація, прономіналізація, адвербіалізація, конституція, деканат, ректор, директор, дидактика, педагогіка, психологія, методика, література, лінгвістика, суфікс, кипарис, Діана, ізоляція, Рим, Фінляндія, диплом, Тибет, Сардинія, Китай, Філіппіни, Марокко, Лісабон, Мюнхен, ієрогліф,

акустика, кореляція, африката, економіка, ефект, ретрансляція, режисер, резиденція, діалог, акомодация, опонент, басейн, терикон, альбінос, альфа, фільм, ательє, бюлетень, гравюра, кур'єр, вольєр, імітація.

Вправа 143. Вставте, де треба, пропущені літери, поясніть правопис. Невідомі для вас значення іншомовних слів з'ясуйте за «Словником іншомовних слів».

Асп..рант, аж..ютаж, А..да, ам..доп..р..н, антагонізм, ар..т..м..я, д..дакт..ка, д..ад..ма, д..в..з..я, кру..з, маса, Д..ана, Атлантика, Ток..о, Ка..р, Л..ван, Х..рос..ма, Гр..г, Кал..форн..я, Л..тва, Вашингтон, кум..с, р..ф..рат, кл..єнт, фе..ричний, ал..гор..я, фой.., компром..тац..я, інт..л..кт, фл.. ..рв..рк, ал..т..рнат..ва, **С.Л..КЦ..Я**, трактор..я, ..м..тац..я, експресивний, факс..м..ле, р..туал, р..тор..ка, д..п..гм..нтац..я, д..фл..р..нц..ац..я, р..страц..я, р..кв..з..ц..я, р..фл..р..ндум, ан..отац..я, коржтор, касир, д..срт, бл..л..тр..ст..ка, д..с..ртац..я, ..люз..я, ком..ю..н..ке, д..фуз..я, абр..в..атура, Н..ц..а, Д..юсл..дорф, Марок..о, Тор..ч..л..і, Жан..а, Ал..а, ф..юз..ляж, м..юз..к-хол, н..юанс, Мол..р, Лавуаз..є, ал..янс, кол..є, Н..юфаундл..нд, мад..яр, Тб..Л..С, ж..р.., ..н..екц..я, об..єкт, дон..я, пав..л..он, вуал..ю, кон'юнктура.

Вправа 144. Вставте пропущені літери, обґрунтуйте правопис. За «Словником іншомовних слів» з'ясуйте спільне і відмінне у значенні і написанні поданих слів.

I. Автомоб..л., автовакц..на, автогравюра, авто..кспр..с, автомат..ка, автономія, автооператор, автор..т..т, автор..ф..рат, автоп..лот, автор..зац..я, автоб..ограф..я.

II. Абон..м..нт, абон..нт; ад..птац..я, ад..птац..я; адр..сант, адр..хат; ант..ква, ант..квар; в..за, в..з..т, в..зав..; ..ф..жтний, ..ф..ктивний; в..траж, в..трина; д..ал..ктний, д..ал..ктивний; ім..тувати, еМеТувати; ..мпул..свний, ..мпул..сний; ..нт..рпо-**ЛЯЦ..Я**, ..нт..рпеляц..я, ..нт..рпр..тац..я; м..грац..я, ..м..грац..я, ..**МеГраЦеЯ**; соц..ал..ний, соц..алістичний.

Вправа 145*. Замініть словосполучення синонімами — словами іншомовного походження. Поясніть правопис.

1. Відступ у першому рядку тексту. 2. Розмова між двома чи кількома особами. 3. Керівник хору, оркестру. 4. Проїзд, прокладений під землею або пробитий у горі. 5. Завіса з тканини на дверях. 6. Словесний текст опери. 7. Певний режим харчу-

вання. 8. Густа бавовняна тканина. 9. Музичний супровід. 10. Наука про явища спадковості й мінливості організмів. 11. Латинська назва родового відмінка. 12. Латинська назва називного відмінка. 13. Латинська назва знахідного відмінка. 14. Латинська назва місцевого відмінка. 15. Різко окреслена протилежність у чомусь. 16. Легкий жіночий домашній одяг. 17. Довжина замкнутого контура. 18. Дійова особа в художньому творі. 19. Невеликий сторожовий загін. 20. Драматичний або музичний твір. 21. Постановник спектаклю. 22. Уподібнення звуків. 23. Розподібнення звуків. 24. Приготування столу до обіду. 25. Близькі за значенням слова. 26. Бортпровідниця на літаках. 27. Ланцюг подій у художньому творі. 28. Повідомлення телеграфом. 29. Мистецький твір з казковим сюжетом. 30. Кольорові декоративні вогні під час свят, карнавалів. 31. Виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

Вправа 146. Перекладіть слова українською мовою; вкажіть контрольні орфограми.

Вправу виконуйте за такою схемою:

Російське написання	Українське написання	Контрольні орфограми
<i>директива</i> <i>п'єса</i> <i>фортиссимо</i>	<i>директива</i> <i>п'єса</i> <i>фортисимо</i>	<i>и, е</i> апостроф <i>и</i>

Америка, попурри, линза, прозаик, диктор, університет, декан, постскрипtum, циферблат, режим, бар'єр, прем'єра, П'єр, валерьянка, рюкзак, бульон, шампін'єн, Гюго, апликація, баррикада, иррациональный, гамма, кореляція, орієнтація, абитуриєнт, проект, альтруїст, артилерія, десант, енот, інвентарь, прусский, ипподром.

Вправа 147. Напишіть твір на одну з тем за вибором: «Мій робочий день», «Університет», «Я — майбутній педагог», використовуючи слова іншомовного походження.

Примітка. Твір може мати форму листа, допису в газету, інформації, повідомлення, роздуму тощо.

Орієнтовний набір іншомовних слів, які можуть бути використані у творі:

університет, екзамен, ректор, декан, аудиторія, студент, лектив, група, лекція, кафедра, професор, доцент, асистент, лаборант, корпус, кабінет, семінар, консультація, авторитет, факультет, спеціальність, конференція, дискусія, диспут, диплом,

колоквіум, екскурсія, музей, фойє, режим, бібліотека, пріоритет, абонемент, ефективний, адаптація, колекція, педагогіка, дидактика, лінгвістика, філологія, дисципліна, контингент, візит, вітраж, імітувати, реферат, коефіцієнт, панно, реєстр, орден, аспірант, куратор, бюро, дебют, анотація, барельєф, ентузіазм, стипендія, стадіон та ін.

§ 27. Правопис прізвищ і географічних назв

1. Російська літера *е* (польс. *ie*, болг., серб., чеськ. *e*), яка стоїть після літер, що позначають приголосні, передається українською літерою *е* (з відповідною вимовою): *Александров, Успенський, Петров, Чехов, Зеленогорськ, Семибратово, Ржев, Олонець, Веслав, Залеський, Міцкевич, Мачатек, Сенкевич, Гашек.*

2. Російська літера *е* передається через *є*:

а) на початку слова: *Єгоров, Єршов, Єрошкін, Єлабуга, Єлья, Єлизаров;*

б) у середині слова після літери, яка позначає голосний звук: *Єнакієв, Достоевський, Благов, Чапаєвськ, Зуєвка;*

в) при роздільній вимові: *Астаф'єв, Григор'єв, Юр'єв-Польський, Верхатур'є, Єгор'євськ;*

г) у суфіксах *-ев, -єєв*, якщо *е* літера, що позначає приголосний звук, крім шиплячих, *[р]* і *[ц]*: *Тургенєв, Коренєв, Губарєв, Берендєєво, Федосєєв, Моисєєв, Гордєєв*, але: *Бєстужєв, Рум'янцєв, Брянцєв, Татищєво, Петрищєво, Бакшєєво, Плещєєв, Ярцєво, Малишєв;*

д) у коренях слів, якщо у спорідненому українському слові в усіх формах виступає *і* (яке походить з давнього **ѣ*): *Бєлов, Бєлінський* (бо *білий, білого*), але: *Лєбєдєв* (пор. *лєбідь* — *лєбєдє*), *Камєнєв* (пор. *камінь* — *камєня*).

3. Російська літера *ѣ* передається:

а) сполученням *йо* на початку слова, усередині слова після голосних, а також після *б, п, в, м, ф* при роздільній вимові: *Йоршин, Бугайов, Окаймоєв, Соловійов, Йолкіно;*

б) сполученням *ьо* всередині слів після літер на позначення м'яких приголосних: *Ковальов, Альошин, Карасьов*. Якщо прізвища утворені від спільних для української і російської мов основ, то *ѣ* передається через *є*: *Семенєв, Федорєв, Артємєв;*

в) через **о** — під наголосом та після літер **ч, щ**: *Щипаное, Лихачов, Рогачово, Щотов, Чихачово, Пугачово.*

4. Російський звук **э** передається літерою **е**: *Естонія, Ельбрус.*

5. Українська літера **и** завжди пишеться на місці російської **ы**: *Дородних, Черних, Мартинов, Сиктивкар, Колима, Чаплигін, Рильськ.*

6. Російський звук **и** (польс. *i*, чеськ. *i*, болг. *i*, серб. *и*) передається так:

а) літерою **і** на початку слова і в середині слова після літер, що позначають приголосні: *Іванов, Істомін, Ісаєв, Багіров, Пушкін, Сигізмунд, Іркутськ, Ізюм, Ігарка, Вітебськ, Вісла, Нітра, Люблін, Краків, Новодвінськ, Софія;*

б) буквою **ї** після літери на позначення голосного **й** при роздільній вимові: *Ільїн, Захар'їн, Троїцьк, Мар'їно;*

в) літерою **и** після **ж, ч, ш, щ \ ц**: *Дружинін, Чичиков, Гаршин, Шишкін, Жижка; Жигулі, Жигалово, Житково, Чита, Чистополь, Камишин, Тушино, Шипка, Щирець, Шитно;*

г) **и** пишеться також у прізвищах і географічних назвах, утворених від спільних з українською мовою основ: *Данилов, Куликов, Кирилов, Мишкін, Писарев, Виноградов, Тихонов; Кисловодськ, Борисоглебськ, Клин, Липецьк, Кричев, Розлив, Тихорецьк, але: Калінін, Нікітін, Ніколаєв, Філіппов;*

д) у складних географічних назвах, перша частина яких має форму, що закінчується на **и**: *Владивосток, П'ятигорськ, Семипалатинськ;*

е) у суфіксах **-ик, -ич, -иц, -ищ**: *Крутиков, Новиков, Сальников, Шафарик, Фучик, Коперник, Дубровник, Гнедич, Григорович, Савич, Караджич, Міклошич, Ягич, Середниково, Рудники, Смолевичі, Галич, Митищі.*

7. М'який знак у прізвищах і географічних назвах пишеться:

а) після літер на позначення м'яких приголосних **[д']**, **[т']**, **[з']**, **[с']**, **[ц']**, **[л']**, **[к']** у кінці слова, перед **я, ю, є**, **Г** та перед літерами, що позначають тверді приголосні: *Соболь, Король; Гомель, Любань, Мезень, Рославль, Суздаль, Ставрополь, Бісерть, Микунь, Чердинь, Астрахань, Холмець; Третьяков, Ананьев, Ульянов, Ільюшин; Ільєнково, Усольє; Кольцов, Коньков, Катальга, Синельников, Бугульма, Ольховка, Дятьково, Вязьма.*

Примітки: 1. Якщо **ю, я** позначають **[у]**, **[а]**, перед якими приголосні пом'якшуються, то м'який знак не пишеться: *Тюленін, Дятлов, Зябрев, Сябров, Аляска, Тюмень.*

2. М'який знак не пишеться у кінці та в середині слів після *p* (крім *Горький*) і після літер, що позначають губні та шиплячі приголосні: *Мозир, Свир, Алтир* (рос. *Мозирь, Свирь, Алтырь*) і *Перм, Об, Лоб* (рос. *Пермь, Обь, Лобь*), *Россош, Плоскош, Свислоч, Керч* (рос. *Россошь, Плоскошь, Свислочь, Керчь*).

б) у суфіксах *-ець-, -иць-*: *Глуховець, Скиталець, Оло-нець, Торопець*;

в) у суфіксах *-ськ-, -цьк-*: *Маяковський, Твардовський, Одоєвський, Городецький, Трубецькой, Жуковський, Баратинський, Заболоцький, Малецький, Білецький, Курськ, Іжевськ, Брянськ, Новокузнецьк, Полоцьк, Троїцьк, Ли-нецьк*.

8. Апостроф пишеться після *б, п, в, м, ф, к* та *р*, а також після префіксів, що закінчуються на приголосний, перед *я, ю, є*: *Прокоф'єв, Аляб'єв, Лук'янов, П'янов, Юр'єв, Проко-п'євськ, Юр'я, Нар'ян-Мар, Цем'янка, Нев'янськ*.

Примітки. 1. Якщо *я, ю* позначають [а], [у] та м'якість попереднього приголосного, то апостроф не ставиться: *Пясецький, Рюмін, Мятлево, Вязьма, Рязань, Кяхта, Добрятино*.

2. Польський суфікс *-йг(ї)*- передається через *-дзьк-* (*ий*): *Грудзь-кий*.

9. Прикметникові закінчення слов'янських прізвищ на *-ый, -и, -у* та географічних назв на *-ый, -ой* передаються через *-ий*; російське *-ий* після літер, що позначають тверді приголосні, — через *-ий*, а після літер, що позначають м'які, — через *-ій*: *Бялий, Гартний, Несдлий, Горький, Крайній, Олений*.

Примітка. Закінчення *-ой* у прізвищах залишається без змін: *Луговської, Трубецькой, Крамської*.

10. Географічні назви з кінцевим *-ово (-єво), -ино* передаються через *-ово (-єво), -іно (-їно)*, а після шиплячих — *-ино*: *Домодєдово, Петрищево, Тушино, Мар'їно*.

11. Прикметникові закінчення географічних назв на *-ые, -ие* передаються через *і*: *Нові Ворота, Великі Луки, Чисті Пруди*.

Вправа 148. Поясніть правопис російських прізвищ та географічних назв.

Петров, Первенцев, Нева, Онега, Єлютін, Єгор'євськ, Афанасьєв, Лаврентєв, Фадєєв, Дежньов, Пешков, Вєтров, Брянцев, Муромцев, Аракчєєв, Карабишев, Ржев, Малишев, Рошєв, Корольов, Новосьолов, Драчов, Пугачов, Сьомкін, Пушин, Га-

гарін, Ігнат'єв, Писарев, Плюшов, Ткачов, Ніколаєвськ-на-Амурі, Владивосток, Голик, Сенкевич, Шушино, Доронін, Андреев, Митищі, Левітан, Благовещенськ, Лебедев, Каменев, Винокуров, Смеляков, Алексін, Погодін, Прокоф'єв, Некрасов, Воскресенський, Катаєв, Фятьянов, Лесков, Чехов, Бунін, Тютчев, Купрін, Дудін, Плещеев, Толстой, Бедний.

Вправа 149. Запишіть українською мовою; поясніть правопис.

Пушкін, Лермонтов, Рошин, Гурвич, Мурав'єв, Золотар'єв, Звонар'єв, Щипач'єв, Грач'єв, Тимирязев, Сем'єнов, Арт'ємов, Гришин, Мишин, Голицын, Пот'ємкін, Буга'єв, Ёлкін, Егоричев, Енісей, Сергеев, Нестеров, Зайцев, Юр'єв, Писемський, Мытишин, Татишев, Ильин, Горький, Помяловський, Дятлов, Москал'єв, Салтыков-Щедрин, Мельников, Сокольники, Долгих, Крутых, Евстигнеев, Гуляев, Ефремов, Дерюгина, Пермь, Руднев, Куйбышев, Тихвин, Троицько-Печорск, Ульяновка, Ал'єховщина, Подмосков'є, Серпухов, Воскресенск, Берендеево, Сыч'єво, Тихорецьк, Железноводск, Березово, Череповець, Зеленогорськ, Кырчанов, Волжський, Россошь, Нароч'ь, Северодвинськ, Мозырь, Цымлянськ, Прокоп'євськ, Междуреченськ, Экибастуз, Улан-Удэ, Миллерово, Беломорськ.

Вправа 150. Перепишіть, вставляючи потрібні суфікси. Поясніть правопис.

Вереса..., Грач..., Демент..., Сав..., Держав..., Аркад..., Силант..., Гарш..., Черниш..., Кисел..., Шевир..., Звер..., Шаляп..., Карас, Вороб..., Огар..., Лазар..., Григор..., Голуб..., Солов..., Писар..., Дем..., Матв..., Шиманов..., Щипач..., Милясев..., Лук..., Синиц..., Пугач..., Ткач..., Нікіт..., Васил...

Вправа 151. Перекладіть прізвища українською мовою, згрупувавши їх за рубриками: а) письменники, б) художники, в) композитори. Подовжіть ряди; поясніть правопис.

Некрасов, Крамської, Римський-Корсаков, Балакирев, Тютчев, Бородин, Евтушенко, Лебедев-Кумач, Свиридов, Перов, Рєпін, Кабалевський, Кольцов, Шостакович, Шишкін, Плещеев, Івашкевич, Васнецов, Мусоргський, Одоєвський, Тропинин, Верещагин, Бунін, Суриков, Сергеев-Ценський, Глінка, Колмановський, Щедрин.

Вправа 152. Поясніть правопис прізвищ. Запам'ятайте їх: це прізвища мовознавців-славістів.

Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, О. І. Соболевський, О. М. Селіщев, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, О. М. Пешковський, Ф. Міклошич, В. Ягич, Б. Гавранек, Є. Курилович, І. Лєков, О. М. Трубачов.

Вправа 153. Прикладами з вправи 148 проілюструйте правила § 27 «Правопис прізвищ і географічних назв».

Зразок виконання: 2: а) *Єсенін, Євгенєв;*
б) *Волбуєв, Колупасєв;*
в) ...

Вправа 154. Напишіть пояснювальний диктант. Підкресліть у тексті всі орфограми, поясніть правопис.

Жодний із історичних діячів України давніх століть не може зрівнятися з Богданом Хмельницьким за кількістю створених про нього праць.

Народився Богдан Хмельницький у 1595 році. Однак досі документально не встановлено, де саме побачив уперше світ майбутній гетьман України. Існує кілька припушень. Проте відомо, де пройшов перший період його життя, в яких умовах формувалася непересічна індивідуальність.

Батько Богдана — Михайло Хмельницький, який служив осадчим у корсунсько-чигиринського старости магната Яна Даниловича, засновував (осаджував) нові поселення на українських землях, що потрапили до рук польського феодала Даниловича за королівськими даруваннями. Михайло Хмельницький осадив містечко Чигирин, а пізніше, коли став чигиринським підстаростою, хутір Суботів, що став його родовим маєтком.

Чигиринщина тоді була степовим прикордонням, поряд із яким розкинулося Дике Поле, де царювали хижі татарські орди. Не випадково поселенцями на Чигиринщині були переважно селяни-втікачі, які, рятуючись від феодално-кріпосницького гноблення, шукали вільного життя на незаселених, хоч і небезпечних, землях. Щоб привабити таких поселенців, феодали змушені були надавати їм пільги, звільняти від податків і повинностей на десять, двадцять і більше років. Тому навіть тут, у феодалних маєтках, хоч і тимчасово, селяни відчували себе вільними від панського ярма. Проте переважаючим населенням цих міст, як і взагалі Черкащини і Канівщини, були козаки. Вільні виробники, вони не визнавали панської влади, мали своє самоврядування, свої закони (О. Апанович).

§ 28. Правила перенесення слів

Правила перенесення частин слів з рядка в рядок визначені як орфографією (загальні правила перенесення), так і друкарськими традиціями (технічні правила перенесення).

Загальні правила перенесення

1. Слова з одного рядка в інший потрібно переносити за складами: *са-ди-ти, ра-йон, вій-сько, дав-но, гар-но, гір-ський, коб-за, рід-ко, сон-це*. Проте якщо на письмі склад відповідає одній літері, то вона одна не залишається і в інший рядок не переноситься: *око, сію* (не можна переносити *о-ко* чи *сі-ю*), *надія* (можна переносити *на-дія*, а не *наді-я*).

2. Не можна розривати букв *дж, дз*, що позначають звуки [дж], [з], [з']: *ра-джу, са-джу, роз-по-всю-дже-ний, за-дзвони-ти*.

Якщо *д і ж, д і з* означають сполучення звуків на межі морфем, то їх при перенесенні можна розділяти: *над-жи-дати, під-жа-ри-ти, над-звук-овий, під-зем-ний*.

3. З двох однакових приголосних між голосними одна залишається в попередньому рядку, а інша переноситься: *го-динник, змін-ний, віл-ла*. У словах *життя, знання, волосся, суддя, рілля, тінню* тощо допускається подвійний перенос: *жит-тя і жи-ття, знан-ня і зна-ння, во-ло-сся і волос-ся, суд-дя і су-ддя, рі-лля і рі-лля, тін-ню і ті-нню*.

Якщо друга частина складного слова починається двома однаковими приголосними, вони не розриваються: *ново-введе-ний* (а не *новов-ведений*), *не-ввічливий* (а не *нев-вічливий*). Але: *над-дати, без-звуч-ний, від-даль, роз-зброєння*.

4. Односкладові префікси перед наступним приголосним кореня не розриваються: *роз-казати* (а не *ро-зка-зати*), *без-перечний* (а не *бе-зперечний*), *най-більший* (а не *на-йбільший*). Кількаскладові префікси можна розривати: *пере-писати і переписати, піді-гріти і пі-дігріти, попо-шукати і по-пошукати*. Односкладовий префікс перед наступним голосним кореня можна переносити двояко: *без-успішно і бе-зуспішно, роз-орати і ро-зорати*.

5. Не можна залишати біля префікса початкову частину кореня, якщо вона не становить складу: *за-ставити* (а не *зас-тавити*), *над-звичайно* (а не *надз-вичайно*).

6. Не можна відривати літеру *й* від попереднього голосного: *гай-ка* (а не *га-йка*), *свій-ський* (а не *сві-йський*), *знай-шов* (а не *зна-йшов*). Але: *за-йменник*, *при-йменник*, *за-йшов* (*й* — початок кореня).

7. Сполучення літер *йо*, *ьо* при перенесенні не розриваються: *га-йок*, *ра-йок*, *цьо-го*, *си-нього*.

8. М'який знак і апостроф не відокремлюються від попередньої літери: *паль-ці* (а не *па-льці*), *сіль-ський* (а не *сі-льський*, *сільсь-ький*), *Мар'-ян* (а не *Мар-ян*), *Лук'-ян* (а не *Лук-ян*).

9. Односкладові частини складноскорочених слів при перенесенні не розриваються: *зав-гар*, *торг-пред*, *Крив-бас*.

10. При перенесенні складних слів не можна залишати в попередньому рядку початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу: *мово-знавство* (а не *мовоз-навство*), *східно-слов'янський* (а не *східнос-лов'ямський*), *складно-скорочені* (а не *складнос-корочені*).

11. Не можна розривати ініціальні абрєвіатури і відокремлювати від них цифри: *ЗІЛ-111*, *ЛАЗ-105*.

12. При збігові кількох приголосних не на стику морфем можуть бути різні варіанти перенесення: *май-стри-ня*, *майтрина*, *майт-ри-ня*; *за-гост-рення*, *за-го-стрєння*; *Олександра*, *Олексан-дра*, *Олександ-ра*; *керівни-цтво*, *керівництво*, *керівницт-во*; *україн-ський*, *українсь-кий*.

Технічні правила перенесення

1. Не можна переносити в наступний рядок прізвища, залишаючи в попередньому ініціали або інші умовні скорочення: */ . Я. Франко* (а не */ . Я. / Франко*), *А. Гончаренко* (а не *А. / Гончаренко*), *акад. Коваль* (а не *акад. / Коваль*). Якщо імена, по батькові, звання тощо подаються повністю, то переносити їх можна: *Павло / Григорович / Тичина*, *пан / Доценко*, *професор / Іваненко Дмитро Якович*.

2. Не можна відривати скорочення від цифр, до яких вони належать: *1945 р.* (а не *1945 / р.*), *200 г* (а не *200 / г*). Назви одиниць виміру, подані повністю, можна переносити: *1945 / рік*, *200 / грамів*.

3. Граматичні закінчення, з'єднані з числами через дефіс, переносити не можна: *5-й*, *1-го*, *2-му* (а не *5- / й*, *1- / го*, *2- / му*).

4. Не можна розривати умовні графічні скорочення на зразок *вид-во*, *і т. д.*, *та ін.*, *т-во*, *ін-т*.

5. Не можна переносити в наступний рядок розділові знаки, закриваючу дужку чи лапки, а також залишати в попередньому рядку відкриту дужку або лапки.

Вправа 155. Переписуючи слова, позначте рискою перше можливе перенесення з рядка в рядок.

І. Майка, зайчик, зайшов, підійшов, сьомий, подзьобаний, підзолистий, підживлення, воджу, їжджу, мильний, аеродром, сінний, знайомий, знайти, район, майже, аудиторія, іони, сходження, переїзд, сьогодні, зів'ялий, зв'язок, розв'язати, розірвати, роз'єднати, відзначити, медперсонал, займенник, прийменник, прислівник, числівник, прийшов, тертя, буття, орел, ореол, зблизька.

ІІ. Леся Українка, п. Григоренко, М. М. Коцюбинський, Максим Тадейович Рильський, А. С. Малишко, 1985 р., 45 га, 18 куб. см і 18 см³, б-й, б-ка, роман «Чотири броди», «Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає» (Леся Українка).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що вивчає графіка?
2. Назвіть усі літери алфавіту.
3. Яке звукове значення літер *я*, *ю*, *є*, *ѣ*?
4. Як позначається м'якість приголосних?
5. Для чого слугує апостроф?
6. Що вивчає орфографія?
7. На яких принципах ґрунтується українська орфографія?
8. Схарактеризуйте кожний із принципів правопису.
9. Чи можна пояснити, за яким принципом написано кожне слово у тексті?
10. Які правила вживання великої літери ви не вивчали в школі?
11. У чому особливості правопису складних слів? Назвіть основні правила написання слів разом і через дефіс.
12. Запишіть російські та інші прізвища студентів групи, учнів класу.
13. Напишіть рубрики, за якими можна згрупувати правила правопису слів іншомовного походження.
14. Назвіть загальні правила перенесення слів з рядка в рядок.

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 156. Зробіть повний фонетичний розбір (у зв'язку з орфо-епічним, графічним та орфографічним) виділених у тексті слів за поданою схемою.

Схема

1. Запишіть слово фонетичною транскрипцією.
2. Встановіть співвідношення між звуками і літерами.
3. Поділіть слова на склади, схарактеризуйте кожний з них.
4. Схарактеризуйте голосні і приголосні звуки.
5. Поясніть наявні чи можливі зміни голосних звуків у слові.
6. Поясніть звукові явища серед приголосних (уподібнення, подовження, спрощення, чергування).
7. Обґрунтуйте правильну літературну вимову голосних, приголосних, звукосполучень.
8. Установіть принципи правопису виділених орфограм; чітко сформулюйте правило, яке визначає принцип написання.
9. Установіть можливі варіанти перенесення слова з рядка в рядок.

Звідусіль плинуть міцні пахощі, легкими **струмками** лоскочуть **серце**, **викликаючи** солодку тугу. Їх, певне, **вітер** приносить. Ось він наче стих, десь в глибині **затаївшись**. Але раптом підскачив, затрусив ніжним намистом в **ліщині** і знову піднявся рівним потоком до найвищих **гіллячок** дубів. Але не бояться старі діди. Тільки стиха гогочуть від холодного жартівливого лоскоту (*М. Івченко*).

Вправа 157. Знайдіть у тексті всі орфограми; правильно визначте їх (написання м'якого знака; ненаголошені *e, u, o*; спрощення в групах приголосних тощо); чітко сформулюйте правило написання.

В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу: криниця чистої джерельної води! Не дуже й глибока вона, сонце її просвічує аж до дна, а саме дно, мов у каменоломні, золотиться уламками абияк накиданого каменя-черепашника. Дітям — розкіш: обляжуть криницю з усіх боків, набирають воду в пригорщі й смаковито п'ють, а понापивавшись, пустують, бризкають один одному в обличчя, ляцять, аж поки знову прищухнуть, дивлячись, як вода в криниці встоюється і сонячне проміння, зламане в ній, перестане гойдатись (*О. Гончар*).

Контрольна робота

Варіант 1

1. Знайдіть орфограми; правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

Уже замовкли солов'ї, Уже троянди плачуть цвітом, Уже весна квітки свої Схилила низько перед літом (*Олесь*).

2. Вставте пропущені літери. Поясніть правопис.

Кавка..кий, оранж..вий, вимогливіс..ю, ..ніпрові кручі, со-
ня..ний, д..р..г..нт.

3. Запишіть слова українською мовою.

Рассказать, льются, Поволжье, съезд, воронежский, кочан,
портьера, Лесков.

4. Зробіть повний фонетично-орфографічний розбір слова *зв'язок*.

Варіант 2

1. Знайдіть орфограми; правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

Та хвилина, коли сівач кидає в зорану землю зерно, коли садівник садить ще тендітні деревця, викликає найбільше по-
чуттів: і радість хазяїна-творця, і надію побачити плоди своїх
рук (*Янов.*).

2. Вставте, де треба, пропущені літери. Поясніть правопис.

Шовковий, лис..я, ..аціональна ..академія ..аук України, заво-
л..кий, у кни..ці, Т..М..ЯНО, пр..з..дент.

3. Запишіть слова українською мовою.

Суффикс, честность, соловьи, Алексеев, Звонарев, воссо-
единение, степь, туристский.

4. Зробіть повний фонетично-орфографічний розбір слова *тихої*.

Варіант 3

1. Знайдіть орфограми, правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

Хатки білили, чепурились стріхи. Дівчата в небо пісню по-
несли. Хлоп'ята колесо котили і для втіхи Пускали змія між
осінніх слив (*Драч*).

2. Вставте, де треба, пропущені літери. Поясніть правопис.

Зна..мий, прилужий, ..шитий, л..вада, ..ївські вулиці, на
сторін..ці, д..з..нфекція.

3. Запишіть слова українською мовою.

Территория, проездной, расшитый, вестибюль, хозяин, Пермь,
Серов, ночью.

4. Зробіть повний фонетично-орфографічний розбір слова *кують*.

Варіант 4

1. Знайдіть орфограми, правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

Рядки поезій Володимира Сосюри безпосередні та інтимно-
ширі, і тому не одно покоління брало їх до свого серця і в
життєву дорогу (*Мал.*).

2. Вставте, де треба, пропущені літери. Поясніть правопис.

Букве..ий, гамбур..кий, ..цідити, к..шеня, вулиця в ..ієві, ..ерхній ..ал, на кал..ці, моркв..яний, п..рсп..ктива.

3. Запишіть слова українською мовою.

Областной, выездной, ассимиляция, беспечный, Харьков, богатырь, Лебедев, любовью, семьдесят.

4. Зробіть повний фонетично-орфографічний розбір слова *юнак*.

Варіант 5

1. Знайдіть орфограми, правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

Ми завжди проїжджаєм це село, Ім'я у нього праслов'янське — Сувид. Тут навіть хмари особливо сунуть — Сутемна синь на бронзове чоло (*Кост.*).

2. Вставте, де треба, пропущені літери. Поясніть правопис.

Пристрасний, кременчу.жий, ..печений, міл..он, слдат, ..рга-нізація ..б'єднаних ..ацій, рутв..яний, д..з..нформація, ..чисти-ти, у бал..ці.

3. Запишіть слова українською мовою.

Латышский, оппонент, горячий, семьсот, дрожь, матерью, камыши, контрастный, Сергеев, коллектив.

4. Зробіть повний фонетично-орфографічний розбір слова *обов'язок*.

Варіант 6

1. Знайдіть орфограми, правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

З розмови, що в'язала тільки нас, Так просто, так природно з'ясувалось, Що вечір цей є перший і останній, Що завтра пароплав ваш вирушає До дальнього Стокгольму... (*Малан.*).

2. Вставте, де треба, пропущені букви. Поясніть правопис.

Шіст..надцятий, узбе.жий, ..кручений, батал..он, к..жан, ..ень ..чителя, медв..яний, ак..р..д..тив, ..чесати, на дон..ці.

3. Напишіть слова українською мовою.

Бессердечный, таджикский, обязанность, объехать, богатство, Семенов, радостью, меньше.

4. Зробіть повний фонетично-орфографічний розбір слова *судження*.

Варіант 7

1. Знайдіть орфограми, правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

Стоять озера в пригорщі долин. Луги цвітуть у придорожній смузі І царственний цибатий черногуз Поважно ходить в ранній кукурудзі (*Кост.*).

2. Вставте, де треба, пропущені літери.

З...Л...НІТИ, зор...яний, шасливий, пам...ят..., калми...кий, розпи-
вати, боро...ба, д...хкуся, кі...ті, незнан...ий.

3. Запишіть слова українською мовою.

Расступитсья, разъяснить, рижский, доверие, хвастливый,
коллекция, Белкин, связать, нежностью.

4. Зробіть повний фонетично-орфографічний розбір слова *дзвонять*.

Варіант 8

1. Знайдіть орфограми, правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

Морями пшениці, у пахощах м'яти, Де літо стоїть, як мальо-
ваний глек, — Пливають і пливуть коліскові фрегати, Летять
космонавти на крилах лелек... (*Кост.*)

2. Вставте, де треба, пропущені літери. Поясніть правопис.

Ж...луд..., вісник, родин...ий, різ...б...яр, л...ян...ий, ло...ка,
ц...вірін...чати, ро...ширити, к...пар...с, ат...стат.

3. Запишіть слова українською мовою.

Приазовье, медальон, пятьдесят, расспросишь, конъюнкту-
ра, директива, злостный, Тихорецк, листья, учишься.

4. Зробіть повний фонетично-орфографічний розбір слова *зоря*.

Варіант 9

1. Знайдіть орфограми, правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

Вітри гули віолончеллю, писали пальми акварель. Я вчора
бачила ту скелю, де був прикутий Прометей (*Кост.*)

2. Вставте, де треба, пропущені літери. Поясніть правопис.

Ч...С...Т..., п...р...хресні, кіл...ка, у спіл...ці, олов...ян...ий, кла...жа,
ро...ч...рвонілий, пари...кий, коза...кий, ..кспре... .

3. Запишіть слова українською мовою.

Приморье, район, асимметрия, девятьсот, несчастный, Ли-
хачев, Ананьев, предъюбилейный.

4. Зробіть повний фонетично-орфографічний розбір слова *моєї*.

Варіант 10

1. Знайдіть орфограми, правильно назвіть їх; обґрунтуйте написання.

Красива осінь вишиває клени Червоним, жовтим, срібним,
золотим. А листя просить: — Виший нас зеленим! Ми ще по-
будем, ще не облетим (*Кост.*)

2. Вставте, де треба, пропущені літери. Поясніть правопис.

Бра..тво, щ..р..сть, наскріз..ний, близ..ко, мад..яр, солом..я-
н..ий, бе..пут..я, бов..аніти, ..купан..ий.

3. Запишіть слова українською мовою.

Соловьѳв, Ковалѳв, корреспондент, сонечно, бурьян, бес-
порядок, бескорыстность, Плещеев, Кузьмичѳв, судья, близко,
спускаешься.

4. Зробіть повний фонетично-морфологічний розбір слова *явір*.

Тексти для диктантів

Під прозорими хвилями синього диму прослалися непорушні хвилі покосів. Де вже ледь-ледь прив'яли, а де ще зовсім свіжі, з них стирчать квіти, понаставляли білі, жовті, рожеві голівки. Ще начебто цвітуть, не втратили своєї краси, а вже непорушні, неживі, і цвіт їхній уже засихає, — тьмяніють барви.

Хто з косарів додому подався, до родини, а деякі й позоставались. Бо ж принесли з собою трохи картоплі, цибулі, крупи, шматок сала лишився в когось після обіду — чом не зварити юшки? Не зовсім косарська вийде юшка, та все-таки краще такої скуштувати, ніж ніякої.

Мати твоя чистить картоплю, а ти вже давно назбирав палива для вогнища і тепер ходиш, наче плаваєш у синьому димку, що прослався над лугом.

Сонце сховалося за обрієм, шлючи догори снопи гарячого проміння. Хмари жаріють багрянцем, кожна тліє, полум'яніє. А над хмарами розливається безмежжя зеленкуватого сяйва, що залляло опуклість неба, вистоюється, гускне. Повітря духмяне, тепле, та від скошеної трави вже чується холодок — м'який, ніжний.

Пахне луг... То вечірній туманець повився над покосами, чи й досі висить димок від багаття? Благеньким напиналом напнувся над усеньким лугом, а отам, коло лісу, начебто густіший і темніший. А де лелеки, що прилетіли на болото? Вдивляєшся поміж кущів, поміж осоки — ніде не видно, тільки вечірні сутінки.

А луг пахне дедалі сильніше, і груди не в змозі вмістити, увібрати всю його терпку свіжість, бо замалі. Дихаєш, — і наче оновлюєшся, вдруге народжуєшся (*За Є. Гуцалом*).

Мабуть, природа створила хлібну зернину в мить такого високого натхнення, в мить щедрого осяяння, яке потрачено нею і на саму людину. У чи не найголовнішому слові нашої мови «життя» предки не лише воздали заслужену хвалу житугодувальнику, а й визнали його правічні заслуги в долі людства. В зернину, — в цей маленький, тугий злиточок матерії, — стільки вкладено життєвої мудрості, добра і віри в безсмертя, що його таїна й досі здається нам магічною.

Все у нас від нього, — від хліба.

А втім, і самі ми, кожен із нас, — дитина своїх батьків, свого народу і хліба.

Людей, які прийшли з доброю місією, з чистим серцем чи з доброю новиною, на нашій землі завжди зустрічали з хлібиною на вишитому рушнику. Короваєм благословляли у довгу, тепер уже двоєдину дорогу одружених молодят, без хлібини не можна було зайти у новий дім.

Зрештою, вся історія нашого народу пов'язана з історією хліба, з мистецтвом його сіяти, вирощувати, косити, молотити, молоти, розчиняти тісто, пантрувати, як воно сходить, пекти, а коли хочете — то й гречним, вихованим ще з дитинства умінням його їсти. Цілий цикл, у якому є свої таємниці, досвід, розрахунок, цикл, за яким можна вимірювати літа людського життя.

Може, тому так трепетно щемить у нас, сучасників, серце, коли зачуємо прадавню пісню, в якій дочка благає з чужини: «Якби мама знали, яка в мене біда, вони б переслили горобчиком хліба...» *(За В. Яворівським).*

СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЯ

§ 29. Морфемна будова слова

Найменші значеннєві частини слова називаються морфемами (від гр. *τομρβε* — форма). Морфемами є корінь, префікс, суфікс, флексія і постфікс. Кожна значеннєва частина

виконує у слові свою функцію. На відміну від фонем морфеми займають відповідне місце у слові і мають певне значення. Корінь становить основне лексичне ядро слова, до якого приєднуються інші структурні частини — префікс, суфікс, закінчення, які називаються афіксами. Корінь — це спільна частина споріднених слів, яка виражає їх основне лексичне значення: *писа-ти, писаний, писання, написана, письмо, писанка, письмен-ник, письмовий, письмово, напис, допис, підпис* і т. ін. Фонемний склад кореня, як правило, однаковий, але іноді (найчас-тіше внаслідок чергування) він може частково змінюватися:

в(о)з(и)ти — віз, л(о)в(и)ти — л(о)в(л)ю, поса(д)ити — поса(д)жений.

Такі зміни кореня називаються його кореневими варіан-тами, або морфами.

Префікс (лат. *prae* — прикріплений спереду) — це частина слова, що стоїть перед коренем:

*х(о)дити — з(а)х(о)дити — з(а)х(і)д;
к(л)асти — р(о)з(к)ладати — р(о)з(к)лад.*

Суфікс (лат. *fixus* — прикріплений) — це частина слова, яка стоїть після кореня або після чи перед іншим суфіксом:

чит(а)ч, стол(и)к, зим(о)вий, чит(а)в, чит(а)ла, чит(а)ли.

Постфікс (лат. *post* — після + *fixus* — прикріплений) — найчастіше частки, що займають місце після флексії (*-ся, -небудь, -бо, -но, -таки*): *розрісся, хто-небудь, ходи-но, ходи-бо, все-таки.*

Префікси і суфікси бувають словотворчі і формотворчі. Ті з них, що творять слова з новим лексичним значенням, називаються словотворчими:

*казати — каз(к)а — каз(к)ар;
переказ, приказ(к)а, розказ(а)ний,*

а ті, що творять нові граматичні форми, — формотворчими:

*шити — дошити, орати — зорати,
робити — робив, робила, робили.*

Флексія (від лат. *Flexio* — згинання, відхилення) — це змінна частина слова, яка вказує на відношення його до інших слів у реченні. Інша назва — **закінчення**. Закінчення не змінює лексичного значення слова, а лише творить нові його форми:

хат-а, хат-и, хат-і, хат-ою і т. ін.

Частина слова без закінчення називається **основою**. Якщо слова вживаються без закінчення, то вони мають нульову флексію:

дощ, рік, день, ніч, вість, перехід, дубок.

Слова, у яких не виділяється суфікс і префікс, мають не-похідну основу:

сніг, рук-а, п'ять.

Похідними називаються основи, до складу яких, крім кореня, входять суфікси і префікси:

снігур, сніговик, сніговий, сніжка, сніжинка, засніжений,
підсніжник; рученька, ручище, ручний, доручити,
виручити, заручитися, заручений;
п'ятий, п'ятірка, п'ятірня, п'ятеро, вп'яте, вп'ятьох.

У складних словах основи називаються складними:

лісостеп, літературно-критичний, земснаряд.

У будові деяких слів виділяються елементи, які не мають ні граматичного, ні лексико-граматичного значення. Це **інтерфікси** (від лат. *inter* — між і *fixus* — прикріплений). Вони виконують тільки структурну функцію: вживаються для зв'язку двох і більше коренів у складному слові (*довгорукий*, *сонцесяйний*, *красзнавство*); виступають між коренем і словотворчим суфіксом чи префіксом, коли твірна основа і суфікс чи префікс не можуть поєднуватися з фонетико-орфоепічних чи інших причин (*театр+ний* —» *театральний*, *Десна+ський* —» *деснянський*, *під+брати* —» *підібрати*, *з+брати* —> *зібрати*).

Вправа 158. У наведених словах виділіть корінь; визначте причину зміни фонемного складу окремих коренів.

Гора, гірка, горище, горіть, горянка, гористий, гористість, гірняк, узгір'я, загірний, підгір'я, підгірний, передгір'я, передгірний, гірський, гороподібний, горотворення, високогірний, косогір; просити, проситися, прошений, випрошувати, просьба, запрошувати, перепрошувати; брати, збирати, збір, перебір, збори, збірник, розбір, недобір, вибори, відбірний; графити, графа, графема, графічний, каліграфія, каліграфічний, графолог, розграфлений; земля, земляний, земелька, земний, приземлений, приземкуватий, землемір, землянка, чорнозем.

Вправа 159. Поділіть слова на морфеми за поданою схемою. За потреби звертайтеся до «Морфемного словника» Л. М. Полюги (К., 1983).

Основа			Флексія	Постфікс
Префікс	Корінь	Суфікс		

Погляд, розуміння, приклад, лижник, наївся, верхи, робітничий, гнути, сучасний, майбутнє, підводний, денний, прихильність, читальня, глядач, Галин, Іванів, проїжджаюся, мильний, граючись, завтра, ловля, непорозуміння, вісімсот, б'ю, читацький, забарвлений, обережний, привабливий, голубливий.

Вправа 160. Визначте у виділених словах основу; обґрунтуйте.

Добре слово, **добре** бігати; займатися **бігом**, бігти **бігом**; жити **по-новому**, **по новому** мосту; **кругом** обступили, **грати**ся **кругом**; **в перше** вікно, побачити **вперше**; **у трьох** дітей, **утрьох** пішли; **гаряче** залізо, **гаряче** надворі; треба **заодно** знайти, **за одно** слово; **по тім** слові, **потім** зроблю; **на решті** паперу, **нарешті** прийшли; глибокий **став**, **став** підростати; рідна **мати**, **мати** хист; **три** школи, **три** гумкою; опустила **повіки**, **повіки** не забуду; добра **справа**, вікно **справа**; **брати** за руку, рідні **брати**.

Вправа 161. Доведіть, що у поданих словах різні корені.

Передумова, передумувати; просо, просувати, просохлий; побратись, побратим; відмітати, відмітити; відомість, відомстити; здолати, знедолений; маринад, мариніст, марити; північ, півнячий; потоптаний, потоп; провідати, провідник.

Вправа 162. Замініть крапки морфемами; визначте, словотворчу чи формотворчу функцію виконує пропущена морфема.

..більше і ..дорожче добро в кож., народ.. — це його мов., ота жив.. ..хованк.. люд.. ..духу, його багат.. скарбниц.., в яку народ ..клада., і своє давн.. життя, і сво.. ..подіванки, розум, ..свід, ..чуванн.. (Мирн.).

Вправа 163*. Лінгвістичні загадки. 1) У двох словах пропущені початкові частини; наступна частина першого слова — *..воєнний*, а другого — *..двоєний*. Додайте пропущені частини; визначте будову слів. 2) Які морфеми треба додати до кореня *-гор-*, щоб мати слова з різними значеннями? Доведіть, що в них різні корені. 3) Чоловіче ім'я й ознака за якістю характеру мають омонімічні корені. Назвіть ці слова; визначте морфемний склад їх.

Вправа 164. Перекладіть українською мовою; визначте префікси; вкажіть на відмінність у їх написанні.

Сбережение семян; оперативная сводка; общественное мнение; сдавать макулатуру; смежные дисциплины; списать предложение; снять запрет; расспросить у товарищей; беспечный шаг; рассеянный человек; раздел учебника; снимать на пленку; смолоть перец; связываться по телефону; беспредметный разговор; бестактный человек; безразличное выражение лица; бессменное предприятие.

Вправа 165. Зробіть морфемний аналіз слів за поданою схемою (слова можна добирати довільно).

Схема

1. Визначте змінюваність слова.
2. Знайдіть у змінюваних словах основу і закінчення, у незмінюваних — основу.
3. Визначте флексію.
4. Наведіть кілька споріднених слів.
5. Визначте: а) корінь; б) префікс (-и); в) суфікс (-и).
6. Вкажіть, чи можливі зміни фонемного складу кореня.

Зразок морфемного аналізу

У с н и й

П и с ь м о в и й

Пересаджений

Пересаджен [ий]

- 1) Слово змінюється за родами (чол. *-ий*, жін. *-а*, серед. *-е*), за відмінками і числами (*-ий*, *-ого*, *-ому..*, *-і*, *-их*, *-им*).
- 2) Основа — *пересаджен-*.
- 3) Закінчення *-ий*.

- 1) *-ий*, *-а*, *-е*; *-ого*, *-ому..*, *-і*, *-их*, *им*
- 2) *пересаджен-*
- 3) *\-ий*

- | | |
|---|---|
| 4) <i>Сади́ти, сад, саді́вник, саді́вництво, заса́джений, підса́дити.</i> | 4) <i>сади́ти, сад, саді́вник, саді́вництво, заса́джений...</i> |
| 5) а) корінь — <i>садж-</i>
б) префікс — <i>пере-</i>
в) суфікс — <i>-ен-</i> . | 5) а) корінь — <i>садж-</i>
б) префікс — <i>пере-</i>
в) суфікс — <i>-ен-</i> . |
| 6) У корені відбувається чергування приголосних [д] — [дж]. | 6) чергування [д] — [дж]. |

Пророслий, відвантажування, замріяний, приїжджий, перебудовувати, розселитися, замаскований.

§ 30. Словотвір

Слово можна аналізувати не тільки з погляду його морфемного складу, а й з погляду того, як воно утворилося. Найважливішим засобом збагачення лексики є словотворення. Нові слова творяться по-різному, але завжди основою для них слугують уже існуючі в мові слова. Основи, від яких утворюються слова, називаються твірними.

Для слова *школяр* твірною є основа *школа*, для *школярка*, *школярський* — *школяр*, для *школярство*, *по-школярськи* — *школярський*.

Префікси і суфікси, за допомогою яких утворюються нові слова, називаються словотворчими (словотворчі афікси).

Розрізняють морфологічні і неморфологічні способи творення слів. До морфологічних способів належать:

1. Афіксальний а) суфіксальний: *чита́ч, лісник*;
- б) префіксальний: *провесна, надвечір*;
- в) префіксально-суфіксальний: *надмірний, повільний*;
- г) префіксально-постфіксальний: *розміняти(ся), приземлити(ся)*;
- д) суфіксально-постфіксальний: *братати(ся), різніти(ся)*;
- е) суфіксальний з нульовим афіксом: *синь, спів, перехід*.

Афіксальні способи неоднаково виявляють себе при творенні слів, що належать до різних частин мови. Суфіксальним спосо-

бом переважно творяться іменники, прикметники, прислівники (якісні); префіксально-суфіксальним — прикметники; префіксальним й афіксально-постфіксальним — дієслова.

2. Основоскладання — творення слова від основ двох або більше слів: *високосортний, фотолюбитель, верстатоскладальник*.

Крім осново- є ще словоскладання: *батько-мати, хліб-сіль, руки-ноги, машина-амфібія*.

3. Абревіація — творення складноскорочених слів на основі словосполучень, у яких буває:

а) усічення кількох основ: *завгосп, завмаг*; б) усічення одного чи більше слів і додавання повного слова: *держадміністрація*; в) складання початкових звуків або букв: *ООН* (Організація Об'єднаних Націй), *СП* (спільне підприємство) та ін.

До неморфологічних способів словотвору належать: а) морфолого-синтаксичний (перехід слів або слівформ з однієї частини мови в іншу: *молодий місяць* і *молодий* — *наречений*; *іти на зустріч* з *випускниками* і *йти назустріч*); б) лексико-синтаксичний (зрощення синтаксичного словосполучення в одне слово: *одинадцять, п'ятсот, жалюгідний, перекотиполе, Перебийніс, Крутивус*); в) лексико-семантичний (нове слово з'являється внаслідок розщеплення значень багатозначного слова і поступового утворення омонімів): *супутник* (апарат, запущений на орбіту планети), *рада* (орган влади), *Кобзар* (Тарас Шевченко), *Каменяр* (Іван Франко).

Вправа 166. Випишіть слова з похідними основами і визначте твірну основу для кожного з них.

Золоте гроно старовинних куполів, архітектурні шедеври Растреллі, люстра травневих каштанів, стрункі світлі квартали Лівобережжя, бузкові алеї і справжня окраса Києва дніпровські мости — це все образ нашого міста, де сива давнина й новітні творіння поєдналися гармонійно, радуючи людину, тішачи її зір, хвилюючи так, що й справді: «Як тебе не любити, Києве мій?» (О. Гончар).

Вправа 167. Від поданих слів утворіть по 5 похідних, використавши префікси і суфікси. Поясніть, чому в цих словах вони називаються словотворчими. Вкажіть твірні основи для кожного слова.

Зразок:

		<i>вічно</i>	
	<i>вічний</i>	->	<i>вічність</i>
<i>вік</i>	~ї	<i>вікувати</i>	
		<i>навіки</i>	

Земля, дім, ходити, п'ять, білий.

Вправа 168. З «Орфографічного словника» доберіть по 5 слів з префіксами *з-, по-, про-, від-, най-*. Знайдіть твірні основи. Поясніть значення префіксів.

Вправа 169. Продовжіть ряди спільнокоренових слів (по горизонталі і по вертикалі); назвіть спосіб творення.

<i>Сонце</i>	—>	<i>сонячний</i>	—>
		<i>соняшник</i>	—»
<i>Сіль</i>	—»	<i>солити</i>	—>
		<i>соляний</i>	—»
		<i>солончак</i>	—>
		<i>солевар</i>	—>
<i>Слово</i>	—¥	<i>словник</i>	—>
		<i>дослівний</i>	—>
		<i>словесний</i>	—>

Вправа 170. Наведіть приклади слів, утворених різними способами (суфіксальним, префіксальним, префіксально-суфіксальним, префіксально-постфіксальним, суфіксально-постфіксальним, безафіксним, основоскладанням).

Вправа 171. Знайдіть слова, утворені неморфологічним способом.

1. Крига ламалась тут на дрібні шматочки, і ті уламки, холодні, синюваті й блискучі, пропливали під мостом, не завдаючи вже йому ніякої шкоди (*Шиян*). 2. Шкода шукати правди там, де мозок, честь і совість згнили до тла (*К.-Кар.*). 3. А мене хоч дуже втомила подорож і хоч я схуд так, що знайомі не пізнавали, проте почуваю себе свіжішим, бадьорішим і навіть поправляюся (*Коц.*). 4. Знайомі двері із знайомим рипом враз відчинились (*Рил.*). 5. Що вони [звірі] собі думають?.. Може, їм здається, що одною Вороною я маю бути два дні ситий? (*Фр.*). 6. Правду кажуть у народі: ситий голодному не товариш (*Цюпа*). 7. Про те, що діялось в Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей (*Шевч.*). 8. Літа йшли-минали, старе старілось, молоде росло (*Мирн.*). 9. Іван Оленчук прибув до броду на чолі цілої валки, підняв усіх жителів свого кутка — від старого до малого — рятувати броди (*Гонч.*).

10. Гулять так гулять: бий, жінко, ціле яйце в борщ (*Н. те.*).
11. Не міг він умом знести, яким дивом дивним він живий та цілий вискочив... (*М. Вовч.*). 12. Червоніло ціле море колосків пшениці (*Коцюб.*). 13. Виросла вона в лісовому хуторі., де поява нового чоловіка була цілою подією (*Стельм.*). 14. Сто-сунки між ними в цілому залишились добросусідськими (*Гонч.*). 15. Добру хвилину стояли вони мовчазні, вдивляючись широко розплющеними очима в міську тьму, в далеке минуле своє і своїх батьків і линули думкою в майбутнє (*Довж.*).

Вправа 172. Наведіть 5–7 прикладів неологізмів. З'ясуйте, чи наявні ці слова в одинадцятитомному «Словнику української мови».

Вправа 173. Зробіть словотвірний аналіз слів за такою схемою:

1. Назвіть твірну основу.
2. Визначте спосіб творення.
3. Визначте і доведіть, що новоутворене слово має: а) нове лексичне значення; б) відтінок у лексичному значенні; в) є новою граматичною формою слова.

Зразок аналізу

Усний

Вишневий (светр)

1. Твірна основа — *вишн-*.
 2. **Вишн** + *ев(ий)* — спосіб творення суфіксальний.
 3. Утворилося нове слово зі значенням «ознака за кольором».
- Слово **вишня** означає «плід».

Письмовий

Вишневий (светр)

1. Твірна основа — *вишн-*.
 2. **Вишн** + *ев(ий)* — **вишневий** — суфіксальний спосіб.
 3. **Вишневий** — «ознака за кольором».
- Вишня** — «плід».

Зірчастий, підземний, запис, навпростець, переказаний.

Вправа 174. Зробіть (письмово) зіставний морфемний і словотвірний аналіз слів *письменник* і *загартовуєся*.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке морфема?
2. Що таке морфемна будова слова?
3. Які є морфеми?
4. Що таке основа слова?
5. Що таке закінчення (флексія)?
6. З яких морфем може складатися основа?
7. Як співвідносяться основа і корінь?
8. Що вивчає словотвір?

9. Що таке твірна основа? У чому відмінність між твірною, похідною і похідною основами?
10. Що таке словотворчі афікси?
11. Які є способи словотворення?
12. У чому суть морфемного і словотвірного аналізу?

Завдання для самостійної роботи

1. Доберіть з «Орфографічного словника» по 3 приклади на всі морфологічні способи словотворення. Визначте їх твірні основи і словотворчі засоби.

2. Складіть речення, в яких було б видно перехід слів з однієї частини мови в іншу. З'ясуйте значення цих слів за одинадцятитомним «Словником української мови».

Назустріч і на зустріч; посівна і посів на; вп'ятьох і в п'ятьох; кінець і кінець; братова, і братова; варене і варене.

3. Доберіть по 10—12 однокореневих слів з такими коренями: **роб-, пие-, мов-, каз-, ход-, уч-, буд-** (вибрати один корінь). Запишіть їх у порядку твірних основ.

4. Зробіть словотворчий і морфемний аналіз одного слова з попереднього завдання.

Примітка. Обсяг завдань можна збільшувати чи зменшувати.

ЧАСТИНИ МОВИ

Сучасне мовознавство термін **граматика** використовує у кількох значеннях, але найчастіше на позначення самої будови мови і як назву мовознавчої дисципліни, об'єктом дослідження якої є закономірності будови мови. Як мовознавча дисципліна **граматика** поділяється на два розділи — морфологію і синтаксис. **Морфологія** (від гр. *morphe* — форма і *logos* — учення, слово) — **розділ граматики, який вивчає будову (морфемний склад) слів і творення їх форм.**

За значенням, граматичними ознаками, способами змінювання і роллю в реченні всі слова поділяються на десять частин мови: самостійні (повнозначні) — іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник — і службові (неповнозначні) — прийменник, частка, сполучник. Повнозначні слова виражають загальне значення предметності, ознаки дії;

Їм властиві граматичні категорії; вони є самостійними членами речення. Неповнозначні частини мови цих ознак не мають. Окрему частину мови, яка не належить ні до повнозначних, ні до службових, становлять вигуки, бо вони являють собою клас слів, не співвідносних з певними поняттями, граматично не пов'язані з іншими словами в реченні, їм не властиві граматичні категорії.

Усі повнозначні частини мови, крім прислівника, змінюються.

Між частинами мови немає встановлених чітких непроникних меж. Унаслідок різних причин слова однієї частини мови можуть переходити в іншу, що зумовлює такі мовні явища, як субстантивация, ад'єктивация, прономіналізація, адвербіалізація, тобто поповнення іменників, прикметників, займенників і прислівників лексемами з інших частин мови.

§ 31. Іменник

Іменником називається частина мови, що має значення предметності і виражає його за допомогою самостійних граматичних категорій роду, числа та відмінка: *Багряний вечір догорів, І попіл падає на місто, Переливається намисто Понаддніпрянських ліхтарів, По шумі денних голосів На серці тихо, сумно, чисто {Рил.}*. Виділені іменники означають конкретні предмети, явища, дії, процеси. Отже, під поняття предметності в граматиці підпадають не тільки ті слова, що означають назви реальних речей {*дім, дорога, рука, сонце, крило, завод*}, істот {*людина, кінь, орел, засць, півень*}, а й опредметнені ознаки {*велич, темінь, героїзм, мужність*}, статичні дії і стани {*думання, ходіння, похід, розмова*}, абстрактні поняття {*любов, щедрість, присутність, дружба*} тощо.

За значенням усі іменники поділяються на назви істот і назви неістот.

Серед назв істот розрізняють назви осіб і назви тварин, які відповідають на питання хто? До назв осіб належать назви людей за статтю, спорідненістю, професією, родом занять, становищем, ознаками, імена, прізвища, а також назви дійових осіб у художніх творах та фольклорі: *жінка, дочка, син, учень, студент, бригадир, мрійник, гуморист, Петро, Іваненко,*

Вовк, Осел, Мороз, Вітер. До назв тварин належать назви всіх представників тваринного світу: *корова, бегемот, теля, ластівка, жука, метелик, хрущ, черв'як, гідра, мікроб, вірус.*

Назви неістот відповідають на питання *що?* Серед них розрізняють назви чітко окреслених предметів і понять (охоплених зором речей, деталей, частин тіла, різних одиниць виміру, місяців, днів тижня, терміни, власні назви неістот: *стіл, вікно, комбайн, кран, ключ, береза, голова, кілограм, вересень, середа, куб, Львів, Святязь*) і назви нечітко окреслених предметів та понять (назви, які не можна охопити зором, які не мають певних меж, збірні назви, назви територій, речовин, явищ, почуттів, дій, станів, ознак, ігор, абстрактних понять тощо: *стежка, ліс, безмежжя, квітка, листя, стук, комбінат, пісок, торф, ґрім, вітер, смуток, біг, хокей, відпочинок, молодість, вартість, прогрес, відкриття*).

Іменники, що позначають конкретні поняття, можуть бути назвою цілої низки однорідних предметів (*зошит, відро, клен*) або індивідуальною назвою одного предмета (*Микола, Дніпро, Донецьк*). Це зумовлює поділ іменників на загальні і власні. Загальні іменники являють собою узагальнену назву однорідних предметів і становлять більшу групу, власні назви дані окремим предметам для виділення їх із низки однорідних: *місто і Одеса, річка і Дністер, гори і Карпати*. До власних назв належать: назви осіб (*Галина, Віктор, Петренко*), клички тварин (*Сірко, Мурчик*), назви планет (*Земля, Венера*), географічні назви (*Україна, Полтава*), назви установ, організацій, пароплавів, літаків тощо: *«Киянка»* (фабрика), *«Маяк»* (завод), *«Орбіта»* (магазин), *«Мрія»* (літак), *«Освіта»* (газета). Деякі іменники можуть вживатися то як власні, то як загальні: *листопад* (місяць, пора року) і *Листопад* (прізвище), *земля* (ґрунт) і *Земля* (планета).

§ 32. Рід іменників

Рід — одна з найголовніших категорій іменника. Кожний іменник (крім тих, що вживаються тільки в множині) належить до певного роду: чоловічого (*дуб, герой, олівець*), жіночого (*книжка, дівчина, ознака*) чи середнього (*село, слово, дерево*). Показником роду є такі основні засоби: а) закінчення

у називному відмінку однини (*деньП, хатШ, тільП, селШ, листШ, полЩЗ*); б) суфікси (*робітники, робітницьШ, орачО, склярП, веселунП, поетесШ, школярки*); в) пояснювальні слова (*наша доцент, наш професор*); г) лексичні значення (*півень — курка, баран — вівця*).

Є іменники, які мають подвійний рід — чоловічий або жіночий: *листоноша, трудяга, сирота, зівака* та ін. Рід таких іменників визначають за допомогою пояснювального слова (контекстуального оточення): *якийсь бродяга, вона староста*.

При визначенні роду незмінюваних іменників треба мати на увазі, що:

1) назви осіб мають рід відповідно до статі: *цей аташе, ця леді*;

2) назви тварин мають чоловічий рід: *цей поні, цей какаду, цей колібрі* (щоправда, можливий і поділ на роди залежно від статі);

3) назви неістот належать переважно до середнього роду: *це кашне, це депо*;

4) власні назви належать до того самого роду, що й позначувані ними загальні назви (*місто, озеро, ріка, країна, республіка*): *прекрасне Баку* (місто), *велична Кіліманджаро* (гора), *вся Перу* (республіка);

5) незмінювані складноскорочені слова мають переважно той самий рід, що й основне слово: *ПДВ* (податок — чол. рід).

§ 33. Число іменників

Іменники мають два числа: однину і множину.

Однина означає один предмет із низки однотипних (*дерево, голова, олівець, студент*), а множина — низку однотипних предметів (*дерева, голови, олівці, студенти*).

За відношенням до числа іменники поділяються на три групи:

1. Іменники, що вживаються як у формі однини, так і у формі множини (*ліс — ліси, син — сини, подія — події, море — моря*).

2. Іменники, що вживаються тільки в однині. До них належать: а) іменники, що мають матеріально-речовинне значення: *молоко, сир, сметана, папір, полова, чавун, глина*; б) абстрактні іменники: *радість, повідомлення, білизна, щедрість*,

далеч, гомін, стукотнява, гуркіт; в) збірні іменники: *листя, дівтора, студентство*; г) власні назви: *Ужгород, Дністер, Крим, Галина, завод «Маяк»*.

Примітка. Деякі матеріально-речовинні, абстрактні і власні іменники можуть вживатися у двох числах, але у формі множини вони набувають спеціалізованих значень: а) сортів або різновидів речовин і матеріалів: *сталь — сталі, молоко — молока*; б) різних виявів абстрактних ознак: *потужність — потужності, швидкість — швидкості*; в) співвідношення величин за масою, розміром: *пісок — піски, сніг — сніги, ячмінь — ячмені*.

3. Іменники, що вживаються тільки у множині. Сюди належать такі основні семантичні групи: а) назви одиничних, парних або таких предметів, що складаються з кількох частин: *ворота, тиски, терези, лапки, литаври, шахи*; б) назви, що мають загальне матеріально-речовинне значення: *консерви, дрова, дріжджі, висівки*; в) назви сукупностей предметів зі значенням збірності: *гроші, фінанси, копалини, джунглі*; г) назви дій і процесів: *витребеньки, побіженьки, дебати, жмурки*; д) назви відрізків часу, свят і побутових обрядів: *канікули, вечорниці, іменини, обжинки, входини, заручини*; е) назви на позначення почуттів, емоцій, станів: *жалощі, гордощі, труднощі, лестощі*; є) власні назви: *Прилуки, Афіни, Карпати, Чернівці*.

Вправа 175. Визначте у реченнях значення іменників, їх морфологічні ознаки і синтаксичну функцію.

Верба біля воріт проймається злегка вогнем, що має колір випаленої у печі глини, і од цієї верби пахне прозоріше, не так густо, як від клена, що світиться безтурботною жовтизною. Поле із-за тернів дихає стернею, ситим спокоєм. За ставом зрідка грюкають залізом об залізо, і луна котиться, котиться в'язкими хвилями (*Є. Гуцало*).

Вправа 176. У наведеному тексті знайдіть іменники власні й загальні, збірні, з конкретним і абстрактним значенням, назви істот і неістот.

До Терногородки в'їхали вже зовсім поночі. Спочатку проїхали незнайомий міст через річку його дитинства «Чорну Березанку», потім по обидва боки шосе постала так само незнана йому густа й висока вербова алея. Верби, напевне, були посаджені вже без нього і вимахали отакі вже по війні... Адже він, Андрій, спробував був згадати, яким було оце місце і оця дорога тоді, в дитинстві, і як не напружував своєї пам'яті, так і не згадав.

Залишаючи праворуч вулицю, яка була колись торговим центром містечка з десятками крамниць, рундуків та різних майстерень, він спрямував машину вгору, звичайно, знаюю і знайомою вулицею, що круто і стрімко зводилась високим косягом до центру села. Того «торговельного центру» Андрій Семенович бачити зараз не міг (*В. Козаченко*).

Вправа 177. З «Орфографічного словника української мови» випишіть по 10 іменників, що є назвами збірних понять, речовин, із конкретним і абстрактним значенням. Із двома іменниками з кожної групи складіть речення.

Вправа 178. Визначте, до якого роду належать іменники; обґрунтуйте свою відповідь. Назвіть іменники, що не мають роду, поясніть чому.

Сад, лебідь, озеро, соболь, хлопчисько, бідолаха, ворон, сорока, Альпи, Тбілісі, Баку, Київ, Москва, білило, особа, річка, ніж, Петро, топорище, снігур, ластівка, леді, депо, сучасниця, сучасник, староста, вовк, вовчиця, брат, братова, поет, поетеса, учень, учениця, ножище, глина, пісок, змії, жаба, селянин, селянка, мадам, колібрі, ворота, кашне, свекор, свекруха, Даниленко, Кравчук.

Вправа 179. Від поданих іменників чоловічого роду утворіть іменники жіночого роду. Поясніть засоби словотворення.

Фрезерувальник, артист, учитель, піаніст, акробат, баскетболіст, велогонщик, одноклубник, киянин, турок, поляк, буковинець.

Вправа 180. Користуючись одинадцятитомним «Словником української мови», визначте, до якого роду належать подані іменники.

Тюль, кафе, туш, вуаль, рагу, авеню, вовчище, піаніно, візаві, путь, в'язь, рандеву, шимпанзе, жираф, какаду, пантера, собака, обльно, інтерв'ю, ампула, аташе, рученя, Токіо, Туапсе, кепі, шосе, головище, оченя, Гельсінкі, скерцо, облуда, сонько, заїка, білоручка, кір.

Вправа 181. Користуючись «Русско-украинским словарем», перекладіть словосполучення українською мовою; зіставте рід іменників в обох мовах.

Сезонная продажа товаров народного потребления, непочитанная рукопись писателя, крепкий морозище, донбасский уголь, морозостойкий картофель, периодический кризис, высокий тополь, переизданная летопись, горькая полынь, южная степь, очередная запись, черный кофе, давняя боль, высокая насыпь, мелкая дрожь, узкая щель, добрая дочь, маленький ягненок, синие чернила.

Вправа 182. Назвіть загальним іменником жінку на посаді директора, бригадира, доцента, токаря, машиніста, судді, учителя, арбітра, перекладача, артиста, скрипаля, доктора (наук), диктора, архітектора, секретаря, диригента, програміста. Зверте за одинадцятитомним «Словником української мови».

Вправа 183. Випишіть окремо іменники, які вживаються: а) в однині і в множині; б) тільки в однині; в) тільки в множині. Обґрунтуйте такий розподіл.

Слово, дзвін, метал, рух, мета, серце, воля, правда, шумовиння, молодь, герой, прапор, долина, вечір, хліб, солома, прикросці, манівці, жито, зелень, братерство, солод, цукор, Памір, Дніпро, Україна, Черкаси, співдружність, дружба, вода, каламуть, волошка, терен, шлях, копалини, обжинки, весілля, заручини, сіни, носилки.

Вправа 184. З наведених іменників випишіть ті, що мають: а) лише форму однини; б) лише форму множини.

I. Право, Петро, сонце, глибінь, залізо, фосфор, вітер, футбол, обережність, земляцтво, хліб, сокіл, Полтава, щастя, музика, музика, асфальт, смола, нафта, листопад, камінь, папір, четвер, століття, обличчя, м'ята, купіль.

II. Гори, Апенніни, степи, потужності, ревності, піжмурки, ковзани, танці, надра, ножиці, дрова, ложки, васильки, трави, пустощі, пересміхи, досвітки, екзамени, соти, вила, овочі, роздоріжжя, міжгір'я, терези, стіни.

Вправа 185. Наведіть по 10—15 назв населених пунктів, що мають форму або однини, або множини.

§ 34. Поділ іменників на відміни. Відмінювання. Особливості відмінкових закінчень

Усі іменники української мови змінюються за кількома типами відмінювання. За характером відмінкових закінчень іменники поділяються на чотири відміни.

I відміна

До I відміни належать іменники чоловічого, жіночого і подвійного роду із закінченням *-а* (*Микита, хата, груша, Катерина, сирота*), *-я* (*доля, мрія, стаття, рілля, Ілля*).

Примітка. За цим самим зразком змінюються іменники з суфіксом *-ище*, якщо вони вжиті в жіночому роді: *бабище (баба), бородище (борода), хатище (хата)*.

Залежно від того, на який приголосний (твердий, м'який чи шиплячий) закінчується основа, іменники І відміни поділяють на три групи: тверду, м'яку і мішану.

До твердої групи належать іменники з основою на твердий приголосний (крім шиплячого) і закінченням *-а*: *книга, дорога, робота, шана, Микола, базика*.

До м'якої групи належать іменники з основою на м'який приголосний і закінченням *-я*: *зоря, воля, революція, позиція, суддя, Ілля*.

До мішаної групи належать іменники з основою на шиплячий приголосний і закінченням *-а*: *межа, чаша, літва, листоноша, душа*.

У родовому відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення *-и*, а м'якої і мішаної—*і*. Давальний і місцевий відмінки мають закінчення *-і* (а також орфографічно *-ї*: *надії, події*). Характерною ознакою цих відмінкових форм є чергування [*г*], [*к*], [*х*] із [*з'*], [*ц'*], [*с'*] в іменниках твердої групи: *нога — нозі, рука — руці, вільха — вільсі*. У знахідному відмінку у твердій і мішаній групах виступає закінчення *-у*, а у м'якій—*ю*. В орудному відмінку іменники твердої групи мають закінчення *-ою*, а м'якої і мішаної—*єю* (*-сю*): *водою, травою, долею, працею, мрією, олією, дачею, межею*. Кличний відмінок виражається за допомогою закінчень *-о* (тверда група: *дівчино, книго*); *-е* (*-є*) (м'яка і мішана групи: *зоре, доле, Маріє, душе, груше*).

У називному відмінку множини іменники твердої групи мають закінчення *-и*, іменники м'якої групи—*і*. У родовому відмінку іменники всіх трьох груп мають нульове закінчення: *доріг, дат, жінок, сімей, оранжерей, ідей, меж, дач*.

Таблиця закінчень іменників І відміни

Відмінок	Однина			Множина		
	Тверда група	М'яка група	Мішана група	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>-а</i>	<i>-я</i>	<i>-а</i>	<i>-и</i>	<i>-і, -ї</i>	<i>-і</i>
Р.	<i>-и</i>	<i>-і, -ї</i>	<i>-і</i>	<i>-о</i>	<i>-о</i>	<i>-о</i>
Д.	<i>-і</i>	<i>-і, -ї</i>	<i>-і</i>	<i>-ам</i>	<i>-ям</i>	<i>-ам</i>
З.	<i>-у</i>	<i>-ю</i>	<i>-у</i>	<i>-и</i>	<i>-і, -ї</i>	<i>-і</i>
О.	<i>-ою</i>	<i>-єю, -сю</i>	<i>-єю</i>	<i>-ами</i>	<i>-ями</i>	<i>-ами</i>
М.	(на)- <i>і</i>	(на)-(<i>'</i>), <i>-ї</i>	(на)- <i>і</i>	(на)- <i>ах</i>	(на)- <i>яд</i> :	(на)- <i>ах</i>
Кл.	<i>-о</i>	<i>-Є, -є</i>	<i>-е</i>	Як Н.	Як Н.	Як Н.

Примітки: 1. У частини іменників при відмінюванні відбуваються певні фонетичні зміни: а) чергування [о], [є] з [і] (*нога — ніг, голова — голів*); б) поява вставних голосних між двома приголосними основи (*говірка — говірок, книжка — книжок, пісенька — пісеньок, лікарня — лікарень, сотня — сотень, князівна — князівен; стаття — статей, сім'я — сімей, сестра — сестер, мітла — мітел*).

2. Деякі іменники можуть мати паралельні словоформи: *баб — бабів, губ — губів, легень — легенів*.

3. Деякі іменники мають закінчення тільки *-ів* (*суддя — суддів*), а деякі — тільки *-ей* (*миша — мишей, свиня — свиней*).

У давальному, орудному й місцевому відмінках множини іменники твердої і мішаної груп мають закінчення *-ам, -ами, -ах*, іменники м'якої групи — *-ям, -ями, -ях*.

У знахідному відмінку іменникам, що означають назви істот, властиве нульове закінчення (*дочок, сестер*), як у родовому відмінку, а для неістот — *-и, -і* (*руки, статті*), як у називному, у кличному — закінчення такі самі, як у називному множини.

Вправа 186. Розподіліть іменники I відміни на групи.

Береза, листоноша, староста, стаття, машина, малина, лінія, річка, муха, Валерія, Валя, Валентина, дочка, пуша, суддя, праця, груша, увага, доля, Микола, забіяка, надія, ваза.

Вправа 187. Усно провідмінійте 1—2 іменники кожної групи, а відмінкові закінчення запишіть за такою схемою:

Відмінок	Однина			Множина		
	Тверда група	М'яка група	Мішана група	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н. Р. Д. З. О. М. Кл.	<i>-а</i>	<i>-я</i>	<i>-а</i>	<i>-и</i>	<i>-і, -ї</i>	<i>-і</i>

Вправа 188. Поставте іменники: 1) у давальному і місцевому відмінках однини:

доля, зоря, аптека, вільха, афіша, брунька, миша, голка, Віра, гаєчка, вимога, Ілля, гуша, Болгарія, мрія, галька, сторінка;

2) в орудному відмінку однини:

стаття, демократія, обставина, туча, яблуна, огорожа, Софія, пісня, площа, фабрика, лілія, праця, межа;

3) у родовому відмінку множини (де треба, з паралельними закінченнями):

дорога, тополя, книжка, війна, праця, голова, легеня, байка, мережа, корова, вівця, Ілля, сирота, тиша, стеля, ескадрилья, сестра, кобза, легенда, айстра, травма, лікарня, домна.

II відміна

До II відміни належать: а) іменники чоловічого роду з нульовим закінченням (*парк, дім, день, обрій*) та з закінченням **-о** (*батько, Павло, Петренко, парубійко*); б) іменники середнього роду із закінченням **-о, -е** (*озеро, небо, море, поле*) та **-а** (орф. **-я**) (*життя, коріння, листя, щастя, пір'я, міжгір'я*), крім тих, які при відмінюванні набувають суфіксів **-ат-, -ят-, -ен-** (*теляти, курчати, імені*).

II відміна іменників поділяється на три групи: тверду, м'яку і мішану.

До твердої групи належать іменники чоловічого і середнього родів, основа яких закінчується на твердий приголосний, крім шиплячих: *дзвінок, гриб, дах, сніп, сніг, пароплав, комітет, дядько, Петро, ядро, перо, болото, двір, мир, актор, явір, інженер, бригадир, архітектор*.

Примітка. До твердої групи належать іменники, основа яких закінчується на **-р** і в переважній більшості яких при відмінюванні наголос не переходить з основи на закінчення: *базар, менеджер, бар'єр, інжир, поговор, айр, мур, алюр, футляр*.

До м'якої групи належать іменники чоловічого роду, основа яких закінчується на м'який приголосний (*день, палець, край, приятель, водій, дідуньо, братуньо*); іменники середнього роду, основа яких закінчується на м'який приголосний (*гілля, листя, павутиння, роздоріжжя*), із закінченням **-е** (*море, озерце, поле, лице*); іменники з суфіксами **-ар-, -ир-,** у яких наголос при відмінюванні переходить з основи на закінчення (*кобзар — кобзаря, кобзареві, кобзарі, кобзарями...*).

Примітка. Таку властивість мають іменники: *воротар, різьбяр, ливар, жнивар, буквар, лихвар, дзигар, книгар, владар, звіздар, злидар, орендар, трудар, секретар, ниткар, квітникар, бляхар, глухар, сухар, вівчар, поштар, ліхтар, плотар, бунтар, гонтар, казкар, байкар, страйкар, штукар, косар, плугатар, тягар, поводир, пухир, богатир, багатир* та ін.

До мішаної групи належать іменники, основа яких закінчується на шиплячий приголосний (*сторож, плащ, ключ, дощ, плече, вогнище, явище*), а також іменники чоловічого роду (назви осіб за професією чи за характером діяльності) зі словотворчим суфіксом **-яр-** і з наголосом на закінченні: *вапняр, вапняра, вапняреві, вапнярем..; вапнярі, вапнярів...*

До мішаної групи належать іменники *цегляр, вугляр, гендляр, бджоляр, смоляр, картопляр, весляр, гусяр, тесляр, школяр, бавовняр, ковзаняр, зеленяр, оленяр, пісняр, зброяр, газетяр, повістяр* тощо.

Примітка. Розподіл іменників, які закінчуються на *р*, на групи краще запам'ятовується за такою таблицею:

Тверда група	М'яка група	Мішана група
Іменники, що закінчуються на <i>-ар, -ер, -єр, -ир, -ір, -їр, -ор, -ур, -юр, -яр</i> , при відмінюванні яких наголос не переходить з основи на закінчення: <i>базар, шофер, бар'єр, буксир, звір, айр, оператор, алюр, муляр, столяр</i>	Іменники, що закінчуються на <i>-ар, -ир</i> , у яких при відмінюванні (особливо у множині) наголос переходить з основи на закінчення: <i>воротар, орендар, сухар, пухир</i> , а також <i>токар, слюсар, кухар, лікар, бондар, Ігор, Лазар</i>	Іменники, що закінчуються лише на <i>-яр</i> і означають назву професії чи рід занять: <i>гусяр, повістяр, школяр, бетоняр</i> . Наголос у непрямих відмінках також переходить з основи на закінчення

Таблиця закінчень іменників II відміни

Відмінок	Однина			Множина		
	Тверда група	М'яка група	Мішана група	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	-0, -0	-0, -е, -я	-0, -е	-и, -а	-і, -я	-і, -а
Р.	-а, -у	-я, -ю	-а, -у	-ів	-ів(-їв)	-ів
Д.	-а	-я	• а, -у	-0	-0	-0
	-у(-ові)	• ю(-еві, -вві)	-у(-еві)	-ам	-ям	-ам
0.	Н. або Р. -ом	Н. або Р. -ем(-єм) -ам, -ям	Н. або Р. -ем	Н. або Р. -ами	Н. або Р. -ями	Н. або Р. -ами
М.	-И-у) (-ові)	-і(-ю) -еві і-єві)	— -і(-у)-еві	— -ах	-ах	-ах
	Кл.	-е, -у	-ю, -е	-у, -е	Н.	Н.

У родовому відмінку однини іменники середнього роду мають закінчення *-а* (*озера, села*), а також орфографічно *-я*: *поля, моря*.

Іменники чоловічого роду у цьому самому відмінку мають закінчення *-а* (*-я*) та *-у* (*-ю*) залежно від їх лексико-семантичних ознак.

Закінчення *-а* (*-я*) поширюється на такі групи іменників:

а) назви осіб та істот: *студента, учителя, жителя, товариша, вола, коня, хруща, жука, Кліма, Шевченка, Діда Мороза*;

б) назви конкретних обчислюваних предметів: *клена, комбайна, ножа, портфеля, компаса, глобуса*;

в) власні назви населених пунктів: *Києва, Житомира, Харкова, Парижа, Лондона, Берліна*;

г) гідроніми з наголошеним закінченням: *Дністра, Дніпра, Дінця, Псла, Іртиша, але Нілу, Єнісею*;

д) назви мірдовжини, площі, ваги, об'єму, часових проміжків: *метра, гектара, кілограма, кілометра, тижня, місяця, карбованця, дюйма, франка, але року, віку*;

е) іменники з термінологічним значенням: *квадрата, конуса, перпендикуляра, атома, радіуса, префікса, суфікса, іменника, відмінка, числівника, підмета, додатка*;

є) назви будівель та їх частин: *флігеля, монастиря, коридора, бункера, але даху, будинку*.

Закінчення *-у* (*-ю*) мають іменники, що позначають:

а) матеріали і речовини: *чавуну, кисню, цукру, оцту, аспірину, бальзаму, граніту, ґрунту, але хліба, вівса*;

б) явища природи: *дощу, грому, снігу, граду, вітру, тайфу-ну, циклону, землетрусу*;

в) обчислювані сукупності: *загону, хору, оркестру, колективу, каравану*;

г) почуття, психічний і фізичний стан: *настрою, жалю, спокою, неврозу, болю*;

д) дії, процеси: *наступу, бою, крику, переходу, від'їзду, виклику, льоту*;

е) середовище або простір: *лісу, степу, гаю, простору, плацдарму, космодрому*;

є) назви держав і територій: *Тунісу, Кавказу, Донбасу, Ірану, Китаю, Далекого Сходу*;

ж) абстрактні поняття: *розуму, стану, романтизму, характеру, спорту*;

з) назви установ, закладів, організацій: *палацу, театру, вокзалу, заводу, університету, клубу.*

Деякі іменники мають паралельні закінчення **-а** (-я), **-у** (-/о): *стола — столу, двора — двору, стида — стиду, плота — плоту* (залежно від наголосу закінчення різні); *каменя* (окремого конкретного предмета) — *каменю* (матеріалу), *листопада* (місяця) — *листопаду* (пори опадання листя).

У давальному відмінку однини всі іменники II відміни мають закінчення **-у** (**-ю**), **-ові**, **-єві**: **-у**, **-ові** — для іменників твердої групи; **-ю**, **-єві** (**-єві**) — м'якої групи, **-у**, **-єві** — мішаної групи: *сину — синові, хлопцю — хлопцеві, водію — водієві, плащу — плащеві.*

Примітка. Для іменників середнього роду характерне закінчення **-у**, **-ю**, хоч можливе й **-ові**, **-єві**: *лиху — лихові, серцю — серцеві.*

Закінчення знахідного відмінка залежить від лексико-семантичного поділу іменників на істоти і неістоти: назви неістот мають переважно омонімічні форми з називним відмінком (*сад — цвіте — доглядати сад, море спокійне — бачу море*); назви істот мають омонімічні форми з родовим відмінком (*студента — вчити студента, без учителя — побачити вчителя, до братів — зустріти братів*).

Примітки: 1. Іменники середнього роду, що позначають назви істот, мають омонімічні форми з називним відмінком (*Ість телятко — годувати телятко*).

2. Деякі іменники, що позначають назви неістот, мають паралельні закінчення: *писати лист {листа}, подати ніж {ножа}, купити олівець {олівця}, зошит {зошита}*.

В орудному відмінку виступають закінчення **-ом**, **-ем** (**-єм**): *столом, олівцем, краєм, дощем*. Іменники середнього роду на **-я** мають закінчення **-ям**: *листям, довір'ям, щастям*.

У місцевому відмінку однини іменники мають закінчення **-і** (**-ї**), **-у** (**-ю**), **-ові** (**-єві**, **-єві**): а) **-і** (**-ї**) переважає тоді, коли перед іменником вживаються прийменники *в* (*у*), *на*, *при*: *у Львові, в театрі, на узгір'ї, на обличчі, при комітеті*; б) якщо вживається прийменник *по*, то переважає закінчення **-у** (**-ю**): *по Львову, по узгір'ю, по обличчю, по вокзалу*; в) закінчення **-ові**, **-єві** (**-єві**) не залежать від диференціації прийменників: (*на*, *в*, *при*, *по*) *чоловікові, учителеві, (у) стрибкові, (при) будинкові*.

Примітки: 1. Незалежно від прийменників закінчення **-у** мають усі іменники, у морфемному складі яких є суфікси **-ик**, **-ник**, **-ок**, **-ак**, **-к**, **-о**, **-еньк(о)**: *на кілочку, по п'ятаку, на гвіздку, у війську, на серденьку*.

2. У наголошеній позиції виступає закінчення **-у (-ю)** в односкладових іменниках чоловічого роду: *в тилу, на льоду, в соку, в бою, в степу*.

3. Деякі іменники мають паралельні форми: *по лісі — по лісу, по листю — по листі, по тілу — по тілі*.

4. Іменники з основами на *г, к, х*, як правило, мають закінчення **-у**: *у Луганську, в Курську, у Хабаровську, але у Лейпцизі, у Петербурзі*.

5. Перед закінченням **-і** кінцеві приголосні основи *г, к, х* чергуються із [З'], [Ц'], [С\]. *луг — у лузі, рік — у році, горіх — на горісі*.

У кличному відмінку іменники II відміни мають закінчення **-у** (орф. також **-ю**), **-е**: *батьку, місяцю, брате, Вікторе*.

У називному відмінку множини іменники II відміни мають закінчення **-и** (*інститути, ліси*), **-а (-я)** (*озера, поля*), **-і, (-ї)** (*товариші, гаї*).

Примітки: 1. У деяких іменниках втрачається суфікс **-ин**: *молдаванин — молдавани, болгарин — болгар, селянин — селяни, полтавчанин — полтавчани*.

2. Окремі іменники мають паралельні закінчення **-и, -а**: *вуси і вуса, хліби і хліба, рукави і рукава, ґрунти і ґрунта, біги і біга*.

3. Іменники середнього роду можуть мати закінчення **-і**: *плечі, очі*.

4. Іменник *друг* у множині має закінчення м'якої групи — *друзі*.

5. Іменники середнього роду на **-я** у називному відмінку однини і множини можуть мати омонімічні форми: *обличчя — обличчя*.

У родовому відмінку множини іменники чоловічого роду всіх трьох груп мають закінчення **-ів (-їв)**: *лісів, гаїв, ключів, козарів, школярів, але кінь — коней, гість — гостей, гріш — грошей*. Іменники на **-анин, -янин, -чанин** втрачають елемент **-ин** і приймають нульове закінчення: *селянин — селян, міщанин — міщан, галичанин — галичан, але грузин — грузинів, осетин — осетинів, мордвин — мордвинів*.

Іменники середнього роду в родовому відмінку множини мають нульове закінчення: *вікон, завдань, питань*. Проте для деяких з них властиве закінчення **-ів**: *морів, життів, почуттів, прислів'їв, подвір'їв, повір'їв, сузір'їв*. Низка іменників має паралельні форми: *ушей — вух, плечей — пліч, полів — піль, але очей*.

У давальному відмінку послідовно виступає закінчення **-ам (-ям)**: *братам, товаришам, учням*.

У знахідному відмінку назви істот мають закінчення родового відмінка (*бачу учнів, коней*), а назви неістот — називного (*бачу олівці, сади, дерева*).

Примітки: 1. Деякі іменники можуть мати паралельні форми: *годувати коней і коні, кролів і кролі*.

2. В окремих спеціальних синтаксичних конструкціях іменники на позначення назв осіб мають форму називного відмінка множини: *обрати в депутати, потрапити в друзі, записатися в артисти, піти в добровольці*.

В орудному відмінку іменники мають закінчення *-ами (-ями)*: *творами, товаришами, друзями*.

Примітки: 1. Окремі іменники мають паралельні словоформи на *-ами (-ями, -ми)*: *гостями — гістьми, колінами — коліньми, крилами — крильми, чоботами — чобітьми*.

2. Іменники *очима, плечима, ушима* (паралельно *вухами*) мають закінчення *-има*.

У місцевому відмінку послідовно виступають закінчення *-ах (-ях)*: *в садах, озерах, гаях, полях — по садах, озерах, гаях, полях*. У кличному відмінку такі самі закінчення, як у називному множини.

Вправа 189. З наведених іменників виберіть ті, що належать до II відміни. Обґрунтуйте ваш вибір.

Вітер, сонце, вода, поет, гарнір, село, ягня, небо, музикант, вогонь, товариство, лошатко, сирота, тінь, ім'я, народ, система, дощ, плече, життя, мистецтво, час, ніч, сталь, листя, повість, межа.

Вправа 190. Від поданих іменників утворіть форми родового та орудного відмінків, поставте наголос. Обґрунтуйте закінчення.

Бондар, замір, весляр, воротар, вагар, дзвонар, зіздар, голкіпер, екзаменатор, директор, професор, комар, базар, тесляр, мир, двір, друкар, перукар, лікар, повістяр, школяр, футляр, кучер.

Вправа 191. Від поданих іменників утворіть форми родового відмінка однини, обґрунтуйте закінчення *-а (-я)* чи *-у (-ю)*. Поясніть, чому деякі з іменників можуть мати паралельні форми.

Виконуючи вправу, користуйтеся «Орфографічним словником» чи одинадцятитомним «Словником української мови».

Берег, стіл, швець, папір, міст, студент, майдан, акт, Псков, вітер, Вітер, мороз, Мороз, Степан, гай, Гай, палац, вокзал, рік, сантиметр, град, барвінок, «Барвінок», лист, листопад, четвер, вівторок, сад, балет, інститут, стадіон, дощ, дощик, інвентар, документ, Сибір, штаб, рукопис, грам, Рим, Париж, зал, норд-ост, Ігор, абажур, успіх, якір, кінець, мінімум, відмінок, підмет, атом, голос, голосок, колос, колосок, вираз, село, орнамент, ґрунт, том, роман, Роман, верстат, тролейбус, Дністер, Київ, Китай, Кавказ, Байкал.

Вправа 192. Замініть іменниково-прикметникові словосполучення іменниковими. Поясніть правопис родового відмінка іменників.

Зразок: *університетська програма — програма університету; дубова кора — кора з дуба*.

Народна мудрість, кавказькі краєвиди, вокзальна каса, театральна програма, гранітний постамент, магазинна вітрина, факультетські збори, заводські корпуси, штабний офіцер, київські вулиці, відмінкове закінчення, дніпровські береги, степові простори, лісовий масив, бетонна стіна, кримські помідори, херсонські кавуни.

Вправа 193. Поставте іменники: а) у називному відмінку множини: море, вітер, інститут, бій, молдаванин, селянин, вінничанин, болгарин, хліб, біг, вухо, обличчя;

б) у родовому відмінку множини: сад, подвір'я, село, гість, кінь, галичанин, львів'янин, осетин, грім, прислів'я, поле, дно, око;

в) у знахідному відмінку множини: друг, товариш, портфель, розклад, кінь, заєць, пасажир, студент.

Вправа 194. Вставте пропущені закінчення іменників II відміни; поясніть правопис.

Не визнаючи кордон.., циклон., ходять по всій планеті. Ще коли тут по дуг., серед квітів у повені сонц.. табірні виховательки водили табунц.. шебетливих малят, може, тоді з космічних висот кимось було вже помічено, як зачинається творенн.. лих.., як десь на широтах Атлантики вже починає формуватись циклон. Вчен.. розрізняють кілька стадій його розвитк.. . Стадія хвилі, стадія молодого циклон.. . Стадія розвитк.. максимального... Спершу, ніби невпевнено, виникають над голизоною океан., ледь помітні завихренн., невідомим поштовх., зривають хвилі в тій самій фронтальній зоні, де маси теплого повітр.. зіткнулись з холодним, і колосальна, не піддатна вимір., енергія температурних контраст., розвиваючись мовби спонтанно, чимдалі грізніше виявляє себе, поступово формується «око бурі» — район депресії, гранично зниженого тиск.. (О. Гончар).

Вправа 195. Запишіть іменники в родовому відмінку однини українською і російською мовами. Зіставте закінчення, поясніть відмінність.

Вітер, звук, контраст, вокзал, мед, факультет, кабінет, журнал, шум, стіл, завод, експеримент, знак, Брест, Дон, Крим, конгрес, спорт, апарат, камінь, полк, том, порт, портрет, голос, оркестр, поїзд, тюльпан, міст,obelіск.

III відміна

До III відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини (*тінь, сіль, ніч, велич, любов*) та іменник *мати*. III відміна іменників на групи не поділяється.

Таблиця закінчень іменників III відміни

Від-мінок	Однина		Множина	
Н.	<i>тінь</i>	<i>мати</i>	<i>тіні</i>	<i>матер-і</i>
Р.	<i>тіні</i>	<i>матер-і</i>	<i>тіней</i>	<i>матер-ів</i>
Д.	<i>тіні</i>	<i>матер-і</i>	<i>тіням</i>	<i>матер-ям</i>
З.	<i>тінь</i>	<i>матір-0</i>	<i>тіні</i>	<i>матер-ів</i>
О.	<i>тіню</i>	<i>матір'-ю</i>	<i>тінями</i>	<i>матер-ями</i>
М. Кл.	(у) <i>тіні</i>	<i>матер-і</i>	(у) <i>тінях</i>	(на) <i>матер-ях</i>
	<i>тіне</i>	<i>мати</i>	<i>тіні</i>	<i>матер-і</i>

У родовому, давальному і місцевому відмінках однини іменники III відміни мають закінчення *-і: тіні, солі, величі, любові*.

В орудному відмінку між голосними приголосні подовжуються: *сіллю, нічю, але повістю, честю*.

Іменник *мати* має два різновиди основи: у називному і кличному відмінках *мат-*, а в непрямих відмінках — *матер-*. У кличному відмінку іменники мають закінчення *-е: любове, ноче*.

У родовому відмінку множини всі іменники III відміни мають закінчення *-ей*, у давальному — *-ам, -ям*, в орудному — *-ами, -ями*, у місцевому — *-ах, ях: тіней, ночей; тіням, ночам; тінями, ночами; у тінях, у ночах*. У кличному відмінку множини такі самі закінчення, як у називному.

Вправа 196. Із наведених іменників випишіть ті, що належать до III відміни.

Сталь, сила, вольт, мед, мідь, ніч, плече, плащ, кров, любов, Сибір, путь, шлях, біль, кір, степ, подорож, міждоріжжя, зустріч, піч, сад, долоня, тюль, далеч, корч, м'якість, усмішка, дуель, емаль, вуаль, деталь, ансамбль, галузь, Стир, Удай, заполоч, Дністер, Прип'ять, Умань.

Вправа 197. Усно провідмінійте іменники *мідь, любов, велич, мати*. Відмінкові закінчення подайте у вигляді схеми; проаналізуйте їх.

Схема

Однина	Множина
Н. — З.	
Р. — Д. — М.	
О.	
Кл.	

Вправа 198. Запишіть іменники в орудному відмінку однини українською і російською мовами; поясніть правопис.

Сіль, путь, дуель, Керч, Снов, мораль, деталь, ніч, піч, діагональ, честь, радість, акварель, совість, доречність, область, старість, жовч, педаль.

IV відміна

До IV відміни належать іменники середнього роду із закінченням *-а (-я)* (після приголосних), які при відмінюванні набувають суфікс *-ат- (-ялі)* (*курча, теля, ягня, хлоп'я*) або *-єн-* (*ім'я, сім'я, плем'я*).

Таблиця закінчень іменників IV відміни

Відмінок	Однина		Множина	
	<i>теля</i>	<i>плем'я</i>	<i>телята</i>	<i>племена</i>
Н.	<i>-я</i>	<i>-я</i>	<i>-ят-а</i>	<i>-єн-а</i>
Р.	<i>-ят-и</i>	<i>-єн-і, -я</i>	<i>-ят-о</i>	<i>-єн-о</i>
Д.	<i>-ят-і</i>	<i>-єн-і</i>	<i>-ят-ам</i>	<i>-єн-ам</i>
З.	<i>-я</i>	<i>-я</i>	<i>-ят-о</i>	<i>-єн-а</i>
О.	<i>-ям</i>	<i>-єн-ем, -ям</i>	<i>-ят-ами</i>	<i>-єн-ами</i>
М.	(на) <i>-ят-і</i>	(на) <i>-єн-і</i>	(на) <i>-ят-ах</i>	(на) <i>-єн-ах</i>
Кл.	<i>-я</i>	<i>-я</i>	<i>-а</i>	<i>-а</i>

Суфікси *-ат- (-ят-)* наявні в усіх відмінкових формах іменників, крім називного, знахідного, орудного та кличного. Іменники на позначення тварин можуть мати паралельні форми знахідного відмінка множини (*телят, телята*).

Вправа 199. 1. Провідмінійте іменники *курча, немовля, хлоп'я, ім'я*, а відмінкові закінчення і суфікси подайте у вигляді такої схеми:

Схема

Однина Множина

Н.
Р-
Д.
З.
О.
М.
Кл.

2. Поясніть, чому в російській мові немає IV відміни іменників.

Відмінювання іменників, що мають тільки форму множини

У родовому відмінку множинні іменники мають закінчення трьох типів: 1) **-ів (-їв)** (*опадів, окулярів, курсів, виборів, Гімалаїв*); 2) нульове (-0) (*дров, конопель, запросин, Альп, Черкас, Карпат*); 3) **-ей** (*саней, курей, людей*). Закінчення третього типу має обмежена кількість іменників.

Деякі іменники мають паралельні форми закінчення——**ів** і нульове (*помий-ів* і *помий-0*, *Чернівець-ів* і *Чернівець-0*).

В орудному відмінку виступають закінчення **-ами (-ями)**: *виборами, Карпатами, Чернівцями, канікулами*. Іменники, які в родовому відмінку мають закінчення **-ей**, в орудному набувають флексії **-ми** (*сань-ми, кур-ми, гусь-ми, дить-ми*). Деяким із них властиві паралельні форми (*саньми — санями, ворітьми — воротами, дверми — дверями — дверима*).

У давальному і місцевому відмінках іменники *люди, діти, кури, гуси, сани, сіни* і деякі інші мають закінчення **-ям, -ях**.

Вправа 200. Зі статей одинадцятитомного «Словника української мови» випишіть речення зі словами **дрова, дебати, обжинки, заручини, гордощі, фінанси, шахи** і визначте їх відмінки.

Вправа 201. Поставте іменники в родовому відмінку; схарактеризуйте закінчення.

Ворота, окуляри, духи, макарони, вижимки, будні, іменини, переговори, оглядини, гроші, Афіни, Ромни, Суми, люди, вибори, харчі, вила.

Невідмінювані іменники

До невідмінюваних іменників належать:

а) іменники іншомовного походження з кінцевими **-а (-я)** (*боа, ампула, бра, Ніколя*), **-о (лібрето, адажіо, Брно)**, **-у (-ю)**

{кенгуру, фрау, меню, Баку), -е {-е} {алое, ателье, резюме, Данте, Альенде), -і {леді, таксі, Тбілісі};

б) складноскорочені іменники на зразок *завскладу, завкафедри, компроти*;

в) аббревіатури {АПН, АЕС};

г) українські жіночі прізвища на -о та приголосні (Галині *Кравченко*, з Оленою *Данилюк*);

д) російські прізвища на -их, -ово {*Крутих, Дурново*}.

Вправа 202. 1. Зі статей одинадцятитомного «Словника української мови» випишіть приклади речень зі словами *ампула, фойє, саліто, бюро, інтерв'ю, жабо, резюме* і визначте значення їх відмінків.

2. Назвіть по 10 українських, 10 іншомовних прізвищ і 10 міст, які не відмінюються.

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 203. Іменники іншомовного походження розподіліть за відмінами; провідмініайте по одному іменнику з кожної відміни, проаналізуйте відмінкові закінчення.

Атрибут, агресія, аргумент, аксіома, акваріум, акварель, ефір, Есфір, вуаль, ансамбль, гербарій, дизель, дактиль, анапест, суфікс, акомодация, гама, гонорар, вестибюль, евфемізм, дисциплінація, туризм, емаль, гектар, диригент, автомобіль, Генуя, Парагвай, Гаага, Бостон, Лабрадор.

Вправа 204. Дайте відповіді на запитання.

1. Яка частина мови називається іменником?
2. Які є лексико-граматичні групи іменників? Наведіть приклади.
3. Як визначається рід іменників?
4. Які іменники вживаються тільки в однині?
5. Які іменники вживаються тільки у множині?
6. На основі яких критеріїв іменники поділяють на відміни?
7. Іменники яких відмін поділяються на групи?
8. У чому складність поділу на групи іменників, що закінчуються на -р?
9. Які основні правила правопису відмінкових закінчень іменників I, II, III і IV відмін?
10. Як відмінюються іменники, що вживаються тільки у множині?
11. Як встановлюються відмінкові форми незмінюваних іменників?

Вправа 205. Зробіть повний морфологічний аналіз іменників за такою схемою:

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Назва загальна чи власна.
4. Назва істоти чи неістоти.
5. Значення: конкретне (предмет, речовина, збірне поняття, сукупність, одиничність) чи абстрактне.
6. Рід і засоби його вираження.
7. Відміна і група.
8. Відмінок, число і засоби їх вираження.

Зразок аналізу

Щоб життя, ні в кого права не питають (П. Тичина).

Усний

1. *Права*.
2. *Право* (називний відмінок однини).
3. Загальна.
4. Неістота.
5. Абстрактний.
6. Середній рід, виражається морфологічно (закінченням однини).
7. II відміна, тверда група.
8. Родовий відмінок однини, виражений закінченням *-а*.

Письмовий

1. *Права*.
2. *Право*.
3. Заг.
4. Неіст.
5. Абстракт.
6. Середи., вираж., морфолог., (зак. одн.).
7. II в., тв. гр.
8. Р. відм. одн., зак. *-а*.

1. Над плесом озера я юність пригадав, Вечірні небеса і пошви́ст крил качиних, Туман, що молоком біліє по долинах, В лататті й комишах прозороводий став. 2. Мохнатий джміль із буряків червоних спиває мед. Як соковито й повно Гуде і стелеться понад землею Ясного полудня віолончель (*М. Рильський*).

§ 35. Прикметник

Прикметником називається частина мови, яка виражає ознаку, властивість предмета за допомогою несаможітливих граматичних категорій роду, числа й відмінка. Ознака може бути виражена безпосередньо (*старий дуб, зелена трава, тепле проміння*) або через відношення предмета до інших предметів (*залізничний вокзал, стальна пружина, чавунне колесо*). Прикметники мають різні значення, наприклад: колір (*білий, червоний, синій*), розмір (*довгий, малий*), якість (*твердий, в'язкий*), смак (*кислий, терпкий*), матеріал

(скляний, глиняний), відношення до місця і часу (прибережний, полтавський, вчорашній, теперішній), відношення до простору (близький, далекий), належність (сестрин, братів), зовнішні і внутрішні властивості (здоровий, розумний, уважний, стрункий, гарний).

Прикметнику властиві несамостійні, тобто синтаксично залежні граматичні категорії роду, числа й відмінка (білий сніг, біла хустка, біле поле, білі хати, білого снігу, білим снігом і т. ін.). У реченні прикметник виступає переважно у функції узгодженого означення: *Як не любити зими **сніжно-синьої** на Україні моїй, Саду **старого** в **пухнастому** інеї, Сивих, **веселих** завій?* (Рил.).

За значенням і граматичними ознаками прикметники поділяють на якісні, відносні і присвійні. До якісних належать прикметники, які позначають безпосередні, прямі ознаки, що можуть виявлятися більшою чи меншою мірою (великий сад, багатий урожай). Відносні прикметники виражають сталі щодо міри вияву ознаки через відношення до інших предметів і дій (сонячний день, жартівлива пісня). Присвійні прикметники виражають ознаку за відношенням до істоти, людини чи тварини (сестрин диплом, гусячий пух, солов'їний спів).

Якісним прикметникам властивий вищий і найвищий ступені порівняння. Форма вищого ступеня твориться додаванням до основи якісного прикметника суфіксів **-ш-** (**-ч**), **-іш-**: багатий — багат-ш-ий, активний — активн-іш-ий, стрункий — струнк-іш-ий, старий — стар-іш-ий — стар-ш-ий.

Примітки: 1. Суфікси **-ок-**, **-ек-**, **-к-** при творенні вищого ступеня, як правило, випадають: глибокий — глиб-ш-ий, важкий — важ-ч-ий, низький — ниж-ч-ий.

2. Кінцеві приголосні основи [г], [ж], [з] у сполученні з суфіксом **-ш-** утворюють звукосполучення [жч]. *дорогий — дорож-ч-ий, важкий — важ-ч-ий, вузький — вуж-ч-ий.* "

3. Кінцевий приголосний основи [с] у сполученні з суфіксом **-ш-** утворює звукосполучення [шч] (орф. *щ*): *високий — ви-щ-ий.*

4. Деякі сталі словосполучення, до яких входять форми вищого ступеня порівняння прикметників, функціонально збігаються з окремими лексемами і втрачають первісне значення вищої міри ознаки. Наприклад: *старший інженер, старший викладач, молодший медперсонал.*

Найвищий ступінь порівняння утворюється додаванням префікса **най-** до прикметника у формі вищого ступеня: *дешевий — най + дешевий, вищий — най + вищий, дальший —*

най + дальший. Для посиленого, збільшеного вияву ознаки найвишого ступеня вживають форми, ускладнені частками-префіксами *що-, як-: щонайкращий — якнайкращий, щонайдальший — якнайдальший*.

Крім суфіксального вищий ступінь порівняння прикметників може утворюватися засобом *с у п л е ц і ї* (*гарний — кращий, великий — більший*) та аналітично, тобто у вигляді сполучень прислівників *більш* або *менш* з якісним прикметником (*більш відомий, менш активний*).

Найвищий ступінь також має аналітичні форми у вигляді сполучень прислівників *найбільш, найменш* + якісний прикметник (*найбільш відомий, найменш активний*).

Ступені порівняння творяться не від усіх якісних прикметників, їх не можна утворити від прикметників, що виражають непорівнювані щодо міри вияву ознаки: *сліпий, босий, голий, хворий, живий, порожній, готовий, німий, русий*. Ступені порівняння не властиві також прикметникам на зразок *білявий, білуватий, величезний, синенький, предобрий, завеликий, світло-бежевий, безмежний, надзвичайний, архіскладний, ультрамодний*. У цих прикметниках певна міра ознаки виражена словотвірними засобами.

Вправа 206. У наведеному уривку знайдіть прикметники і визначте їх значення (обсяг, розмір, зовнішні чи внутрішні властивості, колір, різні якості, відношення до місця, часу, простору тощо).

Антін бачив перед очима те, про що говорив. Красою слова, блиском уяви він оглушив Марту, скорив, водив за собою. Вона йшла за ними покірною, непотрібною, та третя, як тінь, і дивувалась силі, яка не давала їй змоги опертись. Як в чарівному сні, вона ходила за ними по вузеньких провулках з застоєм теплом, що порізали скрізь садки винограду й цитрин, то білі на сонці, то сірі у холодках. Здавалось, з гір потекла коліс бистра вода і лишила по собі висохлі кам'яні ложа, на дні яких безгучно блискав хвилястий рух ящірки, сірої, немов душа каміння. А ось перешкода. Од стіни до стіни заповнила вуличку в'язка колючого сіна на голові жінки. Мигнуло на мить підборіддя, кінчик рівного носа або вогонь чорного ока — і знову так само пусто і мертво в ложі вмерлої річки. Тиха поступ селянки пропала у спертім теплі — і тільки знову беззвучно мелькає, немов гадючка, гострий хвіст ящірки по мозаїці стін (*М. Коцюбинський*).

Вправа 207. Випишіть прикметники разом з іменниками, визначте рід, число й відмінок; обґрунтуйте несамостійність цих категорій у прикметника.

Черемшина після дощу

Було, було... Було і відкотилось,
Мов колесо, в туманну глибину,
Та мить таку я пережив одну,
Одно таке у пам'яті відбилось.

Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр,
Весь білою черемою залитий.
Гроза минула, і пахучі квіти -
Усі в краплинах. Ллється з-поза хмар

Проміння тепле і голубувате.
Біля криниці коні напувать
Спинились ми. Краплинами блищать
Вологі очі підлітка-дівчати.

І невидимі в пушах солов'ї
Жагу солодку в звуки виливають.
Здавалося, що то самі гаї
Назустріч сонцю ранньому співають.

По кладці молодиця перейшла.
Похитуючи відрами дзвінками.
Здалося — щастя розцвітає зримає
На ковороті світлого села.

Все тоне у безумній черемшині,
Все пахне молодістю і життям...
Чому звеліти власним почуттям —
«Лишіться» — не дозволено людині?

(М- Рильський)

Вправа 208. Доберіть до іменників прикметники-означення, запишіть їх; вкажіть, які з них якісні, а які відносні.

Київ, молодь, сад, вода, поле, долина, ліс, учень, письменник, дружба, мир, місто, пісня.

Вправа 209. Утворіть вищий і найвищий ступені порівняння прикметників.

Холодний, гарячий, добрий, свідомий, активний, легкий, гіркий, кислий, старий, гладкий, симетричний, контрастний,

тонкий, далекий, гарний, демократичний, низький, вузький, дужий, високий, дорогий.

Вправа 210. Перекладіть українською мовою. Схарактеризуйте особливості творення ступенів порівняння прикметників в українській і російській мовах.

1. Лес здесь чище, чем у озера. 2. Железо тверже олова. 3. Киев больше Донецка. 4. Самый известный ученый в этой области. 5. Сестра старше брата на два года. 6. Днепр шире Десны. 7. Задача решена самым простым способом. 8. Этот путь самый близкий. 9. Это дерево выше других. 10. Студенты готовились к самому сложному экзамену. 11. Лучшие сорта яблок. 12. Красивейшие места. 13. Лучший из лучших. 14. Самый ловкий в команде.

§ 36. Відмінювання прикметників

Залежно від кінцевих приголосних основи прикметники розподіляються на тверду і м'яку групи: *далек-ий, далека-а, далека-е; літн-ій, літн-я, літн-є*.

Примітка. До м'якої групи належить незначна кількість прикметників: *задній, внутрішній, крайній, передній, довоколишній, навколишній, тутешній, домашній, середній, ближній, дальній, горішній, нижній, зовнішній, хатній, городній, сінешній, кутній, сусідній, дорожній, всесвітній, безкрай, колишній, завтрашній, нинішній, обідній, ранішній, торішній, літній, осінній, вечірній, удосвітній, учорашній, давній, древній, ранній, пізній, зимній, тодішній, сьогоднішній, теперішній, неділешний, суботній, братній, синовій, мужній (від муж), дочірній, матірній, подружній, орлій, достатній, довгоший, довговій, справжній, художній, освітній, присутній, могутній, порожній*.

Прикметники з другим компонентом *-лиций (повнолиций, круглолиций, бідолиций* тощо) поєднують два різновиди закінчень: тверді (називний, знахідний і орудний відмінки однини чоловічого і середнього роду, всі відмінкові форми множини) і м'які (усі інші відмінки чоловічого, жіночого і середнього роду).

Прикметники твердої і м'якої груп з орфографічного погляду мають різні закінчення: *світл-ий, ранн-ій, світл-є, ранн-є, світл-ого, раннь-ого, світл-а, ранн-я, світл-у, ранн-ю* тощо.

Прикметники чоловічого і середнього роду у місцевому відмінку однини можуть мати варіантні закінчення *-ому (-ім): на добр-ому — на добр-ім; на вечірн-ому — на вечірн-ім*.

У множині відмінковим формам не властиве розрізнення прикметників за родами.

Таблиця відмінкових закінчень прикметників

Від- мінок	Однина						Множина	
	Тверда група		М'яка група		Прикметники на <i>-лиций</i>		Тверда група і на <i>-лиций</i>	М'яка група
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	чоловічий і середній рід	жіночий рід	чоловічий і середній рід	жіночий рід		
Н.	<i>-ий, -е</i>	<i>-а</i>	<i>-ій, -є</i>	<i>-я</i>	<i>-ий, -е</i>	<i>-я</i>	<i>-і</i>	<i>-і</i>
Р.	<i>-ого</i>	<i>-ої</i>	<i>-ь-ого</i>	<i>-ь-ої</i>	<i>-ь-ого</i>	<i>-ь-ої</i>	<i>-их</i>	<i>-іх</i>
д.	<i>-ому</i>	<i>-ій</i>	<i>-ь-ому</i>	<i>-ій</i>	<i>-ь-ому</i>	<i>-ій</i>	<i>-им</i>	<i>-ім</i>
3.	Н. або Р.	<i>-у</i>	Н. або Р.	<i>-ю</i>	Н. або Р.	<i>-ю</i>	Н. або Р.	Н. або Р.
0.	<i>-им</i>	<i>-ою</i>	<i>-ім</i>	<i>-ь-ою</i>	<i>-им</i>	<i>-ь-ою</i>	<i>-йми</i>	<i>-іми</i>
М.	(на) <i>-ому, -ім</i>	<i>-ій</i>	(на) <i>-ь-ому, -ім</i>	<i>-ій</i>	(на) <i>-ь-ому</i>	<i>-ій</i>	(на) <i>-их</i>	(на) <i>-іх</i>
Кл.	<i>-ий, -е</i>	<i>-а</i>	<i>-ій, -є</i>	<i>-я</i>	<i>-ий, -е</i>	<i>-я</i>	<i>-і</i>	<i>-і</i>

Вправа 211. Допишіть закінчення прикметників, розподіливши їх за характером приголосного основи на тверду і м'яку групи.

Майбутн..., далек..., ранн..., брати..., природи..., східн..., могутн..., освіти..., присутн..., поперечн..., дворічн..., жити..., пшеничн..., городи..., горд..., західн..., тотожн..., дружи..., дави..., торішн..., голови..., навколишн...

Вправа 212. Поставте словосполучення в орудному відмінку однини; поясніть правопис закінчень іменників і прикметників.

Гаряча каша, свіжа їжа, вища груша, краща група, більша площа, вужча межа, глиняна круча, пекуче сонце, дружне плече, довше плаття.

Вправа 213. Провідмініайте пари слів в однині і множині. Схарактеризуйте систему відмінкових закінчень прикметників.

Далекий родич, осінній дощ, весняна пора, повнолиций хлопець, повнолице дівча, білолиця дівчина.

Вправа 214. Перекладіть текст українською мовою. Зіставте відмінкові закінчення прикметників в обох мовах.

В Севастополе меня встретит знойная осень. В узкой тени от подпорных стен еще будет зеленеть пыльная трава. Я не знаю даже, как называется эта курчавая скромная трава. Она довольствуется одной росой и героически переносит палящее севастопольское лето. К тому же она издает приятный слабый запах. Она напоминает запах перегоревших от солнца черных водорослей, которыми бывают усеяны пустынные пляжи. Эти водоросли покрыты мельчайшими крупичками соли. Если растереть веточку такой водоросли пальцами, то она рассыпается в бурый порошок (*К. Паустовский*).

Вправа 215. Допишіть відмінкові закінчення прикметників; визначте їх відмінок і обгрунтуйте закінчення.

Як пахне хліб

Як пахне хліб? Ви знаєте, як пахне хліб?
Трудом і творчістю, людськ.. гаряч.. потом,
Він пахне солодко, як пахнуть меду соти.

З труда важк.. виросло зерно,
Із дум і помислів — достаток, блага світу,
І хліб зійшов, як гімн весні і літу,
Запах в печі, як молод., вино.

Він пахне степом, сонцем у жнива,
Коли, мов князь, сповзає із лопати...
Вже хліб печуть, і дух життя багат..
Поволі завойовує права.

Чи капустян.. лист, чи лист в печі печей,
Чи хліб на двох, чи на велик.. місто, —
Та пахне він завжди один.. змістом:
Трудом безсон.. ранків і ночей.

Будь сіячем, і хай життя твоє
Насущн.. хліб, а не кукіль дає.
За хліб і сіль, що маєм від народу,
Віддаймо кров гаряч.., а не воду.

(Л. Забашта)

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 216. Дайте відповіді на запитання.

1. Яка частина мови називається прикметником?
2. Які значення виражає прикметник (колір, розмір, смак тощо)?
3. Які синтаксичні функції виконує прикметник? Наведіть приклади.
4. На які розряди за значенням поділяють прикметники?
5. Які ступені порівняння мають якісні прикметники? Як вони утворюються?
6. На які групи поділяють прикметники при відмінюванні?
7. Провідмініайте по одному прикметнику кожної групи; обгрунтуйте відмінкові закінчення.
8. Повторіть матеріал про правопис складних прикметників та правопис суфіксів *-ов-* (*-ий*), *-ьов-* (*-ий*), *-ев-* (*-ий*), *-єв-* (*-ий*).

Вправа 217. Зробіть морфологічний розбір прикметника за такою схемою:

Схема

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Лексичне значення (за розміром, кольором, належністю тощо).
4. Розряд за значенням (якісний, відносний, присвійний).
5. Ступінь порівняння.
6. Група за кінцевим приголосним основи.

7. Рід.
8. Число.
9. Відмінок.
10. Особливості правопису (за потреби).

Зразок розбору

*Людські пісні — найглибша мука,
Найвища радість на землі (Рил.).*

Усний

1. *Людські (пісні).*
2. *Людський.*
3. Ознака за належністю.
4. Відносний.
5. Не має, бо відносний.
6. Тверда.
7. Не має, бо множина.
8. Множина.
9. Називний множини.
10. У суфіксі *-ськ (і)* пишеться м'який знак.
1. *Найглибша (мука).*
2. *Найглибший.*
3. Ознака за розміром.
4. Якісний.
5. Найвищий, виражений префіксом *най-*.
6. Тверда.
7. Жіночий (бо *мука*).
8. Однина.
9. Називний відмінок.

Письмовий

1. *Людські (пісні).*
2. *Людський.*
3. Озн. за належн.
4. Відносн.
5. Не має, бо відносн.
6. Тв.
7. Не має (мн.).
8. Мн.
9. Наз. мн.
10. Суф. *-ськ (і)* з м'яким знаком.
1. *Найглибша (мука).*
2. *Найглибший.*
3. Озн. за розм.
4. Якісн.
5. Найвищ. (преф. *най-*).
6. Тв.
7. Жін.
8. Одн.
9. Наз. відм.

Людськість

П. Тичині

Червонобоким яблуком округлим
Скотився день, доспілий і тяжкий,
І ніч повільним помахом руки
Широкі тіні чорним пише вуглем.

Солодкою стрілою пізній цвіт,
Скрадаючися, приморозок ранить.
Дзвенить земля, як кований копит.
Зима прийде — і серця не обманить.

Все буде так, як писано в книжках:
Зірчастий сніг, легкий на вітах іній
І голоси самотні у полях.
Та й по снігах, метелицях поплине,
Як у дзвінких, незміряних морях
Невірний човен вірної людини.

(М. Рильський)

Вправа 218. Напишіть твір-опис на одну з тем: «Село на нашій Україні, неначе писанка село...», «Садок вишневий коло хати...», «Зацвіла в долині червона калина...» (Т. Шевченко).

Примітка. Тема твору може бути також запропонована викладачем або студентами.

§ 37. Числівник

Числівник — частина мови, яка означає абстрактно-математичну кількість, кількість предметів або їх порядок при лічбі. Наприклад: *десять, тридцять шість, сто сімдесят чотири і десять зошитів, тридцять шість кілометрів, сто сімдесят чотири гектари; десятий зошит, тридцять шостий кілометр, сто сімдесят четвертий гектар.*

За значенням числівники поділяють на кількісні і порядкові.

Примітка. У деяких сучасних граматиках слова на зразок *перший, другий, восьмий, двадцять третій* та інші кваліфікують як порядкові прикметники на тій підставі, що вони змінюються подібно до прикметників і виражають ознаку предметів за порядком їх розташування у просторі.

Кількісні числівники означають абстрактно-математичну кількість або кількість предметів при лічбі. За значенням вони поділяються на:

а) власне-кількісні, які означають кількість, виражену в цілих одиницях: *вісім, двадцять один, триста дев'ять, вісім* (яблук), *двадцять один* (кілометр) тощо;

б) дробові, які означають самі дробові величини або дробові у сполученні з цілими числами: *три сьомих* [$\frac{3}{7}$], *дві цілих і одна третя* ($2\frac{1}{3}$), *нуль цілих і шістьдесят п'ять сотих* (0,65); *три сьомих* (площі), *дві цілих і одна третя* (кілограма), *нуль цілих і шістьдесят п'ять сотих* (гектара);

в) збірні, що означають кількість предметів у їх сукупності як одне ціле: *двоє* (дітей), *двадцятєро* (курчат);

г) неозначено-кількісні, які означають загальну, точно не визначену кількість: *багато*, *небагато*, *кілька*, *кільканадцять*, *кількасот*.

За морфологічним складом та словотворчими особливостями кількісні числівники поділяють на прості (*один*, *два*, *п'ять*, *сто*), складні (*двісті*, *триста*, *п'ятсот*), складені (*двадцять вісім*, *сто сорок три*).

Примітка. До простих належать усі числівники, що закінчуються на *-дцять*. Суфікс *-дцять* у числівниках від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти* — це колишній місцевий відмінок слова *десять*: *одинадцять* — *одинь на десяте*. *Двадцять* і *тридцять* утворилися від числівників *два* і *три* та називного відмінка двоїни числівника *десять*: *два десяти*, *три десяти*.

§ 38. Зв'язок числівників з іменниками

Числівники керують іменниками або узгоджуються з ними.

1. Числівник *один* узгоджується з іменниками у роді, числі й відмінку: *один дім*, *одна хата*, *одно (одне) село*. Числівник *одні* у множині відмінюється тоді, коли сполучається з іменниками: *одні двері*, *ножиці*, *канікули*, *одних дверей*, *ножиць*, *канікул* тощо.

2. Числівник *два* має дві форми роду: чоловічий (середній) — *два* і жіночий — *дві*, які виявляються тільки у називному та знахідному відмінках: *два будинки*, *два озера*; *дві руки*.

3. Із числівниками *два*, *три*, *чотири* (а також зі складеними числівниками, останнім словом яких є *два*, *три*, *чотири*) іменники вживаються у формі називного відмінка множини: *два куці*, *три верби*, *чотири дороги*. Означення, яке входить до складу словосполучення, може мати форму називного чи родового відмінка множини: *дві старі (старих) груші*, *три нові (нових) будинки*.

Числівники *два*, *три*, *чотири* не сполучаються з іменниками, які не підлягають лічбі (*гордість*, *знання*, *повітря*) і які мають тільки форму множини (*вечорниці*, *сани*, *фінанси*), а також з іменниками IV відміни (*лоша*, *теля*, *ягня*). Для переліку вживаються або збірні числівники (*двоє*, *трос*, *четверо лоша*, *теля*, *ягнят*), або звороти зі словами *голів*, *штук*, *екземплярів* тощо (куплено *двадцять три голови великої рогатої худоби*).

4. Числівники *п'ять* і більше вживаються з іменниками у формі родового відмінка множини: *п'ять груп*, *десять яблук*, *одинадцять дітей*.

5. При числівниках *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* у називному відмінку однини іменники мають форму родового відмінка множини: *тисяча років, мільйон квадратних метрів, нуль цілих*.

Примітки: 1. Форму родового відмінка множини мають також іменники, що сполучаються з іменниками кількісного значення на зразок *пара, десяток, дюжина, копа, сотня, сила, маса: пара чобіт, десяток яєць, копа снопів, сотня овець, сила людей*.

2. При іменниках з числовим значенням *половина, третина, чверть* іменники вживаються в родовому відмінку однини або множини: *половина кімнати, третина книжки, чверть години; половина кімнат, третина книжок, чверть завдань*.

6. З неозначено-кількісними та збірними числівниками іменники узгоджуються також у формі родового відмінка множини: *кілька днів, багато днів, четверо студентів, тридцяттеро гусенят*.

7. При дробових числівниках іменники мають форму родового відмінка однини, а слово *частина* опускається: *одна третя площі, п'ять дев'ятих числа, нуль цілих і п'ять сотих гектара, дві третіх доби*.

Примітка. Якщо до складу мішаних чисел входять слова *половина, чверть*, то форма іменника залежить від форми цілого числа: *дві з половиною години* (бо *дві години*), *п'ять з половиною (чвертю) кілометрів* (бо *п'ять кілометрів*).

8. Числівники *півтора, півтори* сполучаються з іменниками в родовому відмінку однини, а числівник *півтора*ста — в родовому відмінку множини: *півтори тонни, півтора року, півтораста метрів*.

9. Порядкові числівники завжди узгоджуються з іменниками: *третій день, сто двадцять п'ятий кілометр*.

Вправа 219. Напишіть числа й одиниці виміру словами. Поясніть зв'язок числівників з іменниками.

2/5 м; 1/2 км; 101500 грн; 16 га; 17 см; 1,25 ц; 0,5 ц; 12,5 т; 0,25 г; 5 мг; 300 г; 1,5 хв; 5,3 км; 130,5 %; 90 %; 16,3 дм.

Вправа 220. Розкрийте дужки, числа запишіть словами. Обґрунтуйте вживання відмінкових форм іменників.

Зайшло 4 (студентка); зустрічаємо 5 (угорець); працюємо 6 1/2 (година); в аудиторії 53 (студент); на фермі 122 (теля) і 34 (лоша); лежить 3 (плоскогубці) і 4 (ножиці); привезли 3 (двері); у кошику 3 (курча); проголосувало 152 (особа).

Вправа 221. Із поданих у дужках слів утворіть словосполучення; обґрунтуйте вибір.

(Дві, два, двоє, пара) (дівчата, дівчини); (півтора, одна ціла і одна друга, одна ціла і п'ять десятих, півтори) (роки, року); (два, дві, двоє, двійко, пара) (дні, днів); чотири, четверо, четвірко) (високі, високих) (будинки, будинків); (кілька, кількох) (студенти, студентів); (п'ятдесят, півсотні, половина сотні, нуль цілих і п'ять десятих сотні) (кілометрів).

Вправа 222. Знайдіть, виконайте і проаналізуйте вправи про зв'язок числівників з іменниками зі шкільного підручника.

Вправа 223. Перекладіть українською мовою; вкажіть на особливості поєднання числівника *два (дві)* з іменниками в обох мовах.

Два окна, два дуба, два озера, два ученика, два дня, два професора, два листа, два яблука, две руки, две скатерти, две сестры, две книги, два дивана, два телевизора, два студента, два ассистента, два семинара, два заседания, два автомобиля, два деревца, два коня, два пня, две вести.

§ 39. Відмінювання і правопис числівників

Раніше числівники не становили окремої системи відмінювання. Одні з них відмінювались як іменники, інші — як прикметники або займенники. Згодом відбулася уніфікація відмінкових форм і для числівників виробилася своя система словозміни.

У сучасній українській літературній мові числівники мають різні типи відмінювання.

1. Числівники *один, одно (одне)* в однині відмінюються так, як відповідні прикметники твердої групи.

	О д н и н а	М н о ж и н а
Н. <i>один, одно (одне)</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р. <i>одного</i>	<i>одної (однієї)</i>	<i>одних</i>
Д. <i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
З. як Н. або Р.	<i>одну</i>	як Н. або Р.
О. <i>одним</i>	<i>одною</i> <i>(однією)</i>	<i>одними</i>
М. (на) <i>одному (-ім)</i>	(на) <i>одній</i>	(на) <i>одних</i>
Кл. <i>один, одно</i> <i>(одне + іменник)</i>	<i>одна (+ іменник)</i>	<i>одні</i> <i>(+ іменник)</i>

Примітка. У родовому та орудному відмінках однини числівник *одна* має паралельні закінчення — *одної* (як прикметники твердої групи) і *однієї* (як займенники *тієї, тією*).

2. Числівники *два, дві, обидва, обидві* відмінюються як прикметники твердої групи.

3. Числівники *три* і *чотири* в усіх відмінках (крім називного) мають однакові відмінкові закінчення. Лише в орудному відмінку однини числівник *три* має закінчення *-ома*, а числівник *чотири* — *-ма*. У всіх непрямих відмінках числівників *три, чотири* пишеться *-ьо-* (але *чотирма*).

Н.	<i>три</i>	<i>чотири</i>
Р.	<i>трьох</i>	<i>чотирьох</i>
Д.	<i>трьом</i>	<i>чотирьом</i>
З.	як Н. або Р.	
О.	<i>трьома</i>	<i>чотирма</i>
М.	(на) <i>трьох</i>	(на) <i>чотирьох</i>
Кл.	<i>три</i> (+ іменник)	<i>чотири</i> (+ іменник)

4. Числівники від п'яти до десяти відмінюються за таким зразком:

Н.	<i>п'ять</i>	<i>вісім</i>	<i>десять</i>
Р.	<i>п'яти</i> (<i>п'ятьох</i>)	<i>восьми</i> (<i>вісьмох</i>)	<i>десяти</i> (<i>десятьох</i>)
Д.	<i>п'яти</i> (<i>п'ятьом</i>)	<i>восьми</i> (<i>вісьмом</i>)	<i>десяти</i> (<i>десятьом</i>)
З.	<i>п'ять</i> (<i>п'ятьох</i>)	<i>вісім</i> (<i>вісьмох</i>)	<i>десять</i> (<i>десятьох</i>)
О.	<i>п'ятьма</i> (<i>п'ятьома</i>)	<i>вісьма</i> (<i>вісьмома</i>)	<i>десятьма</i> (<i>десятьома</i>)
М.	(на) <i>п'яти</i> (<i>п'ятьох</i>)	(на) <i>восьми</i> (<i>вісьмох</i>)	(на) <i>десяти</i> (<i>десятьох</i>)
Кл.	<i>п'ять</i> (+ іменник)	<i>вісім</i> (+ іменник)	<i>десять</i> (+ іменник)

У всіх числівниках цього типу відмінювання після м'яких приголосних [г'] і [с'] у кінці та всередині слів пишеться м'який знак.

5. У числівниках на *-дцять* і *-десят* відмінюється тільки друга частина.

Н.	<i>дванадцять</i>	<i>шістдесят</i>
Р.	<i>дванадцяти</i> (<i>дванадцятьох</i>)	<i>шістдесяти</i> (<i>шістдесятьох</i>)
Д.	<i>дванадцяти</i> (<i>дванадцятьом</i>)	<i>шістдесяти</i> (<i>шістдесятьом</i>)
З.	<i>дванадцять</i> (<i>дванадцятьох</i>)	<i>шістдесят</i> (<i>шістдесятьох</i>)

О.	<i>дванадцятьма</i> (дванадцятьмома)	<i>шістдесятьма</i> (шістдесятьмома)
М.	(на) <i>дванадцяти</i> (дванадцятьох)	(на) <i>шістдесяти</i> (шістдесятьох)
Кл.	<i>дванадцять</i> (+ іменник)	<i>шістдесят</i> (+ іменник)

Перед закінченнями *-ох, -ом, -ома*, а також в орудному відмінку перед *-ма* після [от'] пишеться м'який знак.

6. У складних числівниках на позначення сотень відмінюються обидві частини.

Н.	<i>двісті</i>	<i>триста</i>	<i>п'ятсот</i>
Р.	<i>двохсот</i>	<i>трьохсот</i>	<i>п'ятисот</i>
Д.	<i>двомастам</i>	<i>трьомстам</i>	<i>п'ятистам</i>
З.	<i>двісті (двохсот)</i>	<i>триста (трьохсот)</i>	<i>п'ятсот (п'ятисот)</i>
О.	<i>двомастами</i>	<i>трьомастами</i>	<i>п'ятьмастами</i>
М.	(на) <i>двохстах</i>	(на) <i>трьохстах</i>	(на) <i>п'ятистах</i>
Кл.	<i>двісті</i> (+ іменник)	<i>триста</i> (+ іменник)	<i>п'ятсот</i> (+ іменник)

Числівник *чотириста* відмінюється як *триста*; *шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* — як *п'ятсот*. У першій частині числівників *триста* і *чотириста* м'який знак пишеться у тих самих відмінкових формах, що й у числівниках *три* і *чотири*.

7. Числівники *сорок, дев'яносто* і *сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення *-а* (*сорока, дев'яноста, ста*).

8. Числівники *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* відмінюються як іменники (*тисяча* — як іменник мішаної групи I відміни; *мільйон, мільярд* — як іменники твердої групи II відміни, а *нуль* — як іменник м'якої групи II відміни).

9. У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові частини за відповідними типами відмінювання простих і складних числівників.

Н.	<i>чотириста</i>	<i>сімдесят</i>	<i>дев'ять</i>
Р.	<i>чотирьохсот</i>	<i>сімдесяти</i> (<i>сімдесятьох</i>)	<i>дев'яти</i> (<i>дев'ятьох</i>)
Д.	<i>чотирьомстам</i>	<i>сімдесяти</i> (<i>сімдесятьом</i>)	<i>дев'яти</i> (<i>дев'ятьом</i>)
З.	<i>чотириста (чотирьохсот)</i>	<i>сімдесят (сімдесятьох)</i>	<i>дев'ять (дев'ятьох)</i>
О.	<i>чотирмастами</i>	<i>сімдесятьма</i> (<i>сімдесятьмома</i>)	<i>дев'ятьма</i> (<i>дев'ятьмома</i>)
М.	(на) <i>чотирьохстах</i>	<i>сімдесяти</i> (<i>сімдесятьох</i>)	<i>дев'яти</i> (<i>дев'ятьох</i>)
Кл.	<i>чотириста</i>	<i>сімдесят</i>	<i>дев'ять</i> (+ іменник)

10. Неозначено-кількісні числівники *кільканадцять, кілька-десять* відмінюються як числівники *п'ять, шість*, а числівник *кількасот* має такі відмінкові форми: *кількасот, кількохсот, кількостам, кількасот, кількомастами, (на) кількохстах*.

11. Неозначені числівники *багато, небагато, кілька, декілька* відмінюються як числівники *п'ять, шість* тощо без паралельних форм у непрямих відмінках.

12. Збірні числівники *двоє, троє, п'ятеро* та ін. мають такі самі відмінкові форми, як *два, три, п'ять*.

13. У дробових числівниках чисельник відмінюється як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий (*три сьомих, трьох сьомих, трьом сьомим...*).

Числівники *півтора, півтораста, півтори* не відмінюються.

14. Порядкові числівники відмінюються як прикметники твердої групи, а числівник *третій* — як прикметник м'якої групи.

Складні порядкові числівники, що закінчуються на *-тисячний, -мільйонний, -мільярдний*, пишуться як одне слово: *двохтисячний, п'ятимільйонний, чотирьохмільярдний, сто двадцятин' ятимільйонний*.

Примітка. Складні порядкові числівники треба відрізнити від складних прикметників, першою частиною яких є числівник.

Пор.: *трьохтисячний, дев'ятимільйонний* (складні порядкові числівники) і *трьохкілометровий, десятикілограмовий* (складні прикметники).

У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останнє слово: *тисяча дев'ятсот вісімдесят п'ятий, тисяча дев'ятсот вісімдесят п'ятого...*

Вправа 224. Запишіть цифри словами; поясніть відмінювання і правопис.

До 279 додати 63; від 1464 відняти 128; додати 879341 до 28764314; сума чисел дорівнює 608; визначити добуток від множення 341 на 30; скільки разів 8 міститься в 56?; скільки разів 39 міститься в 663?

Вправа 225. Провідмінійте числівники *50 і 500; 60 і 600; 70 і 700; 80 і 800; 90 і 900*; зіставте їх форми. У чому особливість відмінювання останньої пари?

Вправа 226. Провідмінійте парами числівники *сімдесят і сьмдесят, вісімдесят і восьмдесят*; поставте наголос у всіх формах; укажіть на особливості відмінювання і правопису.

Вправа 227. Провідмінійте сполучення збірних і неозначено-кількісних числівників з іменниками; вкажіть на особливості відмінювання.

Двоє курчат, троє відер; обидва студенти, обидві дівчини; кілька кварталів, кільканадцять робітників.

Вправа 228. Провідмініяйте дробові числівники; вкажіть на особливості відмінювання.

1/2, 2/5, 2¹/2 кілограма, 1/25 поля, 5/7 шляху, 3/4 літра, 3,5 мільйона голів, 56,7 мільйона тонн, 47,3 відсотка, 127,6 відсотка.

Вправа 229. Від поданих кількісних числівників утворіть порядкові; запишіть їх словами; поясніть правопис.

275, 306, 518, 1009, 1985, 3489, 19167, 2000, 3000, 5000, 25000, 480000, 3000000, 67000000.

Вправа 230. Напишіть словами дати життя / *П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, Панаसा Мирного, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського*. Вкажіть на особливості відмінювання числівників.

Вправа 231. Замініть цифри словами; поясніть правопис; визначте утворену частину мови.

1-річні курси, 5-стопний ямб, 2-колісний велосипед, 2-годинна лекція, 5-процентний розчин, 4-місячна дитина, 4-кілометровий похід, 5-тисячний внесок, 20-мільйонний житель, 40-відерний ящик, 500-кілометровий перехід, 28-градусний мороз, 19-річний син, 5-метрова глибина, 3-значне число, 500-літній ювілей.

Вправа 232*. Відгадайте лінгвістичні загадки: 1) У якому числівнику в родовому відмінку 40 однакових букв? 2) Який числівник утворить жіночу прикрасу, коли стане за *нами*? 3) У якому місті є завжди сотня жінок з однаковим ім'ям? 4) Утворіть словосполучення зі словом *говорили*, додавши омоніми зі значенням числівника з прийменником і прислівника.

Вправа 233. Напишіть доручення і розписку, подавши числа цифрами і словами.

Примітка. Зразок цих ділових документів див. у книзі С. В. Шевчук «Українське ділове мовлення» (К., 2004).

Вправа 234. Перекладіть українською мовою. Визначте особливості відмінювання і правопису числівників в обох мовах.

Двох учениц; двум друзьям; о двух путях; двумя книгами; пяти деревьев; шестью машинами; двенадцатью стульями; пятидесяти рабочих; шестидесяти воинам; семьюдесятью копейками; на девяноста трех гектарах; о шестистах сорока семи участниках; двумстам пятидесяти восьми абитуриентам.

Підсумкові вправи

Вправа 235. Зробіть повний морфологічний аналіз числівників за такою схемою.

Схема

1. Початкова форма.
2. Розряд за значенням.
3. Розряд за складом.
4. Відмінок (утворіть усі форми непрямих відмінків; укажіть на можливі паралельні закінчення); особливості правопису.
5. Спосіб зв'язку з іменником.
6. Рід і число для порядкових числівників та для числівника *один*.

Зразок аналізу

Хто сидить на двох стільцях, той легко падає (Н. тв.).

Усний

1. *На двох* (від *два*).
2. Кількісний, означає чітко визначену кількість предметів (*два стільці*).
3. Простий.
4. Місцевий (р. *двох*, д. *двом*, з. *два* (*двох*), о. *двома*).
5. Вживається з іменником у називному відмінку множини, має форму жіночого роду — *дві*.

Письмовий

1. *На двох* (від *два*).
2. Кількісний (*два стільці*).
3. Простий.
4. Місц. (р. *-ох*, д. *-ом*, з. *-а*, *-ох*, о. *-ома*).
5. Вжив, з імен, у наз. відм. множ., має форму жін. р. — *дві*.

1. Як одну вівцю стрижуть, інші також знають, що на них чекає (*Н. те.*). 2. Десять разів перекинь слово на язичі, перш ніж його вимовити (*Н. те.*). 3. Жайворонка не видно вже на висоті триста метрів, але пісню його чути з висоти шестисот метрів (*Журн.*). 4. Дванадцять братів один за одним ходять, один одного не обходять (*Н. те.*). 5. Двоє хлопців, яким прийшла черга гребти, кинулись у човен і зайняли місця на лаві (*Копил.*). 6. Півники сибірські ростуть по чагарниках, на луках, їхнє стебло сягає десяти—тридцяти сантиметрів заввишки (*Визначник рослин*).

Вправа 236. Напишіть твір-нарис про навчальний заклад, у якому ви навчаєтесь, максимально використовуючи числівники.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення числівника як частини мови.
2. Чому числівники поділяються на кількісні і порядкові?
3. За якою ознакою кількісні числівники поділяються на групи?

4. Як числівники узгоджуються з іменниками?
5. Назвіть основні типи відмінювання числівників.
6. У чому особливість відмінювання числівників від 5 і далі?
7. У чому особливість відмінювання складних числівників?
8. У чому особливість відмінювання складених кількісних числівників?
9. Чому при називанні дати слова *тисяча, дві тисячі* треба вживати у називному відмінку?
10. Чим відрізняються слова *стотисячний* і *стокілометровий*?
11. Назвіть основні правила правопису числівників.
12. Простежте, чи не припускаєтеся ви помилок у відмінюванні числівників *50, 60, 70, 80, 500, 600, 700, 800, 900*?
13. Простежте, чи правильно ви наголошуєте числівники *//, 14, 70, 80*?

§ 40. Займенник

З а й м е н н и к о м називається частина мови, яка вказує на предмети, ознаки і кількість, але не називає їх. Займенники співвідносні з іменниками, прикметниками, числівниками. Наприклад: *Студент добре складає іспит. Він сумлінно готується. Настала зимова пора. В таку пору часто дмуть північні вітри. У мене дві сестри. У нього стільки ж.*

За значенням займенники поділяються на розряди (див. табл. на с. 157).

Вправа 237. Визначте, з якою частиною мови співвідносний кожний займенник.

Огненне слово його наскрізь проймало серцем не тільки тих, кому було близьке народне горе, а й тих, кому й байдуже було до того. Всі дивувалися красі та силі тієї простої мови, якою Шевченко виливав свої вірші. Увесь світ став прислухатися до його мови, а на Вкраїні вірші його приймали як благовісне, пророче слово. 2. Легка тому робота й сама найважча, й сама найзабарніша, хто її робить по своїй волі залюбки, хто нестить у серці надію, що не марно вона йде, що через ту роботу він засягне свого щастя... (Я. *Мирний*).

Вправа 238. Зробіть у тексті стилістичні виправлення. Поясніть, чому заміна іменників та прикметників займенниками можлива або необхідна.

Розряди займенників

Особові	Зворотний	Питальні	Відносні	Неозначені	Заперечні	Присвійні	Означальні	Вказівні
я	<i>себе</i>	хто?	<i>хто</i>	<i>дехто</i>	<i>ніхто</i>	<i>мій</i>	<i>той</i>	<i>весь</i>
ти		що?	<i>що</i>	<i>дещо</i>	<i>ніщо</i>	<i>твій</i>	<i>цей</i>	<i>всякий</i>
він		який?	<i>який</i>	<i>деякий</i>	<i>ніякий</i>	<i>свій</i>	<i>такий</i>	<i>сам</i>
вона		чий?	<i>чий</i>	<i>хтось</i>	<i>нічий</i>	<i>ваш</i>	<i>стільки</i>	<i>кожний</i>
воно		котрий?	<i>котрий</i>	<i>щось</i>	<i>ніскільки</i>	<i>його</i>		<i>(кожен)</i>
ми		скільки?	<i>скільки</i>	<i>хто-небудь</i>	<i>якийсь</i>	<i>нікотрий</i>	<i>її</i>	<i>жодний</i>
ви вони		(Тільки в питальних реченнях)	(для зв'язку частин складного речення)	<i>що-небудь</i> <i>будь-хто</i> <i>будь-який</i> <i>абихто</i> <i>абищо</i> <i>абиякий</i> <i>казна-хто</i> <i>хтозна-що</i>		<i>їхній</i>		<i>інший</i>

Відносні займенники	Неозначені займенники					
<i>хто</i>	<i>дехто</i>	<i>абихто</i>	<i>казна-хто</i>	<i>хтось</i>	<i>хто-небудь</i>	<i>будь-хто</i>
<i>що</i>	<i>дещо</i>	<i>абищо</i>	<i>казна-що</i>	<i>щось</i>	<i>що-небудь</i>	<i>будь-що</i>
<i>який</i>	<i>деякий</i>	<i>абиякий</i>	<i>казна-який</i>	<i>якийсь</i>	<i>який-небудь</i>	<i>будь-який</i>
<i>чий</i>	<i>дечий</i>	<i>абичий</i>	<i>казна-чий</i>	<i>чийсь</i>	<i>чий-небудь</i>	<i>будь-чий</i>
<i>котрий</i>			<i>хтозна-хто</i>			
			<i>хтозна-що</i>			
			<i>хтозна-який</i>			
			<i>хтозна-чий</i>			
			<i>хтозна-котрий</i>			
<i>скільки</i>			<i>хтозна-скільки</i>			

Примітка. Частки *будь-*, *-небудь*, *казна-*, *хтозна-* пишуться через дефіс.

Великий крислатий волоський горіх займав півподвір'я. Горіх посадив господар садиби. Господар гордився горіхом і радо давав поради, як садити горіх. Господар розказував про те, яке чисте дерево той волоський горіх, що волоський горіх очищує повітря. А ще під волоським горіхом куточок відпочинку: укупаний стіл, лави. Стіл і лави зробив господар. На столі господар часто майстрував. У господаря все виходило до ладу.

Вправа 239. Випишіть із вірша І. Я. Франка «Каменярі» всі займенники, згрупувавши їх за розрядами.

Вправа 240. Випишіть із художніх творів чи складіть речення, в яких займенники *хто, що, який, чий, скільки* були б: а) питальними; б) відносними; визначте їх функції у реченні.

Вправа 241. 1. Розгляньте таблицю (с. 158). Поясніть творення і правопис неозначених займенників. 2. Поясніть написання займенників *де в кого, де з ким, аби з ким, аби з чим, казна в кого, хтозна в чому*.

Вправа 242. Перепишіть речення, розкриваючи дужки, поясніть написання.

1. Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві не (аби) що він (*Гліб*). 2. Я тобі збирався (де)що показати нове... (*Баж.*). 3. Промовці (де)котрі накреслили питання (*Рул.*). 4. Діду, серце, голубчику, заграй яку(небудь) (*Шевч.*). 5. ...Дамо вам війська у підмогу, і провіанту на дорогу, і грошеняток який(сь) міх (*Котл.*). 6. Батьківське надбання не(аби)що (*Л. Укр.*). 7. Безперестанку чий(небудь) лікоть одпихає тебе назад, або хто(сь) ззаду кладе на плечі руки (*Коцюб.*). 8. Йому хочеться і собі що(небудь) сказати, чим (небудь) дівчат посмішити... (*Мирн.*). 9. Не раз за чужою роботою в думках бачив себе на своєму полі з косою. Це був вінець його тихої надії. А як було не надіятися, адже ходив він не біля чого(небудь), а коло землі (*Стельм.*). 10. Цей дріт приносить телеграми (хто)зна з якої далини (*Рул.*). 11. (Хтозна)яким чином йому завжди було відомо все, що робиться в кожній хаті (*Донч.*). 12. — Рости, моя дитино, було їй каже вона, — рости, та хоч у якій(небудь) пригоді будеш мені... (*Тесл.*). 13. — Та чого ж ти плетеш (казна) що? Кажі діло — і часу не гай (*Мирн.*). 14. Тут думка не (аби)яка морочить козака (*Гліб*). 15. Через (де)який час стукіт повторився (*Гонч.*). 16. Якби ви з нами подружились, багато б (де)чому навчилися (*Шевч.*).

Вправа 243. Розгляньте таблицю, поясніть правопис заперечних займенників. Зверніть увагу на наголошування окремих займенників.

Відносні або питальні	Заперечні
<i>хто (?)</i> , <i>що (?)</i>	<i>ніхто</i> , <i>ніщо</i>
<i>який (?)</i> , <i>чий (?)</i>	<i>ніякий</i> , <i>нічий</i>
<i>кого (?)</i> , <i>чого (?)</i>	<i>нікого</i> , <i>нічого</i>
<i>якого (?)</i> , <i>чийого (?)</i>	<i>ніякого</i> , <i>нічийого</i>
<i>кому (?)</i> , <i>чому (?)</i>	<i>нікому</i> , <i>нічому</i>
<i>якому (?)</i> , <i>чийому (?)</i>	<i>ніякому</i> , <i>нічийому</i>
<i>кил (?)</i> , <i>чиж (?)</i>	<i>ніким</i> , <i>нічим</i>
<i>яким (?)</i> , <i>чийж (?)</i>	<i>ніяким</i> , <i>нічийм</i>
(на) <i>кому (?)</i>	<i>ні на кому</i>
(на) <i>чоліг/ (?)</i>	<i>ні на чому</i>
(на) <i>якому (?)</i>	<i>ні на якому</i>
(на) <i>чийому (?)</i>	<i>ні на чийому</i>

Примітка. До заперечних належить займенник *ні один* у значенні «жодний».

Вправа 244. Розкрийте дужки; поясніть написання.

1. Я б (ні)кого й пальцем не зачепила, аби мене (ні)хто не заціпав (*Н.-Лев.*). 2. (Ні)чого я так не люблю, як вітра вітровіння (*Тич.*). 3. (Ні)жита, (ні)пшениченьки, (ні)якої травиченьки дощем не полила (*Гліб.*). 4. У нашім раї на землі (Ні)чого кращого немає, Як тая мати молодая з своїм дитяточком мамлим (*Шевч.*). 5. Ще треті півні не співали, (Ні)хто ніде не гомонів (*Шевч.*). 6. Це (ні)чого, що небо чуже і чужа Далечинь віє в очі (*Малан.*). 7. Маю серце широкее — (Ні) з ким поділити! (*Шевч.*). 8. (Ні)чого-(ні)чогісінько в ньому не тільки героїчного, навіть простої мужності ніби не було (*Довж.*). 9. (Ні)хто не боронить. Та й (ні)кому: осталися Діти та собаки, — Жінки навіть з рогачами Пішли в гайдамаки (*Шевч.*). 10. ...Невже найширшії сльози дитячі (Ні) якої сили не мають? (*Л. Укр.*). 11. Ще слів Шевченкових пророчих (Ні)яка не скорила тьма (Ус). 12. (Ні)одного бездумного рядка, (Ні)одної думки (не)живої, (Ні)одного (не)вистражданого слова Не віддавай на строгий суд людей! (*Забаш.*). 13. Чому (ні)чого у своїм селі Не бачиш ти, крім квіточок і рути? (*Забаш.*).

Вправа 245. Складіть речення, у яких би займенники *нікого*, *нічого*, *нікому*, *нічому* вживалися з різними наголосами. Зверніть увагу на лексичне значення займенників.

Вправа 246. Наведіть по 6 прикладів питальних і розповідних речень із заперечними займенниками.

Зразок: *Ніхто не запізнився? Ніхто не порушив прийнятих правил.*

§ 41. Відмінювання займенників

За особливостями відмінювання займенники можна згрупувати так: 1) особові займенники і зворотний *себе* утворюють особливий тип відмінювання; 2) присвійні, вказівні, означальні займенники відмінюються подібно до прикметників; 3) усі інші займенники відмінюються за окремими зразками.

Відмінювання особових займенників та зворотного займенника *себе*

О д н и н а

Для всіх родів

Н.	<i>я</i>	<i>ти</i>	—
Р.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>себе</i>
Д.	<i>мені</i>	<i>тобі</i>	<i>собі</i>
З.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>себе</i>
О.	<i>мною</i>	<i>тобою</i>	<i>собою</i>
М.	(на) <i>мені</i>	(на) <i>тобі</i>	(на) <i>собі</i>

Чоловічий і середній роди

Жіночий рід

Н.	<i>він, воно</i>
Р.	<i>його (до нього)</i>
Д.	<i>йому</i>
З.	<i>його (на нього)</i>
О.	<i>ним</i>
М.	(на) <i>ньому, (на) нім</i>

Н.	<i>вона</i>
Р.	<i>її (до неї)</i>
Д.	<i>їй</i>
З.	<i>її (на неї)</i>
О.	<i>нею</i>
М.	(на) <i>ній</i>

М н о ж и н а

Для всіх родів

Н.	<i>ми</i>	<i>ви</i>	<i>вони</i>
Р.	<i>нас</i>	<i>вас</i>	<i>їх, (до) них</i>
Д.	<i>нам</i>	<i>вам</i>	<i>їм</i>
З.	<i>нас</i>	<i>вас</i>	<i>їх</i>
О.	<i>нами</i>	<i>вами</i>	<i>ними</i>
М.	(на) <i>нас</i>	(на) <i>вас</i>	(на) <i>них</i>

Найхарактернішою ознакою відмінювання особових займенників є те, що вони мають суплетивні форми (форми одного й того самого слова, утворені від різних коренів чи основ). Зворотний займенник *себе* не має початкової форми (називного відмінка) і форми множини.

У непрямих відмінках після прийменників особові займенники мають початковий (епентетичний) «: у *нього*, з *нею*, при *них*, *чез* *нього*, *навколо неї*, *після неї*, *для нього*, *під ними*, *в них* та ін.

Примітки: 1. Не додається « до займенників *його*, *її*, *їх*, коли вони мають присвійне, а не особове значення (його виступ, її доповідь). Пор.: *Він був у нього і в його брата. Він запитав у неї і в її подруги.*

2. З прийменниками *в* (*у*), *до*, *за*, *без* у родовому відмінку та *на*, *під*, *поперед* у знахідному займенники *мене*, *тебе* мають наголос на першому складі: *в мене*, *до тебе*, *на мене*, *поперед мене*, *на тебе* тощо.

Відмінювання присвійних займенників

		О д н и н а		М н о ж и н а	
Чоловічий		Середній	Жіночий	Для всіх	
рід		рід	рід	родів	
Н.	<i>мій</i>	<i>моє</i>	<i>моя</i>	<i>мої</i>	
Р.	<i>мого</i>		<i>моєї</i>	<i>моїх</i>	
Д.	<i>моєму</i>		<i>моїй</i>	<i>моїм</i>	
З. Н. або Р.		<i>моє</i>	<i>мою</i>	Н. або Р.	
О.	<i>моїм</i>		<i>моєю</i>	<i>моїми</i>	
М.	(на) <i>моєму</i> , (на) <i>моїм</i>		(на) <i>моїй</i>	(на) <i>моїх</i>	

За цими зразками відмінюються займенники *твій*, *свій*. Займенники *наш*, *ваш* відмінюються так само, як прикметники твердої групи, а займенник *їхній* — як прикметник м'якої групи. Перед закінченнями *-ого*, *-ому* пишеться м'який знак (*їхнього*, *їхньому*).

Відмінювання вказівних займенників

		О д н и н а		М н о ж и н а	
Чоловічий		Середній	Жіночий	Для всіх	
рід		рід	рід	родів	
Н.	<i>той</i> , <i>цей</i>	<i>те</i> , <i>це</i>	<i>та</i> , <i>ця</i>	<i>ті</i> , <i>ці</i>	
Р.	<i>того</i> , <i>цього</i>		<i>тієї</i> , <i>цієї</i> (<i>тої</i> , <i>цеї</i>)	<i>тих</i> , <i>цих</i>	
Д.	<i>тому</i> , <i>цьому</i>		<i>тій</i> , <i>цій</i>	<i>тим</i> , <i>цим</i>	
З. Н. або Р.		<i>те</i> , <i>це</i>	<i>ту</i> , <i>цю</i>	<i>тих</i> , <i>цих</i>	
О.	<i>тим</i> , <i>цим</i>		<i>тією</i> , <i>цією</i>	<i>тими</i> , <i>цими</i> (<i>тою</i> , <i>цею</i>)	
М.	(на) <i>тому</i> , (на) <i>цьому</i>		(на) <i>тій</i> , (на) <i>цій</i>	(на) <i>тих</i> , (на) <i>цих</i>	

Аналогічно до займенника *той* (*та, те*) відмінюється займенник *отой*, (*ота, оте*). Вказівні займенники *такий, отакій* (*таке, отаке, така, отака*) відмінюються як прикметники твердої групи.

Займенники жіночого роду *та, ця* в родовому й орудному відмінках однини мають дві форми: нестягнені — *тієї, цієї, тією, цією* і рідше вживані стягнені — *тої, цієї, тою, цією*. Паралельні форми мають займенники *той, цей* (чол. роду) і *те, це* (середі, роду) у місцевому відмінку однини: (на) *тому* і (на) *тім*; (на) *цьому* і (на) *цім*.

Відмінювання означального займенника

весь (*все, вся*)

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н. <i>весь</i> (<i>увесь, ввесь</i>)		<i>все (усе)</i>	<i>вся (уся)</i>	<i>всі (усі)</i>
Р.	<i>всього</i>		<i>всієї</i>	<i>всіх</i>
Д.	<i>всьому</i>		<i>всій</i>	<i>всім</i>
З. Н. або Р.		<i>все (усе)</i>	<i>всю</i>	Н. або Р.
О.	<i>всім</i>		<i>всією</i>	<i>всіма</i>
М. (на) <i>всьому</i>	(на) <i>всім</i>		(на) <i>всій</i>	(на) <i>всіх</i>

Означальний займенник *весь* (*увесь*) відмінюється в однині так само, як займенник *цей*, крім орудного відмінка (*всім* і *цим*). В орудному відмінку множини цей займенник має закінчення *-іма*. Означальні займенники *кожний* (*кожен*), *жодний* (*жоден*), *всякий*, *самий*, *інший* відмінюються як прикметники твердої групи.

Відмінювання питальних (відносних) займенників *хто, що*

Н. <i>хто</i>	<i>що</i>
Р. <i>кого</i>	<i>чого</i>
Д. <i>кому</i>	<i>чому</i>
З. <i>кого</i>	<i>що</i>
О. <i>ким</i>	<i>чим</i>
М. (на) <i>кому</i> , (на) <i>кім</i>	(на) <i>чому</i> , (на) <i>чим</i>

Питальні (відносні) займенники *хто, що* не мають форми множини, а в однині мають прикметникові форми. За цим самим зразком відмінюються неозначені займенники *будь-хто, будь-що, хто-небудь, що-небудь, хтось, щось, дехто, децо* та за-

перечні займенники *ніхто, ніщо*. Питальні (відносні) займенники *який, котрий* відмінюються як прикметники твердої групи.

Примітка. Частки, за допомогою яких утворилися неозначені та заперечні займенники, не змінюються.

**Відмінювання питального
(відносного) займенника *чий (чис, чия)***

О д н и н а		М н о ж и н а	
Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н. <i>чий</i>	<i>чис</i>	<i>чия</i>	<i>чії</i>
Р. <i>чийого</i>		<i>чисї</i>	<i>чїїх</i>
Д. <i>чийому (чисму)</i>		<i>чїї</i>	<i>чїїм</i>
З. Н. або Р.	<i>чис</i>	<i>чию</i>	Н. або Р.
О. <i>чїїм</i>		<i>чисю</i>	<i>чїїми</i>
М. (на) <i>чийому,</i> (на) <i>чїїм</i>	(на) <i>чисму</i>	(на) <i>чїї</i>	(на) <i>чїїх</i>

Особливість відмінювання займенника *чий* у тому, що в давальному відмінку однини він має паралельні форми *чийому* і *чисму*, а в місцевому — (на) *чийому*, (на) *чисму*, (на) *чїїм*.

**Відмінювання питального
(відносного) займенника *скільки***

Н. <i>скільки</i>
Р. <i>скількиох</i>
Д. <i>скількиом</i>
З. <i>скільки (скількиох)</i>
О. <i>скількиома</i>
М. (на) <i>скількиох</i>

Займенник *скільки*, як і кількісні числівники, не має категорії числа.

Вправа 247. Визначте відмінкову форму займенників; укажіть на особливості відмінювання кожного з них; за потреби поясніть вправопис.

1. Там, де Лючка круто в'ється, Де хати в садах, Де мене носила мати в поле на руках, Там я знаю кожну стежку, Кожен камінець, Там узяв я пісню в серце Із людських сердець.
2. Яке то щастя — свій народ У світлі бачити! Мені оце найбільша з нагород За всі страждання і пісні, За все, чим жив я,

що творив, За кожен біль мій і порив! 3. В морі я хотів печаль свою втопить — Я до моря вийшов рано — море спить. І мені його будити стало жаль — Залишилася мені моя печаль. 4. Ще не стемнів портрет Жуковського — Брюллов Творив його й носив на грища й лотереї, Щоб вибавить життя Тарасове з оков, Щоб розкувати дух землі своєї (З *тв. Д. Павличка*).

Вправа 248. Запишіть уривок під диктовку. Звірте написане з друкованим текстом. Випишіть з нього займенники за розрядами, визначте відмінки.

З самого початку свого гетьманування Іван Мазепа виявив себе як великий покровитель і меценат національної культури, мистецтва, науки, православної церкви. Певною мірою він продовжував традицію, закладену в першій чверті XVII століття козацьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, який свою полковницьку та державну діяльність поєднував з активною підтримкою розвитку освіти й науки. Всякими способами Мазепа допомагав, сприяв розвитку освіти в Україні. У Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах і навіть селах фундував школи, бурси й шпиталі, наділяв маєтностями українські монастирі, котрі на той час були вогнищами просвіти завдяки власним школам і друкарням. Мазепа взяв під свою опіку Києво-Могилянську академію, дбав про її розвиток, щедро обдаровував її маєтностями. У 1693 році наново побудував братську церкву Богоявлення, поставив новий будинок для Академії, щоб поліпшити умови «всякому з малоросійських дітей, хотящому вчитися» (О. *Апанович*).

Вправа 249. Поставте займенники в родовому й орудному відмінках однини без прийменників і з прийменниками *до* або *з*. Поясніть правопис.

З р а з о к

Родовий відмінок		Орудний відмінок	
<i>його</i>	<i>з, до нього</i>	<i>ним</i>	<i>з ним</i>
<i>нікого</i>	<i>ні з кого, ні до кого</i>	<i>ніким</i>	<i>ні з ким</i>

Вона, той, мій, цей, ніякий, нічий, ніщо, дещо, деякий, дечий, абиякий, абищо, хтось, щось, якийсь, чийсь, який-небудь, чий-небудь, будь-який, будь-чий, казна-хто, казна-що, казна-який, казна-чий.

Вправа 250. Напишіть автобіографію (зразок подано у книзі С. В. Шевчук «Українське ділове мовлення», К., 2004).

Вправа 251. Напишіть займенники у непрямих відмінках; поясніть правопис.

Де (в) чому, де (з) ким, до (де) кого, від (аби) кого, аби (до) кого, аби (з) ким, хтозна (з) ким, з (казна) чим, від (аби) якого, ні (до) чийого, ні (з) яким, ні (в) чому, ні (до) кого, ні (на) якій, ні (в) чий, на (хтозна) що, на (що) небудь, хтозна (в) який, на (який) небудь.

Вправа 252. Перекладіть текст українською мовою. Визначте розряд кожного займенника, особливості відмінювання і правопису.

Две радости

Мы так радуемся грибу, когда его находим, что, кажется, и он с нами радуется. То вырос гриб сам в лесу, и мы там его находим в свой праздничный день, а то вырастает гриб-шампиньон, нами посеянный в подвале и выхоженный. Там — радуешься тому, что само выросло и досталось нам даром, здесь — радуемся тому, что сами вырастили. Там гриб сам, здесь — мы сами.

Гриб растет только до того времени, пока его не найдут: после этого он делается предметом потребления. Так точно и писатель растет... Одну книгу возьмут, и опять из той же подземной грибницы, пользуясь теплым дождиком, надо расти, пока не придет и не откроет тебя потребитель и не срежет тебя под корешок. В молчании под сенью листьев и хвой совершается творчество (*М. Пришвін*).

Вправа 253*. Лінгвістичні загадки:

- 1) Який займенник складається з однієї літери, але з двох звуків?
- 2) Який займенник став спортивним терміном?
- 3) Які два займенники заважають їздити по дорозі?
- 4) Що треба робити двом займенникам, щоб вийшов вінок?
- 5) Які займенники і в яких відмінкових формах зашифровані нижче?

.о.. .е.. .и.

.о.. .е.. .и.

.о.. .е.. .и.

.о.. .е.. .и.

.о.. .е.. .и.

- 6) Чи можуть бути речення, в яких кожне слово заперече?

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 254. Зробіть повний морфологічний розбір виділених займенників за поданою схемою.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма.
3. З якою частиною мови співвідносний?
4. Розряд за значенням.
5. Відмінок.
6. Число.
7. Рід (якщо є).
8. Особливості відмінювання і правопису.

Зразок аналізу

Усний

1. *Кожному*.
2. *Кожний* — називний відмінок однини чоловічого роду.
3. Співвідносний з прикметником (*/сожний день — веселий день*), вказує на ознаку за часом; змінюється як прикметник (*кожний, -ОГО, -ОМУ..; кожна, кожне, кожні*); коротка форма — *кожен*.
4. Означальний.
5. Давальний — закінчення *-ому*.
6. Однина — закінчення *-ому*.
7. Чоловічий — закінчення *-ий, -ого, -ому...*
8. Змінюється як прикметник твердої групи, у місцевому відмінку має паралельні форми: (на) *кожному*, (на) *кожнім*.

Письмовий

1. *Кожному*.
2. *Кожний* — чол. р., одн.
3. З прикметником.
4. Означальний.
5. Д. відм. *-ому*.
6. Одн. *-ому*.
7. Чол. р. — *-ий, -ого, -ому...*
8. Змінюється як прикм. тв. гр., у м. відм. паралельн. форми—*ому, -ім*.

Ти знов прийшла, моя печальна музо.
Не бійся, я не покладаю рук.
Пливе над світом осінь, як медуза,
І мокре листя падає на брук.
А ти прийшла в легесеньких сандаликах,
Твій плащик ледь прип'ятий на плечі.
О, як ти йшла в таку негоду, здалеку,
Така одна-однісінька вночі!
Ти де була, у Всесвіті чи в Спарті?
Яким вікам світилася вві млі?

І по **якій** несповідимій карті
знаходиш ти поетів на землі?
Ти їм диктуєш долю, а не вірші.
Твоє чоло шляхетне і ясне.
Поети ж є і кращі, й щасливіші.
Спасибі, що ти вибрала **мене**.

(Л. Костенко)

Вправа 255. 1. Доберіть з художніх творів приклади речень із займенниками різних розрядів. 2. Сформулюйте своє завдання для вправи.

Вправа 256. Напишіть лінгвістичний твір на тему: «Що я знаю про займенник?»

П л а н д о т в о р у
(один з можливих варіантів)

1. Що означає термін «займенник»?
2. Чому займенник вивчається після іменника, прикметника, числівника?
3. Визначення займенника як частини мови. Проілюструйте прикладами з коментуванням семантичної функції різних займенників.
4. Розряди займенників. Ілюстрації з творів художньої літератури.
5. Особливості відмінювання займенників.
6. За якими орфографічними принципами пишуться займенники?
7. Назвіть теми, за якими вивчається займенник у школі.
8. Які види вправ ви запропонуєте учням під час вивчення теми «Займенник»?
9. Що б ви ще хотіли знати про займенник?

§ 42. Дієслово

Дієслово — це повнозначна частина мови, що позначає дію або стан як процес і виражає їх у граматичних категоріях виду, стану, особи, числа, часу, способу і роду (минулий час і умовний спосіб). У реченні дієслово переважно виконує роль присудка. Наприклад: *Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Між ярами над ставами Верби зеленіють* (Шевч.).

Дієслова можуть означати трудові процеси (*будувати, орати, вишивати, мити, фарбувати*), переміщення істот чи предметів у просторі (*іхати, йти, летіти, носити*), роботу органів чуття (*бачити, чути, нюхати, відчувати*), процес мислення (*думати, мріяти, передбачати, планувати, сподіватись*), фізичний стан (*спати, нудьгувати, сидіти, лежати, червоніти, худнути, сивіти, старіти, молодіти*) тощо.

Дієслово має такі основні форми: інфінітив (неозначена форма дієслова, або дієменник), особові форми (власне дієслова), дієприкметник і дієприслівник.

Інфінітив тільки називає дію, процес або стан, не вказуючи на час, спосіб, особу і число. Пор., наприклад:

співати

співаєш

дія безвідносно до часу, дія стосується 2-ї особи (закінчення особи, числа, способу *-єш*), виконується в момент мовлення про неї (теперішній час), дія реальна (дійсний спосіб)

Неозначена форма дієслова є початковою формою, тобто виділеною номінацією дії, стану або процесу. Тому її ще називають дієменником. Інфінітив — це недієвідмінювана форма дієслова. В сучасній українській мові інфінітив вживається із суфіксом або *-ти-*, або *-ть-*. Наприклад: *Оцінити щастя може тільки той, хто горе знав* (Сос); *Роботящим умам, Роботящим рукам Перелого орать, Думать, сіять, не ждять і посіяне жать Роботящим рукам* (Шевч.).

Інфінітив може вживатися з постфіксом *-ся-* (*-сь*) і часткою *б*: *сміятися (-сь), ходити б, працювати б*.

Спосіб дієслова

В українській мові розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий.

Дієслова дійсного способу означають загальні дії чи стани й мають три часи — теперішній, минулий і майбутній: *Тиша в морі... ледве-ледве колихав море хвилі; Не колишуться од вітру На човнах вітрила білі; Цілу ніч до зорі я не спала, Прислухалась, як море шуміло, Як таємная хвиля зітхала — І як серце моє стукотіло; В довгу,*

темную нічку невидну Не стулю ні на хвильку очей, Все шукатипу зірку провідну, Ясну владарку темних ночей (Л. Укр.).

Дієслова умовного способу позначають не реальні, а бажані дії і стани, тобто такі, що можуть стати дійовими за певних умов. Дієслова умовного способу утворюються поєднанням форми минулого часу і частки *би* (*б*): *Коли б лишився я в селі, Його робітником і другом, По грудях рідної землі Ходив би я тепер за плугом. Радів би сонцю і весні, Радів би жайворонку в полі, І сам би весело пісні Складав я мимоволі* (Олесь).

Частка *би* (*б*) з дієсловом завжди пишеться окремо.

Наказовий спосіб дієслова виражає спонукання до дії (у формі прохання, команди, категоричного наказу тощо): *Все записуй в серці молодому, Буде це як знахідка тобі, Коли в старість прийдеш, як додому, Як у гавань тиху по плавбі...* (Рил.); *Хай життя садами буйними виріє, полетить хай пісня вище дальніх зір* (Сос). Дієслова наказового способу можуть мати синтетичні (*зроби, напиши, сядь*) й аналітичні (*хай зробить, хай напише, хай сяде*) форми. Їх можна подати у вигляді такої схеми:

Особа	Однина	Множина
1-ша		<i>вез-імо, читай-мо, їдь-мо</i>
2-га	<i>вез-и, читай-0, їдь-0</i>	<i>вез-іть, читай-те, їдь-те</i>
3-тя	<i>хай (нехай) везе, читає, їде</i>	<i>хай (нехай) вез-уть, чита-ють, їд-уть</i>

У 2-й особі однини дієслова наказового способу мають закінчення *-и* (*веди, пиши, неси*) або нульове закінчення (*знай, записуй, познайом, поріж, стань*). Коли основа дієслів закінчується приголосними [д], [з], [с], [л], [к], то вони в наказовому способі завжди м'які. М'якість їх позначається на письмі м'яким знаком: *приходь, лїзь, принось, дозвољ, пере-стань*.

У формах 1-ї і 2-ї особи множини відповідно до закінчення *-и* виступають закінчення *-імо* (*-ім*), *-іть* (*-іте*): *ход-и* — *ход-імо* (*-ім*), *ход-іть* (*-іте*). Нульовій флексії в однині відповідають закінчення *-мо* і *-те*: *читай* — *читай-мо, читай-те*.

Вправа 257. Знайдіть дієслова; визначте їхній спосіб. Поясніть творення і правопис.

Перемога

I. Довго я не хотіла коритись весні,
Не хотіла її вислухати,
Ти речі лагідні, знадні, чарівні
Я боялась до серця приймати.

«Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, —
Не чаруй і не ваб надаремне.
Що мені по красі тій веселій, ясній?
В мене серце і смутне, і темне»

А весна гомоніла: «Послухай мене!
Все кориться міцній моїй владі:
Темний гай вже забув зимування сумне
І красує в зеленім наряді;

Темна хмара озвалася громом гучним,
Освітилась огнем блискавиці;
Вкрилась темна земля зіллям-рястом дрібним;
Все кориться мені, мов цариці;

Хай же й темнее серце твоє оживе
І на спів мій веселий озветься,
Бо на нього озвалося все, що живе,
В тебе ж серце живе, бо ще б'ється!»

Тихо думка шепоче: «Не вір тій весні!»
Та даремна вже та осторога, —
Вже прокинулись мрії і співи в мені...
Весно, весно, — твоя перемога!

(Леся Українка)

II. Як би я тепер хотіла
У мале човенце сісти
І далеко на схід сонця
Золотим шляхом поплисти!

Попливла б я на схід сонця,
А від сходу до заходу,
Тим шляхом, що проложило
Ясне сонце через воду.

Не страшні для мене вітри
Ні підводнії каміння, —
Я про них би й не згадала
В краю вічного проміння.

{Леся Українка}

Вправа 258. Від поданих інфінітивних форм утворіть усі способи дієслів. Складіть або випишіть із художніх творів по 2 речення з дієсловами різних способів.

Брати, косити, сидіти, летіти, дозволити, приносити, лагодити.

Вправа 259. Замініть, де можна, дієслова дійсного способу умовним чи наказовим. Поясніть творення і правопис їх. Простежте, як змінюється зміст тексту.

Ні, я ніскільки не соромлюсь і не вагаюся назвати осінь найлюбішою мені в роковій добою, ні крихти не вагаюся, бо в цій моїй любові до неї і тіні немає тієї зневіри чи того чорного смутку, що їх завжди чогось сполучають із цією, в дійсності життєдайною, частиною року.

Люблю я осінь за те, що навіває вона, як ніяка пора інша, струмені творчої енергії, що все те найкраще, що робилося і що зроблено мною, робив я цією порою.

Люблю я її і за те, що, коли опадає в саду пожовкле листя — ця довчасна примарна краса його, — ночами крізь голе, обшарпане гілля стають видніші довічні зорі, ще глибші, ще ясніші, а в людей спадає з очей полуда і прокидаються ті здорові думки, які дрімали в голові чадної весни та млосного літа (С. Васильченко).

Вправа 260. Від поданих дієслів утворіть усі форми наказового способу. З двома дієсловами (в усіх особових формах) складіть речення; визначте, що виражає кожне з них (прохання, пораду, наказ, застереження тощо).

Написати, сісти, дивитися, лити, пити, їсти, стояти, кинути.

§ 43. Часи дієслова. Дієвідмінювання

У сучасній українській мові існує три часи дієслова: те-перішній (дія відбувається в момент мовлення про неї), минулий (дія відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї), майбутній (дія відбуватиметься або відбу-

деться після моменту мовлення про неї): *Пройшли дощі, стрясають срібні слози зелені віти над моїм чолом* (Сос); *Прилетять журавлі. Я вже чую їх крик угорі у вечірню годину* (Сос).

Теперішній час утворюється додаванням особових закінчень до основи теперішнього часу: *бер-у, бер-еш, бер-е, бер-емо, бер-ете, бер-уть*.

Примітка. Усі дієслівні форми творяться від двох основ: а) основи інфінітива; б) основи теперішнього часу. Інфінітивна основа — це основа дієслова без суфікса *-ти*: *вез-, чита-, рос-*. Основа теперішнього часу — це основа дієслова, яка виділяється шляхом відокремлення у 3-й особі множини закінчення *-уть (-ють), -ать (-ять)*: *вед-, сі- (сі-), крича-, сто- (стої-)*.

Минулий час утворюється від основи інфінітива за допомогою суфікса *-в-* (після основ на голосні) або без нього (після основ на приголосні) у чоловічому роді та *-л—* у жіночому і середньому роді. Дієслова чоловічого роду мають нульове закінчення (*ішов-0, ріс-0*), жіночого і середнього роду — закінчення *-а, -о* (*іш-л-а, іш-л-о, рбс-л-а, рос-л-о*). У множині виступає суфікс *-л-* і спільне для всіх родів закінчення *-и* (*іш-л-и, рос-л-и*).

У сучасній українській мові майбутній час дієслів має дві форми — синтетичну й аналітичну. Синтетичну форму мають дієслова доконаного (*знайд-у, знайд-еш, знайд-е, знайд-емо, знайд-ете, знайд-уть*) та недоконаного виду (*шукатим-у, шукатим-еш, шукатим-е, шукатим-емо, шукатим-ете, шукатим-уть*).

Примітка. Історично ці форми є поєднанням інфінітива основного дієслова з особовими формами дієслова *имати* в колишньому теперішньому — нині в майбутньому часі: *читати+иму, читати+имеш, читати+иметь, читати+имемо, читати+имуть*. Ці колишні аналітичні форми перетворилися на синтетичні внаслідок втрати допоміжним дієсловом самостійного значення і злиття з інфінітивом основного дієслова.

Аналітична форма майбутнього часу утворюється поєднанням допоміжного дієслова *бути* в різних особових формах та інфінітива основного дієслова: *буду читати, будеш читати, буде читати, будемо читати, будете читати, будуть читати*.

Дієслова теперішнього і майбутнього часу змінюються за особами і числами (дієвідмінювання). За характером голосного звука в особових закінченнях дієслова теперішнього

часу поділяються на дві дієвідміни. Такий розподіл дієслів на I чи II дієвідміни здійснюється за закінченням у 3-й особі множини: до I дієвідміни належать дієслова, які мають закінчення *-уть, -ють* (*гуд-уть, ку-ють*), до II — із закінченням *-ать, -ять* (*крич-ать, лет-ять*).

У дієсловах теперішнього і майбутнього часу доконаного виду особові закінчення спільні.

Таблиця особових закінчень дієслів

Особа	Однина		Множина	
	I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
1-ша	<i>-у, -ю</i>	<i>-у, -ю</i>	<i>-емо (-ем), -ємо (-ем),</i>	<i>-имо {-им), -їмо {-їм)</i>
2-га	<i>-еш, -єш</i>	<i>-иш, -їш</i>	<i>-ете, -ете,</i>	<i>-ите, -ите</i>
3-тя	<i>-е, -є</i>	<i>-ить, -їть</i>	<i>-уть, -ють</i>	<i>-ать, -ять</i>

1. У 1-й особі однини всі дієслова незалежно від типу відмінювання мають закінчення *-у, -ю*: *несу, граю* (I дієвідміна), *бачу, солю* (II дієвідміна).

2. У 2-й і 3-й особах однини, а також у 1-й і 2-й множини типи відмінювання розрізняються тематичними голосними [e] (орф. *е*) та [i] або [i] (орф. *ї*). Дієслова I дієвідміни мають у закінченні голосний [e] (*е*), а дієслова II дієвідміни — [i] (*ї*).

3. У 3-й особі однини дієслова I дієвідміни не мають кінцевого приголосного [тп'] (*пише, бере, знає*), а у дієсловах II дієвідміни він наявний (*сидить, робить, стоїть*).

4. У 1-й особі множини кінцевий приголосний (o) може відпадати: *Зоре моя вечірняя, Зійди над горою, Поговорим тихесенько В неволі з тобою* (Шевч.); *Куди йдемо? Який лишаєм слід?* (Кост.).

5. У дієсловах обох дієвідмін при дієвідмінюванні може відбуватися чергування приголосних: *могти — можу, можеш* (г — ж); *плакати — плачу, плачеш* (к — ч); *дихати — дишу, дишеш* (х — ш); *годити — годжу* (д — дж); *крутити — кручу* (т — ч); *мазати — мажу* (з — ж); *їздити — їжджу* (зд — ждж); *любити — люблю* (б — бл); *ловити — ловлю* (в — вл); *ломити — ломлю* (м — мл); *топити — топлю* (п — пл); *графити — графлю* (ф — фл).

6. Суфікси інфінітивної основи *-ува-*, *-юва-* у формах теперішнього часу послідовно втрачають елемент *-ва-* (*купувати* — *кую*, *фотографувати* — *фотографую*).

Дієслова *бути*, *їсти*, *дати* та дієслова з основою *-вісти* (*розповісти*, *доповісти*, *відповісти*) за дієвідмінюванням відрізняються від дієслів I та II дієвідмін. Вони зберегли давню систему змінювання:

О д н и н а	М н о ж и н а
1-ша ос. <i>дам</i> , <i>їм</i> , <i>відповім</i>	<i>дамо</i> , <i>їмо</i> , <i>відповімо</i>
2-га ос. <i>даси</i> , <i>їси</i> , <i>відповіси</i>	<i>дасте</i> , <i>їсте</i> , <i>відповісте</i>
3-тя ос. <i>дасть</i> , <i>їсть</i> , <i>відповість</i>	<i>дадуть</i> , <i>їдять</i> , <i>відповідять</i> (частіше вживаються форми <i>відповідатимуть</i> та <i>будуть</i> <i>відповідати</i>)

Дієслова майбутнього часу недоконаного виду змінюються за особами так:

О д н и н а	М н о ж и н а
1-ша ос. <i>говоритиму</i>	<i>говоритимемо</i>
2-га ос. <i>говоритимеш</i>	<i>говоритимете</i>
3-тя ос. <i>говоритиме</i>	<i>говоритимуть</i>

Ці форми майбутнього часу творяться від інфінітива дієслів недоконаного виду приєднанням особових закінчень *-му*, *-меш*, *-ме*, *-мемо*, *-мете*, *-муть*.

Особливість відмінювання аналітичної форми майбутнього часу полягає в тому, що за особами змінюється лише допоміжне дієслово *бути*, а інфінітив, який виражає лексичне значення, залишається незмінним:

О д і і н а	М н о ж и н а
1-ша ос. <i>буду робити</i>	<i>будемо робити</i>
2-га ос. <i>будеш робити</i>	<i>будете робити</i>
3-тя ос. <i>буде робити</i>	<i>будуть робити</i>

Вправа 261. Визначте час дієслів; укажіть, за якими ознаками ви це зробили.

Наближення зими у всьому серце чує:
і в шелесті листків, і в вітрі, і в стежках,
що ждуть, коли блакить в сніжинках завирує,
і срібним стане сад, і забіліє шлях.

Наближення зими... Пісень пташиних звуки
замовкли в деревах оголених, смутних...
Синіє холодно земля в сльозах розлуки
із літом і теплом у мареві доріг...

Наближення зими. Берези білокорі
готуються до сну під вітру тихий свист.
І з гілки падає у золотій покорі
останній жовтий лист.

(В. Сосюра)

Вправа 262. Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми часу. Поясніть, чому не можна утворити всі часові форми від усіх дієслів.

Зразок

Інфінітив	Теперішній час	Минулий час	Майбутній час
<i>шити</i>	<i>шию, -ши...</i>	<i>шив, -ла...</i>	<i>шитиму, буду шити</i>
<i>пошити</i>	(ДОК. В.)	<i>пошив, -ла...</i>	<i>пошию, -ши...</i>

Вчити, вивчити, вивчати; орати, переорати, переорювати; сіяти, засіяти, посіяти, засівати; рости, вирости, виростати, підростати, підрости.

Вправа 263. Від поданих аналітичних форм майбутнього часу утворіть синтетичні того самого часу.

Буду будувати, будемо співати, будете вирішувати, будете організовувати, буде годувати, буду дописувати, будете обстежувати, будеш вирощувати, будемо купувати, буду досліджувати, буде виконувати, будуть літати, будете ловити.

Вправа 264. Перекладіть українською мовою, передаючи дієслово майбутнього часу аналітичними і синтетичними формами.

1. Будем выполнять наши планы. 2. Новая шоссейная дорога будет проходить в двух километрах от нашего села. 3. Мы будем работать на ее строительстве. 4. Когда будешь читать научную литературу, не забудь сделать нужные выписки. 5. Вы будете исследовать древнерусские тексты. 6. Я буду вам помогать. 7. Они будут радоваться вашему приезду.

Вправа 265. Визначте, до якої дієвідміни належить кожне дієслово; продієвідмінійте його за особами; поясніть правопис особових закінчень.

Жити, стояти, порадити, купити, їсти, розповісти, глянути, грати, молотити, доглядати.

Вправа 266. Допишіть закінчення дієслів; обгрунтуйте написання.

Ні! Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належ., сучасникам своїм. Коли ж оберта.хь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини, і посила.. їм у далеке минуле своє благословення, я робл.. ту лише «помилку», яку роб..л.. і робити.., скільки й світ стояти.., душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ odkрива.хя перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття злива..ся в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висиха.. і сліп., уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел отрочества, нічого не бачи.. вона дорогого, небуденного, нічого не грі.. її, не буд.. радості, ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зогрітий теплим промінням часу, безбарвний (О. Довженко).

Вправа 267. Продієвідмінійте дієслова українською і російською мовами; зіставте особові закінчення, поясніть правопис.

Читати, ходити, думати, возити.

Вправа 268. Напишіть твір на тему, пов'язану з діяльністю людини (на виробництві, в полі, в лабораторії, у класі, в клініці, в театрі тощо). Стежте за правильним вживанням особових форм дієслів.

Вправа 269. Опрацюйте тему «Дієслово» за шкільним підручником української мови, доберіть матеріал і сформулюйте завдання до двох вправ про способи і часи дієслів та правопис особових закінчень.

§ 44. Дієприкметник

Дієприкметник — це дієслівна форма, яка виражає ознаку предмета за дією. Наприклад: *Налите гнівом серце Прометейя багате людським даром доброти...* (Мал.); *Причайлися гори, заворожені красою ніколи не бачених степів* (Гонч.).

За будовою, граматичними ознаками і синтаксичною роллю дієприкметник наближається до прикметника. Подібно до нього він має категорії роду, числа й відмінка. За іншими ознаками дієприкметник наближається до дієслова. Йому властиві такі дієслівні категорії, як стан, вид і час. За станом дієприкметники поділяються на активні й пасивні (*долающий* і *подоланий*);

за часом — на дієприкметники теперішнього і минулого часу (*сивіючий* і *посивілий*); за видом — на дієприкметники недоконаного і доконаного виду (*писаний* і *написаний*).

Активні дієприкметники виражають ознаку діяча і виступають у формах теперішнього та минулого часу.

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи перехідних і неперехідних дієслів теперішнього часу (основа дієслова у 3-й особі множини) за допомогою суфіксів *-уч-*, *-юч-* (від дієслів I дієвідміни) і *-ач-*, *-яч-* (від дієслів II дієвідміни) та відповідних родових закінчень; *виступають* — *виступа+юч-ий* (*-а*, *-е*); *дриж-ать* — *дриж+ач-ий* (*-а*, *-е*).

Активні дієприкметники минулого часу творяться від інфінітивної основи неперехідних дієслів за допомогою суфікса *-л-(-ий, -а, -е)*: *почервоні-ти* — *почервоні+л-ий* (*-а*, *-е*), *розтану-ти* — *розта+л-ий* (*-а*, *-е*).

Примітки: 1. У сучасній українській мові активні дієприкметники теперішнього часу маловживані і збереглися лише в окремих термінах: *крокуючий екскаватор*, *літаючі тарілки*, *виконуючий обов'язки*, *лежачий хворий* та в окремих сталих виразах, у яких дієприкметник перейшов у прикметник: *летючий корабель*, *колючий дріт*; *під лежачий камінь вода не тече*. В інших випадках виступають прикметникові суфікси: *металорізальний апарат*, *розрізювальна ознака*, *пояснювальне слово*, *диференційний принцип* (а не *металоріжущий*, *розрізююча*, *пояснююче*, *диференціюючий*). У художніх творах вони іноді зустрічаються: *Очима перебігав він квітучі поля округи* (М. Вовч.); *В зелені встають квітучі веселі села* (Дорош.); *Захід ще не зовсім згас, було видно, як і там, на краю землі, по ще жевріючому небу розгулюють броньовики* (Гонч.); *Напівпрозорі жовтіючі та червоніючі кетяги солодко дрімають серед лапатога листя* (Коцюб.).

2. Активні дієприкметники минулого часу на *-ший*, *-вший* в українській мові не збереглися, лише зрідка вживається дієприкметник *перемігший*.

Дієприкметники минулого часу на *-ший*, *-вший*, поширені в сучасній російській мові, українською мовою перекладаються як підрядні речення (*Луга, тягнувшись вдоволь реки... — Луки, що (які) тягнулися вздовж річки...*).

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яка зумовлена дією іншого предмета: *побудований дім*, *засіяне поле*, *вимощена дорога*, *оголошений наказ*.

Пасивні дієприкметники творяться від основи інфінітива перехідних дієслів доконаного і недоконаного виду за допомогою суфіксів *-н(ий)*, *-ен(ий)*, *-т(ий)* і відповідних родових закінчень: *орати* — *ора+н-ий* (*-а*, *-е*), *шити* — *ши+т-ий* (*-а*, *-е*), *напої-ти* — *напо+єн-ий* (*-а*, *-е*).

Творення пасивних дієприкметників має такі особливості:

1. Якщо основа інфінітива закінчується на [u] або [i] (після голосного), то ці голосні при творенні дієприкметників замінюються голосними [e] або [e]: *розвантажити* — *розвантажений*, *озброїти* — *озброєний*.

2. Якщо основа інфінітива закінчується на [o], то дієприкметники утворюються за допомогою суфікса -«-: *писати* — *писаний*, *рубати* — *рубаний*.

3. Від інфінітивної основи на приголосний дієприкметники творяться за допомогою суфікса -ен-: *занести* — *занесений*, *розвести* — *розведений*.

4. Від односкладової основи на -и-, -а-, -у-, -ер- дієприкметники утворюються за допомогою суфікса -лі-: *мити* — *митий*, *стерти* — *стертий*, *зняти* — *знятий*, *бити* — *битий*, *взяти* — *взятий*.

5. Від інфінітивних основ із суфіксом -ну- утворюються паралельні форми з суфіксом -т- або -ен-: *замкнути* — *замкнутий* і *замкнений*, *розгорнути* — *розгорнутий* і *розгорнений*.

Паралельні форми можливі також від інфінітивних основ на -оти: *змолоти* — *змолотий* і *змелений*, *колоти* — *колотий* і *колений*.

6. При творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса -ен- відбувається чергування приголосних: *загородити* — *загороджений*, *в'їздити* — *в'їжджений*, *зберегти* — *збережений*, *спекти* — *спечений*, *скосити* — *скошений*, *крутити* — *кручений*, *мостити* — *моцений*, *купити* — *куплений*, *зробити* — *зроблений*.

7. При утворенні пасивних дієприкметників від основи інфінітива на -ува-, -юва- наголошені у, ю змінюються на о: *збудувати* — *збудований*, *завоювати* — *завойований*.

Дієприкметники відмінюються, як і прикметники твердої групи, за родами, числами й відмінками.

Примітки: 1. В українській мові деякі пасивні дієприкметники минулого часу означають тривалу дію: *записуваний*, *оновлюваний*, *уявлюваний*. Вони можуть виконувати функцію дієприкметників теперішнього часу, компенсуючи втрату старих форм на -мий. Пор.: укр. *здійснюваний* — рос. *исполняемый*.

2. Більшість російських дієприкметників на -мый в українській мові передається описово: *приводимый* — *який приводять*; *создаваемый* — *який створюють*.

Вправа 270. Знайдіть дієприкметники і визначте їх прикметникові (рід, число та відмінок) і дієслівні (стан, час, вид) ознаки.

1. Листя пожовкле, спалене вітром, з шепотом тихим тихо летить. 2. Теплом і ясністю душа моя повита... В обіймах ніжності душа моя. І срібна ніч, серпанками прикрита, Дріма і слуха солов'я. 3. Осяяні місяцем, гори блищать, Осріблені місяцем, сосни шумлять, А море і сердиться, й лає вітри, Що нишком його підслухають з гори (*3 тв. О. Олеся*). 4. Молоді каштани, висаджені понад тротуаром, сягали кронами якраз до луток (*Смол.*). 5. Теплий кожух, тільки шкода — Не на мене шитий. А розумне ваше слово Брехнею підбите (*Шевч.*). 6. Розвіялись сни мої рожеві, І молодечі мрії так змарніли, Як ранні квіти, зварені морозом. 7. Шелести осіннії, шепоти розвійні, спомини давноминутих днів, Ніби тріск тихесенький, ніби дим легесенький Догораючих в полі огнів. 8. В хаті смерк розсіяний, в серці сум розмріяний, Сум за тим, що було, — а нема (*3 те. Б. Лепного*). 9. Часами темнішало від швидко літаючих хмар, але як швидко налітали вони, так швидко й проносились (*Янов.*).

Вправа 271. Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми дієприкметників; поясніть, чому ви утворили саме такі форми.

Перемагати, доглядати, закопати, завершувати, будувати, активізувати, полемізувати, опрацювати, опрацьовувати, деталізувати, занотувати, нотувати, читати, прочитати, запозичити, загорнути, зберегти, зберігати, посолити.

Вправа 272. Визначте активні й пасивні дієприкметники; вкажіть, від яких дієслівних основ вони утворені.

Прочитаний, обмірковуючий, виміряний, розвинений (і розвинутий), зеленіючий, бажаний, узгоджуваний, почорнілий, перегрітий, заіржавілий, вилинялий, лежачий, наступаючий, споруджений, скошений.

Вправа 273. Перекладіть українською мовою. Підкресліть дієприкметники, які перекладаються описовими зворотами.

I. 1. Радуваться восходящему солнцу. 2. Любуются цветущим садом. 3. Мать смотрела на улыбающуюся девочку. 4. Пособия, изготовленные студентами. 5. Елочные игрушки, сделанные детьми. 6. Хорошо воспитанный ребенок. 7. Посеревшее вдруг небо.

II. Впереди, в голубоватой светящейся мгле, медленно вырастали из моря очертания желтых гор, освещенных низкими, но яркими лучами. Это был Крым, но я не сразу узнал его.

Он показался мне огромным островом, тонущим в утренней синеве.

Впервые я увидел из морской дали весь Крым, весь торжественный разворот его берегов от мыса Фиолента до Карадага. Впервые я понял, как прекрасна эта земля, омытая одним из самых праздничных морей земного шара. И, может быть, то чувство, которое испытали в это утро и я, и мои спутники, глядя на выступавшие из шумящих волн берега, было сродни ощущению людей, впервые открывших новые страны. Так, очевидно, представляли себе обетованную землю наши пращурьы (К. Паустовский).

§ 45. Перехід дієприкметників у прикметники

Активні й пасивні дієприкметники можуть переходити у прикметники. При цьому вони втрачають: а) дієслівні ознаки виду, стану і часу; б) здатність керувати відмінком іменника; в) здатність мати при собі слова обставинного значення.

Між дієприкметниками, що перейшли в прикметники, і звичайними дієприкметниками є певні відмінності.

1. Дієприкметники, що перейшли в прикметники, не керують відмінковими формами іменників і не можуть мати пояснювальних слів — обставин (*колючий терен, пошта куртка*).

2. Дієприкметники, що перейшли в прикметники, втрачають дієслівні суфікси (*блиск-аюч-ий, підпис-ан-ий* — дієприкметники, а *блиск-уч-ий, підпис-н-ий* — прикметники).

3. Іноді дієприкметники і прикметники розрізняються за наголосом: у дієприкметниках наголос на корені, а в прикметниках — на суфіксі (*печёна картопля і печена в печі картопля; варёна трава і варена в горщику каша*).

Дієприкметники можуть переходити в іменники. При цьому вони втрачають ознаки дієслова, але й не виражають ознаки предмета. Як і іменники, вони виконують у реченнях роль підметів чи додатків: *Дорослих попросили зачекати*.

Вправа 274. Прочитайте речення. Серед виділених слів розмежуйте дієприкметники й прикметники; обґрунтуйте відповідь.

1. На опустілому пероні стою зажурений один (Сос). 2. Розквітлий сад і місячна імла. У вогких вітах — голос солов'їний (Малан.). 3. Летючі крони голубих дерев (Кост.). 4. Стан-

дартні саджанці малини повинні мати добре **визрілі** пагони (*Журн.*). 5. **Обрізані** гілки та **викорчвані** дерева ні в якому разі не можна залишати в саду (*Журн.*). 6. Кожне слово у Назара було **зважене**, кожна думка, мабуть, заздалегідь **обдумана і виношена** (*Збан.*). 7. Важливу роль у мартенівському виробництві має **випарне** охолодження печей (*Журн.*). 8. Це було нове покоління, зовсім не схоже на те, що приходило до інститутів кілька років тому, **овіяне** вітрами війни, **загартоване** горем і боротьбою (*Загреб.*). 9. Кармелюк був **обережний** і до себе приймав тільки людей певних і **випробуваних** (*Куч.*). 10. **Похнюплені** стоїмо над **висохлим** озером (*Гонч.*). 11. Кожне слово команди, кожна **відбита** годинником секунда назавжди карбується тобі в пам'ять (*Гонч.*).

§ 46. Дієприслівник

Дієприслівник — це незмінювана форма дієслова, яка пояснює в реченні дієслово, вказуючи на додаткову дію: *Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть* (Шевч.). Дієприслівники в реченні завжди пов'язуються з тим самим іменником, що й основне дієслово, але, виражаючи додаткову дію, виконують функцію обставини (часу, умови, причини, мети, способу дії): *Почувши се, звірі аж у долоні сплеснули* (Фр.); *Пташки, відлітаючи, зупинилися над хатою, щоб на прощання погомоніти з дідом* (О. Ів.); *Вже багрянелися осики, міняючи свої зелені шати на яскраве пурпурове вбрання* (Цюпа).

У сучасній українській мові дієприслівники утворюються від дієслів доконаного і недоконаного виду. Дієприслівники недоконаного виду утворюються від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи-*, *-ючи-* (для дієслів I дієвідміни) і *-ачи-*, *-ячи-* (для дієслів II дієвідміни): *вед(уть) + учи* — *ведучи*; *співа(ють) + ючи* — *співаючи*; *дриж(ать) + ачи* — *дрижачи*; *нос(ять) + ячи* — *носячи*.

Дієприслівники доконаного виду утворюються від основи інфінітива за допомогою суфікса *-ши-* (якщо основа інфінітива закінчується на приголосний) і *-вши-* (якщо основа інфінітива закінчується на голосний): *привез(ти) + ши* — *привізши*; *спита(ти) + вши* — *спитавши*.

Дієприслівники доконаного й недоконаного виду можуть утворюватися від дієслів з афіксом *-ся (-сь)*: *задумую(ть)сь*, *довіда(в)ши(сь)*, *відмовля(ю)сь*, *привіта(в)ши(сь)*, *засмія(в)ши(сь)*.

Вправа 275. Знайдіть у реченнях дієприслівники, з'ясуйте їх значення; визначте дієслівні основи, від яких вони утворені.

1. Притулившись до верби з підмитим корінням, вона довго не відходила від татарського броду. 2. Вони вибираються на берег, до них першим кидається заплаканий Микола, а вже від присілка, надломлюючись, біжить Оксана, біжить, зупиняється і, не витираючи сліз, знову біжить. 3. Ось дві машини доїхали до перехрестя і теж стишили хід, повертаючи в ліс. 4. Як він любив цю переджнив'яну і жнив'яну пору, коли після всіх тривог тиха містерія нив ставала радістю душі, коли, дивлячись на схилений колос, ясніли людські думи і щось добре шепотіли вуста. 5. І вся земля, росяніючи, тепер здається коліскою, колискою життя, надій. 6. Минувши огорожу саду, вони зупинились перед своєрідним пейзажем: попереду земля в могутньому подиху викруглилась горбами, що біля обрію підбиралися під синій круг лісів (3 *тв. М. Стельмаха*).

Вправа 276. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники; обґрунтуйте, чому саме такі форми можна утворити.

Відповідати, постояти, відстоювати, прочитати, прочитувати, писати, дописати, дописувати, робити, переробити, доробляти, заробити, заробляти, відвідати, відвідувати, приїхати, їхати, намалювати, малювати.

Вправа 277. Перекладіть українською мовою; зверніть увагу на особливості творення дієприслівників в українській і російській мовах.

1. Войдя в комнату, я увидел своего друга. 2. Прочитав книгу, мы обсудили ее. 3. Сидя на берегу реки, мы ошущали приятную прохладу. 4. Слушая музыку, она вспомнила давно забытые стихи. 5. Поработав два года на производстве, я поступил в университет.

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 278. Дайте відповіді на запитання:

1. Що таке дієслово?
2. Які є дієслівні форми?
3. Що таке інфінітив?
4. Які форми дієслова утворюються від основи інфінітива?
5. Які є способи дієслів?
6. Які форми має наказовий спосіб дієслова?

7. Як утворюється умовний спосіб дієслова?
8. Які є часи дієслова?
9. Які є форми майбутнього часу дієслів?
10. Що таке дієвідмінювання?
11. У чому полягають особливості особових закінчень дієслів?
12. Як змінюються дієслова минулого часу?
13. Що таке дієприкметник?
14. Як творяться активні дієприкметники?
15. Як творяться пасивні дієприкметники?
16. Що таке дієприслівник?
17. Як творяться дієприслівники недоконаного і доконаного виду?
18. Яку синтаксичну функцію виконує дієприслівник?

Вправа 279. Зробіть повний морфологічний розбір дієслів за такою схемою.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма.
3. Що означає (дію чи стан).
4. Спосіб.
5. Час.
6. Дієвідміна.
7. Особа.
8. Число.
9. Можливість утворення дієприкметника.
10. Можливість утворення дієприслівника.

Зразок розбору

Мріє, наче сніг здалека, Ночі літньої блакить (Павл.).

Усний

1. *Мріє*.
2. *Мріяти* (суфікс *-ти*).
3. Стан.
4. Дійсний (дія реальна).
5. Теперішній (дія збігається з моментом мовлення).
6. Перша (3-тя особа множини — закінчення *-ють*).
7. 3-тя (закінчення *-є*).
8. Однина (закінчення *-є*).
9. *Мріючий* (активний теперішнього часу).
10. *Мріючи* (недоконаного виду).

Письмовий

1. *Мріє*.
2. *Мріяти*.
3. Стан.
4. Дійсн.
5. Тепер, час
6. І.
7. 3-тя.
8. Одн.
9. *Мріючий*.
10. *Мріючи*.

1. Я дороги пройшла, я торкнулась народних сердець... Я збагнула таке, що життя лиш спроможне розкрити. Скільки мов і народів... Я в руки беру олівець, Серце, дай мені силу Все, що бачила я, відтворити (*Забаш.*). 2. Чом я не маю огнистого слова, Палкого, чому? Може б та щира, гарячая мова Зломила зиму. І розлягалась би завжди по гаю Ясна-голосна пісня, Й розквітла у рідному краю Новая весна (*Л. Укр.*).

Вправа 280. Напишіть твір, використовуючи всі дієслівні форми, на одну з поданих тем (за вибором: «Ранок мого села (міста, вулиці)»; «Екскурсія по місту»; «Мое подвір'я»; «Вулиця, на якій я живу»; «Місто (село), в якому я живу»),

§ 47. Прислівник

Прислівником називається самостійна невідмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії чи стану або ступінь чи міру вияву іншої ознаки.

У реченні прислівники найчастіше виконують функції обставин. Наприклад: *Наш край віддавна вільним був, таким повк він буде* (Л. Укр.); *Вона зустріла його зворушливо, по-материнському ніжно* (Гж.); *А вгорі вже блідли зорі; западала пізня ніч* (Смол.).

За значенням прислівники поділяються на дві групи: означальні й обставинні. Означальні прислівники характеризують якісні ознаки дії або стану (*швидко йти, добре працювати, спокійно слухати*), утворюються від якісних прикметників і, подібно до них, мають ступені порівняння. Прислівники вищого ступеня утворюються за допомогою суфіксів *-ше-, -ше-, -ще-, -жче-*: *тепло — тепліше, пізно — пізніше, глибоко — глибше, легко — легше, високо — вище, низько — нижче*. Деякі прислівники утворюють вищий ступінь від інших основ: *добре — краще, погано — гірше*.

Найвищий ступінь порівняння утворюється від форми вищого ступеня за допомогою префікса *най-*: *найбільше, найдорожче, найгуманніше*.

Вищий і найвищий ступені порівняння можуть мати паралельні аналітичні форми: *романтичніше і більш романтично; охайніше і більш охайно; найточніше і найбільш точно; найоптимальніше і найбільш оптимально*.

Значення вищого ступеня може підсилюватися чи уточнюватися вживанням прислівників *трохи, значно, багато (трохи*

більше, багато ближче, значно міцніше), частки *ще* (*ще краще, ще більше*), а найвишого ступеня — часток-префіксів *що-* або *як-* (*щонайкраще, якнайбільше*).

До означальних належать також прислівники, що означають кількість та міру (*трохи, незрівнянно, неказанно, дуже, занадто*), і прислівники способу дії (*по-весняному, по-нашому, навпочіпки, навзнак*).

До обставинних належать прислівники: а) часу (*сьогодні, вчора, ввечері, напередодні*); б) місця (*тут, там, вгорі, знизу*); в) причини (*зоналу, спросоння, спересердя*); г) мети (*навмисне, наперекір*).

Обставинні прислівники різноманітні за своїм походженням і будовою, оскільки вони утворюються від різних частин мови:

а) прикметників (*тихо, чисто, гарно, байдуже, навмисне, рішуче, віддавна, знову, дочиста, помалу, потиху, праворуч, вручну, нашвидку, достатньо, заново, по-новому, по-латині*);

б) іменників (*раптом, нишком, ненароком, верхи, пішки, рачки, згори, збоку, знизу, щодня, вдосвіта, вголос, опівдні, навколішки*);

в) числівників (*вдвоє, втрос, надвоє, натрос, заодно, вперше, вдруге, по-перше, по-друге, вдвох, уп'ятьох, вдвічі, втричі*);

г) займенників (*тоді, іноді, сюди, по-моєму, по-твоєму*);

д) дієслів (*жартома, крадькома, досхочу, сторч, лежачи, крадучись*).

Багато прислівників утворилося способом складання основ повнозначних слів (*силоміць, праворуч, самохіть, самотужки; далеко-далеко, ледве-ледве; часто-густо, більш-менш*). Набувають значення прислівника і прислівникові сполучення (*рік у рік, з дня на день, сам на сам, час від часу, пліч-о-пліч*).

§ 48. Правопис прислівників

1. У прислівниках прикметникового походження в кінці пишеться переважно *-о* (*близько, ясно, синьо*), а після шиплячих—*є* (*боляче, рішуче, гаряче, швидше, вище*).

2. Прислівники, утворені від прикметників, що пишуться з двома *«*, зберігають подвоєння (*незвинно, страшенно, незрівнянно*), з двома *и* пишуться також прислівники зрання, навання, *попідтинню, попідвіконню, спросоння*.

3. Після *г, к, х* у кінці прислівників пишеться *и* (*навкруги, звідки, трохи*).

Прислівники і прислівникові сполучення пишуться разом, через дефіс і окремо.

Разом пишуться прислівники, утворені поєднанням прийменників з повнозначними частинами мови та складанням основ (*безвісти, вкрай, надвечір, вручну, злегка, нарізно, вдвоє, втрое, вчетверо, вдруге, втретє, вдвічі, втричі, удвох, утрьох, внічю, заодно, вдосвіта, завдовжки, знадвору, босоніж, ліворуч, повсякчас*) і складні прислівники, утворені за допомогою часток *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-* (*абиде, абикуди, анічирк, дедалі, деколи, щороку, якраз, щонайбільше, якнайкраще*).

Через дефіс пишуться прислівники, до складу яких входять частки *будь-, небудь-, казна-, -но, -то, -от, -таки* (*будьде, коли-небудь, казна-де, тільки-но, якомсь-то, як-от, все-таки*), а також прислівники, утворені від прикметника або займенника на *-ому, -и, -е (-є)* і прийменника *по* (*по-ударному, по-нашому, по-учнівськи, по-перше, по-третє*).

Окремо пишуться прислівникові сполучення *до запитання, до вподоби, день у день, раз у раз* (але *пліч-о-пліч, в основному, в цілому*).

Вправа 281. Знайдіть прислівники, визначте розряд та спосіб творення їх.

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В містах земля одягнена в камінь і залізо — і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я пив її, свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінивсь у склянці, і, прикладаючи його до уст, я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, вика, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки (*М. Коцюбинський*).

Вправа 282. Утворіть усі можливі форми ступенів порівняння прислівників.

Холодно, тепло, гаряче, твердо, м'яко, щедро, добре, весело, ясно, бадьоро, боляче, охайно, привабливо.

Вправа 283. Поясніть творення і правопис прислівників.

Віднині, на завтра, повсюди, позавчора, позаторік, завидна, вручну, допізна, нарізно, нашвидку, зліва, потихеньку, вчтве-

ро, вп'ятох, вдруге, водно, заодно, поодинці, абикуди, аніскільки, безперестанку, взимку, впереміш, вшир, завчасу, голіруч, дорана, заздалегідь, звідусюди, зненацька, мимохідь, мимохить, угорі, навколішках, напередими, післязавтра, попереду, подекуди, повсякчас, нівроку, попідвіконню, принагідно, щоразу, якнайдовше, по-білоруськи, по-зимовому, ледве-ледве, рановранці, всього-на-всього, коли-не-коли, не сьогодні-завтра.

Вправа 284. Розкриваючи дужки, переписіть прислівники і прислівникові сполучення. Для перевірки користуйтеся словниками.

(По) українському, віч (на) віч, десь (не) десь, (по) перше, (по) домашньому, (видимо) невидимо, (давним) давно, куди (небудь), де (небудь), так (то), (казна) де, (без) жалю, (без) кінця (краю), (без) сліду, (з) боку (на) бік, (на) вибір, (на) сором, (не) (з) руки, (ні) (на) гріш, (на) ходу, (по) черзі, (у) сто (крат), (по) двоє, (по) суті, (за) ради, (зі) споду, (зо) зла, (нав) випередки, (горі) лиць, (до) чиста, (в) решті (решт), (з) нічев'я, (з) віку, (на) вмання, (до) тла, (за) (в) часу, в (шертъ), (до) волі, (де) далі, (за) надто, (зде) більшого, (в) розліт, (за) тепла, (за) разом, (в) шестеро, (в) третє.

Вправа 285. Словниковий пояснювальний диктант.

Навмисне, навпереміш, запанібрата, всемеро, відразу, впо-ру, завглибшки, впорожні, догори, деінде, деколи, воднораз, звідсіля, на добридень, на жаль, набік, навішо, у поміч, на віку, з-за кордону, позаторік, назовсім, навкїс, на відшибі, на відмінно, зненацька, дочасно, на вибір, до вподоби, по силі, навиворіт, під боком, віднині, водносталь, зблизька, досхочу, досита, давним-давно, десь-не-десь, по-п'яте, по-всякому, змалку, вперше, вплав, відразу, вкупі, влад, аніде, анітрохи, босоніж, мимоїздом, навздогін, жалюгідно.

Вправа 286. Наведіть 10 прикладів речень з омонімами на зразок *в горі — вгорі, по-новому — по новому*; поясніть правопис.

Вправа 287. Переписіть речення, розкрийте дужки і поясніть правопис.

1. Він хотів не тільки врятувати озимину від випрівання, а й дбав, щоб (в) осени (як) (най) більше всотала води земля, щоб напилась вона (до) схочу (*Скляр*). 2. Ще (за) годину, і ще (за) хвилину будуть далеко (далеко) вони (*Л. Укр*). 3. Ти снилася мені. (У) двох (на) кручі Стояли ми й дивилися (з) висока, Як гризли берег буруни кипучі... (*Карм*). 4. Стояла

(над) звичайно приємна й тиха весна, рожева пелюстка (з) яблуні падала майже (прямо) висно (*Янов.*). 5. (3) неба спли-вала хмара, і десь глибоко (в) низу відсвічувався зірками Дніпро (*Баи.*). 6. Та ось ріка трохи завернула (в) бік, і течія (по) мітно стала посилюватися (*Баи.*). 7. (В) горі (над) нами зашумів вітерець, і досвітня темна пелена паморозі повисла (над) голо-вами сина і матері (*Стельм.*). 8. (У)ночі, тільки (но) викотив-ся (з-за) лісу місяць, ярмаркові (с)правді виїхали (з) села (*Скляр.*). 9. (3) вечора, лише сонце сховається (за) лісом, (на) проти червонобарвистого неба (не) порушно стоять чорні, (ледь) засніжені дерева (*Трубл.*).

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 288. Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке прислівник?
2. Які є групи прислівників за значенням?
3. Як утворюються прислівники?
4. Що таке прислівникові сполучення?
5. Як пишуться прислівники?

Вправа 289. Зробіть повний морфологічний розбір прислівників.

Схема

1. Прислівник.
2. Розряд за значенням.
3. Особливості творення.
4. Особливості правопису.

Зразок розбору

Урочисто вишикувалась проспектами зелена вартка каштанів — почесна вартка весни (Гонч.).

Усний

1. *Урочисто.*
2. Означальний.
3. Від прикметника *урочистий*.
4. Суфікс **-о**, бо основа закінчується не на шиплячий.

Письмовий

1. *Урочисто.*
2. Означ.
3. Від прикм. *урочистий*.
4. Суф. **-о**.

1. Сьогодні він був якийсь особливо зосереджений, підтягнутий, темно-карі його очі дивилися суворо, але ця суворість не відштовхувала (*Бойч.*). 2. Берег швидко втік од нас, і я вже бачив перед собою високу кручу, на якій самотньо стояв

жовтолистий каштан (*Збан.*). 3. Врожайне літо завжди наливає хлібороба добрим спокоєм і певністю... (*Стельм.*). 4. Плавні, байраки, величезні стародавні скелі, грізні пороги вперше і назавжди поринали під воду (*Баш.*).

Вправа 290. Опрацюйте тему «Прислівник» за шкільним підручником; доберіть матеріал і сформулюйте завдання до двох вправ для учнів.

Вправа 291. Випишіть з «Орфографічного словника української мови» 20—25 прислівників і прислівникових сполучень, у написанні яких ви відчуваєте утруднення.

Вправа 292. Запишіть текст під диктовку.

Марко любив вертатися з доріг.

Жнив'яні дороги були бездонні. Глибокі-глибокі, пірнеш у них і хтозна-коли аж виринеш. Він ішов бездонною дорогою, і перед ним, і з боків поступово виростав вечір: розплавлені прижухлі тони темнішали, підмальовуючись то рожевим, то тремтячо-зеленим, і вже одна барва горіла над іншою, розписуючи баню над полем обвугленими кольорами, і дихання комбайна долинали ніби з води. Посвисти із залізниці в'яли, кволо погойдувались, як курява, і жовті дзвоники здригалися, коли на них сідали метелики. По пагорбках розсипалися полукіпки, теплі ожереди були схожі на чіткі хмари, що опустилися з небес і які, коли тільки споночіє, спливуть догори. Багрянні смуги при обрії тугішали, звужуючись, і були схожі на лаз у той задушливий день, який щойно кипів над землею і оце неквапно утік. Між бур'янами дзвеніли обпаленими, скров'янілими пелюстками маки, і чорний смуток, просіяний між ними, вивіювався увсібіч тихо й замислено. Вервечки березки спиналися на стебла лободи, купчилися поверх трави, і білі квітки дзвеніли довірливо й мило. Смеркало, і звужувалося поле, все тугіше підперізуючись цупким перевеслом обрію, і дорога білою стрілою гнулася від небокраю до небокраю. Обриси горбів спершу гострішали, підмальовуючись з одного боку тінями, а потім розпливалися, ховаючись один за одним, тонучи, і вже все поле вирівнювалося, стаючи однотонним. І тоді народжувалася зоря в згущеній блакиті, простирала остюки, ледве вловимо ворушилася, як жива, — і, раптом повернувши голову вбік, ти помічав, що вже ген холодно біліє серпик місяця — цнотливий серпик, хрумкий, болісно задумливий (*Є. Гуцало*).

§ 49 . Прийменник

Прийменник разом із часткою і сполучником належить до службових частин мови. Службові слова виражають синтаксичні відношення між повнозначними словами або надають словам, словосполученням і реченням смислових чи експресивних відтінків. Службові слова не мають номінативної функції і не виступають самостійними членами речення.

Прийменником називається службова частина мови, що включає слова, які разом з формами непрямих відмінків виражають відношення між предметами, відношення дії, стану чи ознаки до предмета. Разом з відмінковими формами іменників, числівників, займенників прийменники характеризують певне коло смислових відношень: просторових (*росте в полі, йде до хати, книжка на столі, студенти коло університету*); часових (*завдання на тиждень, за п'ятнадцять хвилин дванадцять година; о сьомій годині вечора*); причинних (*не прийшов через дощ*); мети (*піти по воду; приїхати на навчання*); порівняльних (*більший за нього; старанніший за мене*); способу дії (*сказати по правді; зробити з охотою*); відношення до матеріалу (*квіти з паперу; плаття з шерсті*); об'єктних (*взятися за роботу, питати про школу*) та ін.

Різні прийменники можуть виражати близькі за значенням синтаксичні відношення, тобто утворювати синонімічні конструкції.

Синонімічні прийменникові конструкції, що виражають просторові відношення, — це конструкції з прийменниками *на, в, по, біля, коло, близько (поблизу), при, над, перед, проти (напроти), обіч, побіч, поруч, обабіч*. Вони означають просторову близькість між предметами або відношення дії до предметів: / *на своїм веселім полі удвох собі пшеницю жнуть* (Шевч.); *Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* (Коцюб.); / *якось незвично серед цього безгоміння та непорушності раптом побачити силует газика, що жваво рухається по обрїю...* (Гонч.); *...Далеко отам, аж на обрїй, білі вітрила одне за одним пропливали* (Гонч.); *Катерина стоїть біля Дніпра* (Довж.); *Парк розташований коло Дніпра; Козаче село Глибоке при самому Дніпрі* (Вовч.); *А тут ось маєте: пором і верболози над Дніпром, обоєяз-*

нові при поромах (Рил.); Жила собі удова коло Києва, на Подолі, та не мала щастя-долі (Вовч.); Під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає (Шевч.).

Синонімічними можуть бути прийменникові конструкції, що виражають часові відношення. З часовим значенням вживаються конструкції з прийменниками *в (у), на, під, перед, о (об), за, після, по, коло, біля, близько*, які означають тривалість дії, стану: *Це було близько третьої години; під весну і перед весною; по від'їзді і після від'їзду.*

Синонімічними бувають прийменникові конструкції, які виражають відношення причини. Найпоширеніші конструкції з прийменниками *від (од), з, через*: *Повітря тремтить від спеки (Коцюб.); / я дивлюся на ці гори, І весь од радості горю (Бич.); Через рідну неньку нежонатий ходжу (Н. тв.); Я по воду іду. Як голубка гуду, За дрібними сльозоньками Доріженьки не знайду (Н. тв.).*

Прийменникові конструкції, що виражають відношення мети, також можуть бути синонімічними. Зі значенням мети вживаються конструкції з прийменниками *для, на, по, за, заради, до, в, про*: *Раз у бабусі Шелестихи Я на тім тижні гостював І любим діткам для потіхи химерну вигадку дістав (Гліб.); Дамо вам війська у підмогу, І провіанту на дорогу, І грошеняток з якийсь міх (Котл.); Щасливому по гриби ходити, а нещасному по лісу бродити (Н. тв.).*

Вправа 293. Знайдіть прийменники; вкажіть, з якою частиною мови вони вживаються і які смислові відношення виражають.

1. Крізь темну ніч шумів весняний дощ, і в унісон із ним шуміли сосни, Розгойдуючи бронзою своєю Садки і хмари; і густа трава, напоєна досхочу, до нестями Веснянками бриніла молодими... 2. Біліє там будиночок між трав, Шумний, привітний, не якась обитель, В ній друг мій любий здавна проживав, Мудрець — у слові, у піснях — учитель. 3. Не забувай за отчий свій поріг, Але й кермуй політ за обрії незнані — І мислі, і часу закони неблаганні Неси в будучину, на плетиво доріг. 4. В саду шумнім, на вишні молодій Звиса ягіддя, кругле й соковите, Над ним хмарки ведуть свої човни, Розписані блакиттю, Ніч ночує на чорних подушках, і сивий птах Як п'яний ходить з солодошів ягід. 5. Та де б не ходив я в далекій дорозі, В чужім чи у ріднім краю, Я згадую вогник у тихій тривозі І рідну хатину свою.

6. Радію я, коли знаходжу слово Із пахощами й кольором, воно Із глибини весняної давно Тебе шукало, дихало й раптово Із серцем стрілось (*З тв. А. Малишка*).

Вправа 294. Замість крапок вставте пропущені прийменники; вкажіть, з яким відмінком вони вживаються і які смислові відношення виражають.

Соняшники — мов кулі жовтого вогню, той вогонь .. пелюстками, він висить .. стеблах .. городиною, їхнім полум'ям просякнуто зараз повітря, настрої серпневого дня, вони повертають людські голови .. себе й примушують думати .. них. Соняшники горять .. подвір'ях, .. огорожами, вони повиходили .. самої дороги, тут ростуть .. вільному місці, й, дивлячись .. них, хочеш усміхнутись, ловиш себе .. тому, що зласкавів і здобрів безпричинно. Соняшники піднялися .. землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять.

Ти любиш тут кожен соняшник, кожную їхню усмішку, тобі воно дороге, рідне, тобі воно наймиліше, — звідки й коли прийшла .. тебе ця любов і залишилась .. тобі вогнеликим соняшником? (*Є. Гуцало*).

Вправа 295. У поданих реченнях зробіть синонімічну заміну прийменників. Чи завжди зберігається тотожність змісту речення?

1. Садок вишневий **коло** хати (*Шевч.*) (біля, при, під, перед, побіля). 2. По діброві вітер віє, Гуляє по полю, **Край** дороги гне тополю до самого долу (*Шевч.*) (коло, біля, при, над, близько, побіля, кінець). 3. Козаче село Глибоке **при** самому Дніпрі (*М. Вовч.*) (коло, біля, поблизу, над, край, близько, попід). 4.1 блідий місяць **на** ту пору **Із** хмари де-де виглядав (*Шевч.*) (у, через, між). 5. Після кількатижневих дощів, туманів та мряк вперше стало **на** годині (*Гонч.*) (за, по, через). 6. Свіже, промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались **із** жару і спраги, очі були червоні **від** диму і тусклі, мов скляні, **від** утоми і душевної муки (*Фр.*) (од, через, з). 7. Якби знала — не ходила б пізно **за** водою (*Шевч.*) (по, задля).

Вправа 296. Перекладіть словосполучення українською мовою. Відзначте, які з них ви досі вживали неправильно. Запам'ятайте їх правильне вживання. За потреби користуйтеся тритомним «Русско-украинским словарем».

І. Налить по кромку, стучать по стене, резьба по дереву, работать по договору, вышивать по канве, ходить по дороге,

разводить по квартирам, плывут по небу, по обе стороны, собирать по зернышку, кампания по выборам, работы по реконструкции площади, по всем направлениям, по истечении времени, по праву старшего, работа по специальности, обращаются по личному вопросу, по своей воле, по обе стороны улицы, по пути разоружения, по выходным дням, по целым дням, по великим праздниками, послать по почте, передать по телефону, измерить по длине, по сообщениям газет, пособие по физике.

И. Поставить в пример, согласно приказу, приехал на прошлой неделе, пришел с вашего согласия, приспособиться к обстоятельствам, вовлечь в работу, составит по всем правилам, выезд по назначению, работа по совместительству, из-за некачественного материала, за ненадобностью, дом в пять этажей, разговаривать на родном языке, плакать от радости, иметь в виду, из-за недостатка времени, принять к сведению, путь к цели.

Вправа 297. Наведіть приклади речень, у яких би прийменники: а) *біля, близько, коло, перед, під* виражали просторові і часові відношення; б) *від, через, з* — причинні й просторові; в) *для, на, по, за* — просторові і відношення мети.

Вправа 298. Наведіть приклади речень, у яких би прийменники *з — в (у), перед — після, під — над, до — після* разом з іменниками (числівниками, займенниками) виражали антонімічні відношення.

Вправа 299. Продовжіть ряд варіантів прийменників: *о — об...*

Вправа 300. Назвіть відмінки, які завжди вживаються без прийменників, і ті, які вживаються тільки з прийменниками. З яким відмінком вживаються прийменники *завдяки, всупереч, наперекір, назустріч, услід, на (у) противагу, навздогін, навперейми, напереріз*?

§ 50. Походження і морфологічний склад прийменників

За походженням прийменники поділяються на дві групи: первинні і вторинні. До первинних належать прийменники *в, на, від, од, до, у, при, під, з, о, за, над, через*, до вторинних — ті, що походять переважно від повнозначних слів: *близько, навколо, вздовж, поблизу, супроти, позаду, серед, протягом, внаслідок, край, шляхом, перед* та ін.

За морфологічною будовою прийменники поділяються на прості, складні і складені. До простих належать прийменники *без, від, по, в (у), до, для, за, на, над, о, під, при, через*. Більшість із них — односкладові слова, а двоскладовість пояс-

нюється або повноголоссям (*через*), або появою звука *і* (*наді мною*).

Складні прийменники утворюються поєднанням двох або кількох простих: *з-за, з-під, з-понад, з-над, з-понад, з-поміж, поміж, з-між, проміж, з-проміж, посеред, задля, заради, поза, з-поза*.

До складених належать прийменники переважно іменникового та прислівникового походження.

Відіменні складені прийменники найчастіше становлять сполучення іменника з абстрактним значенням у непрямому відмінку і первинного прийменника: *з метою, за винятком, в силу, в справі, в галузі, в плані, в порядку, в інтересах, на випадок, за допомогою, під час, у вигляді, на чолі, по лінії, за рахунок, на предмет, в міру, з приводу, у порівнянні, в ім'я, в разі, в час, в особі, з боку, у зв'язку, не в приклад* та ін.

Деякі відіменні складені прийменники являють собою ускладнені прийменникові звороти, до яких переважно входять три компоненти: первинний прийменник + іменник з абстрактним значенням + первинний прийменник: *у відношенні до, у зв'язку з, у відповідь на, на відміну від, в напрямі до, у порівнянні з, з огляду на, у розріз з* тощо.

Примітка. Іноді прийменники іменникового походження можуть бути простими: *коштом, шляхом, протягом, засобом, край, ціною*.

Прислівникові складені прийменники — це сполучення прислівника і первинного прийменника: *нарівні з, поруч з, згідно з, незалежно від, водночас із*.

Вправа 301. Знайдіть у тексті первинні прийменники; проаналізуйте їх за морфологічним складом.

Славно було жити й блукати по землі тієї синьої весни...

Що я робив тоді? Пам'ятаю, що ходив і ходив. А поле ходило навкруг мене. Опам'ятався у якомусь ліску, над струмком. Вода зрідка спалахувала темним глибоким зблиском, наче й не мілке дно було під нею. Я звів очі й побачив, як з поля в ліс іде дівчина. Аж розгубився — так несподівано вона появилась, ніби з нічого.

Куди вона йшла? Чи, може, верталась? Від кого, а чи до кого? І що берегла в собі? Радість любові? Мабуть. Ось вона вже поруч зі мною, ось повинна вже побачити мене, але не побачила.

Вона іскрилася спокійним сяянням, бо навколо мене все засвітилось, проступило чітко, і віття берези вже не було байдужно-спокійним, а полегшеним, усміхненим.

Ось вона пройшла, і стало гірко, що не помітила, але кругом ще світилось, і сум той був прозорий і солодкий.

Яке світло вона понесла з собою, які відблиски впали на моє обличчя, на мої руки, які іскри попали в серце? (За Є. Гуцалом).

Вправа 302. Наведіть приклади: а) прийменників, які мають однаковий звуковий склад з префіксами; б) префіксів, які не мають омонімів серед прийменників; в) прийменників, які не мають омонімів серед префіксів.

Зразок: а) в: *вгорі, в полі*; б) *найкращий*; в) *повз будинок*.

Вправа 303. Поясніть, як утворилися такі прийменники:

побіля (дому), округ (саду), поруч з (нами), навздогін (листу), назустріч (святу), всередині (залу), поверх (запланованого), обабіч (дороги), всупереч (правилу), поза (школою), супроти (вітру), неподалік від (села), кінець (столу), коло (ставу).

Зразок: *зсередини* — прийм. з + род. відм. ім. *середина*.

Вправа 304. Із прийменниково-іменникових конструкцій утворіть нові слова; поясніть правопис.

За лісом, при Дніпрі, під небесами, при школі, за містом, між дорогами, між горами, при березі, поза чергою, на столі, без коштів, на грудях, під гору, над хмари, з братами, без контролю.

Вправа 305. Наведіть приклади назв населених пунктів, утворених на основі прийменниково-іменникових сполучень.

Вправа 306. Наведіть приклади прізвищ, утворених від прийменниково-іменникових сполучень.

Вправа 307. Доберіть із творів художньої літератури або складіть речення, в яких слова *близько, вздовж, всупереч, всередині, недалеко, попереду, посередині* вживалися б як прийменники і як прислівники. Поясніть відмінність між ними. (Виконуючи вправу, користуйтеся одинадцятитомним «Словником української мови»).

Зразок: *Цибулини лілій бубнявіли від весняної життєдайної сили, й стебла витикалися з землі назустріч сонцю (Довж.); Колони машин сама спускалась в угорські рівнини. Назустріч котились широкі, як море, степи (Гонч.).*

Вправа 308. Опрацюйте параграф «Особливості вживання прийменників» за шкільним підручником. Доберіть матеріал для вправи про особливості вживання прийменників і сформулюйте завдання до неї.

§ 51. Правопис прийменників

1. Прийменники вживаються лише з іменними частинами мови (іменниками, займенниками, числівниками, прикметниками, які перейшли в іменники) в непрямих відмінках і пишуться з ними завжди окремо. Іноді непохідні прийменники у звуковому складі збігаються з префіксами, але префікси пишуться разом: *придорожній, приїхати, засідання, додому, безмежний, міжгір'я*.

2. Складні прийменники пишуться разом: *понад* (садом), *поперед* (себе), *навколо* (будинку), *понад* (хмарами), *напроти* (вітру).

3. Складні прийменники, які починаються на *з, із*, пишуться через дефіс: *з-за, із-за, з-над, з-під, з-понад, з-понад, з-проміж, з-посеред, з-поза* тощо.

4. Іноді для милозвучності мовлення до прийменника, що закінчується на приголосний, приєднується *і* або *о*: *зі сходу, переді мною, наді (надо) мною* тощо.

5. У складених прийменниках кожний компонент пишеться окремо: *близько від, відповідно до, залежно від, на відміну від, стосовно до, у напрямку до, у розріз з, з огляду на, у відповідь на, слідом за, згідно з* тощо.

Вправа 309. Поясніть правопис прийменників.

1. Блаженний муж, що серед гвалту й гуку стоїть, як дуб, посеред бур і грому, На згоду з підлістю не простягає руку, Волинь зламатися, ніж поклониться злому (*Фр.*). 2. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село (*Н.-Лев.*). 3. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь (*Н.-Лев.*). 4. Часом десь із-за лісу або з-під хмари вилітало кілька літаків (*Стельм.*). 5. Угорки, пропустивши Черниша, про щось жваво заговорили поміж себе (*Гонч.*). 6. Спочатку морок поліз з-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом (*Коцюб.*). 7. Незважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень (*Н.-Лев.*). 8. Сіло сонце, з-за діброви небо червоніє (*Шевч.*).

Вправа 310. Поділені рискою слова запишіть разом, окремо чи через дефіс; поясніть правопис.

1. Шовковим руном з/довж небозводу Пливають, снуються сріблясті хмари, А по/між ними, омлілий з/ходу, Блукає місяць

і сіє чари (*Карм.*). 2. І тут сніжинки, як пушинки, на/в/круг пускаються в/танець (*Заб.*). 3. Пішов він далеко від тої громади, Але не до білого двору, Пішов до/дїброви шукати по/ради (*Л. Укр.*). 4. Зненацька проміння ясне Од/сну про/будило мене (*Л. Укр.*). 5. По/межи нами море сине Шумить без/донне, По/нім, як лодка, думка лине /І/в хвилях тоне... (*Лепк.*). 6. По/тім він Тонку очеретину при/ладнавши, Під/неї древній під/ставлає глек, Щоб і/з/берези в/глек його с/тікала Вода живлюща (*Рил.*). 7. Вороненький коню, не грай пі/ді/мною (*Н. те.*). 8. Легка, біла, про/зора по/стать, що з/обличчя на/гадує Мавку, з'/являється з/за берези (*Л. Укр.*). 9. Він глянув на/ставок і не/пі/знав його. Ні, то не ставок, то друге небо з/місяцем, і/з зорями (*Коцюб.*). 10. Хай спогади линуть за/вітром, немов голубі пелюстки!.. (*Рил.*). 11. Вітер віє в/між/гір'ях, на/поєний дроком і полинами (*Коцюб.*). 12. Умийся, серденько! Бо мати Он дивиться, й не пізнає Межи/дїтьми дитя своє. 13. Нева Тихесенько кудись несла Тоненьку кригу по/під/мостом. 14. І верби, і тополі, і вітряки на/полі, І долом геть собі село По/над/водою про/стяглось (*3 тв. Т. Шевченка*).

Вправа 311*. Лінгвістичні загадки: 1) З якої назви кінської збруї можна утворити два прийменники? 2) Яке відношення має прийменник до нотного стану? 3) Чи можуть прийменники займати повноправне місце в сім'ї споріднених повнозначних слів?

Вправа 312. Напишіть звіт про виконану навчальну роботу за час навчання в університеті.

Примітка. Зразок звіту див. у книзі С. В. Шевчук «Українське ділове мовлення» (К., 2004).

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 313. Зробіть повний морфологічний аналіз прийменників.

Схема

1. Прийменник.
2. З якою частиною мови вживається?
3. Яку відмінкову форму і яке значення відмінка уточнює?
4. Первинний чи вторинний? (Якщо вторинний, від якої частини мови утворений?)
5. Який за морфологічним складом?
6. Правопис.

Зразок аналізу

На білу гречку впали роси... (Рил.).

Усний

1. *На (гречку)*.
2. З іменником.
3. Знахідного відмінка, у сполученні з іменником виражає місце, на яке спрямовано дію.
4. Первинний.
5. Простий.
6. Пишеться за фонетичним принципом.

Письмовий

1. *На (гречку)*.
2. З іменником.
3. Зн. відм.; місце, на яке спрямовано дію.
4. Первинний.
5. Простий.
6. За фонетичним принципом.

Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього Баєва гора, покрита лісом, на південь — заткана маревом рівнина, по якій в'ється полтавський шлях. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обрїях, як зелені острови по синьому морю. В центрі села тече річка з дивною, мабуть, татарською назвою — Ташань (*Г. Тютюнник*).

Права 314. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому прийменник належить до службових частин мови?
2. У чому полягає його службова функція?
3. З якими частинами мови можуть виступати прийменники?
4. Чому прийменники не вживаються з дієсловом? З прислівником?
5. З якими відмінками вживаються прийменники?
6. Які відношення разом з відмінюваними словами можуть виражати прийменники?
7. Наведіть приклади речень з прийменниками і встановіть, які синтаксичні відношення вони виражають.
8. Які є прийменники за походженням?
9. Як поділяються прийменники за морфологічним складом?
10. Як відрізнати прийменники від однозвучних з ними повнозначних слів?
11. Що таке варіанти прийменників?
12. Що таке синонімічність прийменникових конструкцій?
13. Чи можуть прийменникові конструкції бути антонімічними?
14. У чому особливість правопису прийменників?

Вправа 315. Перепишіть текст, усно поясніть усі орфограми.

Хрущі над вишнями гудуть... Це бувало в ту пору, коли вишні в цвіту. Молоденькі вишеньки стоять тоді, мов до танцю зібралися: руки в боки, зелень-листячком прицяцькувалися, пучечками білих квіточок закосичились. А старші вишні в ті дні і в ті вечори красуються, мов статечні молодичі в свято: по дві, по три зібравшись, багатозначно шепочуться про щось, лукаво усміхаються, заквітчаними верхівками загадково похитують, простягають, не криючись, білоквітні, рясноцвітні віти до сонця, мліють од щастя.

Але ще раніше, ніж вишні, починали цвісти в Лук'янівці черешні.

Вони височили, ті славетні лук'янівські черешні, либонь, у кожному дворі — і над шляхом, і вглибині, аж за будівлями, красувались як де поодинці, а як де — вишикувавшись у ряд понад ровами, ще й за руки, як вірні подруги, взявшись; прикрашали схили крутоярів і западини у ярах, здіймалися, могутні й розложисті, над левадами, що оточували село зеленим кільцем... (О. Левада).

Вправа 316. Напишіть лінгвістичний твір про прийменник.

Примітки: 1. Для плану можна використати вправу 314. 2. Твір може бути у вигляді наукової статті, тексту лекції, художнього твору, казки тощо.

§ 52. Сполучник

Сполучниками називаються службові слова, за допомогою яких поєднуються рівноправні члени речення та частини складних речень: *Ми хочем миру і спокою, для себе хочем і для всіх!* (Сос.) — сполучник і з'єднує однорідні додатки; *Підносьмо ж, друзі, одностайний клич, єднаймо, браття, нашу силу й віру, щоб згинула навіки чорна ніч, щоб переміг всесвітній голуб миру!* (Рил.) — сполучник щоб приєднує підрядні частини речення до головної.

Службове значення сполучників полягає в тому, що вони, поєднуючи члени або частини складного речення, виражають смислові відношення між ними.

За походженням розрізняють сполучники непохідні (первісні) і похідні. Непохідні сполучники хронологічно є найдавнішими, і вони не співвідносні з іншими частинами

мови: *і, а, але, та, бо*. Похідні сполучники утворилися від інших частин мови: *як, що, коли, де, якщо, тому що* та ін.

За будовою сполучники поділяються на прості (*і, а, але, та, чи, ні, бо, як, що, мов*), складні (*щоб, якби, якщо, аби, якже, зате, проте, мовби, мовбито, немовбито, ніби, нібито, начеб, начебто, неначебто, буцім, буцімто*), складені (*тому що, через те що, так що, для того щоб, незважаючи на те що*).

Сполучники можуть вживатися як неповторювані і як повторювані: *Гадала я — під горами ріка, А це хвилюються простори льону... І гладить цвіт рясний моя рука, І він мене цілує у долоню* (Ткач.) — *а* — сполучник неповторюваний, *і* — повторюваний.

Окрему групу становлять парні сполучники: *не тільки — а (але) й; як — так і; хоч — але; не стільки — скільки; коли — то*: *Як би це добре було, коли б я не тільки спочив, а і вивіз собі матеріал для роботи* (Коцюб.); *Як пошануєш людей, то й люди тебе пошанують*.

За синтаксичною роллю в реченні сполучники поділяються на сурядні й підрядні. Сурядні поєднують однорідні члени речення та частини складносурядних речень: *Хай будуть книги й друзі при столі, Хай будуть пісня й мила вишиванка, Хай людські болі, радощі й жалі Заходять в хату з ранку і до ранку!* (Забаш.) — однорідні члени речення; *Прилинув вітер, і в тісній хатині Він про весняну волю заспівав, А з ним прилинули пісні пташині, І любий гай свій відгук з ним прислав* (Л. Укр.) — частини складносурядного речення.

Підрядні сполучники поєднують частини складнопідрядних речень: *Так часом тяжко, що мені здається, що серце в грудях воює це б'ється* (Кост.); *Навколо, скільки око охопить, красувалась, підсинена надвечір'ям, соковита ярина* (Стельм.); *Дерева посхилялися на воду, наче хотіли вгамувати спрагу* (Баш).

Класифікацію сполучників за значенням див. на с. 202.

Функцію сполучників можуть виконувати і повнозначні слова, що називаються сполучними словами. За походженням їх можна поділити на дві групи: а) *займенникові* (відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий*): *Народ, що вільним став, нікому не зламати* (Сос); *Хто людям добра бажає, той і собі має* (Н. тв.); *Обоє глянули на похилу хату, яку срібним вінцем завершувало засніжене гніздо*

Класифікація сполучників за значенням

Сурядні			
еднальні	протиставні	розділові	градаційні
<i>і</i> <i>й</i> <i>та</i> <i>ні..., ні</i> <i>ані..., ані</i>	<i>а</i> <i>але</i> <i>та (але)</i> <i>проте</i> <i>зате</i> <i>однак</i>	<i>або</i> <i>то</i> <i>чи, хоч</i> <i>або .., або</i> <i>чи..., чи</i> <i>то .., то</i>	<i>а й, а ще, а навіть,</i> <i>а до того ж, та навіть,</i> <i>та ще й, не тільки...,</i> <i>а (але) й, не тільки...,</i> <i>а навіть, не стільки...,</i> <i>скільки, не так..., як</i>

Підрядні							
причини	мети	умовні	часові	порівняльні	пояснювальні	допустові	наслідкові
<i>бо</i> <i>тому що</i> <i>через те що</i> <i>у зв'язку</i> <i>з тим що</i>	<i>щоб</i> <i>для того щоб</i> <i>коли б</i> <i>з тим щоб</i>	<i>якщо</i> <i>коли</i> <i>тільки</i>	<i>коли</i> <i>поки</i> <i>тільки</i> <i>ледве</i> <i>як тільки</i>	<i>як</i> <i>мов</i> <i>ніби</i> <i>нібито</i> <i>мовбито</i> <i>немов</i> <i>наче</i> <i>неначе</i> <i>немовбито</i> <i>неначебто</i>	<i>чи</i> <i>або</i> <i>тобто</i> <i>цебто</i> <i>себто</i> <i>а саме</i> <i>як от</i>	<i>хай</i> <i>хоч</i> <i>нехай</i> <i>дарма що</i>	<i>так що</i>

(Стельм.); *Чується... Шум океану, Луною котрого ця річка Воркоче* (Рил.); б) прислівникові (коли, як, де, поки, куди): *Мати тоді сита, коли діти неголодні* (Горд.); *Куди голка, туди й нитка* (Н. тв.).

Сполучні слова не тільки виконують функцію сполучників, а й, як інші повнозначні слова, є членами речення: *Там, де пропускають гори Тису, Де коріння має біла піна, На зелену гімнастюрку лісу Ягоди розвішує калина* (Ткач.) — де — обставина місця.

Вправа 317. Знайдіть сполучники; визначте, які вони за будовою та синтаксичною функцією; що вони поєднують: частини складного речення чи однорідні члени?

У світі небагато є поетів, які так глибоко відчувають слово, як Тичина. Початкове звучання і значення слова Павло Григорович умів здобувати навіть з-під затертих штампів — і тоді воно грало свіжими барвами.

Кожне слово складається із змісту й мелодії. І саме мелодію слова вмів чути й передавати Павло Тичина. Його вірші сповнені чарівних образів і музики. Приміром, поет пише: «І за повіткою малина сивіє віями... На призьбі дід старий — як сон...» — і перед вами постає яскравий образ сільського літнього дня на Україні, коли від сонливої тиші аж дзвенить у вухах. Такими прикладами багата вся його творчість (*Панч*).

Вправа 318. Перепишіть речення. На місці крапок вставте сполучники чи сполучні слова; поясніть, чому саме цей сполучник ви вставили.

1. Пісенність Шевченкової лірики настільки приваблива .. природна, .. багато його поезій стали народними піснями (*Гонч.*).
2. Вміє розставатись той, .. вмів любить (*Рил.*). 3. Люблю весну. .. хто її не любить, .. життя цвіте, .. пишний сад, .. у сні, шепочуть листя-губи, .. шлють квітки солодкий аромат (*Сос*).
4. Люблю, .. блукає місяць в травах, хатини білить променем своїм .. п'є земля тепло ночей ласкавих, .. на лугах пливе туманів дим (*Сос*). 5. Самій недовго збитися з путі, .. трудно з неї збитись у гурті (*Л. Укр.*). 6. На гору досяпитися не легко, .. з гори зручніше боронитись (*Л. Укр.*). 7. Здалека чути переплеск весла, Падають листки пожовклі .. червоні .. тихо плинуть на холоднім лоні Туди, молодість пішла (*Рил.*).
8. Як чудно здумати .. молодість минула, .. синім дзвоником у

скошеній траві Мій голос відбринів, росою ще повитий! (Рил.). 9. Ніяк не буде перебільшенням сказати, .. Шевченко .. Франко — це ті два могутніх крила, .. винесли українське слово, українську культуру на простори світові (Гонч.). 10. Хоч на щастя життя багате, .. кожную людину ждуть .. печалі, .. сум .. втрати, .. не можна їх обминуть (Симон.).

Слова для довідок: *хто, що, і, і, мов, коли, і, та, коли, і, а, зате, та, і, куди, що, і, що, які, й, що, щоб, і, але, і, і.*

Вправа 319. Визначте, до якої групи за значенням належить кожний сполучник.

1. Шпаки — це імітатори веселі; то іволга у пісні їх дзвонить, То хлопчик, друзів кличучи, свистить, То соловейко розсипає трелі, То колесо немазане скрипить (Рил.). 2. І Хрещатик у музиці, в квітках, піснях і знаменах, Ніби райдуга та, що п'є воду з Дніпра після гроз. Я люблю гордий шум рідних київських вулиць зелених, Де недавно ще так сивиною вкривав все мороз (Сос). 3. Хочеться дивитись, як сонечко сяє, хочеться послухать, як море заграє, як пташка шебече, байрак гомонить (Шевч.). 4. Так чим же так душа моя зогріта, Коли навколо холод і зима? (Олесь). 5. Ви багато знаєте, нівроку, А проте вам чесно доведу, Що бувають вальдшнепи щороку В Ботанічному київському саду (Рил.). 6. Все можна виправдати високою метою — та тільки не порожнечу душі (Тич.). 7. Вигострю, виточу зброю іскристу, Скільки достане снаги мені й хисту... (Л. Укр.). 8. Є люди, як дуби, і є дуби, як люди: безстрашно грому підставляють груди, щоб немічну берізку захистить (Павл.).

Вправа 320. Визначте, у яких реченнях наявні сполучники, а в яких — сполучні слова; якими членами речення вони виступають.

Примітка. Зверніть увагу на те, що: а) на сполучні слова може падати логічний наголос, а на сполучники ні; б) сполучне слово може бути замінене членом речення з головної частини; в) якщо вилучити з речення сполучник, то воно змінить свою структуру, але збереже зміст; якщо вилучити сполучне слово, зміст речення руйнується, бо сполучні слова є членами підрядного речення.

1. З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне (Гонч.). 2. Благословенна ти в віках, Як сонце наше благовісне, Як віщий білокрилий птах, Печаль і радість наша, пісне, Що мужність

будиш у серцях, Коли над краєм хмара висне (*Рил.*). 3. Ніколи я не знав, що так люблю — До болю, до смертельного жалю — Понад Дніпром сріблісті верболози, Березу, що прозорі ронить сльози На тиху, присмирнілу мураву, Бур'ян в напівзасипанім рову, Де часом вальдшнеп, поетична птиця, Між листям жовтим від стрільця таїться (*Рил.*). 4. Максим Рильський переклав понад сто п'ятдесят сонетів різних авторів, серед яких насаперед слід згадати Гете, Пушкіна, Міцкевича, Гвездослава і короля французьких сонетарів Жозе Ередія (*Павл.*).

Вправа 321. Складіть або випишіть із художніх творів речення, в яких би *що, де, як, коли, куди* були сполучниками і сполучними словами.

Вправа 322. Перепишіть речення, вставляючи, де треба, розділові знаки. Визначте, в яких реченнях сполучники поєднують члени, а в яких — частини складних речень.

1. Будем щасливі і вдячні рідній землі що нагодувала і напоїла нас не тільки хлібом і медом а й чистими думками і незлобивими почуттями любові до людей співчуттям до людського лиха гнівом до ворога (*Довж.*). 2. І думка стала словом І в поглядах — пісні Коли в цвіту медовім Черешні запашні (*Рил.*). 3. Одійде в морок підле і лукаве Холуйство у минувшину спливе І той ніколи не доскочить слави Хто задля неї на землі живе. 4. Але правди в брехні не розмішуй Не ганьби все підряд без пуття Бо на світі той наймудріший Хто найдужче любить життя. 5. Ми маємо право померти самі І хочеш не хочеш — колись повмираєм Та треба зятимуть собі на умі Що світ зберегти од водневих громів Ми з вами обов'язок маєм (*З тв. В. Симоненка*). 6. Почувала себе так як у студентські роки коли любила слухати як дзвенить її голос коли милувалася своїми руками наділеними м'якими обрисами коли ранок їй подобався за те що був чистий і бадьорий а вечір що можна було йти без мети однією вулицею завертати без мети в іншу і повертаючись додому почувати себе так ніби цього вечора знайдено щось потрібне... (*Гуц.*).

Вправа 323. Складіть речення за такими схемами:

- | | |
|-----------------|-------------------|
| 1) ..., і ..., | 4) ('Т (шо...)... |
| 2) проте... | 5) (' (шоб...)... |
| 3) То..., то... | 6) ('Т"Где,..)... |

§ 53. Правопис сполучників

1. Складні сполучники пишуться разом: *адже, тож, отож, також, теж, ніж, аніж, якщо, якби, мовби, немовби, мовбито, немовбито, начеб, начебто, ніби, нібито, щоб, тобто, цебто, зате, притому, притім, причому, причім* тощо.

2. Сполучники *щоб, якби, якже, якщо, проте, зате, притому, таж, теж*, що пишуться разом, треба відрізнити від однозвучних повнозначних слів, які пишуться з частками *б, як, же, ж* окремо:

а) сполучник *щоб* відрізняється від займенника з часткою *б* тим, що на займенник *що* падає логічний наголос, а за часткою *б* не закріплене постійне місце в реченні, тому її можна переміщувати або зовсім випускати: *Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий вік* (Павл.) і *Що б там не було, які б не були зараз чи в майбутньому труднощі, яким би несподіваним і підступним не був ворожий удар, ніколи ворогові не перемогти нас, ніколи!* (Довж.);

б) сполучники *якби* і *якже* відрізняються від однозвучного з ними прислівника і часток *би* і *же* тим, що на прислівник падає логічний наголос, а частки *би* і *же* можна переносити в інше місце в реченні або й зовсім випускати: *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу* (Л. Укр.) і *Що б вам заграє?* (Шевч.); *Будемо тебе чекати, якже не зможеш прийти, сповісти раніше і Як же розказати хочеться про все!*

в) сполучники *зате* і *проте* пишуться разом, а однозвучні займенники з прийменниками — як два слова. У реченні сполучники можуть мати синонімічну заміну (*а, та, але, однак*), а прийменники з займенниками такої заміни не мають: *Хоч до вокзалу було й недалеко, проте (та, але, однак) я поспішив сісти до авто й поїхати* (Янов.) і *Про те кожний знає; Хоч мороз і припікає, зате (але, однак, проте) комарів немає* (Фр.); *Так от як ти почав робити? За те, що жив в теплі, в добрі?* (Гліб.);

г) сполучники *таж, теж* треба відрізнити від однозвучних займенників *те, та* з часткою *ж*; до займенників можна додати слово *саме (сама)*, а частку *ж* випустити з речення: *Далека, небезпечна путь. — Гей, не зважай, матросе! Таж хвили приязно гудуть. Міцні, надійні троси* (Рил.); *Вони теж були там і Та ж вулиця, те ж подвір'я, але якісь менші, як здавалися в дитинстві;*

д) сполучники *адже*, *мовби*, *начеб*, *начебто*, *немовби*, *немовбито*, *ніби*, *нібито*, *буцімто* однозвучних паралелей не мають і завжди пишуться разом. А сполучники *або ж*, *адже ж*, *але ж*, *коли б*, *коли б то*, *хоч би*, *хоча б* пишуться тільки окремо. Сполучники *атож-то*, *тому-то* (*тим-то*), *якби-то*, *тільки-но* пишуться через дефіс;

е) у складених сполучниках кожна частина пишеться окремо; *для того щоб*, *замість того щоб*, *з того часу як*, *з тим щоб*, *за тим щоб*, *дарма що*, *після того як*, *так що*, *тому що*, *та й*, *через те що*, *незважаючи на те що* та ін.

Вправа 324. Розкрийте дужки; поясніть написання; визначте, якими частинами мови виступають контрольні орфограми.

1. Мені ввижається, як в тихім, ріднім колі старий дідусь навча своїх онуків, Про давнину справдешні байки править. Про(те), що діялось на нашім світі (*Л. Укр.*). 2. Та(ж) не в тім річ, — хвилювалась дівчина (*Гонч.*). 3. То(ж) їдьте собі і їдьте, з дороги не звертаючи, а як(що) виникне бажання випити гарячої кави чи треба дозарядити машину пальним, тоді, будь-ласка: на узбіччі траси, осторонь від її відпрацьованих газів, вас уже чекає станція обслуговування машин і придорожня кав'ярня (*Гонч.*). 4. З борців насміхалася доля, Зростала про(те) їх громада (*Граб.*). 5. Хліба цей рік видалися слабосилими, не було дощів, за(те) трави, встигнувши вигнатись на зимовій волозі, котилися зі стегу на Кураєве важкими, шумуючими валами (*Гонч.*). 6. Зморишся весь, аж повіки злипаються, трохи не падаєш з ніг. Білими рожі червоні ввижаються, Білими, на(че) той сніг (*Граб.*). 7. Хоч нічого особливого в Марисиній мові не було, — були то звичайнісінькі, майже сентиментальні слова втіхи, але, може, тому(що) йшли вони від серця, і вчула мати в них шире вболівання за свого сина (*Гонч.*). 8. Не вірю, що(б) її я не побачив І голосу голубки не почув (*Коч.*). 9. Як(би) все було скінчене, як(би) чужий гомін заповнив темні сходи і загриміли чужі чоботи тут, поруч, тоді він зірвав би чеку, останню чеку в своєму житті (*Гонч.*). 10. Мало не плакала Соломія й показувала своїми дужими руками, як(би) вона поскручувала жовнірам голови (*Коцюб.*). 11. Юрба нас невеличка, за(те) (ж) (бо) гомінка (*Рил.*). 12. Дівчинка біжить ясноволоса, біжить, аж падає, — про(те) не промине волошки синьої (*Рил.*). 13. Зі мною тінь ходила. Не(на)че(б)(то) водила По свіжому сліду (*Ворон.*). 14. Люблю вночі на небеса дивитись, Коли зірки,

не(мов) бджолиний рій, Поблискують, і повен мрій Виходить місяць, як прадавній витязь (*Павл.*). 15. Над чорними очима молодиці металися, мов(би) хотіли полетіти кудись, розкриті брови (*Стельм.*). 16. — Зараз, зараз, сватоньку, — скрикнула Лисичка, мов(би) (то) її кликано (*Фр.*). 17. От наче й небагато хотілося б ще: що(б) син його став людиною, що(б) іще вийти в поле сіячем... (*Стельм.*). 18. Про що(б) не писав поет — про тварин чи про дерева, чи про гірські ручаї, — він завжди кінець кінцем пише про людину, про людське, для людини (*Рил.*). 19. На вулиці з її убогого одягу насміхалися багаті дівчата, а через (те) (що) в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів (*Стельм.*). 20. Дарма(що) з личенька спала, а справдешня козачка! (*М. Вовч.*)

Вправа 325. Складіть речення, у яких слова *якби, щоб, таж, проте, зате* писалися б разом і окремо; поясніть правопис.

Вправа 326. Замініть, де можна, сполучники і сполучні слова синонімами. Визначте, чи в кожному реченні зберігається змістова і стилістична тотожність.

1. Слова — полова, Але вогонь в одержі слова — Безсмертна, чудотворна фея, Правда іскра Прометея (*Фр.*). 2. Коли народ усім своїм життям Присягся діло праве боронити, — його ніяким не розбить громам, Ніяким океанам не залити (*Рил.*). 3. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава (*Л. Укр.*). 4. Благословенна та земля, Що полюбила звіку-зроду Труд ратая і коваля, Земля, що хліб дає і воду, Що стала матір'ю народу! (*Нех.*). 5. Ходить літо берегами в шумі яворів, І замовкнув над галями журавлиний спів (*Сос.*). 6. Густа медова теплота Високі налила жита, Пшеницю, що стоїть стіною, Схилила ніжною рукою — І в кожному колосі тяжким Весняне сонце й майський грім, І літній дощ, і ночі сині — і все це віддано людині (*Рил.*). 7. Дерево може стогнати, ніби той стогін тамує біль, сміятись, коли після дощу вигляне сонечко, тихо журитися, коли заходить осінь (*Чабан.*). 8. Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не признавали один одного, а з неба палило сонце, а гелганья бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою... (*Янов.*). 9. Я бачила у небі журавлів, мов по струні вони рівняли крила, Та зла рука когось із них підбила, і зойкнув в небі він, і заячів (*Забаш.*). 10. Дівчина, обсіпана квітками, Іде, немов пливе лебедонька в воді (*Рил.*). 11. Розпелелись, розсіпались, розпались, Наче коси, вересневі дні (*Павл.*). 12. Я в своєму помісті,

Княгині і графи з відрами босі біжать по воду... Чи був у нас хоч один літератор, який не ганяв би курей з городу! (*Драч*).

Вправа 327. Перекладіть українською мовою; поясніть правопис сполучників; зверніть увагу на спільність і відмінність сполучників в українській і російських мовах (За потреби користуйтеся «Русско-украинским словарем»).

Многие русские слова сами по себе излучают поэзию, подобно тому как драгоценные камни излучают таинственный блеск.

Я понимаю, конечно, что ничего таинственного в их блеске нет и что любой физик легко объяснит это явление законами оптики.

Но все же блеск камней вызывает ощущение таинственности. Трудно примириться с мыслью, что внутри камня, откуда льются сияющие лучи, нет собственного источника света.

Это относится ко многим камням, даже к такому скромному, как аквамарин. Цвет его нельзя точно определить. Для него еще не нашли подходящего слова.

Аквамарин считается по своему имени (аквамарин — морская вода) камнем, передающим свет морской волны. Это не совсем так. В прозрачной его глубине есть оттенки мягкого зеленоватого цвета и бледной синевы. Но все своеобразие аквамарина заключается в том, что ярко освещен изнутри совершенно серебряным (именно серебряным, а не белым) огнем.

Кажется, что если взглядеться в аквамарин, то увидишь тихое море с водой цвета звезд (*К. Паустовський*).

Вправа 328. Напишіть протокол зборів (зразок протоколу див. у книзі С. В. Шевчук «Українське ділове мовлення», К., 2005).

Вправа 329*. Лінгвістичні загадки:

1) Чи може розділовий сполучник стати протиставним і сполучником підрядності? 2) У яких сполучниках є по три частки? 3) З якої частини мови починаються перші три речення: *А сніг паде. А голова в снігу. А груди повиваються морозом... За безрозумну юності жагу жбурнув би геть я свій старечий розум!* (Рил.). 4) Скільки сполучників у реченні *Як не любить той край, Де вперше ти побачив Солодкий дивний світ, Що ми звемо життям. Де вперше став ходити І квіткою неначе В його теплі зростав І усміхавсь квіткам!* (Сос)? 5) Що потрібно написати на місці крапок, щоб отримати сполучники?

б.	б..	.о.	.к..	..м..
б.	б.	.о.	.к..	..о..
... б.	б..	.о.	.к..	

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 330. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому сполучник належить до службових слів?
2. У чому полягає його службова функція?
3. Які бувають сполучники за походженням?
4. Які бувають сполучники за будовою?
5. Що означають сполучники одиничні й повторювані?
6. Які бувають сполучники за значенням?
7. У чому відмінність між сполучниками сурядності й підрядності?
8. Назвіть усі розряди сполучників сурядності й підрядності.
9. Що таке сполучні слова?
10. Чим відрізняються сполучники від сполучних слів?
11. Що нового ви дізналися про сполучники як частину мови порівняно зі знаннями, здобутими в школі?
12. Розкажіть про правопис сполучників.
13. Доберіть матеріал для вправи і сформулюйте завдання, яке ви можете запропонувати учням.

Вправа 331. Зробіть повний морфологічний розбір сполучника за схемою.

Схема

1. Сполучник.
2. Службова функція (сполучає члени речення чи частини складного речення).
3. Непохідний чи похідний.
4. Простий, складний чи складений.
5. Одиничний чи повторюваний.
6. За значенням: сурядний чи підрядний (конкретний розряд).
7. Написання.
8. Сполучне слово (якого походження).

Зразок розбору

Щоб перейняти децю з медицини, сам Гіппократ у Скіфії бував (Кост.).

Усний	Письмовий
<i>Х.Шоб.</i>	<i>І. Шоб.</i>
2. Приєднує підрядну частину речення до головної.	2. Спол. част, склади, реч.
3. Похідний, утворений із займенника <i>що</i> і частки <i>б</i> .	3. Похідн. (<i>що</i> + <i>б</i>).
4. Складний (<i>що</i> + <i>б</i>).	4. Складний.
5. Одиничний.	5. Одиничний.
6. Підрядний мети, бо приєднує підрядну частину у складнопідрядному реченні мети.	6. Підр. мети,
7. Пишеться разом; кома перед ним ставиться завжди.	7. Разом, кома перед ним завжди.

1. В цьому саду я виросла, і він мене впізнав, хоч довго придивлявся (*Кост.*). 2. Коли в грудях моїх тривога То потухає, то горить, Коли загублена дорога, А на устах любов тремтить, Коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, Тоді душа моя не хоче Пером виводити пісні (*Рил.*).

Вправа 332. Зробіть анотаційний виклад змісту лінгвістичних дисциплін, які вивчаються на першому курсі. Зробіть повний морфологічний розбір шести сполучників, вжитих у вашому тексті.

Вправа 333. Напишіть текст під диктовку. Поясніть наявні в ньому орфограми.

Безіменно він жив. Його в нас так просто й звали: Художник.

Ніхто не знав, звідки він приходив у нашу Тернівщину й куди потім зникав. Чули ми тільки від Андрія Галактіоновича, в якого художник деколи зупинявся, що за молодих літ цей дивний для нас чоловік навчався в академії, був у дружбі з Репіним і Куїнджі, а котрась із його ранніх картин нібито навіть була відзначена золотою медаллю на виставці в Парижі. Місячне світло ловив як ніхто, потім і сам не міг своє досягнення повторити...

Доводилось бачити, як, блукаючи по наших балках та байраках, придивляється від до всього, що там росте, а надто ж до того, що барвить. Не минав своєю увагою рослини найнезавиднішої, хай то буде бузина чи цибуля, чистотіл або ж навіть отой нещасний пасльон... Вдивлявся. Уважно розтирав пальцями на долоні сік із бадиллини чи із ягідок. Шукав таких фарб, щоб не линяли, не боялись часу. А щоб не линяли — для цього нібито треба ще й доброго, якогось особливого, найчистішого воску... (*О. Гончар*).

§ 54. Частки

Частками називаються службові слова, які надають окремим словам, словосполученням або реченням додаткових відтінків у значенні. Такі частки називаються фразовими: *Летим, Дивлюся, аж світає* (Шевч.); *Чому лиш шум вітру іде на діброву, А буря не грає грозою?..* (Пачов.). *Як хороше, як весело на білім світі жить!* (Гліб.); *Тепер вони йшли вулицею немовби оновленого села* (Скляр.).

Є частки, які слугують для творення нових слів — словотворчі частки (*будь-хто, ніхто, дехто, якийсь, казна-*

який) і для творення нових форм слів — формотворчі частки (*ходив би, писала б; хай скаже, хай зробить*).

Фразові частки поділяються на кілька груп:

1. Питальні, які разом з інтонацією оформлюють питальні речення (*чи, хіба, невже*): *Чи совам зборкати орла? Чи правду кривді подолати?* (Рил.); *Хіба від добра кидає людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити?* (Мирн.).

2. Оклично-підсилювальні (*як, який, що за, що то за*), що допомагають оформити окличні речення: *Як же тут гарно, як же тут тихо. В таку годину забудеш, лихо!* (Л. Укр.); *Яка широчінь! Яка далеч! Який широкий небо-круг над землею! А яка пишнота, яка розкіш на полях* (Н.-Лев.).

3. Власне модальні, тобто ті, що вносять у висловлювання якийсь емоційно-оцінювальний відтінок (*наче, ніби, мовби, навряд, навряд чи, мов, мовляв*): *Під вербами вода була наче зеленаста* (Коцюб.); *Все начебто зроблено вже* (Гол.); *Воронцов ніби становив найголовнішу, невід'ємну частину складного організму полку...* (Гонч.); *Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосно, як у нас на Україні* (Довж.). Ці частки найчастіше виражають сумнів, невпевненість.

4. Стверджувальні (*так, еге, егеж, атож, аякже, авжеж*). Вони вказують на те, що сказане повністю відповідає дійсності: *у нас такий ведеться звичай!* (Л. Укр.); — *Чи це ви, свахо, запилились?* — *спитала в Кайдашихи хазяйка.* — *Еге, моє серденько* (Н.-Лев.); *Так ото слухай, скінчу вже в двох словах...* (Коцюб.).

5. Заперечні (*не, ні, ані*): *Не покидай мене, поезіє, Не покидай мене, любове,* — *Без вас загину я...* (Л. Павлів); *Ні! Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм* (Довж.).

6. Вказівні (*ось, от, то, це, оце, он, онде, ото*) слугують для додаткової вказівки на місце перебування предмета: *Он з-за гаю виглядає ставок, неначе полотно* (Шевч.); *Ось і шлях знайомий, снігом заметений* (Гол.); *Народна пісня — то ж вона Усій землі окраса* (Рил.).

7. Означальні (*саме, якраз, справді, власне, рівно*): *Якраз у неділю, Побігла я за водою...* (Шевч.); *У такому*

власне стані блукав я одної весняної днини понад річкою
Прутом... (Коцюб.).

8. Кількісні (майже, мало не, трохи не, ледве не та ін.):
Убраний Лев у полотняну одежу і ясно-сиву, майже білу
свиту (Л. Укр.); Я прожив тут мало не двадцять років...
(Сміл.); Брязнуло — наче стріла за стрілою пролетіла, ледве
його не скинуло з місця (М. Вовч.).

9. Спонукальні (бодай, годі, ну, давай, на, бо, -бо,
-но) спонукають, заохочують до дії: Бодай кати їх постина-
ли, Отих царів, катів людських (Шевч.); Годі тих співів!
І так уже сумно. Посміхом спів ваш бринить... (Л. Укр.).

10. Видільні (навіть, тільки, лиш, лише, хоч, хоча б,
аж, -таки тощо) слугують для логічного виділення в реченні
окремого слова: Лише мох вкриває собою оте віковічне, ніким
не займане каміння (Шиян); Що ж! Тільки той ненависті
не знає, Хто цілий вік нікого не любив! (Л. Укр.).

Вправа 334. Знайдіть частки; вкажіть, якого додаткового відтінку
надають вони словам, словосполученням чи реченням.

1. Тільки нам все жити, не вмирати, зерно сіять, зацвітати
знов (Мал.). 2. Сонце стояло якесь безпомічне і нерішуче. Боя-
лось навіть моргнути (Коцюб.). 3. Що за золота у вас дитина
(Тесл.). 4. На полу спить панна Олена... Та й справді ж бо
краса була (Кв.-Осн.). 5. Чи над людьми та зірка сумна Проме-
нистими слізьми ридає? Чи того, що самотньо вона По безмірнім
просторі блукає? (Л. Укр.). 6. Перевал доведеться брати саме
там, у непрохідних лісових хашах (Гонч.). 7. — Тату, — обі-
ззався Василько, — так то моя ялинка, ви її подарували мені ще
тоді, як мене похвалив учитель (Коцюб.). 8. Ні, трохи треба
подождать. Воно б то так! Та от що, брате: Літа не ждуть! Літа
летять (Шевч.). 9. Так! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха
співати пісні, Без надії таки сподіватись, Буду жити! — Геть
думи сумні (Л. Укр.). 10. Розказав би про те лихо, Та чи ж то
повірять! (Шевч.). 11. Чого там не росте! Від ласощів аж віття
гнуться (Гліб.). 12. Що ж. Бої — так бої. Нам не вперше страж-
дать (Сос). 13. Очиці, наче блискавиці, Так і грають з-під брівок
темних! Що за погляд в цей чарівниці (Л. Укр.).

Вправа 335. Знайдіть у реченнях місце для часток; укажіть, які з
них надають відтінку значенню всього речення, а які — його окремих
компонентів.

1. ...Вітер тихий з України Понесе з росою Мої думи до тебе... (аж) (*Шевч.*). 2. Немає такої людини, дорослої чи малої, яка не любила лісу, його чарівної краси (б) (*Збан.*). 3. Зазеленіє жито, наче гай (нехай) (*Фр.*). 4. Сонце тим часом підбилося ген високо, і скорий рух автомашин нездатний був перемогти його палаючих променів (навіть) (*Смол.*). 5. Золоті дощі з небес, а золоті робочі руки запліднюють лани і луки (не) (*Рил.*). 6. Та де був, де шукав дороги, я забуду вчителя старого (б, б, не, не, не) (*Мал.*). 7. Вже минуло з того часу три довгі роки (ж, аж) (*Л. Укр.*). 8. Заснули води і човни на водах, Вісять рої, як кетяги пахучі, І сонце, мов достиглий плід, здається непорушним... Ти дався чарам півдня й супокою... (навіть, тільки, не) (*Рил.*). 9. Школярських днів нам забудь ніколи, проказати їх, проспівати... (не, не, не) (*Мал.*). 10. Якби я сто років прожив на світі Між друзів своїх, як дзвінких солов'їв, Я взяв з хмарини ясної блакиті І в колос пшеничний її заплів (би) (*Мал.*). 11. І знову буде у думках моїх мук, страждань, плачу... (не, ні, ні, ні) (*Рил.*).

Вправа 336. Прочитайте байку, опустивши в ній частки. Порівняйте тексти; зробіть висновок про те, як впливають частки на звучання байки і на зміст її окремих компонентів.

Охрімова свита

Була в Охріма сіра свита,
Так хороше пошита:
Іззаду вусики з червоного сукна,
На комірі мережечка така, що на! —
Хоч голові носити.
Дурний Охрім не вмів її глядіти,
Таскав, коли й не слід таскати.
Раз став він свиту надягати, —
Аж дивиться — рукава вже продрались.
От мій Охрім, щоб люди не сміялись,
Налагодивсь латати.
А де ж суконця взяти?
Охрімові невидовижу!
«Ми знайдемо! — він каже сам собі, —
Рукава трохи обчикрижу
Та й поможу журбі».

Зробив
 І свиту знов надів.
 І хороше йому здається,
 Хоч руки й голі до локіт;
 Так он біда: куди він не поткнеться, —
 Усяк от реготу береться за живіт.
 Розсердився Охрім, що з його так глузують...
 «Тривайте ж, — каже, — коли так.
 Зроблю ж я осьде як...
 Нехай дурні собі пустують;
 У них, видно, жуки у голові...
 А ми втнемо рукавця і нові,
 Хіба мудрація велика!»
 Охрім догадливий був парубіка!
 Прехорошенько взяв
 Підрізав поли він чимало, —
 Якраз, щоб на рукава стало, —
 Покраяв та й попришивав —
 І знов рукава як рукава;
 І ходить мій Охрім, неначе та проява,
 Та й думає: «Ось я-то молодець,
 Удався хоч куди хлопчина!»
 Дурний, дурний: а на йому свитина
 Неначе той німецький каптанець!

(Л. Глібов)

Вправа 337. Перепишіть речення; замість крапок вставте частки. Скажіть, якого відтінку у значенні вони надають.

1. А у тебе знов та .. доріжка в клас, той .. явір наш під вікном (*Мал.*). 2. .. трутень звук солодкі жерти соти, бджола .. для меду й серце віддала (*Мал.*). 3. І .. нарешті з темних улогвин На вільне плесо впливає човен. 4. .. сад всесвітній устає Там, де ридала мати на руїні! 5. У нас там, на городах, пахне кропом У сизі ранки; конопляний дух .. голову туманить (З *тв. М. Рильського*). 6. .. мир живе, .. дружби коло єднає нас в ряди міцні (Сос). 7. На річ таку Бджола сказала: « .. воно і так, Та що я чувала, що Муху зневажає всяк» (*Гліб.*).

Слова для довідок: *лиш, ж, же, хай, же, от, хай, аж, хай, тільки, он.*

Вправа 338. Визначте, в яких випадках слова *що, який, то, як* виконують функцію сполучників, а в яких — часток.

1. Я знаю, що Лев з Ягням не може мирно жити, хіба що змінять так свою натуру, аж прийдеться дати їм інші назви (*Л. Укр.*). 2. На моє щастя, сьогодні сіра погода і йде дощ безперестанку, так що я не гуляю, ніяких вражень не маю і тим заспокоюю свої нерви (*Коцюб.*). 3. Вечорами, як верталися з поля, то, повечерявши, — дарма що й завтра як світ іти на поле, — не лягали спати, а виходили за ворота й допізна сиділи на колодках, на споришеві попідтинню і гомоніли жваво (*Гол.*). 4. Світлиця прибрана гарно, але видко, що покраси в ній давно не відновлялись і на всьому є слід не те що занедбання, а недостачі пильнування (*Л. Укр.*). 5. Шовечора, як зіронька до Місяця сходить, Молодая дівчинонька в садочок виходить (*Шевч.*). 6. Як тільки вдарить перший промінь сонця в мури, вони спалахнуть золотим пожаром (*Л. Укр.*). 7. Як швидко дні міські промчали! (*Сос*). 8. Як забути сніг пахучий, талий Провесен колишніх молодих, Світлі й затуманені квартали, Цвірінчання, воркування, сміх! (*Рил.*). 9. На ніч мороз як потисне страшенний: понівечив, лютий, ряст та фіалки (*Коцюб.*). 10. Я забув, яка вже синь над гаєм, що цвіте і пахне в тім гаю (*Сос*). 11. Глянь, яка краса, все в квітках, радій! (*Сос*). 12. Що більше б'ється серце і болить, то більше хоче в тиші відпочити (*Рил.*). 13. То воно так, та не на кожного ж смак (*Н. те.*). 14. То хмарка набіжить, і бризне дощ краплистий, Ясною вільгістю оббризкавши цвітінь, То сонце вигляне ласкаво-променисте І знов сховається, і знову дощ і тінь (*Рил.*).

§ 55. Правопис часток

Частки з різними частинами мови пишуться разом, окремо і через дефіс.

1. Разом пишуться: а) словотворчі частки *аби-*, *де-*, *-ся* (*-сь*), *що-*, *чи-*: *абихто*, *абиде*, *дещо*, *деякі*, *дехто*, *колись*, *щось*, *десь*, *ніхто*, *щотижня*, *щодня*, *щогодини*, *чимало*, *чимдуж*. Разом пишуться також формотворчі частки *як-*, *що-*, *-ся* (*-сь*): *якнайкраще*, *якнайбільше*, *щонайкраще*, *щонайбільше*, *будуватися(-сь)*, *керуватися(-сь)*. Якщо між часткою і займенником є прийменник, то всі слова пишуться окремо: *аби з ким*, *аби до кого*, *де з ким*;

б) частки *би* (*б*), *же* (*ж*), *то*, що входять до складу сполучників і сполучних слів: *щоб*, *якби*, *абощо*, *атож*, *ніби*, *нібито*, *немовби*, *немовбито*, *начеб*, *начебто*;

в) частка *не*, коли вона виступає в складі будь-якої частини мови в значенні префікса, коли вона не заперечує, а творить слова з новим значенням: *неуспіх, неуспішний, неуспішність; невпорядкований, невпорядкованість, невпорядковано; негайно, немовля, непохитний, невинно, недалеко, незабаром, непорушно, невинний, невиданий, невміння, невлаштованість.*

Примітка. Дієслова *здужати, славити, покоїтися* можуть вживатися і зі словотворчим префіксом *не-*, і з часткою. Якщо частка *не*, приєднуючись до дієслова, змінює його значення, то вона, як і префікс, пишеться разом: *нездужати* (хворіти), *неславити* (ганьбити), *непокоїтися* (турбуватися). Якщо частка *не* вживається для заперечення, то вона з дієсловами пишеться окремо: *Я не нездужаю, нірку...* (Шевч.). Але: *Не здужаю і через хату перейти* (Кв.-Осн.); *В сусіда жінка язиката Мене Неславить!* (Фр.). Але: *Не славити, а писати правду; Глухо зітхали хвилі, білі чайки непокоїлися над озером* (Гонч.). Але: *Я тебе не покину довіку, буду тебе покоїти, ніжити* (Кв.-Осн.);

г) частка *не* у складі префікса *недо-*: *недовиконувати, недовиконаний, недовиконання; недооцінювати, недооцінений, недооцінка; недорід, недоїдок, недоук, недосипання, недосів, недоступний, недоспіваний, незрілий та ін.*

Примітки: 1. Якщо частки *не* і *ж* розділяють слова, то всі слова пишуться окремо: *що не година, що ж до, все ж таки.*

2. Частка *не* пишеться окремо, якщо вона заперечує наявність предмета, ознаки, дії тощо: *Не дивні шовки, не коштовний сервіз, Не чащу мережано-срібну — Мій дядько додому із фронту привіз На згадку баклажку похідну* (Луц.);

д) частки *ні, ані* у складі займенників, прислівників і утворених від них прикметників та іменників пишуться разом, як префікс: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки, ніде, нізвідки, ніколи, нікуди, нізащо, нінащо, анітрохи, аніскільки, анічогісінько.*

Примітка. Якщо між часткою і займенником є прийменник, то всі слова пишуться окремо: *ні з ким, ні до кого, ні з чим, ні від яких, ні в яких, ні на що.*

2. Окремо пишуться частки, що надають цілим реченням різних смислових, модальних та емоційно-експресивних відтінків (ось, це, саме, лиш, хоч, навіть, тільки, невже, що за, ще, ж, же, ну, вже, якраз, майже та ін.), а також ті, що виконують формотворчу функцію (*хай, нехай, б, би*): *А лист все так же зеленіє і п'є проміння з вишини* (Сос); *Тиша стоїть довкола, і лише інколи з гір пробереться ущелиною холодний вітер, здійметься вихор і в ту ж мить вгамується* (Стельм.); *Ось і станція. На*

станції ніби свято (Вас); Стою зачарований, здивований, не збагну, що це за люди тут (Вас); Хай святять очі — хоч в журбі, але тобі... (Корот.); Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би свої думи, тихі, невеселі (Шевч.).

Примітки: 1. Частка *ні* пишеться окремо, коли вона вживається для заперечення наявності предмета чи ознаки, особливо в стійких словосполученнях заперечного значення: *ні пава ні гава, ні живий ні мертвий, ні се ні те*.

2. Частка *ні* пишеться окремо також тоді, коли має значення єдиного сполучника: *Лукайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас!* (Фр.); *Ні дерева ніде, ні доріг, ні людського житла* (Гонч.).

3. Через дефіс пишуться:

а) частки *бо, но, то, от, таки*, коли вони підсилюють значення окремого слова: *іди-бо, давай-но, тільки-но, скільки-то, тим-то, яюсь-то, як-от, дістав-таки, так-таки: Який швидкий! На волю! Ти-но краще не дуже-то на проміння вилазь* (Л. Укр.); *Яюсь-то йдучи Уночі понад Невою... Та йдучи міркую сам-таки з собою* (Шевч.).

Примітки: 1. Якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, є прийменник, то всі слова пишуться окремо: *Скільки ж то треба працювати? Чим би то доповнити розповідь?*

2. Частка *таки* завжди пишеться окремо, якщо стоїть перед словом, до якого відноситься: — *Я таки справді не хочу запізнитись* (Гол.); *Ой, розбила вікна буря, таки ж не втопила* (Л. Укр.);

б) частки *будь-, -небудь, казна-, хтозна-* у складі займенників і прислівників {*будь-що-будь, будь-де, де-небудь, будь-хто, будь-який, казна-де, хтозна-як, хтозна-який*): *Будь-що-будь, а ти повік моя* (Фр.); / *сонце — хтозна-відкіля! — Гарячий одсвіт кидає на стіни* (Рил.).

Примітка. Усі частки пишуться зі словами окремо, якщо вони розділені з ними іншими частками або прийменниками: *іди ж бо, будь в кого, тому ж то, хтозна у скількох, пішла ж таки*.

Вправа 339. Знайдіть частки; поясніть, яку функцію (словотворчу чи формотворчу) вони виконують; обґрунтуйте правопис.

1. Хтось має таки думати про вічність, Де б не прийшов ти в світ і де б не жив (Корот.). 2. Дуби старіють непомітно, Не те, що ясени тендітні, Або нервовії берізки, Чи верби, вічні песимістки (Мурат.). 3. Ще те не вродилось гострее залізо, Щоб ним правду й волю самодур зарізав (Фр.). 4. У лісі вже нічого не цвіте, Цвіте лиш дятел на сосні сумливий... (Вінгран.).

5. Хай не зітруться підкови, хай не підіб'ються ваші коні (*Гонч.*). 6. Це весна, що на землі бувала Хтозна-скільки років і століть (*Рил.*). 7. Шелестіла довгастими листочками верба, квітла веснами і золотіла шоосені, завмирала на зиму (*Янов.*). 8. На вовка неслава, а їсть овець Сава (*Я. те.*). 9. Ніч колихала так ласкаво, — Проте не спалося ніяк... (*Рил.*). 10. Я не боюсь ніяких поговорів (*Л. Укр.*).

Вправа 340. Напишіть слова разом, окремо чи через дефіс; поясніть правопис.

Ні/скільки, що/правда, що/сили, тільки/що, поки/що, наві/що, ані/когісінько, де/хто, хто/сь, будь/який, де/небудь, а/ні/як, як/най/детальніше, коли/б/то, ні/би/то, не/мов/би/то, не/на/че/б/то, казна/з/ким, де/з/ким, будь/до/кого, аби/тільки, хтозна/де, все/таки, а/все/ж/таки, з/ким/не/будь, ні/за/що, що/доби, хоч/би, таки/побачив, що/до, написав/таки, дарма/що, що/два/дні, як/от, аби/куди, де/інде, не/аби/хто, не/аби/який, де/не/де.

Вправа 341. Складіть чи доберіть з художньої літератури речення з поданими словами і словосполученнями; поясніть правопис. Визначте частини мови.

Абошо — або що, атож — а то ж, аякже — а як же, щоб — що б, тож — то ж, дещо — де що, щодень — що день, нізащо — ні за що.

Вправа 342. Поясніть правопис частки *не* з різними частинами мови.

Неабихто, неабияк, не знаю, небагато, небайдужий, небезпека, не хочу, неборак, неблизько, негасний, не написаний на дощці, невимушені, неук, ненавидіти, негайний, недопечений, недовгий, недосяжність, немічність, недруг, неначе, немовля, неспробований, незважаючи на погоду, неполадки, незадовільно, нездара, нечупара, нещадний.

Вправа 343. Розкрийте дужки. Поясніть написання часток з іншими частинами мови. Знайдіть слова, в яких частки виконують словотворчу функцію.

І. 1. Під одноманітний перестук коліс болісно б'ються думки, і (ні) що тепер (не) може заспокоїти серця: (ні) лагідна синя вечорина, що попаски наближається до тебе, (ні) зігхання колоса, що сполохано сахається коліс, (ні) потемнілі степові байраки, (ні) ставки, де волошкова сновида купає вечірню зорю, (ні) оті перші жниці, що жнуть (не) (до) стиглі жита і сльозою проводжають бійців (*Стельм.*). 2. Мати. Вона

всміхається, а сонце вже іскрить(ся) в краплинах сліз на щоках, повні розчервонілі руки мати похапцем витирає об фартук, губи її дрижать хвилюванням і шепочуть уже що(сь) найважливіше, найпестливіше, найніжніше, і, пірнувши в тепло її грудей, льотчик на мить перестає бути льотчиком, і (не)ма за ним вздовж і впоперек облітаного неба, (ні) шалених надзвуків швидкостей, (не)ма (ні) команд, (ні) тривоги, (ні) (не) безпеки, а є тільки затишок і насолода віднайденого щасливого дитячого світу (*Гонч.*).

П. 1. Небо сьогодні синіло по-весняному, свіже й високе, вище, ніж (будь) коли (*Гонч.*). 2. (Будь) що (будь), а я туди доб'юся, і води холодної нап'юся, і спочину в літньому саду (*Вирг.*). 3. (Ні) хто (не) пам'ятав, щоб коли (не) (будь) замерзав струмок (*Десн.*). 4. Вона (не) терпіла (будь) якого бруду (ні) в людях, (ні) в помешканні, (ні) (будь) де (*Гонч.*). 5. Нас (таки) чимале військо, маєм свого отамана (*Л. Укр.*). 6. Хоч я вам кривди (не)робив, та все (ж) (таки) між вами жив, то, може, (де) що і осталося (*Шевч.*). 7. Завжди прикрі (будь) які (не) згоди і (не) злагоди в одній сім'ї (*Смол.*). 8. Який (бо) ти, дідусю, став суворий (*Л. Укр.*). 9. Тільки потім коли (не) (будь), на схилі літ, відшукають вони в своїй пам'яті те, що здавалось їм забутим або (не) поміченим... (*Янов.*).

Вправа 344. Перекладіть текст українською мовою. Поясніть правопис часток.

А еще дальше высокой стеной вздымались боярышник и шиповник. Ветки их так переплелись, что казалось, будто огненные цветы шиповника и белые, пахнущие миндалем, цветы боярышника каким-то чудом распустились на одном и том же кусте.

Шиповник стоял, повернувшись большими цветами к солнцу, нарядный, совершенно праздничный, покрытый множеством острых бутонів. Цветение его совпадало с самыми короткими ночами — нашими русскими, немного северными ночами, когда соловьи гремят в росе всю ночь напролет, зеленоватая заря не уходит с горизонта и в самую глухую пору ночи так светло, что на небе хорошо видны горные вершины облаков. Кое-где на их снеговой крутизне можно заметить розоватый отблеск солнечного света (*К. Паустовський*).

Вправа 345*. Лінгвістичні загадки: 1) Які три частки можна передати одним словом? 2) Чи завжди слово *будь* пишеться з іншими

словами через дефіс? 3) Як одне слово і розділові знаки можуть зі слова *що* зробити сполучник, займенник і частку? 4) Чи можна з поданих часток скласти речення? Чи всі вони залишаться частками?

1. То, тільки, ніби, ніж, це, ж.
2. То, не, хай, що, ніж, то, це, ж, ше.
3. Аби, не, то, тільки, ж, це.

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 346. Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке частки?
2. Чому вони належать до службових слів?
3. У чому полягає їх службова функція?
4. Чим частки відрізняються від прийменників і сполучників?
5. Які є розряди часток?
6. Чому частки називаються формотворчими? Які форми слів вони утворюють?
7. Які частки належать до словотворчих? Наведіть приклади різних частин мови, утворених за допомогою часток.
8. Як пишуться частки?
9. Коли частки пишуться разом? Як вони називаються у структурі слова?
10. Коли частки пишуться окремо?
11. Коли частки пишуться через дефіс?
12. Які відтінки у значення слів, словосполучень і речень вносять частки?
13. З якими частинами мови можуть бути співзвучними частки? Як їх розрізнити?
14. Доберіть самостійно матеріал для вправи до теми «Частки». Сформулюйте завдання для учнів.
15. Проаналізуйте систему прав про правопис часток у шкільному підручнику.
16. Що нового про правопис часток ви дізналися порівняно з вивченим у школі?

Вправа 347. Зробіть повний морфологічний розбір часток за такою схемою:

Схема

1. Частка.
2. Фразові. Який відтінок у значення слова, словосполучення чи речення вносять?

3. Формотворчі. Які форми слова утворюють?
4. Словотворчі. Яку частину мови утворюють?
5. Правопис.

Зразок розбору

Ти ж не живи сама собою, Допоможи мені в труді... (Мал.).

Усний

1. *(Ти) ж.*
2. Фразова. Підсилювальний відтінок слову *ти*.
3. Пишеться окремо.
1. *Не (живи).*
2. Фразова. Заперечний відтінок усьому реченню.
3. Пишеться окремо з дієсловом *(не живи)*.

Письмовий

1. *(Ти) ж.*
2. Фразова, підсил.
3. Окремо.
1. *Не (живи).*
2. Фразова. Запереч,
3. Окремо, бо з дієсл.

1. Любові вчитись не можна: Таких мудреців нема, Лиш крові краплина кожна її із глибин підійма *(Мал.)*. 2. Сріблиться дощ в тоненькому тумані... *(Павл.)*. 3. Я аж тремчу, коли на клич Ніхто не прийде в самотині, І не люблю я двох облич, Коли вони в одній людині... *(Мал.)*. 4. А написав би я рядки вогненні! *(Рул.)*. 5. Я буду вабити очі блакитні, хай вони грають, хай вони сяють, хай розсипають вогні самоцвітні! *(Л. Укр.)*. 6. Коні ж бійців аніяк не хотіли стояти на місці *(Тич.)*.

Вправа 348. Напишіть пояснювальний словниковий диктант.

З-під, понад, аби де, коли-небудь, не читають, атож, начебто, неначебто, якби, як би то сказати, проте, про те написати, немовби, щодня, поки що, з-над, із-за, з-поміж, якщо, ані билиночки ніде, ніколи, ніщо, ні з кого, усе ж таки, щонайменше, будь-де, тільки що, мовбито, хтозна-де, щоразу, деякі, де-не-де, ні від кого, щоб, що б то значило, невже, пішов би, де про що, ніскільки, анізащо, ані одного, ні один, був-таки, таки був, якнайбільше, дехто, ніскільки, недруг, недалеко, незавидно, неабияк, неначе.

Контрольний диктант

— Ніщо мені так не пахне, як наш степ, — каже молодий Горпищенко, льотчик реактивної авіації, приїжджаючи до батька-чабана у відпустку.

... Чабан Горпищенко собою незавидний, але в степу він якось далеко видний. Низькорослий, осадкуватий, прогартова-

ний вітрами, шкіра на ньому пропечена, як шкураток, а очі вже сиві од старості чи вицвіли від сонця та від неба, і самі вони мають барву вилинялого степового неба.

У всеозброєнні постає перед сином старий Горпищенко. Про таких чабанів кажуть, що він природний чабан, і хоч ростом його природа й не щедро дарувала, але тим вразливіший він, коли йдеться про його батьківську честь. З суворою гідністю і навіть настороженістю жде він, поки син, вставши з газика, підійде до нього, зірко стежить, чи син не зробить якогось промаху, чи не образить його чимось, не порушить давнього звичаю. І хоч сином його в радгоспі пишаються, бо знають, що він льотчик неабиякий, сьогодні реактивний сокіл, а завтра, може, полетить на такі планети, де ні отар, ні степів не буде, проте батька й це не виводить з рівноваги, він стоїть і з суворістю жде належної синові шани, а перед ним його гирлига з мідною, рясною розгравійованою брейцарою.

А коли вже син поздоровкається і промаху ніякого в етикеті не зробить, тоді вицвіла текуча блакить батьківських очей враз наливається ніжністю (За О. Гончаром).

§ 56. Вигуки

Вигуками називається частина мови, яка об'єднує слова, що виражають різні почуття, переживання, емоції, волевиявлення. *Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!* (Шевч.); *Гей, удармо в струни, браття, В золотій...* (Рил.); *Цить! Хай говорить серце* (Л. Укр.).

За своїм значенням вигуки бувають емоційні, які виражають різні почуття і переживання (задоволення, захоплення, радість, схвалення, скорботу, жаль, горе, смуток, здивування, недовіру, переляк, незадоволення, протест, іронію, сарказм, зневагу, емоційну характеристику оточення, подяку, привітання тощо): *ура! ах! ех! ох! ой! ов-ва! ого-го! гм! еге! жах! лишень-ко! горенько!* Іншу групу становлять вигуки, що виражають волевиявлення, заклик до дії, до мовчання, згоди, веління, наказ, сигнал, спонукання тварин: *алло! ей! годі! тсс! шш! ну! геть! на! ціп-ціп! на-на-на!*

За походженням вигуки поділяються на первинні, що утворилися давно з окремих звуків, і вторинні (похідні), утворені від інших частин мови.

Первинні вигуки можуть складатися з одного голосного звука (о/ е/), подовженого голосного (а-а! у-у-у!), голосного і приголосного (ой! ай! ой-ой! ай-ай-ай! ну! фу! ну-ну-ну!), двох голосних і приголосного (еге! ого!).

Вторинні вигуки утворилися від повнозначних частин мови: іменників (*жах! матінко! лишенько!*); іменників у сполученні з прикметниками і займенниками (*матінко моя! моя ти доле нещаслива!*); дієслів (*прощайте! прошу!*).

До вигуків належать також слова, словосполучення, речення, що виражають привітання, прощання, вибачення, подяку, побажання, лайку тощо: *Добрідень; до побачення, на добраніч, даруйте, дякую, спасибі* та ін.

Близькими до вигуків є звуконаслідувальні слова, які не виражають ні емоцій, ні волевиявлень, а відтворюють звуки живої природи та різні шуми: *А я у гай ходила по квітку ось яку, а там дерева люлі і все отак зозулі: ку-ку!* (Тич.); *Пливе човен, води повен та все хлюп-хлюп-хлюп* (Н. тв.); *Дзень-дзелень... дзелень-дзелень!* *Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої* (Коцюб.); *Гу-у — диким звіром вило на дворі, в комині* (Вас).

§ 57. Правопис вигуків і звуконаслідувальних слів

1. Вигуки і звуконаслідувальні слова, що повторюються або вимовляються протяжно, пишуться через дефіс: *Цу-цу, скажені, схаменіться!* (Шевч.); *Гов, Лукашу, гов, го-го-го! А де ти?* (Л. Укр.); *А-а-а...* — *відбилося в лісі луною.*

2. Від членів речення вигуки відокремлюються комою: / *враз нам сонце засвітило. Ах, сонце рідної землі, Нам рідне поле зашуміло. Нам заспівали солов'ї* (Олесь).

Примітка. У реченнях з народних пісень або віршів, що мають пісенний характер, вигук *ой* може не відокремлюватися: *Ой піду я до Ясеня та й у Чорну Тису, Та я тебе, моя любко, любити не лишу* (Н. тв.); *Ой летіла голубонька з України, Поранила сиве пір'я на долині* (Н. тв.); *Ой не крийся, природо, не крийся, що ти в лузі за літом у тuzі* (Тич.).

3. Не відокремлюються вигуки на початку речення, якщо стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання: *Гей ти, поле колоскове, молодість моя* (Сос).

4. Вигуки *о, ой*, які стоять перед звертанням, розділовими знаками не виділяються, бо виконують функції часток: *О чарів-*

ниченько моя! Мені ти всюди помагала. Мене ти всюди доглядала (Шевч.); *Ой діброво — темний гаю! Тебе одягас Тричі на рік...* (Шевч.).

5. Після вигуків, що стоять на початку речення і вимовляються з виразною окличною інтонацією, ставиться знак оклику: *Ой леле! не нуртуй! Хатинки не руйнуй!* (Л. Укр.); *Гей! Рушай!* (Коч.); *О! Бачиш? Син наш за вікном біжить!* (Рил.).

6. Після вигуку чи звуконаслідувального слова, яке стоїть у середині речення і вимовляється з виразною окличною інтонацією, також ставиться знак оклику: *Протягли своє ку-ку-рі-ку! горлаті півні* (Мирн.).

Вправа 349. Знайдіть вигуки; вкажіть, що вони виражають. Поясніть їхнє написання і пунктуацію.

1. Еге-еге! Покинь свою роботу, Роби на замок — а коли ж робишь? 2. Здоров був, Свічко! Га, нарешті ти! 3. Ага, якраз! Тепер нехай не дінде. 4. О любий друже мій! Чи не любов од віку пориває Людей на подвиг, на борню, на бій? 5. Ой, дивись, дивись, В Меланки світ! 6. Геть усіх! 7. Тут кожум'яки! Го-го-го! Держись! 8. На добрий час! То слухайте ж, кияни... 9. Спасибі ж вам, товариші-брати. 10. Ач, вигадав! Тебе ще не спитали! Коли не крутить в носі, то й не чхай! 11. Не треба нам такого війта! Геть! 12. О, поверни мою любов єдину, О, поверни щасливу ту годину І свічку цю весільну засвіти. 13. Вже сил нема... Але вже, мабуть, близько. О, тільки б сили стало донести... О, тільки б тут не впасти на дорозі... 14. Ну, то що ж, чого ж ти так тремтиш, Чого злякалась, пташко полохлива? 15. Не досить мук сьогодні я знесла? О, пожалій! 16. Ну, то скажи ж, що з нею, де вона? 17. О, прокляття! Цього боявсь я тільки. То невже ж Ніхто із вас не міг її доглянуть! 18. Гей, дівчино! Хто ти така і звідки? (3 *тв. І. Кочерги*).

Вправа 350. Складіть речення з вигуком *ой*, щоб він виражав: здивування, захоплення, бажання, радість, прохання, застереження, погрозу, попередження, прагнення, сподівання, біль, страждання, переляк, жах, убоління, жаль, горе, осуд, незадоволення, заперечення, досаду, нетерпіння. (Для виконання вправи можна скористатися одинадцятитомним «Словником української мови».)

Вправа 351. Вставте в речення пропущені вигуки; вкажіть, що вони виражають, поясніть написання.

1. ..скільки буде вас без краю та без ліку, таких хороших днів, як то було колись... (*Сос*). 2. .. хустино, хустиночко!

Мережана, шита. Тільки й слави козацької — Сіделечко вкрити.
3. .. високо сонце сходить, Низенько заходить. 4. .. літа! літа!
Що ви творите? 5. .. думи мої! .. славо злая! За тебе марно я в
чужому краю Караюсь, мучуся... але не каюсь. 6. .. люди! люди
небораки! Нащо здалися вам царі? (З тв. Т. Шевченка).
7. Кінський тупіт вже на вигоні, Бахнуло од волості. .. горе ж
яке (Гол.). 8. .., яка глибінь альтова — наче в озері блакить
(Тич.). 9. ..! Та ж то цілий ключ журавлиний (Коцюб.).
10. — .., це ви? — засміявся Себастьян. —, тату (Стельм.).
11. Замірився! ..! Який сердитий! Та не вдарить... (Шевч.).
12. .., поети, глибше тон (Тич.).

Слова для довідки: *ой, о, ох, ой, о, ой, о, ай, о, ах, а-а-а, добрий день, ух, еге-еге, агей.*

Вправа 352. Поставте пропущені розділові знаки, обґрунтуйте їх. Поясність правопис вигуків і звуконаслідувальних слів.

1. Ну., мир — миром! полинем понад виром! 2. На виру-ви-
рочку, на жовтому пісочку, в перловому віночку зав'юся у таноч-
ку Ух.. Ух.. 3. Еге ж., тоді ти в морі.. 4. Ну., розчеши, я сам
люблю порядок. 5. Ну., скільки ж їх? — калинова, вербова та
липова, — ото й усі. 6. Ну., я піду, а ти собі як хочеш. 7. Овва..
Коби всі біди... Яка скупа. 8. Ой леле., хижу? То се тут люди
будуть? Ой., ті люди з-під стріх солом'яних. 9. Ой лишенько.,
як страшно.. Ха..ха..ха.. 10. Ох., як я довго спала. 11. Ні.,
стій.. Ба., чуєш? То весна співає? 12. Ну., як таки, щоб воля —
та пропала? 13. Ну., та й чудні ви отут у лісі.. 14. Аякже.,
викрешеш., і губка змочла. 15. Ага., вже знаю. Добре, що по-
бачив. 16. Спасибі.. Ти догоджаєш дядькові старому. 17. Ох.,
зірка в серце впала.. 18. Годі.. Не хочу про таке.. Не говори..
19. Цить.. Хай говорить серце. 20. Дарма., ти й без квіток
хороша. 21. Дай подивлюся.. Ой., яка ж хороша.. 22. Далі —
вже моя робота.. Ну., блись., блись.. 23. Ой горенько.. Красо
моя.. Красо моя молодая.. 24. Геть., не глузуй. 25. Ох., діду-
сю.. Якби ти бачив.. Він в подобі людській упав мені до ніг,
мов ясен втятий. 26. Ой., скажи, дай пораду, як прожити без
долі (З тв. Лесі Українки).

Примітка. Звірте розділові знаки за текстом «Лісової пісні».

Вправа 353. Порівняйте тексти в оригіналі і в перекладі. Зверніть увагу на переклад вигуків, поясність правопис і розділові знаки.

XXXIV

— Ах! няня, сделай одолженье.
 «Изволь, родная, прикажи».
 — Не думай... право... подозреньє...
 Но видишь... ах! не откажи. —
 «Мой друг, вот Бог тебе порука».
 — Итак, пошли тихонько внука
 С запиской этой к О... к тому...
 К соседу... да велеть ему,
 Чтоб он не говорил ни слова,
 Чтоб он не называл меня... —
 «Кому же, милая моя?
 Я нынче стала бестолкова.
 Кругом соседей много есть:
 Куда мне их и перечеть».

XXXV

— Как недогадлива ты, няня! —
 «Сердечный друг, уж я стара,
 Стара; тупеет разум, Таня;
 А то, бывало, я востра,
 Бывало, слово барской воли...»
 — Ах, няня, няня! до того ли?
 Что нужды мне в твоём уме?
 Ты видишь, дело о письме
 К Онегину. — «Ну дело, дело.
 Не гневайся, душа моя,
 Ты знаешь, непонятна я...
 Да что ж ты снова поблѣднела?»
 — Так, няня, право ничего,
 Пошли же внука своего.

(А. Пушкин. Евгений Онегин)

XXXIV

«Ах! няню, прошу, будь ласкава...»
 «Та добре, серце, все зроблю!»
 «Не думай... бачиш-бо, ця справа...
 Підозри... Не відмов, молло!»
 «Мій друже, Бог тобі порука!»
 «Отож пошли тихенько внука...
 Листа до О... ну, знаєш ти...
 Сусіда... потай віднести,
 Не говорить там ні слова,
 Мовчати про моє ім'я...»
 «Кому ж, голубонько моя?
 Стара вже я, пустоголола!
 Багато є сусідів тих
 Мені й не полічити їх».

XXXV

«Та й недогадлива ти, няню!»
 «Тепер я, друже, нешвидка,
 Стара: тупіє розум, Таню;
 А то, бувало, я метка;
 Словечка панського одного...»
 «Ах, няню, що мені до того?
 Що в розумі мені твоїм?
 Ідегся ж об листі оцім
 Онегіну...» — «Ну, зрозуміла.
 Не гнівайсь, ластівко моя,
 Кажу ж — тепер безтямна я...
 Чого ж ти знову поблѣдніла?»
 «Ні, няню, то здається лиш...
 Пошли ж онука, та скоріш!»

(Переклад М. Рильського)

Вправа 354. Складіть гумористичний діалог, використавши подані вигукі і звуконаслідувальні слова:

Добрідень, ой, о, ах, еге, ой людоньки, ой нещастя ж моє, ей, ну, геть, гов, ого-го-го, тьфу, тю, тсс, кахи-кахи, будь ласка, ой лишенько, будьте здорові, гав-гав-гав.

Вправа 355*. Лінгвістичні загадки: 1. Що треба зробити з вигуком *еге*, щоб він виразив: а) здивування; б) радість; в) незадоволення; г) заперечення? 2. Чи мають вигукі синоніми: а) серед вигуків; б) серед інших частин мови?

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 356. Дайте відповідь на запитання.

1. Що таке вигук?
2. Чи можна вигук віднести до службових слів? До повнозначних слів?

3. На які групи за значенням поділяються вигуки?
 4. Якими словами поповнюється вигук як частина мови?
 5. Чому слова, що виражають привітання, подяку, відносять до вигуків?
 6. Як пишуться вигуки?
 7. Якими розділовими знаками відділяються вигуки від членів речення?
 8. Про що говорить відсутність розділового знака при вигуку?
- Вправа 357. Зробіть повний морфологічний розбір вигуку за схемою. Речення для аналізу доберіть із вправи 351.

Схема

1. Вигук.
2. Первинний чи похідний?
3. Що виражає?
4. Як пишеться?
5. Яким розділовим знаком відділяється від членів речення?

Зразок розбору

Нічко дивна! тобі я корюся, Геть, всі темні думи сумні! (Л. Укр.).

Усний

1. *Геть*.
2. Похідний (прислівник *геть*).
3. Спонування.
4. Як одне слово.
5. Відділяється комою.

Письмовий

1. *Геть*.
2. Похідн.
3. Спонування.
4. Одне слово.
5. Комаю.

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

Термін **синтаксис** найчастіше вживається у двох значеннях — як назва розділу науки про мову і як об'єкт вивчення цього розділу. Одиницями вивчення синтаксису є словосполучення, просте речення, складне речення, складне синтаксичне ціле (текст).

§ 58. Словосполучення

Словосполученням називається **сміслово-граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів на основі підрядного чи сурядного синтаксичного зв'язку**: *орати поле, їхати поїздом, зелений лан, повний води, задоволений від успіху, прозорість повітря, дерева і куці*.

До складу словосполучень входить головне і залежне слово: *орати* (що?) *поле*; *їхати* (чим?), (як?) *поїздом*; *лан* (який?) *зелений*; *повний* (чого?) *води*; *задоволений* (від чого? чому?) *від успіху*; *прозорість* (чого?) *повітря* — підрядні; *дерев* і *кущі*, *батьки* і *діти*, *ставки* та *озера* — сурядні, бо слова в них пов'язуються сурядним зв'язком.

Словосполучення виявляють різний ступінь синтаксичної спаяності. Одні з них складаються зі слів, кожне з яких є окремим членом речення. Це синтаксично вільні словосполучення. Наприклад, у реченні *Зацвіла на скелі крем'янистій скромна квітка і непоказна...* (Забаш.) можна виділити такі синтаксично вільні словосполучення: *квітка* (яка?) *скромна* (*непоказна*); *зацвіла* (де?) *на скелі*; *на скелі* (якій?) *крем'янистій*.

Інші словосполучення, синтаксично невільні, становлять граматичну єдність, яка виконує роль одного члена речення: *п'ять дерев*, *багато галасу*, *кілька годин* тощо. Поза реченням вони сприймаються як синтаксично вільні словосполучення, а в складі речення набувають ознак цілісності і функціонують як один його член: *Багато літ перевернулось, води чимало утекло* (Шевч.); *Слово, моя ти єдина зброс, Ми не повинні загинуть обом!* (Л. Укр.); *Твої очі — тиха радість* (Олесь); *Ми збирали з сином жолуді дубові...* (Рил.).

Синтаксично вільні і синтаксично невільні словосполучення відрізняються від сталих словосполучень — фразеологізмів.

Фразеологізми виступають еквівалентами слів; компоненти, з яких вони складаються, втрачають самостійне лексичне значення. Значення фразеологізму можна передати одним словом: *займатися на світ* — *розвиднятися*; *втерти носа* — *провчити*.

Не кожне сполучення слів у реченні є словосполученням. Не є словосполученням граматична основа речення — підмет і присудок, які не перебувають між собою у підрядній залежності. Це предикативне сполучення слів.

Не є словосполученнями: а) сполучення повнозначних слів зі службовими: *у селі*, *за селом*, *від села*, *біля села*, *всередині села*; б) аналітичні (складені) форми слів: *буду читати* (форма майбутнього часу), *більш відомий* (форма вищого ступеня порівняння прикметників), *найбільш зосереджений* (форма найвищого ступеня порівняння прикметників); *більш реально* (форма

вищого ступеня порівняння прислівників); *найбільш зрозуміло* (форма найвищого ступеня порівняння прислівників); в) сполучення іменних частин мови з дієсловами-зв'язками (*буду філологом, будеш працюючим, стане дослідником* тощо).

За називною функцією словосполучення подібні до слів, але, на відміну від слів, називаючи предмети, дії та їх ознаки, вони дають їм розгорнуту, конкретнішу і точнішу назву. Наприклад:

*зелене
широке
поле і —пшеничне • поле
виоране
далеке та ін.*

Від слів словосполучення відрізняються і складнішою структурою. Вони утворюються на основі підрядного чи сурядного зв'язку між повнозначними словами: *книжка з бібліотеки, досягти мети, працювати разом, мудрий та лагідний, місто і село.*

За будовою словосполучення поділяються на прості й складні. Більшість простих словосполучень складається з двох повнозначних слів: *добрі показники, написати статтю, відверто сказати, підготовка до іспитів.* До простих словосполучень належать також ті, в яких залежна частина є семантично неподільним словосполученням: *людина похилого віку; підручник з математичного аналізу; дівчина з чорними бровами.*

Складні словосполучення утворюються з трьох і більше повнозначних слів. Вони передають нове, більш розчленоване і конкретизоване, але єдине значення. Зі складних словосполучень можна вичленувати прості.

Просте словосполучення	Складні словосполучення
<i>студент університету</i>	1) <i>студент педагогічного університету;</i>
	2) <i>студент нашого педагогічного університету;</i>
	3) <i>студент нашого педагогічного університету філологічного факультету;</i>
	4) <i>студент нашого педагогічного університету філологічного факультету другого курсу;</i>
	5) <i>студент нашого педагогічного університету філологічного факультету другого курсу українського відділу.</i>

Типи словосполучень за головним словом

Залежно від того, до якої частини мови належить головне слово, розрізняють такі типи словосполучень:

1. Іменникові (субстантивні), в яких головним словом виступає іменник: *естетичне виховання* {*виховання* яке? *естетичне*}; *турбота про батьків* (*турбота* про кого? *про батьків*); *бажання зрозуміти* (*бажання* яке? *зрозуміти*).

2. Дієслівні, головним словом у яких є дієслово: *поважати товариша* (*поважати* кого? *товариша*); *допомагати батькам* (*допомагати* кому? *батькам*); *цікавитися історією* (*цікавитися* чим? *історією*); *їхати додому* (*їхати* куди? *додому*); *відповідати чітко* (*відповідати* як? *чітко*) та ін.

Аналогічно утворюються словосполучення, головним словом у яких виступають дієприкметники, дієприслівники, віддієслівні іменники: *зустрічати друзів* — *зустрічаючи друзів* — *зустріч друзів*; *відпочивати на морі* — *відпочиваючий на морі* — *відпочиваючи на морі*, *відпочивши на морі* — *відпочинок на морі*.

3. Прикметникові (ад'єктивні) — з прикметником у ролі головного слова: *повний енергії* (*повний* чого? *енергії*); *вищий за батька* (*вищий* за кого? *за батька*); *Хворий на грип* (*хворий* на що? *на грип*) тощо.

4. Числівникові (нумеральні): *десять кілограмів*, *п'ятеро ягнят*, *двоє з присутніх*, *два останні* тощо.

5. Займенникові (пронімінальні): *хтось з пасажирів*, *дехто з сусідів*, *усе про село* та ін.

6. Прислівникові (адвербіальні), у яких головне слово — прислівник: *дуже тихо* (*тихо* якою мірою? *дуже*); *надзвичайно гарно* (*гарно* наскільки? *надзвичайно*).

До прислівникових відносять також словосполучення, у яких головним словом виступають предикативні прислівники: *надворі темно* (*темно* де? *надворі*); *тобі весело* (*весело* кому? *тобі*); *добре в полі* (*добре* де? *в полі*).

Вправа 358. Поділіть речення на словосполучення. Вкажіть, які службові слова ввійшли у словосполучення, а які — ні. Поясніть, чому. Визначте граматичну основу кожного речення.

Фундамент, на якому стоїть школа і будується все, що робиться в школі, — це різносторонні знання, багате розумове життя, широта кругозору, постійне інтелектуальне зростання кожного вчителя. Через три-п'ять років після закінчення вузу

вчитель повинен знати в три, в п'ять, в десять разів більше, ніж знав він у перший рік своєї роботи. Якщо цього нема, учні будуть приречені на нудне зубріння і отупіння, тому що викладання, не зігрите і не осяяне прагненням учителя до знань, перетворюється для нього у важку повинність, у тягар, а в дитини відбиває всяку охоту до знань і губить її інтелектуальні задатки й здібності (*В. Сухомлинський*).

Вправа 359. Визначте, які з наведених поєднань слів не є словосполученнями. Поясніть, чому: а) граматична основа речення; б) сполучення повнозначних слів зі службовими; в) складні форми слів; г) фразеологізми.

Працювати сумлінно, вишивати гладдю, шанувати батьків, сад цвіте, більш гуманний, щось далеке, дівчина-студентка, буду вчитися, хочу вчитися, зобов'язаний вчитися, батько з дочкою, байдки бити, повернутися додому, батьки і діти, інженерно-технічні працівники, річки й озера, надзвичайно охайний, конспект студента, студентський квиток, книга написана, написаний лист, бути досвідченим, ні пари з уст, дехто з нас, далеко, але цікаво, на море чи в гори, мрія про щастя, хотів би допомогти, в кінці травня, студент першого курсу.

Вправа 360. З простих словосполучень утворіть складні. Поясніть, чим вони відрізняються.

Наукова робота, наше село, шкільний підручник, пам'ятник Т. Г. Шевченкові, українська мова, учитель школи, театр опери і балету, Київський університет, диплом учителя, прозовий твір, українська література, методика викладання.

Вправа 361. До поданих слів додайте залежні й утворіть словосполучення. (Для виконання вправи скористайтесь «Словником асоціативних норм української мови» Н. П. Бутенко. — Л., 1979).

Бажати, весна, вулиця, голова, гора, дівчина, дорога, земля, любити, людина, працювати, розмовляти, стіл, турбота, тихо, хата, цвіт, чекати, швидкий, шукати, щастя.

Вправа 362. І. Перекладіть словосполучення українською мовою, відзначте національно-специфічні особливості їх.

Стоять у окна, к вашему сведению, выполнение задания, идти по течению, по служебным делам, увлекаться музыкой, пойти по адресу, консультации по четвергам, оценка по языку, разговор по существу, работать по направлению, билет по заказу, ухаживать за больным, в пяти шагах, в шесть часов.

II. Зіставте російські та українські словосполучення. Порівняйте їх структурно-граматичні ознаки.

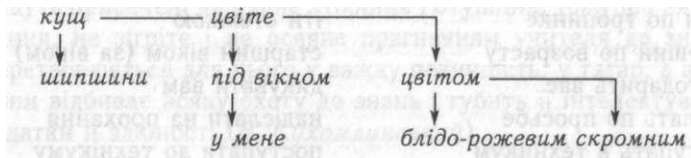
идти по тропинке	іти стежкою
старший по возрасту	старший віком (за віком)
благодарить вас	дякувати вам
выслать по просьбе	надіслати на прохання
поступать в техникум	поступати до технікуму
экзамен по истории	іспит з історії
по направлению к городу	у напрямку до міста
ехать по зову сердца	їхати за покликом серця
беспокоиться о родителях	турбуватися про батьків
в любой день	будь-якого дня
любая задача	будь-яка задача
любое задание	будь-яке завдання
горд собой	гордий за себе
к вашим услугам	до ваших послуг
благодарить родителей	дякувати батькам
принимать участие	брати участь
следующий вопрос	наступне питання
в двух шагах	за два кроки
плыть по течению	пливти за течією
уступить место	поступитися місцем
приниматься за дело	братися до справи
смотреть за ребенком	доглядати дитину
по личному вопросу	в особистій справі
по указанию директора	за вказівкою директора
по случаю праздника	з нагоди свята
иметь склонность (к)	мати нахил (до)
самый высокий из домов	найвищий будинок

Вправа 363. Визначте тип словосполучення за головним (стрижневим) словом.

Наукове дослідження, вірити людині, зосереджуватися над роботою, читати вголос, писати реферат, повний кошук, повний сили, озброєний знаннями, вихователь молоді, надзвичайно приємно, дуже оригінально, бачитися щодня, він з ним, напрочуд стриманий, забезпечення успіху, відомо всім, вивчаючи вірш, любов до природи.

Вправа 364. У трьох реченнях (за вибором) схематично подайте словосполучення.

Зразок: *Шипшини кущ у мене під вікном цвіте блідо-рожевим скромним цвітом* (Рил.).



1. На берегах Дніпра крутих, Весь помережений садами, Стоїть у сьайві днів нових Наш рідний Київ перед нами (Рил.). 2. З-під срібного ранкового туману виходять тополі і сонце (Стельм.). 3. Сонце впало в степ за очеретом і погасло, а з лиману викотився червоний місяць і пустив на воду широку іскряну стежку (Н.-Лев.). 4. Збоку од шляху дві дикі груші тремтіли дрібненьким листом у раннім холодку (Коцюб.). 5. Пливе обабіч шляху жовта і червона пшениця і аж на горбку зупиняється біля озера рожевого маку (Стельм.). 6. Слово вчитель з давніх-давен користується великою пошаною в народі (Рил.).

§ 59. Граматичні зв'язки слів у словосполученні

Між головним і залежним компонентами у словосполученні завжди існує підрядний зв'язок. Розрізняють три основні способи підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання.

Узгодженням називається такий спосіб підрядного зв'язку, при якому залежне слово уподібнюється формам головного. При узгодженні зміна форми головного слова обов'язково веде до повної чи часткової зміни форми залежного слова. Відповідно до того, повністю чи частково залежне слово узгоджується з головним, розрізняють узгодження повне і неповне. При повному узгодженні залежне слово уподібнюється до головного у формах роду, числа й відмінка: *ясний день, ясна зоря, ясне обличчя; ясного дня, ясної зорі, ясного обличчя; ясні дні, ясні зорі, ясні обличчя; ясних днів, ясних зір, ясних облич;* село *Духче, річка Десна*; при неповному — у роді (*жінка-архітектор*), у формах відмінка (*у селі Ромашках*) або числа (*у селі Пожарки*).

Керування — спосіб підрядного зв'язку, при якому головне слово вимагає від залежного відповідної відмінкової форми: *шити плаття, думати про поїзду, працювати над*

тестом. Залежно від форми підпорядкованого слова розрізняють керування безприйменникове (безпосереднє) і прийменникове (опосередковане): *керувати лабораторією, орати ниву; керівництво лабораторією, орання ниви і говорити про справу, вітатися з учителем, вітання з учителем, здатний до подвигу, враження від прочитаного.*

За силою підрядного зв'язку розрізняють керування сильне і слабке. Сильне керування наявне у словосполученнях при перехідних дієсловах, які потребують іменника (займенника) певної форми: а) знахідного відмінка (при перехідному дієслові із заперечною часткою *не*): *не писати листа, не вирощувати помідорів;* б) родового частковості (що означає частину від цілого): *принести води, взяти паперу, купити цукру;* в) орудного знаряддя (*писав ручкою, різав ножем*).

Сильне керування буває також у словосполученнях з префіксальним дієсловом, яке вимагає відмінкової форми іменника, -що вживається з прийменником, який дублює префікс: *намалювати на папері, ввійти в дім, зїхати з гори, зайти за школу.*

Слабке керування наявне у словосполученнях, у яких залежне слово може стояти у формі будь-якого непрямого відмінка: *йти з товаришем, до товариша, за товаришем, від товариша, перед товаришем.*

Прилягання — спосіб підрядного зв'язку, при якому залежне незмінюване слово пов'язане з головним тільки за змістом та інтонаційно: *розпочати вчасно, завершити завтра, поїхати відпочивати, іде роздумуючи.* Прилягають, як правило, прислівники, інфінітиви, дієприслівники.

У багатьох випадках спосіб підрядного зв'язку встановити важко, бо граматичні значення у словосполученнях можуть накладатися одне на одне, тобто бути синкретичними. Наприклад, важко визначити підрядний зв'язок у словосполученнях на зразок *повідомити на словах, змінюватися на очах, їхати поїздом, покласти на підлогу.* У шкільній практиці такий спосіб підрядного зв'язку визначають як слабке керування.

Вправа 365. Визначте способи підрядного зв'язку; обгрунтуйте їх.

Старезний, густий, предковичний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим

дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в яро-зелену драговину — то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гушавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах *{Леся Українка}*.

Вправа 366. Випишіть словосполучення, утворені способом узгодження. З'ясуйте, яка частина мови з якою узгоджується і в яких граматичних категоріях (рід, число, відмінок); розмежуйте повне і неповне узгодження.

1. Наші діти — це наша старість. Правильне виховання — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша вина перед іншими людьми, перед всією країною *(Мак.)*. 2. Щоб виховати людину високого інтелекту, красиву й багату емоціонально, вчитель не може обійтися без книги, без цілого світу художніх образів. Книга — велика сила, це правда, але в руках доброго вчителя, ми знаєм, ця сила подвоюється. Слава тому вчителю, який на все життя прищеплює юному серцю любов до художнього твору, до його правди, до його краси *(Рил.)*. 3. Осінній плач, осінній спів... посеред літа золотого непереможно забринів із серця мого *(Л. Укр.)*.

Вправа 367. Від поданих слів утворіть словосполучення способом повного і неповного узгодження. Складіть з ними речення.

Земля, день, народ, Київ, радість, берег, вулиця, школа.

Вправа 368. Замість крапок вставте пропущені слова; визначте, які словосполучення утворені способом повного, а які — неповного узгодження.

Там на Україні, де долинами тихо тече Рось, там між горами, між .. та .. лісами стоїть .. містечко Богуслав. .. гора спускалась покатою і обривалась над самою Россю; .., .., як стіни, .. скелями та проваллям... провалля розійшлося вгору рукавами далеко на всі боки, повиставляло проти сонця свої боки. Понад самісінькою Россю, попід.. стінами, поміж купами каміння в'ється дорога, а по дорозі скрізь .. місточки на .. та .. балках, де глибоко на дні між .. кропивою та бур'янами, попід вербами тихо ллється з каменя на камінь вода; а по тій воді слідком дійдеш до криниці з .. водою, до .. верб десь на самому .. куточку балки. На ту криницю з гори дивиться дві-три хатини з садочками, з .. стінами, з .. віконцями *(/. С. Нечуй-Левицький)*.

Слова для довідки: *висока, велике, високими, дубовими, липовими, рівними, гарними, зеленими, глибоке, глинястими, жовті, глинясті, білими, веселими, невеличкі, далекому, зелених, глибоких, вузьких, погожою, високою.*

Вправа 369. Прочитайте текст; виділіть словосполучення, утворені способом керування.

- I. Ставить осінь на землю свою золоту жирандоль.
I, ковтаючи сльози, одягши на плечі сукману,
перемотує літо на чорні котушки тополь,
шиє голим полям нескінченну сорочку з туману.
Тихо строчать дощі... I навіщо мені ця печаль?
Що я хочу спитать у цієї сумної кравчині?
Я прощаюся з літом. I воно мені каже: «Прощай!»
I хитає над шляхом порожні гнізда грачині.

(Л. Костенко)

- ,II. Шипшина важко віддає плоди.
Вона людей хапає за рукава.
Вона кричить: — Людино, підожди!
О, підожди, людино, будь ласкава.
Не всі, не всі, хоч ягідку облиш!
Одна пташина так мене просила!
Я ж тут для всіх, а не для тебе лиш.
I просто осінь щоб була красива.

(Л. Костенко)

Вправа 370. Від поданих слів утворіть словосполучення способом керування; вкажіть на безпосереднє й опосередковане, сильне і слабе керування.

Радіти, застерігати, шити, домагатися, шукати, рекомендувати.

Радість, застереження, шиття, домагання, пошук, рекомендація.

Радий, застережений, шитий, рекомендований, згаданий, передбачений.

Вправа 371. Утворіть способом керування всі можливі словосполучення.

Зразок:

(чого?) *ремесла*

вчиться *Бму?)* *обслуговуванню*

(з ким?) *з товаришами*

(на чому?) *на помилках*

Просити, говорити, чекати, копати, грати, годувати, літати, передавати, йти, нести, чистити.

Вправа 372. Замість крапок вставте пропущені слова. Вкажіть, які словосполучення утворені способом безпосереднього, а які — опосередкованого керування. Назвіть слабке і сильне керування.

Неподалік .. повноводної стоїть древня Рига. Це велетенський населений пункт із зеленими .. й сучасними .., з численними .. і .. . Але є в .., в самому .. інше місто, схоже на справжній .. . «Старою..» називають заселене .., де багатьом .. уже по 600—700 літ і вціліли пам'ятники різних .. і ... Ця частина зводилась поступово, віками, і споруди її відбивають .. кожної .. . Глибокою .. віє від Старого .. з його гостроверхими середньовічними .. й тінистими .., такими вузькими, що, здається, розведеш .. — доторкнешся протилежних .. (Журн.).

Слова для довідки: *Латвії, вулицями, будинками, заводами, фабриками, гирла, красуні, Даугави, в ньому, музей, Ригою, центрі, будинками, епох, сторіч, сивиною, міста, будовами, віками, особливості, епохи, вуличками, руки, стін, столиця.*

Вправа 373. Доберіть синонімічні словосполучення. Простежте за формами керування.

Зразок: *сіяти пшеницю — сіяння пшениці — посів пшениці — сівба пшениці.*

Досягти мети, розуміти ситуацію, вірити в майбутнє, виконати завдання, розповідати про професію, будувати завод, орати поле, знати справу, поважати батьків, виховувати дітей, доглядати сад.

Вправа 374. Перекладіть словосполучення українською мовою. Порівняйте форми залежних слів в обох мовах.

Писать о деревьях, думать о детях, трудиться в поле, овладевать знаниями, стремиться к лучшему, интересоваться техникой, советоваться с родителями, работать над литературой, приехать в Киев, дорога на Москву, предвидеть результат, просить разрешения, подойти к столу, ожидать друга, развивать идею, говорить о нем.

Вправа 375. Випишіть словосполучення, поєднані зв'язком сильного і слабого керування.

У центрі етичного «Я» вчителя стоїть його ставлення до знань, розумової праці, науки, освіченості, читання, книжки. В образі свого вихователя діти повинні бачити безмежну відданість розу-

мовому життю, науці. Дітей скоряє закоханість учителя в знання. Якщо ви хочете, щоб вас шанували, будьте провідником дітей на стежці подвигу, зачудування істиною, яку ви відкриваєте разом з дітьми, а дітям здається, що відкривачі — вони, ви тільки їх помічник, без якого вони не можуть обійтися. Найтонше діти пізнають вашу працю тоді, коли з вашою допомогою вони мислять, відкривають істину, зачудовуються і дивуються (В. Сухомлинський).

Вправа 376. Виділіть словосполучення, поєднані зв'язком прилягання.

1. За склом вікна далеких гір розмова, і серце б'ється ніжно, гаряче. Я шахт гудки почути хочу знову Там, де Донець між вербами тече. 2. Над Дніпром журавлі знову будуть вітати Україну, Розливатися скрізь аромати весняні землі. І в садах солов'ї щебетать будуть вільно, невинно, і до сонця квітки пелюстки простягають свої. 3. Скоро вечір зніме дня утому, Засмутилась над Дніпром блакить... Я іду у парку золотому, і прощально листя шелестить... 4. Кудись пливають, біжать хмарки юрбою... Вони з путі не вернуться назад. 5. Ніколи старості не знати тому, хто серцем молодий (3 тв. В. Сосюри). 6. Сніг падав безшелесно й рівно, туманно танули огні (Рил.). 7. Міцно, браття, стиснім руки, Обіймімось гаряче; Вкупі рушмо проти муки, Що вражає боляче (Греб.). 8. Зненацька проміння ясне од сну пробудило мене (Л. Укр.). 9. Над дорогою часом попадалася вся в цвіту дика груша (Н.-Лев.).

Вправа 377. Утворіть словосполучення за способом підрядного зв'язку прилягання.

Зразок:

Працювати чесно, сумлінно, самовіддано
зранку, щодня, вдома, далеко, вгорі
відпочиваючи

Бачитися, сидіти, їхати, написати, жити, повернутися, підготувати.

Вправа 378. Визначте, в яких словосполученнях між словами слабке керування, а в яких — прилягання.

Сподіватися на зустріч, зробити без відома, зробити без допомоги, зробити без тебе, поїхати за сином, поїхати за кордон, приєднатися до гурту, віддати до гурту, на весну не сподівайся, на весну зроблю, на славу не надійся, виконано на славу, приміряти до ноги, стали до ноги, перенести на слово, вірити

на слово, покласти на ваги, продавати на вагу, додати до запитання, надіслати до запитання.

Вправа 379. Визначте типи підрядного зв'язку в усіх словосполученнях.

Не можна уявити собі місії вихователя без багатого життя в світі книг. Бібліотека вчителя, що поповнюється з тижня на тиждень, — це джерело думки, моральної енергії. Знання, взяті із книг, стають його власним багатством, його сумлінням. Справжній учитель переживає знання як радість особистого прилучення до духовних багатств, створених людством (*В. Сухомлинський*).

Вправа 380. Зробіть повний аналіз словосполучень за такою схемою:

Схема

1. Виділити з речення словосполучення і записати його.
2. Тип словосполучення за будовою.
3. Тип словосполучення за головним словом.
4. Вид підрядного зв'язку між словами:
 - а) узгодження (повне, неповне);
 - б) керування (безпосереднє, опосередковане; сильне, слабке);
 - в) прилягання.

Зразок аналізу

Біжать кудись хмарок далекі каравани (Сос).

Усний

Письмовий

I

- | | |
|---|------------------------------|
| 1. <i>Каравани</i> (чого?) <i>хмарок</i> . | 1. <i>Каравани хмарок</i> . |
| 2. Просте (два слова). | 2. Просте. |
| 3. Іменникове (<i>каравани</i> — головне слово — іменник). | 3. Іменник. |
| 4. Керування безпосереднє, слабке. | 4. Керування безпос, слабке. |

II

- | | |
|---|-----------------------------|
| 1. <i>Каравани</i> (які?) <i>далекі</i> . | 1. <i>Каравани далекі</i> . |
| 2. Просте (два слова). | 2. Просте. |
| 3. Іменникове (<i>каравани</i> — головне слово — іменник). | 3. Іменник. |
| 4. Узгодження повне (в роді, числі, відмінку). | 4. Узгодж. повне. |

III

- | | |
|---|---------------------------|
| 1. <i>Біжать</i> (куди?) <i>кудись</i> . | 1. <i>Біжать кудись</i> . |
| 2. Просте (два слова). | 2. Просте. |
| 3. Дієслівне (<i>біжать</i> — головне слово — дієслово). | 3. Дієслівне. |
| 4. Прилягання (залежне слово — прилівник). | 4. Прилягання. |

1. А в садках солодко дрімають окутані місячним саявом струнки тополі (*Коцюб.*). 2. Квітка осіння давно одцвіла, пісня остання давно одзвеніла (*Олесь*). 3. До кипариса магнолія пишная чолом завітчанам ніжно схилилася (*Л. Укр.*).

§ 60. Речення як основна одиниця синтаксису. Порядок слів у реченні

Речення є основною синтаксичною одиницею, бо саме в ньому реалізуються найголовніші функції мови — пізнавальна, експресивна і комунікативна.

Будівельним матеріалом для речень слугують слова і словосполучення, граматично оформлені так, що виражають думку, тобто якість повідомлення про предмети та явища дійсності.

Речення характеризуються певними ознаками, які не властиві іншим мовним одиницям: 1) речення є одиницею спілкування (комунікативною одиницею); 2) тільки у вигляді речення формується і втілюється думка; 3) реченню властивий модально-часовий план, тобто предикативність: значення реального факту, віднесеного до того чи іншого часу або значення нереальності (бажаності, можливості, спонукання), а також змістова та інтонаційна завершеність. Сукупність цих властивостей і характеризує речення як одиницю мови і мовлення. **Отже, речення — це інтонаційно і граматично оформлена за законами певної мови найменша комунікативна одиниця, що є головним засобом формування і вираження думки:** *Понад ставом увечері хитається очерет* (Шевч.); *Ти не чуєш, як солов'ї весільним співом дзвонять?* (Л. Укр.); */ мене в сім'ї великий, В сім'ї вольній, новій, Не забудьте пом'янути Незлим тихим словом* (Шевч.).

Найважливішими ознаками речення є предикативність та інтонація.

Порядок слів у реченні зумовлюється його змістом і граматичною структурою. В українській мові можливі різні варіанти розташування слів, проте не можна вважати, що порядок слів у реченні цілком вільний. Розрізняють два типи порядку слів: а) прямий, або звичайний і б) зворотний, або інверсію.

За прямого порядку слів підмет займає позицію перед присудком будь-якого типу: *У яблуневому цвіту Зоря вечірня грає...* (Рил.); *Сонце гріє, вітер віє 3 поля на долину...* (Шевч.); *Навіть повітря здається блакитним* (Коцюб.);

Довго я не хотіла коритись весні, не хотіла її вислухати (Л. Укр.); *Натхнення час — то час святий!* (Олесь).

У питальних реченнях підмет, виражений питальним займенником, може стояти тільки на початку речення: *У хаті світиться запізно. Хто там не спить? Хто там живе?* (Ворон.); *Що біліє отам на роздоллі? Чи хмариночка легкая біла Геть по небі гуляє по волі?* (Л. Укр.).

При прямому порядку слів узгоджене означення, виражене прикметником, дієприкметником, займенником, порядковим числівником, вживається перед означуваним іменником: *Київ був повен лагідного сяйва* (Загреб.); *Це моє рідне місто, мені випало щастя визволити його власними руками* (Гонч.); *Надворі було тепло, як у добре натоплений хаті* (Н.-Лев.).

Неузгоджене означення при прямому порядку слів ставиться після означуваного іменника, крім означення, вираженого займенником його, її, їх: *Десятки учнів вітали широкоплечого чоловіка років сорока* (Трубл.); *Подали команду рушати* (Гонч.); *Її робота була схвалена*.

Додаток при прямому порядку слів ставиться в реченні після того слова, яке ним керує: *Там сонях в городі сміється до сонця, Вдягає корону із чистого золота* (Забаш.); *Не вступи-неш надивитися на сонце, а вже вечірня зоря темніє тобі в постарілих очах...* (Стельм.).

У безособових реченнях додаток зі значенням особи, яка піддається дії чи перебуває в певному стані, переважно препозитивний: *Чогось мені чудно, чогось мені дивно* (Н.-Лев.); *Мені не раз доводилось бувати у цих краях*.

Обставини при прямому порядку слів можуть займати у реченні різні позиції. Наприклад, обставини способу дії здебільшого вживаються перед дієсловом-присудком: *Йому сподобались здорові сиві очі, що тихо сляли з-під довгих вій* (Коцюб.); *Як чудно, тепло сонце сяє, Як зелень розкішно блищить* (Фр.).

Обставини місця і часу стоять переважно перед дієсловом-присудком, до того ж часто на початку речення, бо бувають пов'язані зі змістом усього речення: *Праворуч у темному північному небі стояла зірка, ясна і холодна* (Смол.); *Завжди терновий вінець буде кращим, ніж царська корона...* (Л. Укр.), але можуть займати і довільне місце: *Ой в саду росла троянда, Красувалась між квітками, І барвінок вивсь круг неї, І нарцис довчасно в'янув* (Олесь).

Отже, обставини можуть займати в реченні будь-яке місце: *Сонце поволі сховалось у темні урвища гір* (Панч); *Троянці з страху задрижали* (Котляр.); *Більшість працівників виїжджає влітку відпочивати*; *Я машинально зриваю квітку яблуні і прикладаю холодну від роси квітку до лица* (Коцюб.).

При інверсованому порядку слів присудок стоїть перед підметом. Інверсія широко використовується в художньому стилі мови як експресивно-стилістичний засіб: *Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками, та тонким туманом...* (Рил.); *Брязне клинок об залізо кайданів, Підє луна по твердинях тиранів...* (Л. Укр.).

Узгоджене означення при інверсованому порядку слів вживається після означуваного слова для підкреслення, виділення ознаки, надання вислову врочистості: *Рече та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма* (Шевч.); *Нам судилось іти переходами грізними, Випить чашу сповна за долю багатую...* (Б. Олійн.).

Інверсія використовується також для смислового виділення додатка: *Журбою не накличу собі долі, Коли так не маю* (Шевч.).

Примітка. Іноді порядок слів слугує засобом розрізнення підмета і прямого додатка, коли вони виражені іменниками (один у формі називного відмінка — підмет; другий — у формі знахідного відмінка — прямиий додаток), які не мають чітких флексійних ознак. У таких реченнях іменник, що стоїть на першому місці, — підмет, а після присудка — прямиий додаток: *Ніч змінює день. Весло зачепило плаття.*

У реченнях на зразок *Люди як люди; іата як хата* або *Дім — палац; Подвір'я — суцільний квітник* на першому місці також стоять підмети, а на другому — іменні складені присудки.

Вправа 381. Поділіть текст на речення. Поясніть, чим ви при цьому керувалися.

...За Дніпром небо ясно, ясно палало всіма кольорами веселки, підперезане однизу темною смугою лісів весь Дніпро, скільки можна було досягти оком вгору й униз, був помальований ще ясніше й блискучіше, ніж небо, здавалось, ніби текла блискуча, як скло, широка річка, попід лісом червона, посередині оранжева й жовта, а на другому березі зелено-синя вода стояла тиха й прозора, а між пофарбованим небом та водою лежав якийсь дивний пояс з лугів та з борів, де кольори були знов інші верхній пружок того пояса — то були бори пружок

сидів на червоному небі, ніби ліс був заплутаний в білі паву-тиння й посиланий зверху снігом, сріблом та діамантами: то була роса далі впродовж коло його слався чорний, наче окса-митовий, вузький пояс: то чорніли бори; а нижче було видно дуже ясно широку зелену смужку; то зеленіли довгі острови між старим та новим Дніпром, та зелені пологі луки попід чорним лісом, вкриті лозами на зеленому полотнищі подекуди лисніли й блищали плеса, котрі позоставались після недавньо-го повіддя, течії та самовілки на плискватих острівцях (*За 1. Нечуєм-Левицьким*).

Вправа 382. Визначте, яке значення має кожне речення: а) ре-ального факту, віднесеного до того чи того часу; б) нереальності (мож-ливості, бажаності, спонукання, умовності).

1. Посеред ночі дощ пішов, Зашелестів, як збіжжя, в полі.
2. Зніми мені легенькою рукою Сніжинку із брови, а з серця — лід Поважності, печалі, супокою, Що я надбав за стільки літ.
3. Коли набирають стяги Вітру нового і висоти, Думай, що світ змінити Хоч трохи повинен і ти.
4. Може б, нам полинати у вирій — за літами молодості вслід (*З тв. Д. Павличка*).
5. Не бійтесь заглядати у словник: Це пишний яр, а не сумне про-валля; Збирайте, як розумний садівник, Достиглий овоч у Грінченка й Даля, Не майте гніву до моїх порад І не лінуйтесь доглядать свій сад (*Рил.*).
6. О слово золоте, гартоване в гор-нилі Поетових думок, страждань і сподівань. Неси свої струм-ки, свої жадання милі, як треба, — стань мечем, як треба, — цвітом стань (*Мал.*).
7. А ще я люблю, коли з лісу несподівано вигулькне хатина... І люблю, коли березовий сік крапає із жолобка. І люблю восени по коліна ходити в листі, коли так гарно червоніє калина (*Стельм.*).
8. Розтане зима, і квітки по весні Розквітнуть і в роси вберуться (*Олесь*).

Вправа 383. Визначте, які пари слів становлять словосполучен-ня, які — речення, які — речення і словосполучення, а які не станов-лять ні речення, ні словосполучення.

Іти полем; гарно в полі; працювати захоплено; працювати в майстерні; сад у цвіту; сад цвіте; там сад; білий сніг; сніг білий; сніг білів; сніг як пух; лісова дорога; дорога в лісі; дерева в лісі; росте в лісі; в лісі зелено; в лісі потемніло; росте розкішно; росте при дорозі; росте рік; росте горіх; вишня росте; колись буде рости; будеш працювати; швидко їде; швидка їзда; їзда

швидка; хай їде; день і ніч; найбільш зручно; або літаком, або поїздом; на столі чай; чай у чашці; чай — напій; літературна мова; мова літературна; знову вечір; чудовий вечір; вечір відпочинку; вечір надворі; на гори й долини; міг би розказати; давай поїдемо; вперед на захід; земля і люди; мир — народам.

Вправа 384. Поставте слова у відповідних формах. Складіть з них речення і розмістіть так, щоб вийшов суцільний текст.

1. Частина, передовий, перейти, відтоді, і, як, кордон, зникати, за, горбатий, висота, чужий, країна, минати, вже, кілька, рік. 2. Кордон, повертатись, вартовий, ми, місце, на, стати, сюди, і, той, самий, стоячи, червень, він, двадцять два, рік, де, один, тисяча, дев'яцот сорок. 3. Знову, рябий, поставити, будка, стовп, і, смугастий, боєць, будувати, пост. 4. Переправа, прикордонник, стояти, на, перевіряючи, боєць, команда, документ, фронт, наздоганяти, і, окремих. 5. Ніщо, ми, забути, не, навчитись, багато, але, що. 6. Ми, досвідчений, й, живий, змужнілий.

Вправа 385. Замініть, де можна, прямий порядок слів у реченнях на зворотний і навпаки. Зіставте тексти. Зверніть увагу на різницю у їх звучанні.

Був ясний день, веселий, провесняний,
До нас у хату крізь вікно одкрите
Вривався гомін голосних потоків,
Що бігли вниз по вулиці нагірній,
Вітрець влітав і, мов пуста дитина,
Скидав додолу від стола папери,
За ним влітала ціла зграя гуків,
Все та давно знайома пісня міста,
Але і в ній лунали нові ноти,
Весняні... Та вони лунали не для нас,
Бо не було весни у нашій серці.
Ота, що за вікном сміялась,
Нам принесла новини невеселі...

(Леся Українка)

Вправа 386. Поширте речення. Зверніть увагу на правильне розміщення другорядних членів. Розставте речення в такому порядку, щоб вийшов суцільний текст.

Будинок збудований. Робітники працювали. Будинок шістнадцятиповерховий. Люди чекали. Вони заселяють. Кожний радіє.

Ростуть дерева і кущі. Вулиця і двір упорядковані. Люди прагнуть. Діти виростуть.

Вправа 387. Згрупуйте речення за стилями: публіцистичним, науковим, офіційно-діловим, художнім. Поясніть, чим ви при цьому керувалися.

1. Атрибутивними звуться такі словосполучення, в яких залежний член пов'язується з головним як формальний виразник атрибута з субстантивним виразником його носія. 2. Даниленко Віктор Степанович працює на Ківерцівському деревообробному комбінаті на посаді інженера з окладом 400 грн. 3. Під осінніми високими зорями затихають оселі. 4. Шлях, пройдений тілом при нерівномірному русі, дорівнює добутку середньої швидкості на час руху. 5. Довідка видана для подання в Ківерцівську житлово-експлуатаційну контору. 6. І здається мені, що я входжу в синє небо, беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. 7. Цей Закон визначає правовий статус ветеранів війни, забезпечує створення належних умов для їх життєзабезпечення, сприяє формуванню в суспільстві шанобливого ставлення до них.

§ 61. Речення за метою висловлювання

Залежно від мети висловлювання всі типи речень поділяються на розповідні, питальні і спонукальні. Ці різновиди речень називаються функціональними, або комунікативними, типами речень.

Розповідні речення містять повідомлення про якийсь факт, подію, подають опис тощо. За структурою вони можуть бути прості й складні: *Над Полтавою летіло бабине літо. Скільки сягав зір, в'юнелися в блакитній високості незліченні білі нитки, то плавно опускаючись, то знову піднімаючись у прозорих потоках повітря* (Гонч.).

Для розповідних речень характерна специфічна розповідна інтонація: тон підвищується на тому члені речення, який містить найважливіше в повідомленні, і понижується в кінці: *Весь сад був у цвіту. Він розцвівся, як завжди несподівано, майже за одну ніч. Вчора ще тільки де-не-де біліло, а сьогодні вже зовсім зникло плевиво голих гілок, біла повінь хлюпала до самого ганку* (Гонч.).

Питальні речення містять у собі запитання, які спонукають співбесідника до відповіді: *Хто тут бентежить наші*

тихі води? (Л. Укр.); *Де поділися ви, голоснії слова, що без вас моя туга німа?* (Л. Укр.).

Для вираження запитання використовують такі мовні засоби: а) питальну інтонацію; б) питальні частки, займенники і прислівники; в) порядок слів (здебільшого питальне слово стоїть на початку речення).

Серед питальних речень є перехідні конструкції, що за семантикою наближаються до розповідних і спонукальних речень. Наприклад, риторичні питання містять у собі приховану розповідність. Вони не потребують відповіді, бо елемент ствердження міститься в самому запитанні. Риторичні питання вживаються як стилістичний засіб передачі урочистого, емоційно насиченого мовлення: *Нащо даремнії скорботи?* (Л. Укр.); *Хто серця чистого добро Злобою чорною поборе?* (Рил.).

Є також питальні речення з відтінком спонукування: *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку?* (Коцюб.); *Чи не скажете ви, де тут бібліотека?*

Спонукальними називаються речення, які виражають спонукування до дії через різні волевиявлення: наказ, вимогу, закликач, побажання, пораду, дозвіл тощо: *Линь, моя пісне, як чайка прудкая, — Вона не боїться, що в морі загине* (Л. Укр.); *Вставай, хто живий, в кого думка повстала!* (Л. Укр.); *О музо, не згадуй ту люту годину, Журби не буди, бо вона сторожка...* (Л. Укр.); *Поете! Будь собі суддею...* (Рил.); *Плавай, плавай, лебедонько, По синьому морю, Рости, рости, тополенько, Все вгору та вгору!* (Шевч.).

Засобами вираження спонукування найчастіше виступають: наказовий спосіб дієслова (*Шукай краси, добра шукай! Вони є все, вони є всюди; Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод Не спинить вас!* (Фр.)); неозначена форма дієслова (*Стояти струнко! Рівняння направо!*); форми умовного способу, які нейтралізували значення умовності і набули значення спонукування (*Я просив би вас зробити!*); минулий час дієслова з часткою *щоб* (*А щоб ти злиз!* (Л. Укр.)).

Значення спонукування мають речення, в яких наявні вигуки, що виражають волевиявлення (*Геть! Годі! Тсс!*), а також вигуківі речення зі значенням привітання, прощання, подяки тощо (*Доброго дня! Доброго здоров'я! Здоровенькі були! Будьте здорові!*).

Розповідні, питальні, спонукальні речення можуть мати не однакою міру емоційного забарвлення. Одні з них вимовляються зі звичайною інтонацією, інші — з підсиленою. Речення, які вимовляються з підсиленою, напруженою інтонацією, називаються окличними: *Мені аж страшно, як згадаю Оту хатину край села!* (Шевч.); *Я вільна, як вода!* (Л. Укр.) — розповідно-окличні; *Хто з вас може перелічити обов'язки своєї матері?!* (Гонч.) — питально-окличне; *Живи, Україно, живи для краси, для сили, для правди, для волі!..* (Олесь); *О, дзвени голосніш, розвивайся повніш, Казко-пісня майової ночі!* (Олесь); *Хто волі ще не одцуравсь, нехай іде до бою!* (Л. Укр.) — спонукально-окличні.

Вправа 388. Поставте в кінці кожного речення відповідні розділові знаки; обгрунтуйте їх.

Українська пісня Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність, своє бажання бути красивим і ніжним, сильним і хоробрим

Який митець не був натхнений її багатючими мелодіями, безмежною широтою і красою її барв, її чарівною силою, що викликає в душі людській найскладніші, найтонші, найглибші асоціації, почуття, думки і прагнення всього, що є кращого в людині, що підносить її до вершин людської гідності, до людяності, до творчості

Яка мати не співала цих легких, як сон, пісень над колискою дорогих дітей своїх

Яка дівоча весна не приносила кохання на її крилах

Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу Це історія українського народу, народу-трудівника, народу-воїна, народу, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу, що цілі віки витрачав усю свою силу, свою кров, своє життя, як казав великий Шевченко, «без золота, без каменю, без хитрої мови» на виковування у боротьбі свободи, на виявлення в житті всіх своїх здібностей (*За О. Довженком*).

Вправа 389. Поясніть розділові знаки в кінці речень. Замініть, де можна, розповідні речення на питальні чи спонукальні. Простежте, як зміниться зміст речень і мета висловлювання.

1. Останній лист на гілці чорній, Мов човник на причалі — спить (*Первом.*). 2. Розум у голові тримають, а не в шапці (*Я. тв.*). 3. Кожна курка на своїм гнізді дужа (*Я. те.*). 4. Ріс у зеленому

лісі дуб велетенський високий (*Грінч*). 5. А пісня — це душа. Вона живе для нас. 6. А пісня — це душа. З усіх потреб потреба. 7. А Київ? Як він дихає мені? Чом в Ірпені та трохи в Козині Ще я пишу, та тільки не в столиці? 8. Прийшли у Київ лондонські тумани, Закутали у сиве білий світ (3 *тв. І. Драча*). 9. Я не заздрю юності вашій І не хочу вертатись назад. Можна, вік на землі звікувавши, Не зістаритись і в шістдесят (*Первом.*). 10. Осіннє золото людина печально палить по садах (*Первом.*).

Вправа 390. Визначте, яке питання містять у собі питальні речення (з'ясувальне, уточнювальне, риторичне, таке, що виражає якусь почуття, попереджає про дальшу розповідь тощо).

1. Який вас враг сюди направив? І хто до города причалив, Яка ж ватага розбишак? (*Котл.*). 2. Чиї ридання і слова я чув крізь слів солоні плями? (*Сос*). 3. Де ж ті люди, де ж ті добрі, що серце зібралось з ними жити, їх любити? 4. Ви мене кликали, чи що? 5. Чого се ви так, братія моя? 6. Та ще ось що: Хто в нас буде мати? (3 *тв. Т. Шевченка*). 7. Скажи мені, фантазіє дивна, Як допомогти в безмірнім людським горі? Як світ новий з старого збудувати? Як научить байдужих почувати? Як розбудити розум, що заснув? Як час вернуть, що марне проминув? (*Л. Укр.*). 8. Ви чули? Жайворонки прилетіли! 9. Бідна волошко, чому ти у житі, А не на клумбах волієш рости? Чом не схвильовано слухаєш ти, Як хлібороби кленуть працьовиті Квіти, що вміють так гарно цвісти? 10. Чом же, ласкава така і красива, Квітко нещасна, ти житу шкідлива? (3 *те. М. Рильського*). 11. Де я бачила вас, піраміди червоних дубів? (*Забаш.*). 12. Де ви, дні дівочі золоті? (*Забаш.*). 13. Чого ж ти, серце, так розридалося, мов дитина маленька? (*Лепк.*).

Вправа 391. Наведіть приклади питальних речень, у яких би питання оформляли питальні частки (*чи, невже, хіба*), займенники (*який? чий? котрий? скільки? хто? що?*), прислівники (*як, де, куди, звідки, коли, відколи, доки*). Чи в кожному реченні можна оформити питання тільки за допомогою інтонації (без питальних слів)?

Вправа 392. У наведених реченнях змініть місце логічного наголосу. Простежте, як змінюється зміст питання і відповідно зміст відповіді.

1. Ви навчаєтеся в **нашому** університеті на першому курсі?
2. Ви приходите **щодня** до читального залу наукової бібліотеки?

Вправа 393. Поясніть, яку смислову та стилістичну роль відіграють подвійні розділові знаки в кінці речень.

I. Шістдесят літ Павлові Григоровичу Тичині.

І всі зразу:

— Кому? Павлові Григоровичу?! Тичині?!

Не може бути!

Метрика!

— А, що ви там про метрику?! Яка може бути метрика для «молодого, молодого, молодистого»?! (*Остан Вишня*).

II.— Чули, коли сезон починається?

— В театрі?

— Та в якому там театрі?! На стадіоні вже травичка зазеленіла, а ви про театр.

...Перший матч сезону в Києві.

Далеко задовго до матчу болільники вже по кілька разів обговорили поміж себе майбутні склади команд — і основного, і дубля, — і з цього приводу було чимало суперечок, причім жертвами цих суперечок завжди бувають не Спорщики, а ні в чім не повинні футболісти...

— Центр нападу в основнім складі Н.!

— Хто?!

— Корова!

— Хто корова? Н. — корова?!

— Ну, як не корова, так сундук!

— Хто сундук? Н. — сундук?!

— Хіба ні?

— Самі ви сундук!

— А ви — корова!

До згоди, як бачите, в даному разі не прийшли!

(За *Останом Вишнею*)

Вправа 394. Визначте, якими граматичними формами виражені спонування у поданих реченнях. Яке значення має кожне речення?

1. Товариш, друг і побратим свободи, Прапорonoсець власної судьби, Безсмертний, слався! Слався, мій народе, Мій гордий, чесний, добрий, молодий! (*Вінгран.*) 2. Будь завжди славен, ранку-буревій, Коли встає зірниця на погоду, Коли так гордо дивиться з-під вії Пречистий день дніпрового народу (*Горл.*) 3. Хай сяється цей світ, з якого ми світанно вийшли, щоб добро творити. Хай вічно будуть люди між людьми, І звук, і слово, що веде на битви (*Горл.*) 4. Земле, засійся зерном золотим, щоб колосилася нива зелена... (*Грінч.*) 5. Земле,

заквітні розкішно в садах, Щоб солов'ї ні на мить не змовкали... (*Грінч.*). 6. Нехай напувають коней у криницях твоїх бездонних І дівчина личко біле обміє в воді твоїй, Кринице мого дитинства, веселко моя стодзвонна, Моя дзвонкова кринице, дивися ж не обмілій! (*Забаш.*). 7. Вертайте до неї знову крізь роки і сиві далі, Несіть їй свою тривогу і сонце своїх надій, Несіть їй синівну радість і вічні свої печалі. Моя дзвонкова кринице, дивися ж не обмілій! (*Забаш.*). 8. Ой не шуми журливо, темний гаю мій! (*Олесь.*). 9. Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати. Не пушу тебе колиску синову гойдати (*Симон.*). 10. Гей до мене! Є у мене і варене й печене (*Гліб.*).

Вправа 395. Змініть форму дієслів 2-ї особи однини на 1-шу особу однини. Простежте, як змінюється стилістичне звучання і змісто-ве спрямування вірша.

Якщо ти син

Якщо ти син своєї Батьківщини,
Не виставляй любові, як плакат.
Засій добром хоч клаптичок єдиний —
Вона тобі відплатить у стократ.

А навіть як забуде у турботах
Й героя нагорода не знайде,
Згадай про тих, що на ворожих дзотах
Вивішували прапори грудей.

Якщо ти син своєї Батьківщини,
Не мікрофонь себе на всі лади.
А, беручи дари її з вошини,
Утричі потім більше поклади.

А що, як менше? Теж не скаже й слова.
Не дорікне, нахмуривши чоло.
Вона й за те віддячити готова,
Аби це не подачкою було.

Якщо ти син своєї Батьківщини,
Не на чужий лакомся коровай,
А свій спечи, із власної розчини,
І простели рушник на небокрай.

Запам'ятай: від роду і до роду
Священна нагорода нагород:
Якщо живеш ти іменем народу —
Й твое ім'я вростається в народ.

(О. Богачук)

Вправа 396. Вкажіть, які волевиявлення виражено в реченнях. Знайдіть речення, які не виражають спонукань.

1. Не шукай правди в інших, коли в тебе її немає. 2. Хліб-сіль їж, а правду ріж. 3. За двома зайцями не ганяйся. 4. Не вчись плавати там, де мілко. 5. Не лінуйся рано встати, а встидайся довго спати. 6. Не смійся з другого, щоб тобі не було того. 7. З самого початку думай, який буде кінець. 8. Умій жартувати, та знай, коли перестати. 9. Шануй старших, молодші тебе пошанують. 10. Як вовка не годуй, він все в ліс дивиться. 11. Зробиш добро — не кайся; вдієш лихо — начувайся. 12. Якщо стоїш прямо, не турбуйся, що тінь крива. 13. Коли п'єш воду, не забувай тих, хто викопав криницю. 14. Прийшло щастя — будь пильним, прийшло горе — будь стійким. 15. Хто горобців боїться, хай проса не сіє. 16. Не вдавай з себе півня на чужому смітнику (З *народної творчості*).

Вправа 397. Визначте, які почуття виражає кожне окличне речення.

1. Ах, скільки струн в душі дзвенить! Ах, скільки срібних мрій літає! 2. Лови летючу мить життя! 3. Розкриваються білі бегонії, Наче келихи в ряд розставляються Для гостей довгожданих, невиданих! 4. Зима... і пролісок блакитний! Навколо ще лежать сніги, А він всміхається, привітний, А він вже скинув ланцюги! 5. На крила, на крила! До сонця, брати! 6. Нехай зима мій волос вкрила, — у серці квітеня розцвіта! 7. Скільки слів-казок казалось І усмішок розсипалось Над ставком, в гаю! 8. Не треба струн! Хай струни сплять І ждуть ясного дня обнови... (З *тв. О. Олесья*). 9. П'ятнадцять років лиш! Який короткий час! Який безмежний час! Як мало, як багато! Ох, вечір не один на обрії погас! Ох, пісню не одну на корені підтяго! 10. Польий цю яблуньку — адже вона із яблучками! — Словом цим до дна відкрила душу всю моя дружина. 11. Не вийшла, ні! Чи чула, чи не чула — Дарма, і ні до чого тут жалі! (З *тв. М. Рильського*). 12. Вік люби свій! У кров йому, в плоть увійди. Щоби душу твою ним по вінця займало! Не цурайся його ні

вогню, ні води, ані сурм... В очевидцях ходити — замало! Вистачає їх завжди. Учасником будь (*Борт.*). 13. Не пригаду мені тої хвили, Хай вона навек буде забута! Таж вернути її ми не в силі... 14. Останній птах в вирій летить, Остання квітка в'яне, Листками вітер шелестить, Немов говорить: цить, ах, цить! Тепер спокій настане. 15. Як туг чудово!.. В яр глибокий Падуть дзвінки, скляні потоки, Як хрусталеві сльози гір... (*З те. Б. Лепкого*). 16. Добридень же, тату, в хату! (*Шевч.*). 17. Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю! (*Шевч.*). 18. Нічко дивна! тобі я корюся, Геть, всі темнії думи сумні! 19. Глянь, як хвилі від срібла блищать! Глянь, як небо синіє вгорі! 20. Ти прекрасна, вечірняя зоре! 21. Ох, чого моя зіронька плаче! 22. Хай я загину, та хай сяє мило Над людьми сонцем правда і надія! (*З те. Лесі Українки*).

Вправа 398. Напишіть твір на одну з тем, використавши речення всіх типів: за метою висловлювання та інтонацією.

1. «Мова — душа народу» (*Ю. Мушкетик*). 2. «Пісня і праця — великі дві сили» (*/ . Франко*). 3. Моє місто (село, селище) — частина моєї землі. 4. Мир — щастя для людей.

§ 62. Просте речення

За структурою речення поділяються на прості й складні. Просте речення містить у собі одну граматичну основу: От і травень прийшов. Здрастуй, травню веселий!; В кімнаті тихо і прозоро; Внизу Дніпро. Стою на кручі (З тв. В. Сосюри).

У складному реченні є дві і більше граматичних основи: Вже червоніють помідори і ходить осінь по траві; Піднялися крила Сонних вітряків, і черешню білу Вітер розбудив; Гримить Дніпро, шумить Сула, Озвались голосом Карпати, І клич подільського села В Путивлі сивому чувати; Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний Рідною мовою кличе у невідомі краї (З тв. М. Рильського).

Серед простих речень розрізняють дво- й односкладні, поширені й непоширені, повні й неповні, членовані й нечленовані.

У двоскладних реченнях граматична основа складається з двох головних членів, в односкладному — з одного: Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Між ярами над ставами

верби зеленіють (Шевч.); Німого в лісі в нас нема нічого;
Хмарна, вітряна осіння ніч; На галяві вже збудовано хату,
засаджено городець (З тв. Лесі Українки).

У непоширених реченнях наявні тільки головні члени, а в поширених — головні й другорядні: Сонце заходить, гори чорніють, Пташечка тихне, поле німіє (Шевч.); На галявині біля струмка розташувались на привалі бійці маршової роти (Гонч.).

У повних реченнях наявні всі члени, передбачені їх структурою, а в неповних — один чи кілька членів випущено (словесно не виражено): *Не місце людину красить, а людина — місце* (Н. тв.); *За Дніпром багряніються вишні. І за Збручем — вишневі сади* (Мал.); *Деся зникла зоря. Ніби впала* (Янов.).

Членовані речення складаються з одного чи двох головних членів і можуть поширюватися другорядними членами: *Вузька стежечка щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі* (Коцюб.). Нечленовані речення не можуть розчленовуватися й доповнюватися новими членами: *Хай буде так! На добрий час!* (Коч.).

До двоскладних простих речень належать речення з однорідними членами: *Благословенна дніпрова долина, Шумні хліба і гомінкі гаї, Дуби й калина, грози й солов'ї, І кожна квітка, й кожна бадилля!* (Вирг.); речення з відокремленими членами: *Напрудившись у квітні, Перецвівши у маю, Йдуть дерева передлітні В повінь лагідну свою* (Рил.); речення зі звертанням: *Слово, моя ти єдина зброс, Ми не повинні загинуть обоє!* (Л. Укр.); речення зі вставними і вставленими конструкціями: *Може, я запишю останні Сторінки у зошиті своїм...* (Рил.). Такі речення ще називаються двоскладними ускладненими.

Вправа 399. Схарактеризуйте речення за структурою (двоскладні/односкладні, поширені/непоширені, повні/неповні, членовані/нечленовані, прості/складні, ускладнені).

Кинув місто. Знов я в лісі...
Рано. Сонце золоте...
Легко тінню листя грає,
Біла яблуна цвіте.

О дитинство, любе, миле!
Знов ти в серці, як колись,
Знову в серці дивовижно
Щастя з мрією сплелись.

Обніму мої дерева,
Обніму мою траву...
О, закуй мені, зозуле,
Чи я довго проживу.

Гей, метелики, куди ви?!
І мене туди візьміть —
На степи, квітками вкриті,
Де зелений май шумить.

(*О. Олесь*)

Вправа 400. Непоширені речення зробіть поширеними, на основі їх напишіть твір-мініатюру.

День настав. Поїзд прибув. Ми вийшли. Місто прокидалося. Усі поспішали. Ми хвилювалися. Автобус підійшов. Ми розташувалися. Екскурсії розпочалися. Враження незвичайне. Настав вечір. Ми були присутні.

Вправа 401. Знайдіть речення двоскладні й односкладні. З'ясуйте, з яким головним членом (підметом чи присудком) співвідносний за формою головний член односкладного речення.

1. Дорога довга. Чагарі, долини. На небі палкому ніде ні хмарки (*Л. Укр.*). 2. Луги над Кончею і небо неозоре, Покручені вітрами явори... Тобі ж примарилось Азовське море Сумної вересневої пори (*Дмитер.*). 3. Вечір. Дощ осінній. Ми йдемо по Львову... (*Павл.*). 4. Нам треба голосу Тараса. 5. Був прекрасний той день. Небо — тихе та чисте. 6. А слідом блиснуло. Розпалось. І глухо грім застугонів... 7. Не спиться. Ніч — мов та печать. 8. Правдивим будь — але не всім ти одкривайся. 9. Радійте, співайте! Гучна перемога (3 *тв. П. Тичини*). 10. Така довкола тиха благодать... (*Дмитер.*). 11. Ідуть жнива. Схилилась жниця (*Дмитер.*)

Вправа 402. Замініть, де можна, повні речення на неповні. Визначте, який член речення пропущений.

1. Хоч підеш ти і за море — за тобою, як тінь, піде твоє горе. 2. Забагатів Кіндрат, забув Кіндрат, де його й брат. 3. Вареники-хваленики, всі вас хвалять, та не всі вас варять. 4. Який Сава, така в Сави й слава. 5. У дитини заболить палець, а в мами заболить серце. 6. Дерево шанують, як добре родить, а чоловіка шанують, як добре робить. 7. Щастя ско-

ро покидає, а надія не покидає ніколи. 8. Одна розумна голова — добре, а дві розумні голови — ще краще. 9. Пташка красна своїм пір'ям, а людина красна своїми знаннями. 10. Око бачить далеко, а розум бачить глибоко. 11. От вам Лука: рукавиці за пазухою, а Лука рукавиці шука. 12. В чужому оці тріску бачить, а в своєму оці і поліна не помічає (З *народної творчості*).

Вправа 403. Побудуйте або доберіть речення за поданими схемами. Проаналізуйте порядок слів у реченнях.

1. Іменник у називному відмінку + дієслово + іменник у знахідному відмінку.

2. Дієслово + іменник у називному відмінку + прислівник або іменник у місцевому відмінку.

3. Прикметник + іменник у називному відмінку + дієслово + іменник у непрямому відмінку.

4. Прикметник + іменник у називному відмінку + дієслово + іменник у непрямому відмінку + прислівник.

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 404. Дайте відповіді на запитання.

1. Чим речення відрізняється від словосполучення?
2. Чому речення вважають основною одиницею синтаксису?
3. Якими ознаками характеризується речення?
4. Що означає прямий порядок слів у реченні? Що таке інверсія? Наведіть приклади інверсії в реченнях.
5. Які є речення за метою висловлювання?
6. Які є засоби оформлення питання у питальних реченнях?
7. Які ви знаєте питальні речення?
8. Які є засоби оформлення спонукальних речень?
9. Що можуть виражати спонукальні речення?
10. Чи можна окличні речення вважати окремим типом речень?
11. На чому ґрунтується поділ речень на прості й складні; поширені й непоширені; двоскладні й односкладні; повні й неповні; членовані й нечленовані?
12. Як можуть бути ускладнені прості речення?

Вправа 405. Зробіть синтаксичний розбір речень за структурою і за метою висловлювання.

Схема

1. Речення.
2. Яке речення за метою висловлювання?
3. Яке значення має?
4. Для питальних і спонукальних речень — засоби вираження питання і спонукування.
5. Просте чи складне?
6. Двоскладне чи односкладне?
7. Поширене чи непоширене?
8. Повне чи неповне?
9. Якщо ускладнене, то чим (однорідними чи відокремленими членами, звертанням, вставними чи вставленими словами, словосполученнями, реченнями)?

Зразок розбору

1. *Вузька дорога потяглася вгору між глинястими крутосхилами, вкритими чагарником* (Гонч.).

Усний

2. Розповідне.
3. Опис пейзажу.
4. —
5. Просте, бо одна граматична основа.
6. Двоскладне: підмет — *дорога*, присудок — *потяглася*.
7. Поширене, бо є другорядні члени речення.
8. Повне, бо наявні всі члени речення, потрібні для цієї структури.
9. Ускладнене відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом.

Письмовий

2. Розповід.
3. Опис.
4. —
5. Просте.
6. Двоскладне — підмет і присудок.
7. Поширене,
8. Повне,
9. Ускладн. відокр. означ.

1. Не відавайсь дрібненькій суеті і не міняй шляхи свої круті на стежечку вузьку, пилом криту (*Мал.*). 2. Дихають тихо акації ніжні, Злегка колишуться в сутіні срібній (*Олесь*). 3. Повінь добрих почуттів затоплює душу вчителя, коли він чує, як довірливо тулиться до нього дитина (*Стельм.*). 4. Чи тільки терни на шляху знайду, Чи стріну, може, де і квіт барвистий? (*Л. Укр.*). 5. Де в світі є мова така чарівлива, Щоб справжнєє щастя могла розказать? (*Л. Укр.*). 6. Хмарна, вітряна осіння ніч (*Л. Укр.*). 7. Сад і тіні, тишина. Очі сині край вікна. 8. Знов у саду я з тобою. 9. Садів рум'яний цвіт обсипався духмяно, Бредуть кудись вітри по скошеній траві (*3 тв. В. Со- стори*).

§ 63. Головні члени речення

Члени речення, які утворюють його граматичну основу, називаються головними. Головними членами є підмет і присудок у двоскладних реченнях та головний член — у односкладних: *Такий світанок росяний стоїть, і так прозоро світяться глибини* (Тал.); *Я те містечко пішки обходив. Я знав його, як власну душу знають* (Лук.); *Прив'язано човен до темного коріння* (Рил.); *Пахне липою медовою* (Сос); *Гарно як у полі. Так би йшов завжди. Вітер і тополі, сонце і сади* (Сос).

Головні члени речення мають здатність підпорядковувати інші члени: підмет — означення (узгоджене чи неузгоджене); присудок — додаток, обставину; іменна частина присудка, виражена іменником, — означення.

За будовою головні члени речення поділяються на прості і складені.

Простий підмет виражається одним словом, як правило, повнозначним: іменником — *Спадає з клена зелен лист вечірньою годиною, і солов'їний тихий свист гуляє за долиною* (Мал.); займенником — *Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй...* (Кост.); А хтось над нами б'є крилом, *За нас змагається орлом* (Олесь); субстантивованим прикметником — *Завжди рани дістає колишне, як нове бере свої права* (Рил.); числівником — *Шість ділиться на три*.

Простий підмет може бути виражений вигуками та звуконаслідувальними словами: *А «ура» не кричали тому, що «ура» теж було зброєю* (Гонч.); *«Дзінь-дюр, дзінь-дюртьох» — оце і вся пісня* (Мушкет.), а також будь-якими іншими словами, зокрема службовими: *«На» — приїменник; «Не» — заперечна частка*.

Прості підмети можуть виражатися лексичними словосполученнями, що є назвами одного поняття: *Біла Церква — сучасне місто; Перше вересня — день знань; Василь Олександрович Сухомлинський — видатний учений-педагог*, а також фразеологічними словосполученнями й реченнями: *Слова — половина, Але огонь в одежі слова — Безсмертна, чудотворна фея, Правда іскра Прометей* (Фр.); *«...треба миром, Громадою обух сталить» — слова з поезії Т. Г. Шевченка «Я не нездужаю, нівроку»; Полум'ям вічним на жах всім нащадкам Дантове пекло палає...* (Л. Укр.).

Складений підмет виражається словосполученнями.

1. Кількісний числівник (власне кількісний, неозначено-кількісний, збірний) + іменник у називному чи родовому відмінку множини: *Як сніг, три пташечки летіли через Суботове...* (Шевч.); *Обидві хати були вже побілені чепуренько* (Гол.); *Вже стояли декілька возів з зерном, сіллю, рибою* (Мирн.).

2. Іменник, що означає конкретну кількість + іменник у формі родового відмінка однини чи множини: *Двісті сорок дітей відпочиває одночасно в таборі; Дві хмароньки плили кудись В убранні золотім* (Олесь).

3. Іменник *половина* + іменник у родовому відмінку однини чи множини: *Хто-хто, а син знає, що добра половина цих обладунків у звичайний час зосталася б лежати вдома, бо нічого зайвого чабан не візьме в таку спеку* (Гонч.).

4. Іменник *більшість, меншість, частина* + іменник у родовому відмінку: *Більшість студентів улітку відпочиває; Частина картин не експонується: на реставрації* (Газ.).

5. Іменники на зразок *група, юрба, згряя, табун, отара, стадо, гурт, ватага* + іменник (субстантивоване слово) у родовому відмінку: *На поляні з'явилася група невідомих людей* (Шиян); *Обабіч по схилах гір розсипалися отари кіз та овець* (Гонч.); *Знизу до пам'ятника підійшов гурт школярів з молодією учителькою* (Панч.).

6. Іменники зі значенням міри (*кілограм, центнер, літр, метр*) + іменник у родовому відмінку: *Кожний літр молока і кілограм пшениці — то нелегка людська праця.*

7. Іменник (займенник) у називному відмінку + прийменник з + іменник в орудному відмінку (соціативний підмет): *Ліда з Галею — рідні сестри; Яблука доспілі, яблука червоні. Ми з тобою йдемо стежкою в саду* (Рил.).

8. Займенник + прийменник з + займенник (іменник) у родовому відмінку множини: *Суперечка затихла, як вітру порив, і кожен з танкістів заснув, затих* (Мал.); *Може, хто з Ваших знайомих теж причиниться до доброго діла...* (Коцюб.).

9. Інфінітив (бути, стати, здаватися, залишатися, зоставатися) + іменник в орудному відмінку: *Бути визволителем — це благородно* (Гонч.).

Іншим головним членом у реченні є присудок. Він дає модально-часову характеристику предмета, яка полягає в тому,

що ознака предмета може бути представлена як дійсна, можлива або бажана в якомусь часі.

Підмет і присудок взаємопов'язані: підмет лише називає предмет мовлення, а присудок характеризує його за дією або ознакою. Характеристику дії предмета передають дієвідмінювані дієслівні форми, а характеристику власне ознаки — прикметники, іменники тощо.

За значенням і способом вираження присудки об'єднують у два типи — дієслівний та іменний. За будовою присудок буває простий і складений.

Прості присудки переважно виражаються будь-якими дієвідмінюваними формами дієслів, зрідка — фразеологічними словосполученнями: *Всі найтяжчі хлоп'ячі речі — на возі; за возом — креше чобітьми сільська ватага* (Вас).

Прості дієслівні присудки виражаються дієсловами у формі будь-якого способу, часу й особи: *І хліб, і першу радість, і сльозу По-братньому ми порівно ділили* (Луц.); *Слава не вмере, не загине, над світами соколом полине, над віками сонцем пропливе* (Рил.); *Хай ішли б вони поруч, хай були б вони тут...* (Гонч.); *Будь вона не єдиною дівчиною в батальйоні, він, здається, однаково впізнав би її* (Гонч.).

Форми простого присудка можуть ускладнюватися частками: деякі з них беруть участь у вираженні граматичних значень (*хай, нехай, б, би*), інші надають реченню певного семантичного відтінку: *А вони виконали-таки завдання; А ти йди-но швидше; Вона зробила ж висновок.*

Прості присудки можуть бути ускладнені дієвідмінюваними дієслівними формами: а) повторенням дієслова в одній і тій самій чи в різних формах (*ходив він ходив, їдемо ми їдемо; ходить-походжає; мовить-промовляє; жде-дожидає*); б) повторенням синонімічних дієслів (*сумує-горює, дивиться-поглядає*); в) дієсловами *знай, давай, візьми* у формі наказового способу: *От узяла та й полетіла* (Гава), *Щоб недалечко, у ярку, На самоті поснідають до смаку* (Гліб.); *Давайте поїдемо всі разом.*

Прості присудки можуть бути виражені повнозначним дієсловом *бути* у різних способових та часових формах: *Отаке-то було лихо По всій Україні!* (Шевч.); *Єсть на світі доля, А хто її знає? Єсть на світі воля, А хто її має?* (Шевч.); *У Франка є прекрасна річ — лірична драма «Зів'яле листя»*

(Коцюб.); *Дорога на Чигирин є навропростець коротка, За ніч ми будем там* (Дмитер.).

Складені присудки поділяються на два види: іменний складений та дієслівний складений.

Іменною частиною складеного присудка, яка виражає його предметне значення, виступає іменник або інша частина мови, а іноді й ціле словосполучення. Граматичне значення часу, особи, способу несе дієслівна зв'язка (*бути, становити, являти собою*), а також невласне зв'язки (*ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, вважатися, здаватися*). Найчастіше в ролі іменної частини складеного присудка виступають прикметники, іменники та дієприкметники, які вживаються переважно у називному, орудному і знахідному відмінках без прийменників, а також у знахідному з прийменником за: *Була весна весела, щедра, мила...* (Л. Укр.); *Якщо дивитись зі сцени в залу, то всі чотири столи являли собою друковану букву «Ш»* (Дмитер.); *Синтаксис становить частину граматики; Мій дід теж Матвієм звався* (Стельм.); *Було просто чудом, що вона зосталася жива серед сеї руїни, серед сочень повалених, вирваних з коренем дерев* (Хотк.); *Вона тут була за бригадира*.

У теперішньому часі дієслівна зв'язка *бути* часто випускається (нульова зв'язка), а іменна частина має форму називного відмінка: *Пісня і праця — великі дві сили* (Фр.); *Пісня — це ж саме здоров'я* (Тич.). Називний відмінок вживається також тоді, коли іменною частиною є порівняння: *Я пізнаю тебе. Ти наче птах* (Павл.); *День як рік; Коні як змії*.

У ролі іменної частини складеного іменного присудка можуть також виступати незмінювані слова та фразеологічні сполучення: *А тільки хоч, може, це й не мого розуму справа, а не слід на інших наговорювати, коли сам нездатний щось зробити* (Збан.).

Дієслівний складений присудок має дві різні за функцією частини: дієслово у формі інфінітива, що становить лексико-семантичну основу присудка, і допоміжне дієслово в особовій формі (модальні: *хотіти, бажати, могли, воліти, мусити* та ін.; фразові: *починати, кінчати, закінчувати, продовжувати, братися, стати, кидати, перестати, припиняти* тощо): *Ми, піхота, гвардія, не можемо приковувати себе до шляхів. Ми повинні вміти добре маневрувати в горах* (Гонч.); *Ба-*

жаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах (Л. Укр.); *Постояла я трохи, та й беруся йти додому* (М. Вовч.); *М'який, лапастий сніг не переставав падати* (Микит.); *Ми заходились розкувати своїм невольникам кайдани* (Шевч.).

Дієслівний та іменний складені присудки можуть бути ускладнені. Ускладнена модель іменного складеного присудка поєднує компоненти дієслівного складеного та іменного складеного присудків: *Олена не могла залишатися спокійною та байдужою* (Тют.); *Він міг тоді ще починати працювати*.

Допоміжними у таких присудках Часто виступають дієслова *вміти, встигати*: *Не встиг він і два роки побути інженером на заводі, як його знову відкликали* (Журн.); *Ну, а вмів же бути і суворим, і безжальним бути Вишня міг* (Рил.).

Примітки: 1. У сучасному мовознавстві окремо виділяють ще подвійний присудок, що складається з двох повнозначних слів — дієслів переважно зі значенням руху, стану, діяльності і прикметників чи дієприкметників: *ілопці метнулись до коней, і незабаром віз стояв запряжений...* (Коцюб.); *Тим часом у Тиховичеву хату вскочив розхристаний циган* (Коцюб.). З такими присудками підмет перебуває у подвійному зв'язку: його позиція визначається окремо щодо першого і щодо другого компонентів присудка.

2. Іноді у присудку може поєднуватися як присудкова, так і обставинна семантика: *Він з Кисва — Він киянин*.

§ 64. Тире між підметом і присудком

Тире між підметом і присудком ставиться тоді, коли присудок іменний складений (постпозитивний), а дієслівна зв'язка відсутня (нульова).

Тире ставиться:

- 1) якщо підмет і присудок виражені іменниками у називному відмінку: *Ці квіти — спогади про світлі дні* (Олесь);
- 2) якщо присудок виражений числівником: *Два плюс три — п'ять; Швидкість світла — 300 млн метрів за секунду;*
- 3) якщо обидва головні члени речення виражені інфінітивом: *Вік ізвікувати — не пальцем перекивати* (Н. тв.);
- 4) якщо один з головних членів виражений іменником, а другий — неозначеною формою дієслова: *Говорити — річ нудна. Працювати — слід до дна* (Рил.);
- 5) якщо перед присудком стоять слова *то, це, це є, значить, ось, це означає*: *Людина без мрії — це соловей без голосу*

(Стельм.); *Лиш боротись — значить жить* (Фр.); *Вірний приятель — то найбільший скарб* (Н. тв.);

6) якщо підмет виражений займенником *це*, то тире ставиться залежно від інтонації: *Це — ланкова легендарної ланки...* (Янов.); *Це — з українських лук вам голос журавлиний* (Рил.);

7) між підметом, вираженим інфінітивом, і присудком, вираженим прислівником, з метою інтонаційного наголошення: *Вчитися — нелегко*;

8) при підметі або присудку, вираженому займенником, для їхнього смислового та інтонаційного виділення: *Я — селяк, і мені супокою нема, як приходить пора переджнив'я* (Луц.);

9) перед присудком, який має порівняльне значення, для його стилістичного виділення: *Ти — як дощ. А я — мов явір. Хочу листям тебе зловить* (Павл.); *Книга — мов душа розкрита* (Ющ.); *Вечірня радість — мов далекі дзвони, мов відголос, мов спомин, мов луна* (Рил.);

10) для інтонаційного виділення присудка, вираженого прикметником (займенником): *Ти — не такий, ти — інший*;

11) перед присудком із заперечним значенням, вираженим іменником (займенником), для інтонаційного наголошення його: *Старість — не радість* (Н. тв.) *Він за мною йшов по кучах, Певний, злий, скупий на сміх, Як і я — не з балакучих, Як і я — не з мовчазних* (Первом.); *Ти — не я*.

Тире не ставиться:

1) якщо підмет або присудок виражений особовим займенником: *Я сирота, мій голубе* (Шевч.); */ ми не ми, і я не я...* (Шевч.); *Я він і є, бо кажу правду* (Шевч.); *Хіба і ти такий, як твій батько?* (П. Мирн.); *Ти друг, ти вірність, ти жона і мати...* (Рил.); *Студентка вона*;

2) якщо присудок має порівняльне значення і вживається зі словами *як, ніби, наче, неначе, начеб, начебто* тощо: *Дорога як стріла; Дівчина як калина; Усе це ніби сон*;

3) якщо перед присудком стоїть частка *не*: *Гава не нава, а Хима не козак* (Н. тв.);

4) якщо присудок стоїть перед підметом: *Благословенний час той і година, Коли земля ця цвітом процвіла...* (Рил.);

5) якщо присудок виражений прикметником, дієприкметником, різними конструкціями іменників з прийменниками: *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах; Тут люди приязні; За вікном шумлять автомобілі, Кожен певний власної мети...* (З тв. М. Рильського).

Вправа 406. Визначте способи вираження простого і складного підметів.

1. Ходить вітер яром та горою, Плачуть трави, тужать під ко-сою, звіробой в'януть на покосі... Ходить вітер, сушить білі роси.
2. Епоху, де б душею відпочить, з нас кожен має право вибира-ти...
3. Мохнатий джміль із буряків червоних співає мед.
4. Вже перший сніг кружляє над землею і тихо падає. Уже вода зашерхла на озерах. Опада останнє листя і яснить алею (З *тв. М. Рильського*).
5. Кілька нот, схожих на весняні прозорі крижинки, звучали й звучали в кімнаті (*Сос*).
6. В залі сиді-ло чоловік п'ятдесят (*Соб.*).
7. Я стояв і ждав сходу сонця (*Н.-Лев.*).
8. Хтось біжить до зброї.
9. Хтось із нетерплячих виринається вперед, але його повертає назад слово командира (*Стельм.*).
10. Минуло два роки, — і нудно їм стало... (*Олесь*).
11. Семеро одного не ждуть (*Н. те.*).
12. Хай гордо лунає стозвуке, рішуче: так хочу! — Так буде! (*Рил.*).
13. П'ять тисяч кварталів zostалися за спинами наших бійців (*Гонч.*).
14. На безмежному просторі степу загубилося двійко дітей (*Янов.*).
15. Аж ось з хлопцем старий кобзар в село шкандибає (*Шевч.*).

Вправа 407. Складіть чи доберіть з готових текстів речення, у яких би підметами виступали такі словосполучення:

кілька робітників, кожний з нас, середина літа, батько з сином, стати переможцем, виховувати дітей, початок року, хтось з присутніх, дехто з однокурсників.

Вправа 408. У поданих реченнях визначте типи присудків і фор-ми їх вираження.

1. На Київ чervневе лягло надвечір'я, омивши сузір'я в Дніпрській воді (*Дмитер.*).
2. Роки — немов підступні рифи В житейській вирі, що кипить (*Дмитер.*).
3. Пізнаю тебе знову, це ти, моя юність, це ти.
4. Ті літа не вертають у гості, Що, мов глід, одцвіли навесні.
5. Я буду жити в хмарі, в шумі Беріз під вітром у гаю...
6. Прощай... Я нічого не хочу вертати, Бо осінь є осінь.
7. Все пісню стати може, Як квіткою зерно стає.
8. Я й досі себе почуваю солдатом...
9. Вірш починається з твого мовчання. Коли ти не можеш більше мовчати.
10. В словах є кров. Вони живуть, слова. Твоє життя — не вигадана повість. Не вбити пам'ять. І вона жива, І поруч з нею не вмирає совість (З *тв. Л. Первомайського*).

Вправа 409. Поясніть наявність чи відсутність тире між підметом і присудком. Простежте, чи в кожному реченні наявність тире можна обґрунтувати граматично.

1. А зараз як лунко та дзвінко навкруги. Що то — весна (*Гонч.*). 2. Дорога — як річище. Вітер. Долина — немов океан. Доші — наче з тисячі відер. Земля — мов бентежний орган. 3. Але я — допитлива людина. Отже, дайте відповідь мені. 4. Я вірю, люди... Мудрі люди! Та шаленіють сили зла. Невже не розум — безум буде? І сніг не сніг — скляна зола? 5. Вірш без назви — як отой малюнок, Під яким підписано: «Без слів». 6. Бо творчість — це найвище ремесло: Натхнення, й труд, і виснага, і втома... (*3 тв. Л. Дмитерка*). 7. Життя — не дим і не омана. 8. Склав пісень я багато про тебе, та найкраща пісня — це ти. 9. Весна, весна. Сади мов п'яні, хитає вітер дерева. 10. О земле! Ти — небо для мене, і небо для мене — земля. П.'Я — коваль, і ти — коваль. 12. Моя любов — як пісні дужі крила в росі світань над шумами дібров... 13. Гори — наче тучі. 14. Любить свій край — це для народу жити, Боротися за юне, за нове. Любить свій край — це значить все любити, У чім його святе ім'я живе (*3 тв. В. Сосюри*).

Вправа 410. Перепишіть речення, ставлячи, де потрібно, тире між підметом і присудком. Обґрунтуйте відповідні пунктограми.

I. 1. Бесіда за питаннями вчителя найпоширеніша форма підбиття підсумків уроку. 2. Програма з української мови це державний документ, в якому визначено обсяг і зміст знань, умінь і навичок з мови, що мають отримати учні за час навчання в середній школі. 3. Розвивати мислення учнів це означає навчити їх здійснювати різні розумові операції, в результаті яких виникають основні форми мислення. 4. Розвинена мова людини не тільки форма думки, а й сама думка, супутник мислення, свідомості, джерело пам'яті. 5. Метод зв'язного викладу вчителя. Основне призначення цього методу подати учням навчальну інформацію і забезпечити її сприйняття, осмислення, запам'ятовування. 6. Слово це основна, найважливіша одиниця мови, адже всі інші мовні одиниці реалізуються, існують у слові або нерозривно з ним пов'язані (з книги «Методика викладання української мови в середній школі»).

II. 1. Очі два озерця морської води (*Коцюб.*). 2. Без тебе мені життя не життя (*М. Вовч.*). 3. Я твій товариш, друг з дитячих

літ (*Л. Укр.*). 4. Поезія не може жити на смітнику, а без неї життя злочин (*Коцюб.*). 5. Я тобі не пара (*Шевч.*). 6. Я й тут чужий, одинокий (*Шевч.*). 7. Її душа як чайка над водою (*Олесь*). 8. Поезія це праця зрима, це думки смілої весна. 9. У повітрі грають ворони, значить от уже й весна... 10. Вуж не отруйний, не страшний нітрохи, Корисний навіть, — так навчають нас іще з дитинства (*3 тв. М. Рильського*). 11. Ти ангел спокою, ти світ серед ночі, Ти сміх мій і плач мій дитинний... (*Пачов.*). 12. Ти все, що я любив: світанки малинові, Осінній зжовклий лист і памолодь весни (*Первом.*). 13. Та що це ми невольники, раби, Челядники хіба ми воеводи, На нього щоб робити день і ніч! (*Коч.*). 14. Час великий суддя (*Коч.*). 15. Ти зовсім була не вродлива і завжди, як вечір, смутна... Чого ж ти з усіх моїх милих У серці осталась одна?! (*Олесь*).

Вправа 411. Перекладіть українською мовою; між підметом і присудком поставте, де потрібно, тире.

1. Высочайший патриотизм страстное, беспредельное желание блага родине (*М. Чернишевский*). 2. Основной мотив моей жизни не прожить даром жизнь, продвинуть человечество хоть немного вперед (*К. Циолковский*). 3. Друга спасти это высокая честь (*О. Твардовский*). 4. Счастье это быть с природой, видеть ее, говорить с ней (*Л. Толстой*). 5. Музыка это язык души. Это область чувств и настроений; это в звуках выраженная мысль (*О. Серов*). 6. Ум одежда, которая никогда не изнашивается; знание родник, который никогда не исчерпаешь. 7. Весна да осень на дню погод восемь. 8. Лишнее говорить только делу вредить. 9. Учить ум точить. 10. Сердце не камень. 11. Счастье человека это умение трудиться (*Народна творчість*).

Вправа 412. Дайте визначення звука, складу, наголосу, фонетики, лексикології, синонімів, полісемії, підмета, присудка. (Виконуючи вправу, користуйтеся лінгвістичними словниками.)

Примітка. Визначення має бути реченням, у якому між підметом і присудком ставиться тире.

Зразок: *Літера* — графічний знак у складі алфавіту якоїсь мови, що слугує для позначення на письмі звуків.

Вправа 413. Дайте по кілька відповідей на питання: 1. Що означає «жити»? 2. Що таке шастя? 3. Що таке сумління? 4. Що означає «бути переконаним»? 5. Хто такий Михайло Олександрович Максимович? 6. Хто такий Олесь Гончар? (Під час виконання вправи кори-

стуйтеся тлумачними словниками, енциклопедією, висловами видатних людей, прислів'ями та приказками тощо.)

Примітка. Усі відповіді мають бути оформлені у вигляді речень, у яких між підметом і присудком ставиться або не ставиться тире.

Зразок: *Що таке обов'язок? 1. Обов'язок — це те, чого слід беззастережно дотримуватися. 2. Обов'язок — це означає безвідмовне виконання чогось відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління. 3. Обов'язком є праця. 4. Обов'язок — іменник чоловічого роду.*

Вправа 414. Пояснювальний диктант.

1. Відповідальність перед читачами — високий обов'язок письменника (*Риб.*). 2. Хтось сказав: «Найхарактерніша ознака посередності — це здатність сприймати як щось посереднє майстрів минулого» (*Загреб.*). 3. Гончар у своїх романах показує, що невтокореність — не просто одна з форм захисту особистості, а форма людського існування (*Загреб.*). 4. Якщо правда, що кожна людина — це ціла планета, то письменник, вважай, — ціла сонячна система зі своїми супутниками, магнітними бурями, з періодами неспокойного Сонця (*Б. Олійн.*). 5. Тому похвала, добре слово захоочення — це і є ота перша нагорода літераторові, вона не лише гріє честолюбство, а й засвідчує потрібність його праці. Але тільки в тому разі, коли все те йде від широкого серця. Коли ж похвала нешира чи безоглядно сліпа — вона може й зашкодити... (*Б. Олійн.*). 6. З боку степу каховські околиці уже як в облозі (*Гонч.*). 7. Час — найправдивіший суддя: він усе чесно розставить на свої місця (*Н. ме.*). 8. Вона ж у вас гарна, як весна, а завзята, як віхола (*Стельм.*). 9. На сцені вона зовсім як професійна артистка. 10. Але тато, підбадьорюючи, каже, що син в нього не ледащо, і за це я не знати як вдячний йому (*Стельм.*). 11. Пізнати себе — то школа не легка (*Ворон.*). 12. Складна це річ — минулий вік судити, Не завжди варто тут рубати з-за плеча (*Рил.*). 13. Вдихати вітер Батьківщини — найвище щастя на землі (*Сос.*).

§ 65. Зв'язок присудка з підметом

Узгодження присудка з підметом становить особливий тип підрядного зв'язку між словами. Від узгодження в атрибутивно-му словосполученні воно відрізняється тим, що присудок, будучи головним членом речення, не вступає у підрядні зв'язки з підметом. Між підметом і присудком існує координація, тобто уподібнення граматичних форм присудка до граматичних форм

підмета. У шкільній практиці цей зв'язок традиційно визначають як узгодження. Форми присудка можуть уподібнюватися формам підмета в особі, роді й числі.

В особі присудок з підметом узгоджується тоді, коли він виражений дієсловом дійсного способу теперішнього або майбутнього часу, а також дієсловом наказового способу: *Я пишу; Ти пишеш; Він пише; Я напишу (писатиму, буду писати); Ти напишеш (писатимеш, будеш писати); Він напише (писатиме, буде писати); Ти напиши; Ми напишемо; Ви напишіть; Вони хай напишуть.*

Якщо підмет виражений іменником, то дієслівний присудок має форму 3-ї особи: *Як падає світле листя клена!* (Рил.); *Цвітуть садки, невтомні бджоли До вуликів приносять мед* (Карм.).

1. Присудок узгоджується з підметом у роді, якщо він виражений дієсловом минулого часу або умовного способу, а також прикметником та іншими словами прикметникової парадигми: *Дівчина прийшла (б) і Вона прийшла (б); Курча прийшло (б) і Воно прийшло (б); Гора висока; Поле засіяне пшеницею; Цей прапор наш; У цьому ряду він третій.*

2. Якщо підмет виражений іменником, що означає професію, посаду або звання (*професор, доцент, вчитель, інженер, пацієнт, майстер*), тоді присудок узгоджується з власною назвою: *Інженер Оксана Дорошенко працювала над цією проблемою; Майстер Дмитро Іванович працював у профтехучилищі.*

3. Якщо підмет виражений тільки власною назвою (без загальної), то він узгоджується з присудком у роді: *Москва зустрічала гостей, Київ зустрічав гостей і Рівне зустрічало гостей* (але місто *Москва (Київ, Тбілісі, Рівне) зустрічало гостей*); *Волга відкрила навігацію і Німан відкрив навігацію; Японія розташована на островах і Алжир розташований в Африці.*

4. Якщо підмет виражений незмінюваною власною назвою, то присудок набуває форми роду загальної назви: *Баку готувалося до свята* (місто); *Онтаріо було спокійне* (озеро).

Числова форма присудка найчастіше залежить від числової форми підмета та від позиції присудка в реченні.

1. Простий дієслівний присудок має ту саму форму числа, що й простий підмет: *Вітер з гасм розмовляє, шепче з особою* (Шевч.); *Цвітуть сади; білють хати...* (Шевч.).

2. Якщо підмет виражений словосполученням, то присудок може мати форму як однини, так і множини. Наприклад, коли підмет виражений словосполученням, що складається з іменників *більшість*, *меншість*, *частина* + іменник у родовому відмінку множини, то постпозитивний присудок має переважно форму однини: *Більшість студентів працює (працювала) над науковими темами*. Препозитивний присудок при такому підметі має форму тільки однини: *зарєструвалась більшість учасників наради*. Якщо перед словами *більшість*, *меншість*, *частина* є означення, то присудок має форму тільки однини: *Більша частина книг потрапляє до читача вчасно*.

3. Якщо підмет виражений словосполученням типу *багато*, *мало*, *чимало*, *кілька*, *декілька* + іменник у родовому відмінку множини, то присудок найчастіше має форму однини: *Людей немало в тій війні лягло* (Рил.); *Багато учнів зацікавилось завданням*.

4. Якщо підмет виражений сполученням кількісного числівника та іменника, то присудок може мати форму як однини, так і множини: *Шість років Левкові минуло* (Стельм.); *У фіртку пара за парою ввійшли дванадцятєро хлопців і дванадцятєро дівчат* (Смол.). У складних реченнях при такому підметі присудки переважно мають форму множини: *Не вертаються три брати, По світу блукають, А три шляхи широкії терном заростають* (Шевч.); *Там три верби схилилися, мов жураються вони* (Гліб.).

5. Якщо підмет виражений словосполученнями, до яких входять слова *половина*, *півтора*, *півтори* + іменник у родовому відмінку, присудок має форму однини: *Половина озер обміліла; Півтора року вже минуло*. Коли при іменнику, який входить до складу підмета, наявні означення, то присудок ставиться у множині: *Останні півтори години планувалися для екскурсії*.

6. Якщо підмет, виражений словосполученням, має значення приблизної кількості, то присудок буває в однині: *Книжок із дванадцять лежало на столі; Вздовж перону стояло зо два десятки вагонів* (Риб.).

7. Завжди у множині вживається присудок, виражений дієсловами взаємно-зворотного значення: *Три студентки зустрілися у вестибюлі. Два товариші щиро обнялися*.

8. Якщо підмет виражений сполученням іменника зі значенням сукупності (*гурт, табун, стадо, група* тощо) у називному відмінку однини та іменника у родовому відмінку множини, то граматична форма узгоджується з граматичною формою першого компонента словосполучення: / *вся ця група гір від низу до самісінького верху заросла густим ялиновим лісом* (Н.-Лев.).

9. Якщо підмет виражений словосполученням, до якого входять іменник у називному відмінку однини + з + іменник в орудному відмінку, то присудок переважно вживається у множині: *Батько з сином виходять з затінку на сонце* (Донч.). Якщо дія стосується тільки першого компонента словосполучення, то присудок має форму однини, бо дія пов'язується тільки з одним предметом — підметом (інший предмет в орудному відмінку — додаток): / *може, десь мій син, повитий димом бою, Засмаглий, сміливий, товариш і боєць, Раптово стрінеться із вашою дочкою...* (Рил.).

10. При однорідних підметах присудок може мати форму як множини (частіше), так і однини. Присудок, що стоїть після однорідних підметів, має форму множини: *Біла скатертину на столі та помиті лави сіяли чистотою* (Коцюб.). Препозитивний присудок координується в усіх граматичних формах з найближчим до нього однорідним підметом відкритого ряду: *На столі лежав олівець, книги, кілька зошитів і На столі лежали книги, олівець, кілька зошитів.*

11. Якщо підмет, виражений словосполученням, має значення вибіркості на зразок *хтось із них {нас, пасажирів, товаришів}, кожний з них (нас, присутніх)* тощо, то присудок має форму однини, бо дія мислиться не як спільна, а як вибіркова, одинична: / *кожний з нас те знав, що слави нам не буде, ні пам'яті в людей за сей кривавий труд...* (Фр.).

12. Якщо підмет виражений аббревіатурою, то присудок узгоджується з опорним словом цієї аббревіатури: *Облвно розіслав програми* (обласний відділ народної освіти). З підметами-аббревіатурами, що закінчуються на приголосний, присудок узгоджується відповідно до їхньої форми: *ВАК видав розпорядження.*

Вправа 415. Прочитайте речення. З'ясуйте особливості узгодження присудків з підметами.

1. Пливають хмарки у небі. В поліні Цвіркоче коник. Дівчина далека співає пісню рідну і близьку. Темніє обрій (Рил.). 2. Пе-

реважна більшість студентів користувалася фондами наукової бібліотеки. 3. Стояла я і слухала весну. Весна мені багато говорила (*Л. Укр.*). 4. Кілька парубків скочило до танцю, потягли за собою дівчат (*Коцюб.*). 5. Скільки їх, смілих, відважних бійців, зрана лягло в домовину (*Граб.*). 6. На поляні з'явилася група невідомих людей (*Шиян.*). 7. Великий гурт людей стоїть коло похилої хати (*Л. Укр.*). 8. Дуб із дубом стали рядом, гомоніли древнім ладом (*Мал.*). 9. Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів (*Коцюб.*). 10. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине (*Шевч.*). 11. Нехай ні жар, ні холод не спинить вас! (*Фр.*). 12. Заспівали наче по-пташиному ліси, верби, лози, очерет, гори й долини (*Н.-Лев.*). 13. Небо з морем обнялося, Море в небі розлилося... Цілий світ вони забули і в туманах потонули (*Олесь.*). 14. Десять літ минуло, як пісні крилаті Вирвалися з серця на широкий світ... (*Олесь.*). 15. Спробуй не добереш, чи то людина, чи вітрець, чи місяць золоту пучкою стукає в шибки (*Стельм.*).

Вправа 416. Перепишіть речення, поставивши присудок у потрібній формі. Обґрунтуйте, чим зумовлений вибір відповідної форми.

1. Наступного дня Блаженко з Хаєцьким справді звідкись (привести) Чернишеві коника. 2. В машині (стояти) ще кілька полкових розвідників з автоматами, в пілотках набакир. 3. Найменший шерхит, луск гіллячки, шум пташиного крила, цокання копит — все (резонувати) тут надзвичайно лунко, чисто, повноголосо. 4. їх (бути) чоловік з десять, усі без капелюхів, у брезентових фартухах. 5. Одначе кілька мін (лягати) за машинами там, де брели десантники... 6. Декотрі з танкістів, заглявши дівчину, (зблискувати) зубами, (всміхатися) їй. 7. Інтереси роти, честь роти (стати) його особистими інтересами. 8. Прибуття в полк дівчини, нареченої загиблого офіцера, (стати подія). 9. — Тоді ви (бути) зовсім (інший), — глухо заговорив майор, звертаючись до Ясногорської. 10. — Ми з вами (живучий), нас не так-то просто відправити на той світ. 11. Тільки-но Хаєцький (сісти) з товаришами снідати, за вікном вдарила важка гармата. 12. (Минати) кілька днів (*За О. Гончарем.*).

Вправа 417. Перекладіть українською мовою, порівняйте узгодження присудка з підметом в українській і російській мовах.

1. Четыре книги лежали на столе. 2. Множество птиц водится в наших лесах. 3. Принялось всего только восемь дере-

вьев. 4. Большинство слушателей высказалось за предложение оратора. 5. На этом вечере присутствовали ряд известных писателей. 6. Большинство отдыхающих выехало на день позже. 7. Из дома вышло двое. 8. Пришли все семеро. 9. Согласилось десятка два желающих.

Вправа 418. Допишіть закінчення, узгоджуючи присудок з підметом.

1. Частина випускників університету продовж., працювати над науковими темами. 2. Група інженерів звернулась з рацпропозицією. 3. Ряд господарств закінчував.. збирання врожаю. 4. Переважна більшість виступаючих наголошувал.. на одних і тих же питаннях. 5. Решта учасників зборів залишилася. 6. Значна частина робітників виконал.. свої плани. 7. Група дослідників прибул.. на місце призначення. 8. Національна АН України встанови., зв'язки з науковцями інших країн. 9. МЗС виступи., з заявою. 10. ГЕС да., перший струм.

Вправа 419. Складіть речення, у яких присудок мав би форму минулого часу, а підмет був би виражений словосполученням.

1. Людей з п'ятдесят. 2. П'ять студентів. 3. Більшість приїжджих. 4. Третина дослідників. 5. Двоє учнів. 6. Четверо кошенят. 7. Понад двадцять хвилин. 8. Три роки. 9. Табун гусей. 10. Половина групи. 11. Півтора року. 12. Дві-три дівчини. 13. Мати з дочкою. 14. Професор зі студентами.

Вправа 420. Впишіть з художніх творів шість речень, у яких підмети були б однорідними, а присудки стояли б у препозиції та постпозиції. Визначте, від чого залежить числова форма присудків.

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 421. Дайте відповіді на запитання.

1. На якій основі члени речення поділяються на головні й другорядні?

2. Яка функція головних членів у реченні?

3. На чому ґрунтується поділ підметів на прості й складені?

4. Чи кожне словосполучення може бути складеним підметом?

5. Чи може бути простий підмет виражений словосполученням?

6. Чи можна детальні рубрики, які визначають форми вираження складеного підмета, об'єднати у 3—4 загальніші?

7. Які є присудки?
8. Чи всіма дієслівними формами може виражатися простий присудок?
9. Який присудок називається дієслівним складеним?
10. Який присудок називається іменним складеним?
11. Чим ці присудки різняться між собою?
12. Як відрізнити, який присудок іменний, а який дієслівний складений, якщо основна частина обох виражена інфінітивом?
13. За яких умов між підметом і присудком ставиться тире?
14. В яких випадках між підметом і присудком обов'язково ставиться тире?
15. В яких випадках тире між підметом і присудком є факультативним?
16. Які основні правила узгодження присудка з підметом?

Вправа 422. Зробіть синтаксичний розбір головних членів речення.

Схема

1. Граматична основа речення.
2. Підмет. Форма вираження.
3. Тип присудка. Форма вираження.
4. Узгодження присудка з підметом.
5. Якщо є тире, обґрунтуйте його постановку.

Зразок розбору

Життя стає і радістю, і святом для кожного у рідному краю (Сос).

Усний

1. Життя стає і радістю, і святом.

2. Простий підмет *життя* виражений іменником.
3. Присудок іменний складений, бо виражений дієслівною зв'язкою *стає* та іменниками в орудному відмінку.
4. Дієслівна зв'язка *стає* узгоджується з підметом у числі.
5. Тире не ставиться, бо є дієслівна зв'язка.

Письмовий

1. Життя стає і радістю, і святом.

2. Підмет прост.
3. Присудок імен, складен. *стає* + імен, в оруд. відм.
4. Дієсл. зв'язка узгодж. в числі.
5. Тире немає, бо наявна зв'язка.

1. Твої очі — ніжні квіти, На яких спинились сльози... (*Олесь*). 2. Вчитель — це перший, а потім і головний світоч в інтелектуальному житті школяра; він пробуджує в дитини жадобу знань, повагу до науки, культури, освіти (*Сухомл.*).

б. Раніше, ніж ви почнете виховувати своїх дітей, перевірте вашу власну поведінку (*Мак.*). 4. Пожовклий лист в вікно моє влетів, Немов про щось він мав сказати... (*Олесь*). 5. Учитель творить Людину. Ці мудрі й ваговиті слова можна сказати тільки про матір і батька (*Сухомл.*). 6. Вона була небагатого роду, але гарна, як степова квітка (*Н.-Лев.*).

§ 66. Другорядні члени речення

Граматична основа (підмет і присудок, головний член) двоскладного та односкладного речень поширюється другорядними членами — додатками, означеннями, обставинами: Пісню калинову я складаю знову... (Сос.); Щасливо співати і жити у ріднім краю... (Сос.). У структурному плані другорядні члени поширюють граматичну основу речення, а в комунікативному — доповнюють повідомлення інформацією, характеризують предмети, вказують на різні обставини, за яких відбувається дія.

Другорядні члени речення більшою чи меншою мірою вступають у тісну смислову (семантичну) єдність з головними членами. Саме врахування різного ступеня семантичної залежності другорядних членів речення від головних зумовило виокремлення серед них обов'язкових і необов'язкових (факультативних). Обов'язкові другорядні члени допомагають завершити речення зі структурного і комунікативного погляду. Наприклад, у реченні *У гуртку студент виконав серйозну наукову роботу* обов'язковим другорядним членом є слово *роботу* — прямий додаток. Він разом з граматичною основою *студент виконав* становить кістяк речення, тобто той необхідний мінімум членів, які роблять можливим функціонування речення в мові. Члени речення *у гуртку*, *серйозну*, *наукову* вносять у повідомлення додаткову інформацію. У комунікативному плані вони важливі, а у структурному — необов'язкові (факультативні).

Додаток

Додатком називається другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямовано дію, стан або ознаку іншого предмета. Додаток має низку диференційних семантичних та структурних ознак, за якими він відрізняється

від інших членів речення: 1) це другорядний член речення; 2) позначає предмет (об'єкт); 3) зазвичай виражений іменником у непрямому відмінку або його еквівалентами; 4) займає місце після поширюваного слова; 5) поєднується з поширюваним словом підрядним зв'язком; спосіб зв'язку — керування.

Найважливішою семантичною ознакою додатка є його предметне (об'єктне) значення. Тому додаток виражається тими самими частинами мови, що й підмет. Відмінність між ними полягає в тому, що підмет виражається формою прямого відмінка, а додаток — непрямого. Основною частиною мови для вираження додатка є іменник. Інші частини мови можуть виконувати функцію додатка, коли вони субстантивовані: *Як не любити весни многошумної, Меду пахучих суцвіть, Як не любити роботи розумної, Праці, що дух веселить?* (Рил.); *Солодко слухати йому цю дзвінку музику степу* (Гонч.); *Не додавай знесиленим журби, Не добивай зневір'ям підупалих, А розбуди на діло боротьби, Знайди розвагу в світлих ідеалах* (Граб.); *Може, ми й не друзі. На твоє «прощай...» Нахилився в тuzі, облітає гай — синій, синій, синій...* (Сос); *А «ура» не кричать тому, що «ура» для них не парадна розвага, а теж зброя, і її, як усяку іншу зброю, треба економити на слушний час* (Гонч.).

Додатки бувають прямі й непрямі. Прямий додаток залежить від перехідних дієслів і виражається іменником у знахідному відмінку без прийменника: *Таку пісню чорнобрива В степу заспівала* (Шевч.); *Мало прожити життя, — Треба життя розумити* (Плуж.). Прямий додаток може бути виражений також родовим відмінком без прийменника: а) якщо при перехідному дієслові є заперечна частка *не*: *Він не чекав листа; Я не знав дороги*; б) якщо дія переходить лише на частину предмета. *Вона налила води; Дівчина купила цукру*. Усі інші додатки — непрямі: *Тополі по волі Стоять собі, мов сторожа, Розмовляють з полем. І все то те, вся країна, Повита красою, Зеленіє, вмивається Дрібною росою* (Шевч); *Нема ріки без рибоньки, Саду без калини, Нема мені без милої веселої днини* (Лепк.).

Вправа 423. Знайдіть головні і другорядні члени речення. Вкажіть, які з другорядних членів є обов'язковими, а які — необов'язковими (факультативними).

Роман-степовий запевняє, що й садок у нього не так би родив, якби не бджола. Вважає, що тільки завдяки їй, тільки

разом з бджолою вихолав він тут цей садок на роздоллі. Інколи навіть з Улинівки вчителі приводять до Романа школярчат на екскурсію, щоб господар показав дітям, як воно шепиться, як дике стає недиким.

Все в тім садку повите для нас таємницею, починаючи з самого дядька Романа, з його ніколи до кінця не розгаданою усмішкою. Загадкове усе, що там дає зав'язь і родить, бо ногою сторонній в Романові володіння не ступи, не потривож ні садок, ні оті вулики, що, повні мирного гудіння, трудяться, не знаючи втоми, тримаючись будь-якої днини свого ладу та своїх законів (О. Гончар).

Вправа 424. Знайдіть додатки; з'ясуйте, до якого члена речення кожен з них відноситься і якою частиною мови виражений.

Мистецтво громадянське. Довженко не замикався у якусь вежу, не втік у переспіви давнини, не ховався за екранізації своєчасних і несвоечасних творів. За все життя мріяв поставити тільки один фільм за відомим літературним твором. Але ж то був «Тарас Бульба» — твір, геніальний своєю сучасністю, твір, що закликав високо нести стяг національної гідності, народного героїзму, всеосяжного патріотизму. То не було старе, то була старовина, яку треба пам'ятати і яка звучить як найнеобхідніша сучасність. Творив фільми сучасні і за часом, і за темою. Активна громадянська позиція робила його дослідником доби (О. Бабишкін).

Вправа 425. Знайдіть прямі і непрямі додатки, з'ясуйте, від яких членів речення вони залежать і якими формами виражені.

1. Мені жаль розлучатися з тобою [хатою]. В тобі так гарно пахло давниною, рутою-мятою, любистком, і добра щедра піч твоя пахла стравами, печеним хлібом і сушеними яблуками, і сухим насінням, зіллям, корінням. 2. Так, я люблю батьківщину, люблю народ свій, люблю палко і ніжно, як син може любити, як дитя, як поет і громадянин. 3. Народ лише тоді досягає свого щастя, коли свято зберігає звичаї своєї старовини, свої характерні риси і свою незалежність. 4. Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більше глибокої істини, ніж в одній лише голій правді. 5. І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас всьому учить. 6. Кланяюсь тобі за ласку, за багатство, що дала ти моєму сердцю, за

те, що, дивлячись на тебе, роблюсь я добрим, людяним і щасливим, що можу любити тебе все життя, річка моя, душа мого народу. 7. Мені потрібні зустрічі з народом, з моїми людьми, аби помножити себе, свої думки й почуття, братаючись думками й почуттями з іншими (3 тв. О. Довженка).

Означення

Означенням називається другорядний член речення, який виражає ознаку предмета і залежить від члена речення, вираженого іменником. Від інших членів речення означення відрізняється такими семантичними та структурними ознаками: 1) є другорядним членом речення; 2) виражає конкретизовану ознаку предмета; 3) у типових випадках виражається прикметниками та іншими словами прикметникової парадигми, які виступають у функції прикметників; 4) стоїть у препозиції щодо означуваного слова; 5) пов'язане з означуванним словом підрядним зв'язком, переважно узгодженням: *Лягали смуги голубі На пагорби рожеві, У тихій радості-журбі Вклонився вечір дневі* (Рил.).

У реченні є факультативним членом, бо відсутність його не виявляє структурної неповноти речення. Проте вилучення означення призводить до збіднення семантики речення, його інформативної неповноти.

За способом вираження означення поділяють на узгоджені й неузгоджені: *Як навесні шум зелений оживляв сумну діброву, Так щодня поет приходив до діброви на розмову* (Л. Укр.); *Ольга й Катерина, взявшись попід руки, перейшли всі покої й зайшли в Дашковичів кабінет* (Н.-Лев.).

Узгоджене означення вживається в тому самому роді, числі і відмінку, що й пояснюване слово. Найчастіше у ролі означень виступають прикметники та дієприкметники. Неузгодженими називаються такі означення, які поєднуються з означуванним словом зв'язком керування або прилягання: *А ключі від щастя у наших руках* (Стельм.); *У нього був великий дар розповідати*. Неузгоджені означення характеризують предмет за місцем і часом, за метою і призначенням тощо: *екскурсія в музей* (ознака за місцем), *піклування про батьків* (ознака за об'єктом піклування), *банка для молока* (ознака за призначенням), *тарілка з порцеляни* (ознака за матеріалом) тощо.

Неузгоджені означення виражаються іменниками у непрямих відмінках з прийменниками чи без них {людина обов'язку, підручник з фізики, ніс картоплю, дівчина в окулярах, хлопець з портфелем, зошит для малювання, дорога за селом}; інфінітивом {наука перемагати, мистецтво перевтілюватись}; прислівником {робота по-новому, порада збоку} і характеризують предмет з найрізноманітніших боків: *Червоніло ціле море колосків пшениці* (Коцюб.); *Адже не проста це річ — електростанцію побудувати* (Загреб.); *Нас не злякають ці гори без шляхів і без стежок, де, може, не ступала людська нога* (Гонч.).

Неузгоджені означення можуть мати ознаки додатків та обставин. Нашарування ознак додатка найчастіше відбувається тоді, коли неузгоджене означення виражене іменником у родовому відмінку без прийменника: *І я з любов'ю рядом ніс і гук доріг, і шум беріз, мостів розбитих тихий дзвін, полків моїх крилатих гін, і незабутні дружби дні* (Мал.). На неузгоджені означення можуть нашаровуватися ознаки обставин різних видів, виражених іменниками з прийменниками: / *зелений садок, і маленька пасіка в садку під горою, і криниця під грушею, і левада, і зелена діброва на горах, і розмови з Лавріном — все ніби завітчало свекрову хату квітками та залило пахощами* (Н.-Лев.). У таких випадках часто припускається подвійне тлумачення конструкцій, виражених іменниками з прийменниками — і як означення, і як обставини (так званий «синкретизм» членів речення: *шлях на Київ, битва під Крутами* тощо).

Прикладка

Прикладка характеризується такими структурно-семантичними ознаками: 1) є різновидом означення; 2) вказуючи на ознаку предмета, дає йому нову назву; 3) може бути у препозиції і постпозиції щодо означуваного слова; 4) може виявляти повне і часткове узгодження з означуваним словом (рідше — не узгоджується з ним): *Люблю рожеві крила ранку, і золотого дня ходу, і дальню пісеньку-веснянку, і спілі яблука в саду* (Криж.); *Кілька днів у кутку біля груби лежали яблука та груші-гнилички, стояла тарілочка з молоком, прив'яло пахло гілля береста й поспіхом зірвана трава* (Гуц.).

Прикладка виражається іменниками зі значенням соціальної належності, віку, національності, професії, посади і є пояснювальною назвою предмета, вказівкою на його якість.

До означуваного слова прикладка на письмі може приєднуватися дефісом (*учень-відмінник, хата-білянка*).

Дефіс ставиться:

а) якщо означуване слово і прикладка є загальними назвами: *жінка-директор, дівчата-робітниці*;

б) якщо означуване слово стоїть після прикладки, вираженої власною назвою: *Київ-град, Сапун-гора*;

в) якщо прикладка входить до складу терміна: *жук-плавунець, засць-русак, льон-довгунець*;

г) якщо один з іменників має лише атрибутивне значення і стоїть у постпозиції: *дівчина-красуня, хлопець-богатур*.

Дефіс не ставиться:

а) якщо іменник, що має атрибутивне значення, стоїть у препозиції: *ріка Москва, гора Сапун, село Тихотин*;

б) при словах *пан, пані, добродій, добродійка, доцент, професор, міністр* тощо: *пане Миколо, пані Олено, добродію Грінченко(у), добродійко Лісова, добродійко Пилипчук, професорів) Ткач(е), доценте Задорожний, міністре Морозів*);

в) якщо слова становлять родове і видове поняття: *трава звіробій* (при зворотному порядку слів дефіс ставиться: *буркун-зілля, сон-трава, рай-дерево*).

Прикладки — назви газет, журналів, підприємств, пароплавів тощо пишуться з великої літери і в лапках: *журнал «Україна», газета «Літературна Україна», стадіон «Динамо»* та ін.

Примітки: 1. Якщо в ролі прикладок виступають назви організацій, підприємств або установ, що поєднуються з підпорядковуваними іменниками за допомогою слів *імені, пам'яті*, то прикладка в лапки не береться: *парк імені Максима Рильського* (але *завод «Маяк», кафе «Сніжинка»*).

2. Назви міст, річок, озер в лапки не беруться. Проте якщо вони живляються як умовні назви підприємств, установ, організацій, то пишуться в лапках: *місто Київ — готель «Київ», ріка Дніпро — кінотеатр «Дніпро»*.

3. Назви автобусних, залізничних, повітряних та інших маршрутів в лапки не беруться: *автобус Київ—Харків, поїзд Київ—Львів, авіалінія Київ—Париж*.

Вправа 426. Знайдіть узгоджені й неузгоджені означення. Визначте, яким видом зв'язку вони поєднуються з означуваним словом.

Земля віддала людям, що могла віддати, і, чи то з жалю до себе, чи з жалю до людей, заплакала осінньою сльозою і неспокійно ввійшла в зимовий сон. Ох як люто, на шаленій коловерті вітрів, зачинався цей сон: спочатку вітровіям і сніговиці хотілося підважити, вирвати з насиджених місць перелякані хати, розметати золото скирт і вдарити на сполох співучою міддю дзвонів. А потім вони втихомирились, поскручувались, прищурились у яругах, і тепер люди по коліна бредуть у снігу, що вечорами шеретує крихти срібла та виколихує блакитні дими й волошкове цвітіння.

Як гарно зараз довкола! Ошатні, в білих свитках хати при тихли, немов дівчата перед весільним танцем; ось ударить бубон місяця, цьвохне смичком вітерець, і вони поведуть свій танок зачарованими долинами, левадами, садками і виведуть його усе вгору та вгору — аж на той шлях, по якому минулий вік проскрипів чумацькими мажами... (М. Стельмах).

Вправа 427. Доберіть з творів художньої літератури вісім речень з узгодженими означеннями; визначте, до якого слова кожне з них відноситься і яку конкретизовану ознаку предмета виражає.

Вправа 428. З наведених словосполучень виберіть ті, в яких іменник у родовому відмінку може виконувати в реченні роль неузгодженого означення; складіть з ними речення.

Людина середнього віку, картина художника, директор заводу, асистент режисера, квіти Карпат, креслення деталі, повідомлення інженера, нагородження артистів, виступ артистів, вихователь молоді, вагон вугілля, ніжка стола, проміння сонця, цвіт яблуні, час сподівань.

Вправа 429. Складіть речення, в яких неузгодженими означеннями були б слова і словосполучення: з *мереживом*, *вишивати*, у *квіти*, *ліворуч*, на *два поверхи*, над *дорогою*, на *Одесу*, *студента*, *розуму*.

Вправа 430. У поданих реченнях знайдіть неузгоджені означення і приклади; обгрунтуйте таке розмежування.

1. Я, класу третього ретельний гімназист, В квартирного свого хазяїна буквально Залюблений сидів, дививсь на білий лист, Де музика нова родилась триумфально. 2. Як мисливець обережний, звіробійник довголітній, Посивілий слідопит Прилягає теплим ухом, Щоб почути шум далекий, До ласкавої землі, — Так і ти, поете, слухай Голоси життя людського, Нові ритми

уловляй... 3. Коли слова для тебе — грище, звукосполучення нове, Тебе народ, суддя найвищий, Марнописателем назве (*3 тв. М. Рильського*). 4. Сам Євген Черниш, якого батько часто брав у свої експедиції по Середній Азії, ще змалку добре знав ті місця, про які тепер, хвилюючись, розпитував його Самієв. 5. Вранці Шовкун, ординарець Брянського, вносить казанок, ложки, розстеляє рушник і нарізає на ньому хліб. 6. Командир третьої обслуги Денис Блаженко, високий кряжистий мовчун, з завжди насупленими чорними бровами, заявив раптом, що він знає Поліщука особисто, бо ще задовго до війни вчився разом з ним на курсах трактористів у Ямполі. 7. Брянський був якийсь урочистий, інакший, ніж завжди. Застебнутий на всі гудзики, туго підтягнутий, чистий, він стояв на бруствері, справді, мов соняшник у цвіту. 8. ...Долю операції, успіх чи неуспіх її могла вирішити, зрештою, тільки вона, матінка піхота! 9. Раптом із землянки вискочив Маковейчик, молодий лобатий телефоніст, без пілотки, з землею на плечах... 10. Чимчикує Хома Хаєцький, невтомний жартун з пишними лукавими вусами, закрученими вгору, як два добрі баранячі роги (*3 тв. О. Гончара*).

Вправа 431. У поданих реченнях знайдіть прикладки та іменні складені присудки; обґрунтуйте відмінність.

1. Космодром — це велике господарство, складна споруда, яку обслуговує кваліфікований персонал (*Газ*). 2. Ніч — мов криниця без дна (*Рил*). 3. Батько сількора Василя, середняк Опанас Трубенко, був людиною неквапливою (*Довж*). 4. З гушавини лісу вибігає Перелесник — гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима (*Л. Укр*). 5. Вона — як жайворонок в полі (*Олесь*). 6. Замокв кобзар — співець єдиний. Розбилась арфа золота (*Олесь*). 7. Карії очі — мов зорі з небес, губи — червона вишня (*Грінч*). 8. Вміти творити — це не означає вміти лише добре малювати чи добре ліпити. Я думаю, що вміти творити — це означає бути також мислителем своєї епохи, свого часу, бути на рівні передових ідей свого часу, бути виразником інтересів свого суспільства (*Довж*).

Вправа 432. У поданих реченнях знайдіть прикладки; де треба, поставте дефіс або лапки; обґрунтуйте вживання їх.

1. Рости ж, серце тополенько, все вгору та вгору... 2. Не сон трава на могилі Вночі процвітає, То дівчина заручена Калину

саджає. 3. І жаль мені, малому, стало Того сірому сироту... (З *тв. Т. Шевченка*). 4. Гойдає на хвилях, несе по Україні важкі пароплави Дніпро богатир (Сос). 5. Фільм Тарас Бульба має бути романтичним, як романтична і хвилююча сама повість (*Довж.*). 6. Шуми, Славутичу ріко, Ростіть, дерева юні, гінко... 7. Він [поет] гостро ловить зміни днів і літ І, кидаючи плевели дрібниці, Збирає пишну золоту пшеницю Великих дум і постатей ясних. 8. А друзі кажуть: нашо він тобі, Цей куш дикун? 9. Благословенна синь озер, і Псло, і повів рути м'яти... (З *те. М. Рильського*). 10. І гірко плаче Ярославна в Путивлі граді на валу (*Мал.*).

Вправа 433. Добираючи до підметів інший присудок, переробіть і запишіть речення так, щоб іменна частина складеного присудка стала прикладкою.

Зразок: *Арфа* — *щипковий музичний інструмент*. — *Арфа, щипковий музичний інструмент, має форму трикутної рами*.

1. Київ — столиця України. 2. Олесь Гончар — видатний український письменник. 3. Молодь — майбутнє нашого суспільства. 4. Дніпро — найбільша річка України.

Вправа 434. Із наведеними власними назвами складіть і запишіть чотири речення, в яких прикладки стояли б перед власною назвою і після неї.

Примітка. Виконуючи вправу, користуйтеся довідковою та енциклопедичною літературою.

Іван Франко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Чернігів; Леся Українка; Асканія-Нова; Хрещатик; Закарпаття.

Обставина

Обставиною називається другорядний член речення, що означає обставини дії, стану чи ознаки. Порівняно з іншими другорядними членами речення обставина має найширшу семантику. Обставині властиві такі семантичні і структурні ознаки: а) є другорядним членом речення; б) вказує на обставини дії (або ознаки); в) виражається прислівниками, дієприслівниками, прикметниково-іменниковими формами, інфінітивом; г) у реченні знаходиться в різних позиціях, частіше — у постпозиції; д) тип зв'язку — підрядний, вид зв'язку — прилягання і слабке керування; е) у реченні найчастіше залежить від дієслова.

За значенням обставини поділяються на такі основні групи:

а) обставини способу дії, які вказують на те, як, у який спосіб відбувається дія: / *огортала ніжна тіль Поволі, а не зразу Славетне селище Ірпінь — Письменницьку оазу* (Рил.);

б) обставини міри і ступеня, які характеризують дії або ознаки щодо інтенсивності чи міри вияву їх: *Його літак згорів ущент — Лиш дим від літака* (Ворон.); *Дятли ще дужче тукать взялися* (Тич.); *Протягом дня вони кілька разів поривалися перескочити мур* (Гонч.);

в) обставини місця, які вказують на місце дії, напрям і шлях руху: *Тут люди приятні. Навкруг рясні стоять сади, платани і каштани, Та шелест верб у пам'яті не тане, Він ще чутніший тут на чужині* (Рил.); *Сама не помітила, як опинилася за хатою, на стежці до виноградника* (Коцюб.);

г) обставини часу, які вказують на час дії (явища) і його тривалість: *Що вчора мірою було — Півміри стало нині, Немов щодня нове крило Дарується людині* (Рил.); *Думи мої, думи мої, Ви мої єдині, Не кидайте хоч ви мене При лихій годині* (Шевч.);

д) обставини причини, що вказують на причину дії (явища): *Поспішаючи, дівчата збиралися похапцем* (Гонч.); *Степові птахи посивіли від пилюки* (Гонч.); *Брови й плечі його полізли високо вгору від здивування* (Довж.);

е) обставини мети, які вказують на мету дії: *Сюди за щастям я забрів* (Сос); *Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не умре* (Рил.);

є) обставини умови, що вказують на умову, за якої можлива дія (явище): *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний* (Л. Укр.);

ж) обставини з допустовим значенням, які вказують на умову, всупереч якій відбувається дія (явище): *Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно* (Тютюн.).

Вправа 435. Знайдіть обставини, визначте їх тип; вкажіть, до якого слова в реченні вони відносяться і яким способом поєднані з ним. Установіть, якою частиною мови виражена кожна обставина.

Машини мчали з гір. Стояло сухе осіннє надвечір'я. Барвисті ліси на схилах обабіч дороги не тільки не гасли під скісним промінням осіннього сонця, а, навпаки, розжеврювались ще яскравіше, ніж удень.

Шура Ясногорська стоїть у кузові, тримаючись руками за кабіну, і сміється пробігаючим золотим лісам, сміється дорозі, що шумить їй назустріч. Вся земля в шерхітливій багряності.

На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти. Тонкий лист, облітаючи з жовтих дерев, лягав на спітнілі плечі. Один, скидаючи скатку, задер голову і на мить застиг. Що він там нагледів? На самій верховині гори бовваніють руїни стародавнього замку. Крізь проломи в стіні з протилежного боку пробивається сонце.

Трансільванська осінь до самого обрію палахкотить ясними пожарами (О. Гончар).

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 436. Дайте відповіді на запитання.

1. Які члени речення називаються другорядними? Назвіть їх.
2. За якими семантичними і структурними ознаками додаток відрізняється від означення?
3. За якими семантичними і структурними ознаками обставина відрізняється від додатка й означення?
4. Чи є однакові форми вираження для всіх трьох другорядних членів речення? Як у такому випадку визначити, який це член речення?
5. Чому прикладку вважають особливим видом означення?
6. Що покладено в основу поділу додатків на прямі й непрямі, а означень — на узгоджені й неузгоджені?
7. На чому ґрунтується виокремлення різних типів обставин? Назвіть їх.
8. Як пов'язуються другорядні члени речення з головними?

Вправа 437. Зробіть синтаксичний розбір другорядних членів речення.

Схема

1. Назвіть другорядні члени речення.
2. Аналіз другорядних членів речення:
Означення: а) узгоджене/неузгоджене;
б) з яким словом пов'язане;
в) тип підрядного зв'язку з означуваним словом;
г) чим виражене.
Додаток: а) прямий/непрямий;
б) обов'язковий/необов'язковий;
в) тип зв'язку;
г) з яким словом пов'язаний;
д) чим виражений.

- Обставина:* а) тип за значенням;
 б) з яким словом пов'язана;
 в) тип підрядного зв'язку зі словом, до якого відноситься;
 г) чим виражена.

Зразок розбору

День трудовий погас давно з турботами своїми (Сос).

Усний

- Другорядні члени: *трудовий, давно, з турботами, своїми.*
- Трудовий* — означення:
 - узгоджене, бо узгоджується зі словом *день* у роді, числі й відмінку;
 - пов'язане зі словом *день* (підмет);
 - повне узгодження;
 - прикметником.
- турботами* — додаток:
 - непрямий, бо відноситься до неперехідного дієслова *погас* і виражений іменником з прийменником;
 - необов'язковий;
 - слабке керування;
 - пов'язаний зі словом *погас* (присудок);
 - іменником в орудному відмінку.

Своїми — означення:

- узгоджене, бо узгоджується у відмінку і числі;
- пов'язане зі словом *з турботами* (додаток);
- повне узгодження;
- займенником.

Давно — обставина:

- часу (коли?) — вказує на час дії;
- пов'язана зі словом *погас* (присудок);
- прилягання, бо залежне слово — прислівник;
- прислівником часу.

Письмовий

- Трудовий, давно, з турботами, своїми.*
- Означ.:

- узгодж.;
- день*;
- повне узгодж.;
- прикм.

Дод.:

- непрям.;
- необов'язк.;
- слаб, кер.;
- погас*;
- ім. в оруд. відм.

Означ.:

- узгодж.;
- з *турботами*;
- повне узгодж.;
- займен.

Обст.:

- часу;
- погас*;
- приляг.;
- приел, часу.

1. Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки (*Л. Укр.*). 2. Чудовая мрія, розкішна та ясна, Кохано в ту ніч обгорнула мене (*Л. Укр.*). 3. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря (*Коцюб.*). 4. Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків (*Коцюб.*). 5. Обов'язком загнuzдана свобода не визнає ніяких виправдань (*Кост.*).

Контрольна робота

Зробіть повний розбір речення: а) за метою висловлювання; б) за структурою; в) за членами речення.

Примітки: 1. Розбір можна виконувати усно й письмово.

2. Схеми аналізу і зразки наведено у підсумкових вправах до відповідних тем.

3. Речення для індивідуального розбору добирає викладач (можна скористатися вправами посібника).

§ 67. Односкладні речення

Односкладними називаються речення, у яких суб'єкт і предикат думки зосереджені в одному слові, що є головним організаційним членом, співвідносним за формою з підметом або присудком двоскладного речення. Односкладні речення можуть бути як непоширеними, так і поширеними. Вони бувають і частинами складних речень.

За формою вираження головного члена односкладні речення поділяються на: означено-особові (*Підходжу до вікна, відчиняю квартиру, вдихаю свіже ранкове повітря*), неозначено-особові (*Сьогодні повідомили про збори*), узагальнено-особові (*Любиш їсти калачі — не сиди на печі*), безособові (*Світає. Надворі холодно*), інфінітивні (*Виписати речення, поставити розділові знаки*), номінативні, або називні (*Серпень. Спекя. Далина*).

Головний член односкладних речень може виражатися дієсловом (безособові, інфінітивні, означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові), іменником (номінативні), прислівником (безособові).

У кожному типі односкладних речень виокремлюють ще семантичні підгрупи.

1. **Означено-особовими називаються односкладні речення, в яких на дійову особу (*я, ти, ми, ви*) вказує особове закінчення дієслова — головного члена:** *Люблю весну...* (Сос); *Не забудь, не забудь Юних днів, днів весни...* (Фр.).

Головний член означено-особового речення за формою вираження подібний до присудка. Він може бути виражений дієсловом 1-ї або 2-ї особи однини та множини дійсного (за винятком минулого часу) та наказового способів. Означено-особові речення близькі до двоскладних.

2. Неозначено-особовими називаються односкладні речення, в яких дійова особа мислиться неозначено, чітко не окреслена, а співвідносний із присудком головний член виражений дієсловом у формі 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу або формою множини минулого часу дійсного способу: *Танцюють, співають, веселяться на вулицях...* (Довж.); *Про нього нам розповідали в штабі дивізії* (Гол.).

У неозначено-особових реченнях дійова особа завжди залишається лексично не вираженою. Головна увага зосереджується на дії, а не на її виконавцеві.

3. Узагальнено-особовими називаються односкладні речення, дія яких стосується узагальненої особи, а головний член, співвідносний з присудком, виражений переважно дієсловом 2-ї особи однини й множини дійсного та наказового способів: *Згаяного часу і конем не доженеш* (Н. тв.); *Від добра добра не шукають* (Н. тв.); *О, не бійтесь ступать на гартовані грозами лева* (Забаш.).

4. Безособовими називаються односкладні речення, у яких дія або стан мисляться як незалежні від діяча або носія стану. Головним членом безособових речень можуть виступати безособові дієслова: *Почало світати...* (Сос); *Дихалося вільно, йшлося по землі легко* (Збан.); особові дієслова, вжиті в безособовому значенні: *Пахне липою медово...* (Сос) (пор.: *Пахне липа медово*); присудкові прислівники: *Тихо. В повітрі ні руху* (Сос); інфінітив, ускладнений допоміжними дієсловами та словами *варто, можна, треба, необхідно, доцільно, неможливо, не варто, не можна, не слід* тощо: *Щоб навчитись плавать, треба води набрать в уха; щоб навчитись жити, треба настраждатись в житті...* (К.-Кар.); дієприкметникові форми на *-но, -то*: *Прив'язано човен до темного коріння* (Рил.); слово *немає* {нема}: *¥ гаю, гаю вітру немає* (Шевч.).

Співвідносний із присудком головний член безособових речень може поширюватися другорядними членами: *Пахло свіжим хлібом і теплом* (Рил.); *Як люблю весною, як люблю* (Сос).

5. Інфінітивними називаються речення, які вказують на можливу або неможливу, необхідну або неминучу дію. Головний член в інфінітивних реченнях виражається незалежним інфінітивом без частки *би* (б) та з часткою *би* (б): *Ніколи*

старості не знати Тому, хто серцем молодий! (Сос); *Жить би, жить та... красою людей веселити* (Шевч.).

б. Номінативними (називними) є односкладні речення, що називають предмети та явища без вказівки на дію чи процес, які можуть стосуватися їх. Головними членами номінативних речень виступають іменники в називному відмінку або кількісно-іменні словосполучення: *Ніч і тиша. Плескіт весел* (Л. Укр.); *Тривожних коней храп. Людей тяжкі колони. Снарядні язики. Бляшанки бомб. Могуче рухання військового огрому* (Баж.); *Сьома година сорок хвилин.*

Семантична суть номінативних речень полягає в тому, що вони стверджують буття (наявність, існування) предметів або явищ. На це основне значення іноді нашаровується значення вказівки, емоційної оцінки, волевиявлення тощо. Залежно від значення розрізняють такі номінативні речення: а) буттєзі (власне номінативні), у яких стверджується наявність, існування предмета чи явища: *Вечір. Літо. Спить у вербах вітровій* (Сос); *Чорна-чорна та глибока ніч...* (Л. Укр.); б) вказівні, в яких значення буття доповнюється вказівкою на предмети та явища, що передається вказівними частками *ось (і), от, он* та ін.: *Схід поволі розцвітає, Ось і сонце* (Олесь); *Ось цей хлопець...* (Стельм.); *От вам загадка...* (Гліб.); *Он він. Бачиш?* (Тютюн.); в) оцінні, в яких ствердження наявності предметів або явищ поєднується з їх емоційною оцінкою: *Яка весна! Яка природа!* (Тич.).

Номінативні речення бувають непоширені й поширені. Найчастіше вони поширюються означеннями: *Глибока ніч* (Рил.); *Сонячні чудесні міста. Вільні люди* (Гонч.). Іноді в реченнях можуть бути члени з обставинною семантикою. Для визначення структури речення (односкладне чи неповне двоскладне) слід зважити на комунікативне призначення його в контексті. Наприклад, у контексті *Сад і тіні, тишина. Очі сині край вікна* (Сос.) стверджується існування явища, а тому логічний наголос падає на опорний компонент речення *очі*, а не на залежні *сині і край вікна*, які на тлі всього контексту сприймаються як інтонаційно послаблені. Зв'язок другорядних членів речення *сині і край вікна* з опорним іменником формують атрибутивні відношення з обставинною супровідною семантикою. Отже, *Очі сині край вікна* можна вважати односкладним номінативним реченням. Якщо логічно наголошується слово, що має обставинне значення, то речення двоскладне: *Розкіш-*

ний каштан перед самим будинком. У цьому реченні логічний наголос падає на обставину. Головна думка зосереджена не на підметі, а на обставині.

Серед простих речень, у яких головний член виражений іменником, виділяють вокативні речення (речення-звертання), які нерозчленовано виражають думку, почуття, волевиявлення: *Доле моя! серце моє! Оксано, Оксано! Де ти ділася-поділася?* (Шевч.); — *Юро!* — *шепотіла вона майже в забутті, притискуючись гарячим чолом до мокрої кори.* — *Юраську* (Гонч.).

Головний член вокативних речень, що вживається переважно у кличному відмінку, не співвідносний ні з підметом, ні з присудком двоскладного речення. Він вимовляється з інтонацією, яка передає заклик, спонукання, докір, жаль, обурення тощо.

За семантикою вокативні речення можна поділити на три групи: а) речення, в яких виражається звернення до адресата мовлення, щоб привернути його увагу: — *Шовкун!* — *Я слухаю вас* (Гонч.); б) речення, що виражають емоційні реакції мовця, його внутрішні переживання: *Катерино, серце моє! Лишенько з тобою. Де ти в світі подінешся з малим сиротою?* (Шевч.); в) речення, що передають різні вияви спонукання — попередження, заборону, наказ тощо: — *Ех, Маковею, Маковею... Начувайся. Буде тобі від старшини* (Гонч.); — *Хомо! Хомо!* — *стривожено каже Ференц.* — *Це фотель міністра!* (Гонч.).

Вправа 438. Знайдіть речення двоскладні й односкладні; визначте головні члени. Встановіть типи односкладних речень.

В числі інших її відправили в санітарному ешелоні на схід, їхали довго, понад десять діб, і за цей час люди у вагоні зжилися. Були там і льотчики, і танкісти, і артилеристи, а найбільше, звичайно, піхотинців. Пам'ятається, один з льотчиків розповідав, що він літав на Плоєшті. Товариші слухали його, мов заворожені. Плоєшті! Адже це було так далеко! Не могла тоді знати Шура, що пройде троє літ, і Плоєшті вже буде для неї глибоким тилом, тилом навіть для армійського госпіталю.

Шура пригадує, як вони в'їхали в перше, ще затемнене заволзьке місто. Вхопивши милиці, вона вибралася на перон. Освітлений вокзал, яскраві вогні трамваїв, ліхтарі у жовтих туманах осінньої мжички. Репродуктори на майдані, музика...

Може, тоді вона вперше на повну силу відчула всю красу вчорашнього довоєнного життя (*О. Гончар*).

Вправа 439. Розподіліть односкладні речення за різними типами; обгрунтуйте, на основі чого ви їх так розподілили.

1. Вигострю, виточу зброю іскристу, Скільки дістане снаги мені й хисту, Потім її почеплю на стіні Іншим на віху, на смуток мені (*Л. Укр.*). 2. Роботящим умам, Роботящим рукам Перелогі орать, Думать, сіять, не ждять, І посіяне жать Роботящим рукам (*Шевч.*). 3. Стояти тут! Нема шляхів назад (*Баж.*). 4. Проса покосено. Спустило тихе поле. Холодні дні з високою блакиттю. Не повернуть минулого ніколи: Воно пройшло — і вже здається миттю! 5. Мені снилось: я мельник в старому млині... 6. З дому чути тихий стук посуду, Клаптик пісні з поля прилетів... 7.1 пере-дзвони косовиці, І житні золоті коржі, І запах в'ялої копиці, Полинь і кашка на межі. 8. Ти друг, ти вірність, ти жона і мати, — О! Бачиш? Син наш за вікном біжить! — Люблю тебе, Не можу розлюбить. 9. Полий цю яблуню — адже вона із яблучками! 10. На траві роси немає, Дим прослався над селом. Землю ластівка черкає Розтривоженим крилом. 11. Було, було... Було і відкотилось, Мов колесо, в туманну глибину, Та мить таку я пережив одну, Одно таке у пам'яті відбилось. Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр, весь білою черемхою залитий. Гроза минула, і пахучі квіти Усі в краплинах (*3 тв. М. Рильського*).

Вправа 440. Односкладні речення зробіть синонімічними дво-складними. Простежте за трансформацією головних членів.

1. Люблю пісні мого краю Та не спинюсь на тім лишень: з любов'ю вухо прикладаю До братніх на землі пісень (*Рил.*). 2. Матері забудь не можу. 3. Тривожна ніч... А слідом блиснуло. Розпалось. 4. Але сиди, вставать не можна, і не зривайся, не лети. 5. І рости, і діяти нам треба так, щоб аж гриміло з краю в край. 6. Забудеш рідний край — тобі твій корінь всо-хне. Вселюдське замовчиш — обчухраним зростеш. Якщо в спо-кою стихнеш — Вся ж бо творчість грохне, У боротьбі лиш красним цвітом процвітеш. 7. Синій вечір, добрий вечір, літній вечір у вікні... (*3 тв. П. Тичини*). 8. Боюсь безлюддя вулиць велелюдних, Самотності в життєвому бою, Суцільної святко-вості без буднів І крапки без продовження — боюсь! (*Мурат*). 9. Акації. Бджолині дзвони. Пшениці колихливий лан. І маків полотно червоне, Рвучке і ніжне, мов туман (*Павл.*). ТО. Степ навкруги. В траві стежинка біла. Безмежна тиша. Мирна дали-

на. Втім біля мене куля розривна Із присвистом скаженим пролетіла (Павл.).

Вправа 441. Доберіть з творів художньої літератури шість односкладних означено-особових речень; визначте форму вираження головного члена.

Вправа 442. Доберіть з художньої літератури або складіть самостійно шість односкладних неозначено-особових речень; визначте форму вираження головного члена.

Вправа 443. З публіцистичних творів доберіть шість інфінітивних речень; поясніть, як відрізнити інфінітивні односкладні речення від безособових, у яких головний член виражений інфінітивом.

Вправа 444. Серед прислів'їв і приказок знайдіть шість односкладних узагальнено-особових речень; з'ясуйте, якими формами виражений у них головний член.

Вправа 445. Напишіть невеликий твір, використовуючи безособові та номінативні речення.

Вправа 446. Складіть (усно чи письмово) діалог, у якому були б вокативні речення.

Вправа 447. Наведіть назви художніх творів, які являють собою односкладні речення; визначте тип кожного з них.

Вправа 448. Складіть три тексти телеграми. Визначте, які типи простих речень використані в них.

Примітка. Зразки телеграм див. у кн. С. В. Шевчук «Українське ділове мовлення» (К., 2004).

Вправа 449. Дайте відповіді на запитання та наведіть по два приклади різних типів односкладних речень.

1. Чому речення називаються односкладними?
2. Чому в шкільному підручнику головний член в односкладному реченні називається присудком або підметом?
3. Як класифікуються односкладні речення у шкільному підручнику?
4. Яка відмінність у їх класифікації у підручниках для середньої і вищої школи?
5. Чим відрізняється односкладне означено-особове речення від особового двоскладного?
6. Чим відрізняється односкладне означено-особове речення від неозначено-особового та узагальнено-особового?
7. Чим характеризуються безособові речення?
8. Які є різновиди номінативних речень?
9. Що виражають вокативні речення?

Вправа 450. Опрацюйте тему «Односкладні речення» за шкільним підручником. Сформулюйте завдання і доберіть матеріал для вправи.

Вправа 451. Зробіть синтаксичний розбір односкладних речень за схемою.

Схема

1. Головний член односкладного речення.
2. Форма вираження головного члена.
3. Наявність другорядних членів.
4. Тип односкладного речення.
5. Чи можлива синонімічна заміна односкладного речення на двоскладне?
6. Як змінюється при цьому значення речення?

Зразок розбору

Поглянь, товаришу, поглянь На лан, на сад, на світлий Київ (Рил.).

Усний

1. *Поглянь.*
2. Наказовий спосіб дієслова, 2-га особа однини.
3. Однорідні непрямі додатки. Ускладнене звертанням.
4. Означено-особове, бо дія стосується певної особи.
5. Можлива заміна на двоскладне речення: *Ти поглянь, товаришу, поглянь на лан, на сад, на світлий Київ.*
6. Втрачає відтінок узагальнення, конкретизує особу.

Письмовий

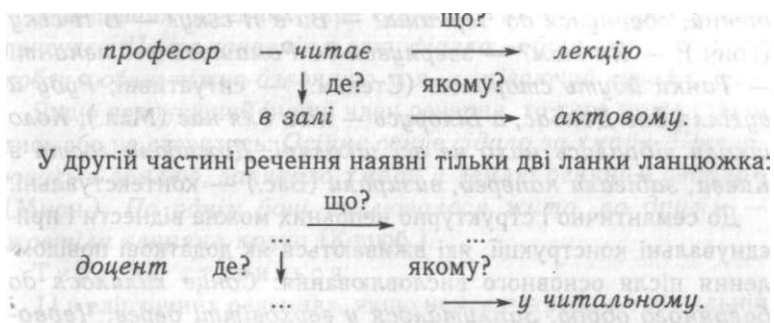
1. *Поглянь.*
2. 2-га ос. одн. наказ, епос, ба однини.
3. Однорід. непр. дод. Звертання.
4. Означ.-особ. — гол. чл. 2-га ос. одн.
5. Можлива,
6. Конкретизує особу, втрачає відтінок узагальнення.

1. Рости, живи — і знай, що людська думка, Що людська творчість — це найбільша мука (Рил.). 2. Друга пізнають у біді (Н. те.). 3. На язичці густо, а на ділі пусто (Н. те.). 4. У лісі яличку зрубали... (Павл.). 5. Не треба, не треба, не треба Ні болів, ні мук, ні страждань. Отак би під банею неба Стрічати заграви світань (Дмитер.). 6. Залило водою луки, залило (Сос). 7. Без гожих днів не бути літу, де б гнулися трави й комиші, а без дощів немає цвіту і сад неначе без душі (Мал.). 8. Червоні маки, полум'я весни. Вони цвіли так коротко, так мало! (Забаш.). 9. Як люблю весною, як люблю (Сос).

§ 68. Неповні речення

Повні і неповні речення розрізняються за наявністю чи відсутністю тих або інших членів. При визначенні неповних речень треба зважати на їх структурну й семантичну повноту/неповноту. Наприклад: *Красна пташка своїм пір'ям, а людина — своїм знанням* (Н. тв.). Дві частини цього складносурядного речення відрізняються за структурою: у першій частині наявний присудок, у другій його немає.

Для розмежування повних і неповних речень важливо бачити неперервність синтаксичних зв'язків і відношень, які утворюють «ланцюжок зв'язків»: *Професор читає лекцію в актовому залі, а доцент — у читальному.* У першій частині складного речення зв'язки неперервні:



Структура і семантична неповнота другої частини легко встановлюється на основі всього речення (контексту): *Вдяг яшень-князь кирею золоту, а дика рожка буйнії корали* (Л. Укр.). Отже, визначальною ознакою неповних речень є порушення ланцюжка зв'язків між членами речення, що є сигналом про пропуск якогось із них.

Пропущеними можна вважати тільки такі члени речення, брак яких спричинює семантичну або структурну його неповноту. Семантична чи структурна неповнота виявляється у зіставленні неповних речень з повними. Пор.: *Стояла люта зима. Ще такої холодної та сніжної не знали люди* (Мирн.). Друге речення без попереднього сприймається як беззмислове.

У повних реченнях синтаксичні відношення чіткі, у неповних — частково порушені. Проте важко уявити спілкування тільки повними реченнями. Воно привело б до частих тавтологій, багатослів'я, порушувало б естетику мовлення. Неповні речення надають мовленню природного звучання, роблять спілкування економним, сприяють його ефективності.

За структурними і семантичними ознаками можна виділити такі різновиди неповних речень: а) речення структурно і семантично неповні; б) речення структурно неповні, але семантично повні (еліптичні).

1. Структурно і семантично неповні речення становлять основну групу неповних конструкцій. Їх іще поділяють на си-

туативні та контекстуальні. Таку назву вони дістали тому, що відсутні члени у ситуативних реченнях допомагає встановити ситуація, а в контекстуальних — контекст: *Коли прикордонник, читаючи документи Черниша, перепитав найменування частини, сержант раптом урвав свою розповідь і, нашорошений, обернувся до Черниша: — Ви в Н-ську? — В Н-ську (Гонч.); — Як там? — звернувся до Ромашова лейтенант. — Танки йдуть стороною (Стельм.)* — ситуативні; *Руду й вугілля дав Донбас, а Білорусь — ліси для нас (Мал.); Коло школи зібрались мало не всі школярі. Дожидали гостя з Києва, забігали наперед, визирали (Вас.)* — контекстуальні.

До семантично і структурно неповних можна віднести і приєднувальні конструкції, які вживаються як додаткові повідомлення після основного висловлювання: *Сонце хилилося до багряного обрію. Заплуталося у верхівтті дерев. Червоне, як шмат металу, готового лягти на ковадло (Збан.); Вона тоді була дівчам. Задерикуватим не від природи, а через потребу самоохорони, допитливим і насмішкуватим (Збан.).*

2. Структурно неповними, але семантично повними конструкціями називають еліптичні речення (від гр. *επιρΒΙΒ* — випадання, опущення). Особливістю їх є те, що в них немає присудка, проте поза ситуацією і контекстом вони сприймаються як повні. Основне семантичне навантаження в еліптичних реченнях припадає на семантично і структурно обов'язкові другорядні члени — обставини й додатки, які залежать від «нульового присудка». Отже, еліптичні — це такі речення, в яких уявлення про пропущений член встановлюється за змістом і будовою: *Дівчинка так швиденько травою-травою до хати (Тесл.).*

Неповні речення слід відрізнити від односкладних. У неповних реченнях відсутні головні чи другорядні члени можна відтворити за схемами повних речень, а в односкладних граматична основа завжди виражається одним головним членом, що зумовлюється семантико-структурною будовою їх. Другий головний член не може бути визначений ні за контекстом, ні за ситуацією, ні за внутрішньою структурою речення.

Неповними можуть бути як двоскладні, так і односкладні речення. *Спочатку пишу на чернетку. Потім, виправивши, на чистовик (означено-особове); Чути, що десь співають.*

Мабуть, за рікою. Нібито в Ковалівці (неозначено-особове);
Отак би йти і йти... А куди? (інфінітивне); *Загуло, засту-*
гоніло під вікном. Тоді під дверима (безособове).

Тире на місці пропущеного члена

У неповних реченнях тире ставиться на місці пропущеного присудка: *Цвіте конвалія в гаю, фіалка — біля гаю* (Сос); *Ти кобзу любиш ніжно-дзвонну, а я — співаючий курай* (Тич.).

Якщо пропущений інший член речення, то тире може ставитись або не ставитись: *Осіннє сонце сідало за хмари. Прощайчись з землею, заливало хмари й землю огняним світлом* (Мирн.); *По однім боці хвилювалося жито, по другім — жовтіла глиняна круча* (Коцюб.).

Тире не ставиться:

• 1) в еліптичних реченнях, якщо немає потреби в спеціальній паузі: *Пораділи товариші, з розпитами до нього* (Гол.);

2) якщо підметом у реченні виступає займенник, а пауза, яка відділяє інтонаційно підмет від слів присудкової групи, коротка:

— *Хто куди піде повідомляти?*

— *Яв школу.*

— *Я до вчителя.*

— *Я по хатах.*

Вправа 452. Знайдіть неповні речення. Визначте, який член речення пропущений. Встановіть, до якого виду неповних структур належить кожне неповне речення.

1. Дозвольте запитати, ви з-за Волги на Україну поїздом їхали? — То що?... Поїздом. — А я... на пузі повз, — сказав сержант майже пошепки із такою широю інтимністю, що Чернишеві стало раптом ніяково за свою гарячковість. 2. На захід, на захід! 3. — Ти звідки? — запитав Черниш Козакова. — З Донбасу. — Батько, мати пишуть? — Яз дитбудинку. Шахтарчук. — Сирота? — О! Який я сирота? Сироти — це діти. А мені вже... скільки ж це мені... З двадцятого... Да... З тисяча дев'ятсот двадцятого на світі цей потомок шахтарський. 4. Навкруги — підступна тиша. 5. — Черниш? — Самієв раптом стукнув себе по лобі коричневим пальцем. — Черниш... — Ви звідки? Родом? — Черниш, ніяковіючи, відповів йому потаджицькому. Самієв аж просяяв. — Ваш батько інженер-геолог? Всеволод Юрійович? — Так точно, Всеволод Юрійович.

6. — Воронцов! Уже в моїх друзів сини — офіцери! А ми все ще вважаємо себе юнаками! (3 тв. О. Гончара).

Вправа 453. Поясніть наявність чи відсутність тире в неповних реченнях. Назвіть, до якого типу речень (ситуативних, контекстуальних чи еліптичних) вони належать.

1. Весна ще так ніколи не співала, як отепер... (Л. Укр.).
2. Вливається в Дніпро Сула, життя людей — в історію (Ющ.).
3. Ото садок. Вісім гектарів... Уже привели до порядку. Ото виноградник. Дев'ять гектарів... Буде більше... Ото пасіка. Визимувала добре. Будемо з медом... 4. Для полювання взимку — білий халат, для полювання влітку — зелений халат, для полювання восени — кілька халатів різного кольору, залежно від того, де полюватимете, чи на полі, чи в лісі, чи на лузі. Для харчів — рюкзак, торба, сітка. Для чаю чи кави — термос. Погано в нас те, що термоси виробляють малі, найбільший на літр.

Дві фляги. Одна — для води, друга — для того, хто що любить. — А що у вас у другій флязі? — запитуете ви свого товариша. — «Боржом!»! — Збільшена кислотність? — Збільшена! А у вас? — «Єсентуки № 17» — Зменшена кислотність? — Зменшена! — Кільки взяли? — Взяв! А ви? — Я — шпроти! — Ну, як питимемо «Боржом», ви мені шпрота дасте, а я до ваших «Єсентуків № 17» — кільку. Гаразд? — Гаразд! 5. Серед очеретів тих густо-буйних озера-свічада, а на озерах латаття, а на озерах білі лілеї і килими — килими — килими з темно-зеленої ряски... А серед озера — плеса, скидаються шуки, як ночви... (3 тв. О. Вишні).

Вправа 454. Де треба, на місці пропущеного члена речення поставте тире. Поясніть пунктограму.

1. П'ять весен минуло, і шоста прийшла, Заслала лани килимами (Олесь). 2. Місяць квітень! Боже мій! Скільки сонячних надій Він мені колись давав, Як лугам квіток і трав, Там, в країні дорогій (Олесь). 3. Знов шахти на горі... Дивлюсь на них крізь вії, І піснею тремтять закохані уста (Сос). 4. Навкруги пшениць колосся В рамці сонячного дня (Ющ.). 5. Весна багата на квітки, а осінь на сніпки (Я. те.). 6. Шабля ранить голову, а слово душу (Я. те.). 7. Сталь гартується в вогні, а людина в труді (Я. те.). 8. Ми звикли до неї, вона до нас (Коцюб.). 9. Щось журно мені, — і журлива казка сплітається в голову. Така простенька та щира (Вас). 10. Із поля дівчина

утомлена прийшла і, хоч вечеряти дбайлива кличе мати, За сапку і в квітник, де рожа розцвіла, Де кучерявляться куші любистку й м'яти (*Пил.*). 11. Хто золоту порве струну, Коли у гуслях дух Боянів?... (*Пил.*). 12. На голові хустиночка, На руках дитина (*Шевч.*). 13. Місто селу. Підготовці кадрів постійну увагу.

§ 69. Нечленовані речення

Двоскладні речення мають чітке логіко-структурне членування і можуть включати до свого складу всю різноманітність другорядних членів. Нечленовані структури не розкладаються на окремі члени речення. Вони можуть утворюватись як з одного слова, так і з неподільної єдності часток (еквівалента слова). Тому нечленовані речення ще називають словами-реченнями.

Нечленованими (словами-реченнями) називаються речення, виражені частками, модальними словами і вигуками: *Ти плануєш закінчити роботу за місяць? — Так. (Ні).* У нечленованих реченнях, як і в будь-яких інших, висловлюється якась думка. Проте вона не членується на суб'єкт і предикат. Такий спосіб висловлення думки зумовив структуру нечленованих речень: основу їх становлять слова, які не мають номінативного значення. У нечленованих реченнях не можна виділити ні головних, ні другорядних членів; за цією найголовнішою ознакою вони виокремлюються з-поміж інших типів простого речення. Нечленовані речення бувають різні за метою висловлювання (стверджувальні і заперечні) та інтонаційним забарвленням (окличні і неокличні).

Відповідно до природи лексико-граматичних розрядів слів, що входять до нечленованих речень, їх поділяють на такі групи: нечленовані речення, виражені частками; нечленовані модальні речення; нечленовані вигуківі речення.

1. Нечленовані речення можуть виражати ствердження (*Так. Еге. Еге ж. Та еге ж. Атож. Та 60Ю6 ою* та ін.); заперечення (*Ні. Ні-ні. Ба ні. Ані трохи. Е, ні! Ой ні\ тощо*); запитання (*Невже? Хіба? Та ну?*): *Думаєте, вона мене чекає? — А чому б і ні? (Гуц.); — Ти сподіваєшся ще на згоду з своїми? — Атож (Стар.); Не покинеш? — Ні, Ярино (Шевч.); Дівчата, вам не боязко йти додому? — Ані чуть*

(Стельм.); *Перелякавсь? — Та ні* (Стельм.); — *Місто велике. У ньому дуже багато освітлених вікон, погодився він* (Гуц.); *Чуєте, залізне пудо бряжчить?... — Хіба?* (Стельм.); *Панич Льольо ставить гуральню. — Та ну?* (Коцюб.).

2. Нечленовані модальні речення можуть виражатися модальними словами *добре, гаразд, правильно, звичайно* (стверджувальні), *навпаки, ніскільки, аніскільки, неправда, неправильно* (заперечні): — *Коли будеш, Євгене, уже старим.., задай оцей край, оцей струмок... — Добре...* (Гонч.); *Справді? — зацікавився тракторист. — Василина горіла рум'янцем, вже не можучи й слова промовити. — Справді, справді, — відповіла за неї Софія* (Стельм.).

3. Нечленовані вигуківі речення виражають емоційно-оцінну реакцію мовця на сказане, на ситуацію (*А! Ох! Ой! Ого! Ова! Пхе!* та ін.), спонукання до дії (*Геть! Годі! Ура! Гайда! Ша! Тсс!* тощо): *Ой! Цілі три години спала* (Гол.); *Ова! Таке мені велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме* (Фр.); *Глянь, де вода! — Ого-го! Далеченько* (Гонч.).

Розділові знаки при стверджувальних та заперечних нечленованих реченнях

У кінці нечленованих речень можуть ставитись такі самі розділові знаки, як і після інших простих речень.

1. Якщо нечленовані речення вимовляються без підсилення та запитання, то після них ставиться крапка: *Вам обом приглянулась одна дівчина, чи як? — Еге ж* (Стельм.); *Ти не підеш з нами? — Ні.*

Примітка. Якщо нечленоване речення поширюється двоскладним або односкладним реченням, яке уточнює чи поширює ствердження чи заперечення, то воно відокремлюється комою: *Так ви не знаєте? — На превеликий жаль, ні* (Коч.); *Ви з Уралу? — Ні, з Архангельська* (Ле); *Так він, онсе од тебе менший. — Ні, ми однакові* (Гол.); — *Гаразд, гаразд, мовчатиму, коли так хочеш* (Л. Укр.); *Та добре, розкажу про них, хоч то вони й не дуже варті* (Л. Укр.).

2. Якщо стверджувальні й заперечні нечленовані речення вимовляються з підсиленою інтонацією, то після них ставиться знак оклику: *Так! Я буду крізь сльози сміятись, Серед лиха співати пісні...* (Л. Укр.); *Геть! Щезайте! Ніхто не кликав вас!* (Л. Укр.); *Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає* (Л. Укр.); *Годі!.. Ой, годі!* (Л. Укр.).

3. Якщо нечленовані речення вимовляються з питальною інтонацією, то після них ставиться знак питання: *Ну? Що ж ти думаєш?* (Л. Укр.); *Ти не скараєш їх?.. Ні?* (Мирн.).

Примітки: 1. Части, що стоять перед нечленованими реченнями, комою не відокремлюються: *Не знайшли? — А ні* (Ле); */ подо-бається тобі тут? — Та так*.

2. Стверджувальні нечленовані речення треба відрізнити від однозвучних прислівників, які виступають членами речення і тому розділовими знаками від інших членів речення не відокремлюються. Наприклад: *Ти зробиш це добре і Добре, я це зроблю; Так, це було тоді і Це було саме так*.

Вправа 455. Знайдіть нечленовані речення. Визначте форми вираження їх і значення; поясніть розділові знаки при них.

1. Ова! А батько мій їх всіх потопить. 2. Ні, дитинко, я не держу тебе. 3. Хіба я плачу? А справді... Ні-бо! то роса вечірня. 4. Аякже! викрешеш! і губка змокла... 5. Відай ви, дядьку, щось тут проминули. — Хіба? 6. Втікала? — Так. 7. Цить!.. Бо знову прилетить. 8. Ох!.. Зірка в серце впала. 9. Не говори нічого!.. Ні, кажи! 10. Ні, я не можу вмерти... 11. Дарма! ти й без квіток хороша. 12. Цур-пек! шезай! 13. Ні, ні, дідуню! Ні, ми не винні! 14. Та справді, якимось наче смішно стало... 15. Я б то? боявся в лісі? Ого-го! помалу! 16. Так... він уже прилинув. 17. Геть! не глузуй! 18. Авжеж! Тепер він вовкулака дикий! 19. Ну-ну, помалу! 20. Ну? Що ж ти думаєш? (*3 тв. Лесі Українки*).

Вправа 456. Знайдіть нечленовані речення; поясніть розділові знаки. Визначте функцію однозвучних з нечленованими реченнями слів.

1. На жаль, світ побудований так, що щастя людства здобувається ціною чийхсь страждань... (*Довж.*). 2. Все так же над озером мріє калина, де юність моя протекла (*Сос*). 3. Так, я була сьогодні в катакомбах і завтра знов піду (*Л. Укр.*). 4. — Так ви готові? — До всього готовий. 5. — Так, так, точно — з Мінська! Золота голова! 6. — Так, так... Умгу, — суворо миркав він у документи. 7. — Ви з хазяйства Самієва? — Так. 8. — Я й зараз пригадую. — Що? — Так... всячину. 9. — А як тобі тут у нас? — Добре (*3 те. О. Гончара*). 10. От і добре. На гарбі сидітимеш, коні поганятимеш. Добре? — Добре (*Виш.*). 11. — Я певен, що все буде добре: дивись, народ у нас, як на підбір (*Гонч.*). 12. В той час уже добре смерклося (*Мирн.*). 13. Добре, Не турбуйтеся: наш поїзд рушить точно за графіком (*Гонч.*). 14.— Гаразд. За все поквітаємось. За все, за все! (*Гонч.*).

15. Очі Марії сяють радістю. Він розуміє, що все гаразд (*Довж.*).
16. Але що це за машини, гаразд не можна було добрати (*Донч.*).
17. Гвардії молодший лейтенант Черниш — у ваше розпорядження. — Гаразд. Опустіть руку (*Гонч.*). 18. Старшого лейтенанта не бачили? — Ні, — відповів Сагайда (*Гонч.*).

§ 70. Однорідні члени речення

Однорідними називаються члени речення, які пояснюють один і той самий член речення і виконують однакові синтаксичні функції. Наприклад: *Благословенна синь озер, І Псло, і повів рути-м'яти, Народу геній, що не вмер, Не вмере від жодної гармати* (Рил.); / *хліб, і першу радість, і сльозу По-братському ми порівно ділили* (Луц.); *Під осіннім вогнищем поволі Скипав, збігав, рум'янився туман* (Сом.).

Однорідні члени речення характеризуються такими ознаками: 1) займають позицію одного члена речення; 2) пов'язані з одним і тим самим членом речення підрядним зв'язком; 4) найчастіше мають однакове морфологічне вираження; 5) переважно виражають однотипні поняття. Отже, однорідними є члени речення, поєднані сурядним зв'язком, який визначає тотожність їх синтаксичної функції. У реченні однорідні члени об'єднуються в цілісний структурно-семантичний блок (ряд) щодо інших членів речення. Синтаксична функція всього ряду збігається з синтаксичною функцією будь-якого його члена.

У блоці однорідних членів його частини (одиниці) пов'язані між собою за змістом і граматичними засобами. Семантико-граматичні відношення між однорідними членами виражаються за допомогою інтонації та сурядних сполучників: *Квітчає парк падучим листом карнизи, ліхтарі, дроти, встилає килимом барвистим бульвари, вулиці, мости* (Вирг.); *Місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Шевч.); *Під звук бандури я не плачу, але ніколи й не сміюсь* (Ворон.); *Знов хотілося б мені буйним полум'ям зайнятись, то горіти вдаліні, то зірками розсипатись* (Олесь).

Грамматичними засобами вираження однорідності виступають сурядні сполучники:

а) еднальні *і (й), та* (в значенні *і*), *і...і, ні...ні, ані...ані: І гори, і долини, і поля, і сади, і ставок, і хати були залиті й облиті чистим, прозорчастим, білим, як срібло, світом* (Н.-Лев.);

Не день, не годину, в журбі та печалі, Прожив той співець, як в пустині (Л. Укр.);

б) протиставні *а, але, та* (в значенні *але*), *однак, проте, зате*: *Не питай старого, а бувалого* (Н. тв.); *О думи мої! О славо злая! За тебе марно я в чужому краю Караюсь, мучуся... але не каюсь!..* (Шевч.); *Усмішка гостра, а однак сумна...* (Л. Укр.); *Хоч погано, зате довго* (Н. тв.);

в) розділові *або, чи, або — або, чи — чи, то — то, не то — не то, чи то — чи то*: *Все частіше то там, то там чувся веселий сміх* (Збан.); *Цілий день вона або на городі, або в саду* (Н.-Лев.); *Чи газета попадається, чи книжечка — біда неписьменному* (Гол.);

г) градаційні (зіставні) *як — так і, не тільки — але й (а й), не лише — але й, якщо не — то, не стільки — скільки*: *Митець думає не тільки розумом, але й серцем* (Довж.); *Не лише силою треба боротись, а й умінням* (Н. тв.); *У залі зібралися як молоді, так і літні люди та діти*;

д) приєднувальні *та й, а також*: *Пригадаю батька... та й заплачу серцем самотнім* (Мирн.); *Хочеться мені хоч одним оком поглянуть ще на Італію, а також побути на селі* (Коцюб.).

При однорідних членах речення можуть бути узагальнювальні слова, які абстрактніше вказують на семантику їх і виконують функцію того самого члена речення, що й однорідні. Узагальнювальними словами найчастіше бувають займенники *все, всі, ніхто, ніщо* та прислівники *всюди, скрізь, завжди, ніде*: *Кожна людина свято береже в своїй пам'яті все, що супроводить її з дитинства: і рідну хату, і батьківський поріг, і своє місто чи село, й дорогі стежки та дороги, сходжені в юні літа* (Цюпа).

§ 71. Розділові знаки при однорідних членах речення

1. Кома між однорідними членами речення без сполучників. Між однорідними членами речення, як поширеними, так і непоширеними, кома ставиться, якщо вони не з'єднані сполучниками: *Людські пісні — найглибша мука, Найвища радість на землі!* (Рил.); *Гримить завод, гуде, вирує, немов летіти хоче він...* (Сос).

Кома не ставиться:

а) між двома дієсловами в однаковій формі, що вказують на рух і мету: *Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казати* (Н.-Лев.);

б) між двома словами, що за змістом становлять одне ціле, але друге з них вжите із заперечною часткою *не*: *І їстоньки не їм, і питоньки не п'ю Та виглядаю все зозуленьку мою* (Гліб.).

Примітка. Іноді між однорідними членами речення без сполучників може ставитися тире: а) якщо однорідні члени перебувають у зв'язку різкого протиставлення: */ діло, як на гріх, не діло — тільки сміх* (Гліб.);

б) між однорідними присудками, якщо наступний присудок виражає причину дії, пояснення, уточнення, наслідок, швидку зміну дій: *Глянула вниз — і розгубилась: внизу була ріка* (Журн.).

2. Кома між однорідними членами речення зі сполучниками.

Кома ставиться:

а) між однорідними членами речення, з'єднаними протиставними сполучниками: *Праця садівника неспокійна, але почесна і самою своєю суттю мирна* (Гонч.); *Червоні круглолиций, горить, а не сяє* (Шевч.);

б) між однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками: *В піснях і труд, і даль походу, і жаль, і усміх, і любов, і гнів великого народу, і за народ пролита кров* (Рил.); *Дід робив людям чи воза, чи сани, чи колеса, чи січкарю* (Стельм.); *Небо то ніби плакало тихими дрібними сльозами, то цілі дні ніби ливцем лило сльози* (Н.-Лев.);

в) якщо однорідні члени речення з'єднані парними сполучниками, кома ставиться тільки перед другою частиною: *Як би це добре було, коли б я не тільки спочив, а і вивіз собі матеріал для роботи* (Коцюб.); *Олександр Довженко не тільки в розмовах з друзями, не тільки в прилюдних виступах, але всією своєю творчістю завжди сміливо вторгався в саме життя* (Рил.);

г) якщо частина однорідних членів речення з'єднана сполучниками, а частина — без сполучників, кома ставиться між усіма однорідними членами: *Дивлюся: так буцім Сова летить лугами, берегами, та нетрями, Та глибокими ярами, Та широкими степами, Та байраками* (Шевч.);

д) якщо однорідні члени речення з'єднані в пари, кома ставиться між парами: *На клумбах пишно цвіли червоні канни і герані, бузкові іриски і жовті гвоздики* (Панч);

е) якщо сполучник *і* (*й*) між однорідними членами речення повторюється двічі, то кома ставиться перед другим *і*: *З густого туману неначе випливали і високі осокопи, і широка дорога між ними* (Козач.);

є) якщо після однорідних членів речення, з'єднаних сполучником *і* (*й*), ідуть слова *і* (*й*) *інші*, то вони теж вважаються

однорідними і перед ними ставиться кома: *На гуртку виступали і Петренко, і Данилюк, і Капрова, і інші.*

Примітки: 1. Слова і от. ін. (*і таке інше*), тощо не вважаються однорідними членами і перед ними кома не ставиться: *Під час свята були і концерти, і спортивні змагання, і народні гуляння і от. ін.*

2. Якщо однорідні члени речення утворюють тісну змістову сполучку, кома не ставиться: *Полісько-степова чернігівська природа вабила і слух і очі юного Довженка* (Тич.);

ж) між однорідними членами речення перед приєднувальними сполучниками, якщо до перелічуваного приєднується ще один елемент: *Зазеленіли луги, ще й дібровонька* (Н. тв.).

Кома не ставиться:

а) якщо єднальний або розділовий сполучник вжито при однорідних членах речення один раз: *Ранком у поле з піснями і веселим гомоном та жартами вирушили дівчата* (Чорн.); *Добудь нові слова, новії струни або мовчи* (Л. Укр.);

б) між двома однорідними членами, з'єднаними повторюваними двічі сполучниками *і* або *ні*, що утворюють суцільний вираз на зразок *ні туди ні сюди, ні риба ні м'ясо, ні за що ні про що, ні живий ні мертвий, і холод і голод, і сміх і гріх, ні собі ні людям, ні слуху ні духу, ні з сього ні з того, ні дати ні взяти* тощо.

Примітка. Між поширеними однорідними членами речення, якщо в їх складі є розділові знаки, ставиться крапка з комою: *Сам на самоті ніколи не хотів зоставатися, а все туди рветься, де люди; хоч здалека стане, дивиться, як ходять...* (М. Вовч.); *Згадалося і село, в якому вже багато років не був; і шкільні друзі, яких давно не бачив; і той день, коли востаннє від'їжджав з дому...* (Журн.).

3. Кома між однорідними означеннями і прикладками.

Кома ставиться між однорідними означеннями, якщо вони не з'єднані сполучниками. Однорідними є означення:

а) які виражають ознаки предмета одного порядку (колір, розмір, форму, матеріал тощо): *Ще з дитячих років туркіт горлиці має для мене щось, я сказав би, заворожливе. Лагідний, ласкавий, глухувато-одноманітний, він таїть у собі якийсь особливий чар* (Рил.); *Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі!* (Сос);

б) якщо друге й наступні означення пояснюють перше: *Він вийшов з дому, супроводжений спокійною, ласкавою, ніжною, материнською усмішкою* (Соб.).

Примітка. Подібні випадки можуть трактуватися по-різному — і як однорідні, і як неоднорідні означення. Наприклад: *Мені зустрілася інша знайома дівчина* (неоднорідні) — *Мені зустрілася інша, знайома дівчина* (однорідні);

в) якщо означення, виражені прикметниками, стоять після означуваного слова: *Квітка, велика, хороша, свіжі пелюстки відкрила, і краплі роси самоцвітом блищали на дні* (Л. Укр.).

Примітка. Зрідка такі означення бувають неоднорідними: *За річкою погасав ліс осінній жовтавий* (Гол.);

г) якщо означення є епітетами: *Рівна, невблаганна спека ллється з неба* (Янов.);

д) якщо в ряді означень спочатку йдуть прикметники чи дієприкметники, а за ними — дієприкметникові звороти: *Липень відлічував дні безхмарні, вщерть залиті срібним блиском високого сонця, освіжені рірковою водою, озвучені шумом листя й квілінням чайок* (Гур.).

Примітка. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть перед прикметником, то кома не ставиться: *Нагріте за день запашне сіно тримало тепло довго*;

е) якщо одні означення при тому самому означуваному слові протиставляються іншим: *На одній яблуні висіли плоди великі, чисті, рум'яні, а на другій — дрібні, з чорними цятками, ще зелені*.

Кома не ставиться, якщо означення характеризують предмет (означуване слово) з різних боків: *Сонце пригрівало сильніше, земля дихала вільготніше, із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний клч...* (Тютюн.); *Сірий осінній ранок куривсь дрібною мжичкою...* (Коцюб.).

Між однорідними прикладками ставиться кома. Прикладки бувають однорідними, якщо вони характеризують предмет з одного боку: *Український поет, учений, видатний майстер художнього перекладу, громадський діяч Максим Тадейович Рильський посідає особливе місце в культурному житті нашої країни* (Газ.).

Примітки: 1. Якщо прикладки характеризують предмет з різних боків і стоять у препозиції, кома між ними не ставиться: *Директор музею доктор історичних наук професор Костенко прочитав лекцію*.

2. Якщо прикладки стоять у постпозиції, то вони сприймаються як однорідні, тому між ними ставиться кома:

Лекцію прочитав Костенко — директор музею, доктор історичних наук, професор.

Вправа 457. У поданих реченнях знайдіть однорідні члени; визначте, до якого члена речення вони відносяться і якими засобами зв'язку поєднуються.

1. Цей шум дібров, ці кетяги калини, Цей жар шипшин, що полум'ям горить, Ці придніпровські гори і долини Не розлюбить мені, не розлюбить (*Дон.*). 2. Чи сумно вам, чи радісно читать Оповідання про велику драму? То хочеться над вами заридать, То заспівать з раптового нестяму (*Л. Укр.*). 3. А поет усе то грає, то щось пише на папері (*Л. Укр.*). 4. Чужу біду на воді розведу, а своїй і кінця не знайду (*Н. те.*). 5. Неправдою далеко зайдеш, та назад не вернешся (*Н. те.*). 6. У кожного з нас є дома або дружина, або діти, або мати, або наречена (*Гонч.*). 7. До шему у серці, до терпкого солодкого шему Я кохаю Україну, оміту прозорим дошем, її грози весінні, листопади-осінні. Коли сиві дуби вкриті багряним плащем, І ліси, і діброви, і зорі, і роси, І беріз тонконогих розплетені коси, І калини у лузі розсипаний жар, І тополі у полі на широкім роздоллі, Ніби сестри, високі, стрункі, світлочолі, Що, немов обеліски, сягають задумливих хмар (*Забаш.*). 8. Ми часто робимо дурниці Думками, вчинками, пером; То перебільшуем дрібниці, То плутаємо зло з добром (*Дмитер.*). 9. Щасливий той, хто бачив мрію, Але не доторкнувсь її (*Павл.*). 10. А я дивлюсь на сизий від роси городець, на розпатлані дерева саду, на віхті туману, що плутається між їхніми кронами і землею, на ледь-ледь окреслені стріхи, прислухаюсь до всього, але чую тільки вранішню журбу роси (*Стельм.*).

Вправа 458. Поясніть розділові знаки між однорідними членами речення.

1. Розбуджена свіжим весняним повітрям, гіркуватим присмаком свіжо-зеленої землі, невтомним щебетанням жайворонка у високості, трубним криком журавлів, відчуває людина стремління пригорнути весь голубий світ; і вона робиться добрішою, відвертішою (*Тютюн.*). 2. Бажав я для скованих волі, Для скривджених кращої долі і рівного права для всіх (*Фр.*). 3. Я був до безтями закоханий у весняне сонце, у своїх друзів-мулярів, у людську мову і дівочі пісні, то жартівливі, то часом сумні (*Чорн.*). 4. Чи сльози, чи квітки від нас належать вам, підкошені в розцвіті сил герої? (*Л. Укр.*). 5. Я бачив дивний сон. Немов передо мною Безмірна, та пуста, і дика площаина... (*Фр.*).

6. І знали ми, що там далеко десь у світі, Який ми кинули для праці, поту й пут, За нами сльози ллють мами, жінки і діти, Що други й недруги, гнівнії та сердиті, І нас, і намір наш, і діло те кленуть (*Фр.*). 7. На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла і жувала противну, з болотним запахом рослину (*Коцюб.*). 8. Хоч і уважно придивлявся Замфір до корінців, проте нічого не бачив (*Коцюб.*). 9. Прокинувся чоловік ні світ ні зоря — і хоч тобі очі виколи — не студилися більше та й годі (*Збан.*). 10. Шість років не було в селі про Діброву ні слуху ні духу (*Козл.*). 11. А там далі розстилався широкий, рівний степ, увесь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурудзою, то зеленою травою (*Н.-Лев.*). 12. Нема в нього ні оселі, ні саду, ні ставу (*Шевч.*).

Вправа 459. Поставте розділові знаки між однорідними членами речення; обгрунтуйте їх.

1. Мільйони уст очей садів будов Пейзажів тонів запахів і ліній Але одна у світі є любов Єдине сонце у небесній сині (*Рил.*). 2. Ти працюєш, ти певний мети любиш край свій і сонце і квіти (*Сос*). 3. Синє море звірюкою то стогне то вие (*Шевч.*). 4.1 барвінком і руюто і рястом квітчає Весна землю, мов дівчину, в зеленому гаю (*Шевч.*). 5. Я бачив квітучі долини Скелясті альпійські хребти Морські бірюзові глибини Далекі заморські порти (*Дмитер.*). 6. Дівчина була не тільки гарною а й в міру дотепною і дуже ввічливою (*Соб.*). 7. Не гаряче але ясне проміння заливає садки й луги (*Н.-Лев.*). 8. І на людей дуже практичних часом находять хвилини поезії, і на їх черству душу часом повіває своїм духом поезія чи з синього неба чи з синього моря чи з зеленого лісу чи з мелодії музики (*Н.-Лев.*). 9. Виноград ріс густими невисокими кущами, листя було чорно-зелене соковите буйне, а між ним синіли грона ягід, тугих і терпких, як терен (*Загреб.*). 10. А чутка у гаю була така, що ніби Шука та частенько, як тільки зробиться темненько, Лисиці й шле то шупачка то сотеньку карасиків живеньких або ліннів гарненьких (*Гліб.*). 11. Не підбереш одного тону Одної фарби у житті — Молитві бою і прокльону Нешадності і доброти (*Мал.*). 12. Там на Україні, де долинами тихо тече Рось, там між горами між дубовими та липовими лісами стоїть велике містечко Богуслав (*Н.-Лев.*).

Вправа 460. У наведених реченнях знайдіть однорідні і неоднорідні означення. Обгрунтуйте їх однорідність чи неоднорідність. Поясніть розділові знаки між однорідними членами речення.

1. Сонце пригрівало, понад зеленим лугом слався синенький димок весняних випарів, гнав попереду себе гнилуватий болотяний душок. 2. Навколо все було таке зелене, таке урочисте, свіже й пахуче, минулорічні чорні сережки так ніжно тремтіли на старих вільхах, що, здавалося, прислухайся трохи і відразу почувеш тихий хрустальний дзвін. 3. Хвилинами він [Оксен] зупинявся, і очі його жадібно, з якоюсь невиситомою жагою вбирали в себе і голубе, чисте, привітне та лагідне небо, і пахучу, свіжу, новонароджену ніжну зелень дерев і то засвічувалися тихим сумом, то спалахували замилюванням... 4. А навколо була така дивна первозданна тиша, такий спокій, така ніжна м'якість звуків, що, підійшовши до корівника, він [Дорош] зупинився, щоб іще трішечки помилуватися Беевою горою, яка туманіла у світанковім присмерку, зеленими приташанськими левадами, які диміли туманом, першими липкими листочками високих тополь, що зеленими фонтанами били з теплої землі. 5. Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів, привільний, широкий і безконечний, навіває на людину віковічне почуття ще більшої жадоби до життя (3 *тв. Г. Тютюнника*).

Вправа 461. Знайдіть однорідні й неоднорідні означення; поставте між ними, де треба, розділові знаки.

1. Був чудесний серпневий ранок. 2. Сонце встало ясне веселе умите. 3. Гілля дерев погнулось під важкою сніговою одежею. 4. Переляканий без шапки запорошений снігом мчався Василько по дорозі назустріч холодному вітрові. 5. Він чоловік добрий путящий, має своє поле, свою хату. 6. Чималий мисник осміхався здоровими полив'яними мисками. 7. Раз теплого рожевого вечора зустрілися вони на вулиці. 8. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь. 9. Великі сині очі кидали цілі снопи м'якого проміння. 10. Великі сині очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно й розумно. 11. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. 12. Маленьке сіре заплакане віконце. 13. А небо чисте і темне і запашне немов з фіалок. 14. М'яке зелене світло ласкаво лягає на важке тіло, на білу бороду й на благородний старечий профіль. 15. Тепер щодня я серед люду, сірий чужий невідомий. 16. Іній... впав на все іній, й спустилася ніч, тиха чутка і глибока. 17. Високий стрункий білявий; блакитні очі притомлені трохи; темна сорочка широкий пояс — такий приїхав він у город (3 *тв. М. Коцюбинського*).

Вправа 462. Знайдіть однорідні й неоднорідні прикладки; поясніть розділові знаки між ними.

1. Пісне, моя ти підстрелена пташко, Мусиш замовкнуть і ти (*Фр.*). 2. Україно моя, чисті хвилі ланів, променисті міста, голубінь легкокрила (*Рил.*). 3. Поетеса, прозаїк, драматург, критик і публіцист, вона [Леся Українка] створила художні полотна такої ідейної та естетичної сили й краси, такого змісту й глибини, що вони з роками, з десятиліттями не тільки не старіють, а виблискують все новими й новими гранями, стають ближчими й дорожчими розуму й серцю читачів (*А. Каспрук*). 4. Іван Якович Франко — великий український письменник, учений і громадський діяч, революційний демократ, народився в селі Нагуєвичах (тепер село Івана Франка Дрогобицького району Львівської області) в сім'ї коваля (*УРЕ*). 5. Борису Дмитровичу Грінченку, видатному письменникові, публіцисту, фольклористу, етнографу, мовознавцю, критику, історика, педагогу належить особливе місце в історії української культури (*Журн.*). 6. Учасниця художньої самодіяльності студентка третього курсу Михайленко брала участь у міському конкурсі самодіяльних колективів. 7. Це була Михайленко, учасниця художньої самодіяльності, студентка третього курсу.

Вправа 463. Доберіть приклади за поданими нижче схемами. Сформулюйте правила про вживання розділових знаків.

- 1) ..0, 0, 0...
- 2) ..0 і (й, та) 0...
- 3) ..і 0 і 0...; то 0, то 0...; ...чи 0, чи 0
- 4) ..0, і 0, і 0.
- 5) .. 0 і 0, 0 і 0...
- 6) .., але (зате, та в значенні але) 0..
- 7) ..як 0, так і 0...
- 8) ..хоч 0, але 0...
- 9) ..не тільки 0, але й 0...
- 10) ..0, 0, і (ще й, та й, а також) 0...
- 11) ..і 0, і 0 та інші.

Вправа 464. Перекладіть українською мовою. Знайдіть однорідні члени речення, поясніть розділові знаки. Зверніть увагу на вживання сполучників в обох мовах.

По словам Дмитрия Сергеевича, почти каждое растение содержит в себе или целебные, или смертоносные соки. Задача в

том, чтобы извлечь эти растительные соки, узнать их свойства и употребить на благо человеку.

Многое, конечно, было уже открыто с давних времен — например, действие настойки ландыша или наперстянки на сердце или что-нибудь иное в этом роде, но тысячи растений были еще не исследованы, и этот труд представлялся Дмитрию Сергеевичу самым увлекательным из всех занятий в мире. Однажды Дмитрий Сергеевич принес мне почитать толстую книгу — фармакопею. Я не запомнил точно ее названия. Книга эта была не менее увлекательна, чем самый мастерски написанный роман. В ней были описаны разные подчас совершенно удивительные и неожиданные качества многих растений, — не только трав и деревьев, но и мхов, лишайников и грибов. Кроме того, в ней было подробно рассказано, как готовить из этих растений лекарства (*К. Паустовский*).

Вправа 465. Напишіть диктант. Поясніть наявність чи відсутність розділових знаків між однорідними або неоднорідними членами речення.

1. На синіх долонях вечора темним смутком горбатився старий вітряк і в благанні простягав замерзлі руки чи то до неба, чи то до людей... 2. Яюсь напровесні прилетів до моєї шпаківні самотній птах та й почав і співом, і посвистом, і помахом крил кликати собі пару. 3. Отак і почався у школі перший день сільського вчителя Данила Бондаренка, простого, довірливого і зятого хлопця з підкучерявленим житнім чубом, чутливого до людського болю, непримиренного до всього нищого, лихого; отак ще довгі роки з одного боку шляху йому скрипіла верба, а з другого — Золота Липа; не річка, а дерево, що зросло чи то над річкою, чи то біля хатини, яка по-чайному прокигикала через усе його дитинство. 4. Отак і живе чоловік на світі біля крил — у роботі, в любові до хліба насущного, до людини, до слова людяного, і є щось святе в його руках, коли він по східцях підіймається до коша й засипає зерно чи коли прислухається до теплого шепоту муки та до шугання крил. 5. Ніхто не знає, де його доля: попереду, позаду чи збоку. Він [Данило] знав, що попереду — у роботі, в невсипущій роботі, в любові до землі, до колоса, до людини. 6. Пізній жнив'яний вечір... 7. Данило зайшов у просторий обвішаний плакатами і грамотами кабінет, у кутку якого стояв дорідний сьогорічний сніп жита. 8. Ось і постарілі прибережні верби та гнучкі верболози (3 *тв. М. Стельмаха*).

Розділові знаки при узагальнювальних словах

При узагальнювальних словах ставиться двокрапка або тире.

Двокрапка ставиться:

1) після узагальнювального слова перед однорідними членами речення: *Подяка вам за все: і за довіря, й за любов* (Тич.); *В лісі не було нічого: ані грибів, ані ягід, ані черешень* (Фр.); *Папери були скрізь: і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними* (Коцюб.);

2) перед однорідними членами речення, коли узагальнювального слова немає, а слово, до якого відносяться однорідні члени, має на собі логічний наголос і вимовляється з попереджувальною інтонацією: *Ботаніка вивчає: будову, життєдіяльність, історію розвитку, географічне поширення, класифікацію рослин, а також структуру, розвиток і розміщення на земній кулі рослинних угруповань.*

Примітка. Без попереджувальної інтонації двокрапка не ставиться: *До зернових злаків належать жито, пшениця, овес, ячмінь, просо, кукурудза, сорго, рис;*

3) після слів *а саме, як-от, наприклад, як наприклад*, що стоять після узагальнювального слова: *Весільний обряд складається з трьох частин, а саме: заручин, сватання і весілля; Багато білкових речовин та вітамінів є у бобових рослинах, як наприклад: у квасолі, горосі, бобах, сочевиці, арахісі тощо.*

Примітка. Якщо слова *наприклад, а саме, як-от* починають відокремлені члени речення, то кома не ставиться: *Бобові рослини, наприклад квасоля, горох, боби, сочевиця, арахіс, містять білкові речовини та вітаміни.*

Тире перед узагальнювальним словом ставиться:

1) якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення: *Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все це було йому знайоме, промовляло до нього* (Коцюб.); *На вершечку стрілецької гори, на горах і в долинах — скрізь уже запанувала тиша* (Н.-Лев.);

2) якщо перед однорідними членами стоїть узагальнювальне слово, а після них речення продовжується, то після однорідних членів ставиться тире, а перед ними двокрапка: *Усе: і небо, і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно, і тривожний крик птиці, і невисока росиста отава — сповіщало, що літо здає ключі сумовитій осені* (Дашк.).

Примітки: 1. Якщо після однорідних членів речення з попереднім узагальнювальним словом повинна бути кома (найчастіше перед підряд-

ним реченням), тире після них не ставиться: *Найнеобхіднішими можна вважати такі словники: енциклопедичні, тлумачні, орфографічні, орфоепічні, перекладні, бо до них найчастіше звертаються читачі.*

2. Якщо однорідні члени речення, які стоять після узагальнювального слова, мають характер побіжного зауваження, а інтонаційно підкреслюється узагальнювальне слово, то однорідні члени речення виділяються тире з одного або з обох боків, залежно від місця в реченні: *Справді, вся творчість Довженка — і проза, і драматургія, і кінодраматургія, і навіть публіцистика — надзвичайно поетична* (Смол.).

Вправа 466. Прочитайте речення. Поясніть розділові знаки при узагальнювальних словах і між однорідними членами.

1. Весь степ, і лиман, і озеро, і море — все закуталось у якийсь чарівний тихий світ, повилось прозорим сизим туманом (*Н.-Лев.*). 2. Дикі гіллясті черешні, висока трава по підгір'ю навпереміш із квітами раннього літа — все в цім краю таке соковите, таке зелене (*Гонч.*). 3. Праця — це все: і вивчення азбуки, і написаний переказ, і прочитана книга, і змайстрована шпаківниця, заслане ліжко і розв'язана задача, проведена екскурсія і занесене в хату відро води (*Збан.*). 4. Біля возів, під возами й подалі — скрізь було видно запорожців, що порозлягалися на траві (*Довж.*). 5. Вся краса, якої шукають художники, всі пейзажі, всі сходи й заходи сонця, всі трави, квіти, плоди, насіння, всі жива, всі пори року — все, що дороге й любе живій людині, все це наше (*Довж.*). 6. В історії слов'янських мов дослідники виділяють три періоди: спільнослов'янський, або праслов'янський (до VI ст. н. е.); давньослов'янський — період активних процесів, у результаті яких відділяється один діалект від другого і виникають окремі слов'янські мови та мовні групи (VI—XIII ст.); новослов'янський період розвитку окремих слов'янських мов і закріплення їх у літературі (XIV—XX ст.) (*Рус.*). 7. Глянеш на все те здалеку з гори, і здається тобі, що бачиш якесь зачароване царство, де все послуло й ніби скам'яніло: і гори, й ліси, і вода, навіть самий місяць з своїм тихим промінням скам'янів і захолов (*Н.-Лев.*).

Вправа 467. Поясніть, чому в наведених реченнях перед словами *нікого, все, завжди* немає тире.

1. Ні на подвір'ї, ні в хаті, ні в саду нікого не було. 2. І в полі, і в лісі, і в селі все затихло. 3. В лісі і на полі все занесене снігом. 4. Спорт, музика, читання, майстрування завжди захоплювали дітей. 5. Старі бори і живописні діброви, прибережні луки і безмежні поля завжди хвилюють міських людей.

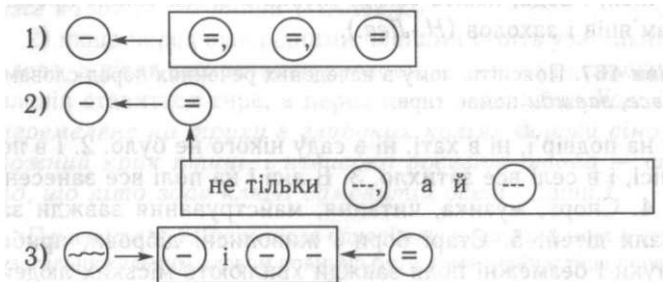
Вправа 468. Перекладіть українською мовою; поясніть розділові знаки при узагальнювальних словах і між однорідними членами речення.

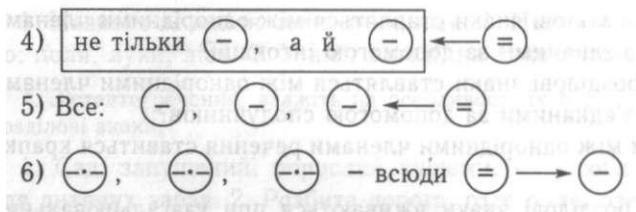
1. На мeste постройкi лежали: кучи битой шебенки, цемент, груды плоских камней (Г. Федосеев). 2. Здесь, кроме дубов, растут: черная и белая береза, китайские ясени, орех, клен, пихта, пробковое дерево, тис, акация, осина и липа (В. Арсеньев). 3. Все это: и кочки, и мох, и стылые озера, и горбатые скелеты лиственниц, склонившиеся в последнем поклоне, — делают картину суровой (Г. Федосеев). 4. Гости говорили о многих приятных и понятных вещах, как-то: о природе, о собаках, о чепчиках, о жеребцах (М. Гоголь).

Вправа 469. Поставте розділові знаки при узагальнювальних словах та між однорідними членами речення.

1. Хвойні мають велике господарське значення. Їх деревина застосовується у будівництві меблевій промисловості тощо іде на виготовлення паперу штучного шовку і т. ін., з неї отримують цінні речовини смоли терпентин бальзам дубильні речовини вітаміни та ін. 2. На території України, де у палеогеновий період хвойні були представлені 22 родами, збереглися представники лише 8 родів а саме тис ялиця (смерека) ялина сосна модрина ялівець сабінус і кедрина, яку останнім часом виділили з роду сосна в самостійний рід (УРЕ). 3. Люди обличчя одержина різноголоса птиця у садках квітки кошики сіно риба овочі дошки вірвовки дьоготь ягоди віники усе двигить мішається миготить зникає і знов показується проти очей (М. Вовч.). 4. Тихо тепло й скрізь червоно на небі на узгір'ях і на воді (М. Вовч.). 5. Найменший шерхіт луск стебла шум пташиного крила цокання копит все резонувалось тут незвичайно лунко чисто повноголоса (Гонч.).

Вправа 470. Побудуйте або доберіть речення за такими схемами.





Підсумкові вправи і завдання

Вправа 471. Диктант «Перевіряю себе».

1. Тільки потім коли-небудь, на схилі літ, відшукають вони в своїй пам'яті те, що здавалося їм забутим або непоміченим: сонце, яке сідало за високий правий берег; пахоші роси, яка впала на теплу землю; дихання розквітлих садів, що плыло по воді; ніч на Чернечій горі біля могили поета; яскраві зорі, що падали вогненними каскадами в Дніпро; ранок, який загорівся над далекими задніпровськими лісами, урочистий новий день, що обіймає світ; і найголовніше — відчуття радісної весни, молодості, колективу, праці майбутніх літ на службі улюбленій Вітчизні (*Янов.*). 2. Тільки й порушують інколи тишу цих неоглядних просторів вибухи страшеної сили, бо все тут призначене для ударів, для влучань, для попадання в ціль. Безжиттєве, несправжнє, примарне усе тут: і біленькі реактивні винищувачі, що розпластано принишкли серед трав, — то вже такі літаки, що з них вийнято душу, і нікуди вони не полетять, і судно, що бовваніє на морі, — те судно нікуди не попливе; і чорні грузовики польових радіостанцій, що ген-ген темніють розкидані по степу між ракетами, — вони так і темнітимуть день за днем на одному місці, бо вони неспроможні; і самі ці обеліски-ракети — це тільки мішені, це тільки вміло поставлені кимось у цих безлюдних просторах макети бойових ракет (*Гонч.*).

Вправа 472. Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке однорідні члени речення?
2. Як поєднуються однорідні члени речення в блок (ряд)?
3. Які члени речення можуть бути однорідними?
4. Які слова називаються узагальнювальними?
5. Слова яких частин мови можуть бути узагальнювальними?

6. Які розділові знаки ставляться між однорідними членами речення, з'єднаними за допомогою інтонації?

7. Які розділові знаки ставляться між однорідними членами речення, з'єднаними за допомогою сполучників?

8. Коли між однорідними членами речення ставиться крапка з комою?

9. Які розділові знаки вживаються при узагальнювальних словах?

10. Як розрізнити однорідні й неоднорідні означення?

11. Які правила ви визначите як найскладніші?

Вправа 473. Прочитайте речення і поясніть, чому в одних випадках означення розділяються комою, а в інших — ні.

1. Темні, глибокі очі дивляться привітно, трохи ніяково (*Бедз*).
2. Невеликі карі очі блищали гострим блиском (*Н.-Лев.*).
3. Чи пам'ятаєш ти, Віталію, як ми вперше зустрілися з тобою взимку 1909 року?.. Низенький на зріст, з на диво бистрими блискучими сірими очима, ти був схожий чимось на войовничого джуру (*Цюна*).

Вправа 474. 1. Прочитайте речення і поясніть, чому перед сполучником *і*, який поєднує однорідні члени речення, немає коми.

1. Він слухав товариша і зовсім нічого не розумів і не хотів розуміти. 2. Дівчина поглядала то соромливо і недовірливо, то з цікавістю і замилюванням і кожного разу якось особливо посміхалася.

2. Чи зміниться пунктуація в реченні *По алеях і доріжках парку і шосе йшли люди*, якщо випустити слово *парку*?

3. Чи зміниться пунктуація в реченні *Як дорослі, так і діти брали участь у збиранні фруктів*, якщо замість сполучника *як — так і* однорідні члени речення поєднати сполучником *і*?

4. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Назвіть можливі пунктуаційні варіанти.

1. Сестра вибрала інший технічний навчальний заклад. 2. Довелось вчитися працювати на заводі. 3. Плаття було ніжного блакитного кольору.

5. Зіставте речення, вкажіть на відмінність у їх структурі. Поясніть постановку тире.

1. Лілії, гладіолуси, гіацинти, тюльпани — цибулинні рослини. 2. Лілії, гладіолуси, гіацинти, тюльпани — ці цибулинні рослини є у нашому квітнику.

6. Зіставте речення, вкажіть на відмінність у їх структурі. Поясніть розділові знаки.

1. Навколо зеленіли поля, луки, ліси. 2. Навколо все зеленіло: поля, луки, ліси. 3. У лісі, в полі, на луках усе зеленіло.

7. Зіставте речення, вкажіть на особливості їх будови. Поясніть розділові знаки.

1. Сад, запущений, порослий кущами, — улюблене місце для дитячих забав. 2. Розбита дорога, голе поле, озеро, скуте льодом, — усе це псувало настрої приїжджим.

Вправа 475. Напишіть диктант-переклад; поясніть розділові знаки між однорідними членами речення.

Нет, пожалуй, ничего целебнее и прекраснее, чем воздух сосновых боров — смолистый, мягкий, настоянный на запахе хвои, трав и цветов.

Красота наших лесов была всегда источником вдохновения для наших поэтов, ученых, композиторов и художников — Пушкина, Гоголя, Чехова, Аксакова, Чайковского, Бородина, Пришвина, для историка Ключевского, создателя нашей авиационной науки Жуковского, художников Левитана, Нестерова и многих других.

Наш народ всегда любил, знал и ценил лес. Недаром столько сказок и песен сложено о наших дремучих лесах.

В лесах — наше будущее, судьба наших урожаев, наших полноводных рек, нашего здоровья и, в известной мере, нашей культуры (К. Паустовский).

Вправа 476. Прочитайте за шкільним підручником тему «Речення з однорідними членами» і дайте відповіді на запитання.

1. Що нового ви дізналися про однорідні члени речення порівняно зі шкільним курсом?

2. Як ви розширили свої знання про пунктуацію між однорідними членами речення?

3. Як ви розрізняєте прості речення з однорідними присудками і складносурядні чи безсполучникові речення?

Вправа 477. Ознайомтеся із завданнями до вправ і з самими вправами, поданими в шкільному підручнику. Самостійно сформулюйте завдання і доберіть матеріал до вправи про однорідні члени речення для 9-го класу.

Вправа 478. Доберіть суцільний текст або окремі речення для пояснювального диктанту для учнів 9-го класу.

Вправа 479. Складіть схему синтаксичного розбору однорідних членів речення. Розберіть за схемою 3—4 речення (за вибором) із попередніх вправ.

§ 72. Речення з відокремленими членами

Відокремлення — це смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення для надання їм (порівняно з іншими другорядними членами) граматичної і смислової ваги. Відокремлюватися можуть тільки другорядні члени речення, бо головні члени є носіями основного повідомлення і входять до складу структурної основи речення.

Відокремленими членами речення передаються напівпредикативні відношення, які супроводжують предикативні відношення між головними членами. Наприклад, у реченні *Урочисто гула рожева яблуня, вся виповнена бджолами й сонячним могутнім світлом* (Янов.) основне повідомлення передається конструкцією *Урочисто гула рожева яблуня*, а додаткове — дієприкметниковим зворотом *вся виповнена бджолами і сонячним могутнім світлом*, пов'язаним з опорним словом *яблуня* і виділеним зі смислового боку та інтонаційно.

Додаткову предикативність, яка міститься у відокремлених членах речення, називають потенційною, згорнутою, прихованою тощо. Компоненти речення зі згорнутою предикативністю можна перебудувати в окремі речення: *Урочисто гула рожева яблуня. Вона була виповнена бджолами і сонячним могутнім світлом.*

За семантико-граматичними ознаками відокремлені члени речення поділяються на власне відокремлені й уточнювальні.

Речення з відокремленими означеннями

Найчастіше означення відокремлюються за таких умов:

1) якщо вони виражені прикметниковими і дієприкметниковими зворотами і стоять у постпозиції: *Горять в росі ранкові доли, багаті різнобарв'ям трав* (Мас); *Ніч, осяяна цвітом яблуні, Затуманена, мов роса* (Павл.);

2) якщо вони стоять після члена речення, вираженого іменником, перед яким уже є означення: *Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю* (Мирн.);

3) якщо препозитивне означення, виражене прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, має додаткове обставинне значення причини, умови, допустовості: *Налякані чужим*

голосом, птахи з тривожним писком крутилися над головою Соломії (Коцюб.); Спокійна, зосереджена, уважна до кожного, дівчина завжди мала багато друзів;

4) якщо означення відносяться до особового займенника: *Це були останні квіти. Напівзасохлі, поруділі, вони все-таки були дорогими, як спомини про весну і літо* (Кочур.); *Як я, бідна, тут горюю, прийди подивися* (Котл.);

5) якщо означення відірване від означуваного слова іншими членами речення, особливо присудком: *Он хмарки бредуть повільно одна за одною над самим обрієм, схожі на білих лебедів* (Копил.);

6) неузгоджені означення, виражені іменниками з прийменниками в непрямих відмінках, відокремлюються для підкреслення їх змістової ролі в реченні: */ сама Галя, з чудовими очима, з народною піснею, з голосом, як шовк, дуже підходила під його ідеал* (Н.-Лев.);

7) неузгоджені означення, виражені інфінітивом, відокремлюються тире, якщо вони виділяються інтонаційно і перед ними можна поставити словосполучення *a саме*: *Перед ними стояло дуже важливе завдання — економічно грамотно спланувати будівництво комплексу.*

Якщо інтонаційного виділення і характерної при цьому паузи немає, то означення комою не виділяється: *Він мав природжену рису кожного жаліти.*

Не відокремлюються:

1) означення, які стосуються присудка: *За вікном стояв темний задумливий серпневий вечір* (Коз.); *Хлопчики поверталися додому збуджені і гомінкі;*

2) означення, які відносяться до неособового займенника: *Він стояв біля стола і тримав у руках щось блискуче, коричневе, прекрасне* (Соб.); *Цим виготовленим спеціально для мене подарунком я дорожу найбільше;*

3) препозитивні означення, виражені дієприкметниковим чи прикметниковим зворотом, які не мають обставинного відтінку: *Рожевим цвітом радісно залиті шумлять сади...* (Сос); *Густа мряка чорним запиалом єднала з небом спалену сонцем полонину* (Коцюб.);

4) перед сполучником *і*, який з'єднує два означення, виражені дієприкметниковими зворотами, кома не ставиться: *З-за саду виглядала хата, накрита шифером і тільки що побілена;*

5) якщо означення, виражене дієприкметниковим зворотом, стоїть після означення, вираженого прикметником, і є однорідним до нього, кома між ними ставиться, а після звороту — не ставиться: *До сіней була припнута повітка з широкими, плетеними з лози ворітьми* (Н.-Лев.).

Якщо означення, виражене дієприкметниковим зворотом, має уточнювальне значення, то воно виділяється комою: *Закривши за собою важкі, ковані залізом двері, він зітхнув з полегшенням* (Цюпа).

Кома при відокремлених прикладках

Відокремлені прикладки відділяються комами у таких випадках:

1) якщо прикладка поширена і стоїть після означуваного іменника: *Отакий-то наш отаман, орел сизокрилий* (Шевч.); *На Волині в час той княжив Син Мстислава — князь Роман, Ворог злий бояр нікчемних, Друг селянства і міщан* (Олесь);

2) якщо прикладка стоїть у препозиції і має обставинний відтінок: *Письменник-демократ, Михайло Михайлович Кобилянський наполегливо боровся за згуртування передових демократичних сил української літератури* (Підручник).

Примітка. Якщо прикладка має тільки означальне значення, то вона комою не відокремлюється: *Письменник, кінодраматург Олександр Довженко був з тих митців, які у художній творчості над усе цінували високу життєву правду* (Газ.);

3) прикладки, які стосуються особових займенників, виділяються комами незалежно від їх позиції щодо означуваного слова: *Прямодушне дівча, воно й не підозрювало, як бракувало тоді ще віри в себе цьому похмурому документалістові* (Гонч.); *Отак і він, Данило, ще неоперений, залишився без батька-матері* (Стельм.); *Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні* (Кост.);

4) якщо перед прикладкою, вираженою іменником, що означає власну назву, можна поставити слова *тобто, а саме*: *Ім'я видатної української співачки, педагога, заслуженого діяча мистецтв, Соломії Амвросіївни Крушельницької посідає почесне місце у світовій музичній культурі* (Газ.);

5) якщо прикладка, виражена загальним іменником, стосується власної назви і стоїть після неї: *Після Льва за княжив Юрій, Внук Данила-короля* (Олесь);

б) якщо прикладки приєднуються за допомогою слів *родом, на ім'я, на ймення, так званий* тощо: *То була студентка, родом з Полтави; Аспарагус, ахіменес, ломикамінь, тра-дисканція, руелія, так звані ампельні рослини, зараз ши-роко культивуються у зелених господарствах* (Журн.);

7) прикладки зі сполучником *як*, якщо вони мають значення причини: *Як колективний витвір народного генія, пісня вирізняється не тільки глибоким змістом, а й високохудож-ньою і водночас простою формою* (Журн.).

Примітка. Не виділяються комами звороти зі сполучником *як* у значенні «у ролі кого, чого» (тяжіють до присудка): *Чорна металур-гія як фундамент усього народного господарства охоплює ви-робництва, зайняті випаленням чавуну, сталі, сплавів заліза з іншими металами, а також прокатом металів;*

*8) прикладки, що приєднуються до пояснювальних членів речення словами *або, тобто, особливо, навіть, як-от*: *Анто-логії, або збірники літературно-художніх творів різних авторів одного жанру, особливо поширилися в Україні на початку ХХ століття; Лаконізм, тобто гранично стисле вираження думки, має бути характерний для кожного на-укового визначення об'єкта чи явища.*

Тире при відокремлених прикладках

За допомогою тире відокремлені прикладки відділяються у таких випадках:

1) якщо прикладка має уточнювальне значення і перед нею можна поставити слова *а саме*: *Усі люди — і робітники, і селяни, і трудова інтелігенція — добре усвідомлюють ті основні завдання, які ставить перед ними саме життя* (Газ.).

Примітка. Якщо в кінці відокремленої прикладки за умовами контексту має бути кома, тоді ставиться лише перше тире: *Відвідую-чи лекції, семінарські, практичні та лабораторні заняття — ос-нову навчання у вищій школі, студенти набувають необхідних фахових знань;*

2) якщо прикладка, особливо поширена, стоїть у кінці ре-чення: *Першу кругосвітню подорож здійснила експедиція, організована Фернаном Магелланом — португальським моряком і воїном* (Журн.);

3) якщо поширені прикладки вже мають у своєму складі розділові знаки: *Учора я Південний бачив Хрест — Сузір'я, що його у нас не видно...* (Рил.).

Вправа 480. Прочитайте речення. Поясніть розділові знаки, якими виділені відокремлені означення та прикладки; обґрунтуйте розмежування прикладки й означення.

1. Серед Росі неначе лежав невеличкий острівець з прездорового каміння, без ладу накиданого купами. 2. Перед вікнами було видно клумби, засаджені не гвоздиками та любистком, а левкоями, айстрами та фіалками. 3. За Россю стояла пишна скеля, неначе стіна, вся облита сонцем, за нею на горах зеленів ліс, а вгору, по долині Росі було видно розкинутий Богуслав, обсіпаний ясним світом. 4. Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчились і наставала возовиця. 5. За лісом починалось село, розкидане на горах та в глибоких ярах. 6. Кайдашева хата була просторна, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на стінах та на образах. 7. Синє небо було прозоре та глибоке, неначе вода коло берега в морі (3 *тв. І. Нечуя-Левицького*). 8. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. 9. На них насувались чорні буки, повиті в жалобу тіней, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі. 10. Дедалі попадались уже сосни, старі, руді, кострубаті. 11. Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний, наче родився з тепла блакиті. 12. Тихо, з очима, покритими мрійним туманом, він говорив їй про хід вечорів. 13. Зараз загриміли кріселка, і схилились над ним, цілуючи руки — з одного боку Антоша, його лисючий син, а з другого — дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця. 14. Бічні вулиці були розчинені трохи. 15. Досі наші очі спочивали на морі, чужі, далекі, як дві лінії рівнобіжні, що пішли в світ, без надії зійтись (3 *тв. М. Коцюбинського*).

Вправа 481. Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки при відокремленому означенні і прикладці; обґрунтуйте їх.

1. Велич наростаючих подій і усвідомлення того, що ці неймовірні події якоюсь мірою залежать від нього безпосередньо, сповнювали Хому новою незвіданою досі гордістю. 2. Черниш вів роту все вище й вище по переритому воронками схилу між густим плетивом траншей. 3. Полки згорнувшись в колони прудко летіли вперед. Назустріч їм, крізь гарячі розімлілі поля котилися блискучі асфальти всуціль політі свіжою водою. 4. Полк ішов не той, він уже був інший оновлений урочистий

осяяний. 5. Іноді Маковей соромливо гарцював конем перед Шурою, і вона білолиця тендітна мов снігурочка задумано посміхалась йому з-під вінка. 6. Чеські дівчата закосичили її, завітчали наче справжню наречену. Дівчина-воїн вона сама своїм виглядом захоплювала їх, здавалася їм незвичайною як з пісні. 7. Сьогодні навіть Брянський завжди стриманий дещо замкнутий охоче відкривався товаришам, які їхали пліч-о-пліч з ним. 8. Йому, видно, хотілося зараз говорити і говорити про неї далеку кохану дівчину говорити хоч у простір, наче вона десь могла почути його мову. 9. Збитий з висот противник відкочувався в глибину гір (*О. Гончар*).

Вправа 482. Поставте, де треба, при відокремленій прикладці тире; обгрунтуйте його.

1. Відомо, що широкий розвиток художньої прози і, зокрема, великих епічних жанрів повісті й роману, є важливим етапом формування національного мистецтва слова (*Н. Крутикова*). 2. Батьківщина — це твоє рідне слово. Знай, бережи, збагацуй велике духовне надбання свого народу рідну українську мову. Це мова великого народу, великої культури (*Сухомл.*). 3. Басейн Сіверського Дінця ріки довжиною понад тисяча кілометрів один з найбільших у нашій країні (*Газ.*). 4. Центральними персонажами п'єси є Мавка лісова дівчина, образ, взятий поетесою з волинських народних переказів, і Лукаш сільський хлопець волиняк (*А. Каспрук*). 5. Тихо спускається нічка осіння Година сумна (*Л. Укр.*).

Вправа 483. Доповніть речення так, щоб іменна частина складеного присудка стала відокремленою прикладкою. Поясніть пунктограми.

Зразок: *Іменик — одна з повнозначних частин мови. — Іменик — одна з повнозначних частин мови — у реченні найчастіше буває підметом чи додатком.*

1. Київ — столиця України. 2. Підмет — головний член речення. 3. Бібліотека — храм книги. 4. «Кобзар» — вічна книга. 5. Інтонація — ритмомелодійний лад мовлення. 6. Арифметика — частина математики. 7. Дипломат — посадова особа. 8. Дисертація — наукова праця.

Вправа 484. Перекладіть речення українською мовою, поясніть вживання розділових знаків при відокремлених означеннях і прикладках. Зверніть увагу на особливості перекладу дієприкметникових зворотів.

1. Солнце, великолепное и яркое, поднималось над морем (*М. Горький*). 2. Листва осокорей едва трепещет, розовая от

заката (*К. Паустовський*). 3. Струйки дима вились в нічному повітрі, повному вологи і свіжості моря (*М. Горький*). 4. На інших березах, обернених до сонця, з'явилися сережки золоті, чудесні, неукротимі (*М. Пришвін*). 5. Шелкостіва трава з висіваючими насіннями трава була майже до пояса на затопленому місці (*Л. Толстой*). 6. По сторонах стежки високими і крутими стінами стояв шиповник і цвів таким алым і вологим вогнем, що навіть ранній сонячний світ, падаючий на листя, поруч з квітами шиповника здавався холодним і блідим. В зарослях шиповника озбочено гуділи шмели, чорні з золотими смугами на спині (*К. Паустовський*).

Вправа 485. Напишіть твір-мініатюру «Моє подвір'я (кімната, сад, вулиця)», використовуючи відокремлені означення і прикладки. Поясніть розділові знаки при них.

Вправа 486. Напишіть пояснювальний диктант.

1. Ясні, охоплені багрянцем, гори стояли до самого небоскрію (*Гонч.*). 2. На високому березі, з обшитою каменем набережною, стояло село, красиве, незруйноване, мирне (*Гонч.*). 3. Співа моя душа, прозора і крилата, любові сповнена до всього і усіх (*Сос.*). 4. Село, зачароване зоряним небом, синіє розкиданими хатками (*Стельм.*). 5. Ніжна блакитна хвиля, чиста і тепла, кидала на берег тонке мереживо піни (*Коцюб.*). 6. Приємно було подивитися темної ночі на освітлене великими ліхтарями поле (*Скляр.*). 7. Велике місто лежало на березі, чисте, вимите грозовими дощами, по-весняному прибране (*Соб.*). 8. Вишня, гілка й кучерява, лиш кілька ступнів відійшла від лісу і вигодує на собі сонце; на її гілках красуються не окремі ягоди, а цілі віночки, червоно-рожеві, повні блискучих тугих ягід (*Стельм.*). 9. Мати брала мене, малого, за руку і вела подивитись на диво первоцвіту (*Стельм.*). 10. У Київській Русі — великій і єдиній державі східних слов'ян — розвивалися економічні й культурні зв'язки, що єднали всі її землі, всі численні феодальні князівства (*Рус.*). 11. Старшина мінометної роти Вася Багіров, енергійний тугий здоров'як з монгольськими вузькими очима, кидався вліво і вправо, рішучий, рвучкий, насторожений (*Гонч.*). 12. За призначенням усі мінеральні ресурси поділяються на паливні, або енергетичні, рудні, або металеві, хімічні і будівельні (*Журн.*). 13. Хіба він, Козаков, вічний солдат, може бути без полку (*Гонч.*).

Вправа 487. Напишіть характеристику, використовуючи відокремлені прикладки і означення. Зразок характеристики див. у кн. С. В. Шевчук «Українське ділове мовлення» (К., 2004).

Вправа 488. 1. Прочитайте речення *Стомлені діти швидко заснули*. — *Стомлені, діти швидко заснули*. Як впливає відокремлення чи невідокремлення означення *стомлені* на зміст речення?

2. Прочитайте речення і поясніть, чому прикметник *щасливий* у першому випадку виділяється комами, а в другому — ні.

Щасливий, я лягав спати і ще більш щасливий прокидався.

3. Чому в реченні *Роса, важка, холодна, капала з кущів* після слова *холодна* стоїть кома? Чи можна відокремити члени речення, виражені прикметниками *важка, холодна*, якщо поставити їх перед іменником?

Прочитайте обидва варіанти.

4. У реченні *На другому березі річки був човен, припнутий до дерева, і весла* частина учнів не поставила коми для виділення діеприкметникового звороту. Подумайте, чим зумовлена ця помилка.

5. Прочитайте речення і визначте, якими членами є виділені коми словосполучення.

Ви, наша молода зміно, послухайте, що ми, ваші старші колеги, будемо вам радити.

6. Прочитайте речення *У змаганнях брали участь Микола, Олег, мій брат, Ігор і Петро* і подумайте, чи зміниться кількість учасників, якщо після слова *Олег* поставите тире.

7. У реченні *Ці трактористи Коваленко і Дмитренко воює нсл роботі* вкажіть можливі пунктуаційні варіанти. Поясніть, як відрізнятимуться речення за змістом при різній постановці розділових знаків. Прочитайте ці речення, зверніть увагу на інтонацію.

8. Як ви поставите розділові знаки у реченні *На засіданні гуртка виступили студенти, професор спеціаліст з фразеології, старший бібліотекар бібліограф з відділу лінгвістичної літератури*, якщо словосполучення *спеціаліст з фразеології* і *бібліограф з відділу лінгвістичної літератури* є прикладками?

9. Як ви поясните постановку тире у реченні *Великий любитель і знавець природи, мисливець, риболов, грибник — дід щоліта жив на селі!*

10. Поставте розділові знаки у реченні *Т. Г. Шевченко великий український поет автор «Кобзаря»*, вважаючи прикладкою в одному випадку словосполучення *великий український поет*, у другому — *автор «Кобзаря»*. Вкажіть на відтинки у змісті речень, прочитайте їх і зверніть увагу на інтонацію.

Відокремлені обставини

1. Відокремленими можуть бути як обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками, так і виражені іменниково-прийменниковими сполученнями.

Комою відокремлюються:

а) обставини, виражені дієприслівниковими зворотами: *На яблуні переливчасто заспівала іволга і, війнувши яскравим пір'ям, перелетіла на друге дерево. І легко, наче продовжуючи пісню іволги, задзвеніли срібні ноти дитячого чистого голосу* (Стельм.); *Берези й клени, ще недавно голі, стоять, зеленим маючи гіллям...* (Рил.).

Примітки: 1. Дві обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й з'єднані сполучниками *і, або*, комами не розділяються: *Щороку переїжджаючи з села в село і заново влаштовуючись, вона не могла ввійти у чіткий ритм роботи; Зберегти схожість насіння можна, лише тримаючи його в прохолодному місці, постійно або часто поливаючи і виносячи час від часу на холод.*

2. Якщо обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, стоїть після сполучника (крім *а*) або сполучного слова, то вона відокремлюється комою: *Сухі листки спадали з дерев і, черкаючись один об один, створювали ледь уловлюваний шум.*

3. Після сполучника *а*, пов'язаного з обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом, кома переважно не ставиться: *Дівчина не стала гукати нікого, а заглянувши через відчинене вікно до хати, сіла чекати господарів.*

Проте якщо сполучник *а* не належить до дієприслівникового звороту, кома перед ним ставиться: *Ластівки в нас не змувають, а, вивішивши пташенят, летять у теплі краї;*

б) обставини, виражені одиничним дієприслівником, якщо він виражає додаткову дію або час, причину, умову тощо: *Через ліс, звиваючись, лягла вузька дорога* (Шиян); *Отже, одного вечора, втомившись, лежав Михайло на траві у пасіці і дивився у небо* (М. Вовч.).

Примітка. Одиничний дієприслівник, що виражає обставину способу дії і за значенням близький до прислівника, як правило, комами не відокремлюється: *Усі деякий час сиділи задумавшись* (Гонч.); *Співають ідучи дівчата* (Шевч.).

Не відокремлюються:

а) обставини, виражені дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу: *Тікати не пам'ятаючи себе; Говорити не переводячи духу; Стояти опустивши голову; Сидіти схрестивши руки на грудях;*

б) обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка *і*: *Життя вимагає, щоб і працюючи підвищувати свій освітній рівень;*

в) обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, який за змістом тісно пов'язаний з дієсловом-присудком: *Цю вправу роблять сидячи на килимку;*

г) обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, що виступає в ролі однорідного члена речення з невідокремленим іншим членом речення: *Він ішов швидко й не оглядаючись*;

д) дієприслівниковий зворот, утворений дієприслівником і сполучним словом *який*, у складі підрядного означального речення: *Це тема, висвітлюючи яку можна навести багато аналогій*.

2. Відокремлюються також обставини, виражені іменниками з прийменниками. Це звороти зі словами: *у зв'язку з, залежно від, на відміну від, завдяки, внаслідок, з причини, за браком, за наявності, згідно з, за згодою, на випадок, відповідно до, незважаючи на* тощо: *Залежно від інтонації, одне й те саме речення набуває різного значення* (Підруч.); *Досить швидко, за наявності лабораторних хімічних аналізів, можна встановити вміст олова у гірській породі* (Журн.); *На дереві, незважаючи на рвучкий вітер, трималося ще кілька поруділих листків* (Соб.).

Іноді, залежно від інтерпретації їх ролі в комунікативному плані речень, такі обставини можуть і не відокремлюватися: *Внаслідок обговорення справи в комісії виникло кілька конкретних пропозицій* (В. Еллан).

3. Є обставини, відокремлення яких не можна пояснити традиційними правилами, бо вони часто відокремлюються автором для надання їм особливої ваги у формуванні комунікативного плану речення¹: *Колись давно, під сонцем полудневим, Серед мовчазної розлогої пустині і розпачливо-мертвого простору, В душі раба, що зріс в тяжкій неволі, Вродилась мрія* (Л. Укр.) — обставина місця; *Мчить — ще при сонці — загін амфібій* (Гонч.) — обставина часу; *Дехто знав, що циклон — всією розбурханістю своїх темних ваговитих вод, всією нерозтраченістю сил — насувається* (Гонч.) — обставина способу дії; *Завдяки розповідям Ференца, він добре уявляв собі внутрішнє розташування готелю* (Гонч.) — обставина причини; *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії, ніякий ризик не страшний* (Л. Укр.) — обставина умови; *Іноді доводиться вставляти в переклад — для відтворення тієї чи іншої специфічної риси оригіналу — і не знані широкому читачеві слова...* (Рил.) — обставина мети.

¹ Докладніше про це див.: *Складні питання сучасного українського правопису*. — К.: Наук, думка, 1980. — С. 211—217.

Вправа 489. Прочитайте речення; поясніть розділові знаки при відокремлених обставинах. Визначте тип обставин.

1. Здавши документи в штаб, Черниш, перш ніж іти в батальйон, з'явився, за офіцерським звичаєм, відрекомендуватись командирові полку. 2. З командирської землянки мінроти вийшли офіцери і, про щось жваво розмовляючи, попрямували на музику. 3. Глянувши на Брянського, Черниш остаточно переконався, що сьогодні буде щось особливе. 4. Подав [Брянський] руку Сагайді, і вони, за давнім своїм звичаєм, перед небезпечним боєм обнялися — рвучко і ніби аж сердито. 5. Працюючи з бійцями, які, збившись навколо свого командира, всіляко зичили йому щастя, Брянський заспокоював їх... 6. Коли він [Маковейчик] повертався з лінії, з'являючись над кручею і стрибаючи звідти, як з неба, рота polegшено зітхала. 7. Схаменувшись, Маковейчик швидко зняв через шию автомат, оглянувся. 8. Між зелено-сизими полями, звиваючись, висвічує водами на сонці мирний і лагідний Серет. 9 ...Черниш плакав. Плакав, не помічаючи власних сліз, втупившись суворим затуманеним поглядом у зелене порожнє містечко. 10. Мчали не переводячи подиху. 11. Незважаючи на лютий холод, Шовкуна все більше хилило на сон. 12. Він [Брянський] сидів, обійнявши білими руками свої вицвілі чобітки і рівномірно похитуючись (О. Гончар).

Вправа 490. Замініть один з однорідних присудків дієприслівником і допишіть речення. Поставте потрібні розділові знаки; поясніть їх.

1. Вночі скрипів і осипався клен (Кост.). 2. Його очі почали блукати довкола по кабінеті, перебігали з предмета на предмет (Фр.). 3. Стомився день, облишив косовицю, дмухнув на сонце, заморочив ліс, узяв на плечі хмару-пуховицю та й рушив спати на небесний віз (Вург.). 4. За сонцем хмаронька пливе, червоні поли розстилає і сонце спатоньки зове (Шевч.). 5. Вода шумить між камінням, підкидає вгору хвилі (Н.-Лев.). 6. Спочиває степ, набирається прохолоди після денної сліпучої спеки (Гонч.). 7. Оленка легко ступає по землі, осяяній сонцем, мружить очі, слухає безтурботний дівочий сміх (Кочур.). 8. Дошові крапельки на деревах і в травах мерехтіли червоно-зеленими іскорками, сповнювали ліс тоненьким дзвоном (Тютюн.).

Вправа 491. Поставте пропущені розділові знаки при відокремлених обставинах; обгрунтуйте їх.

1. Степ струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні горить рівним жовто-зеленим кольором (*Мирн.*). 2. Троянди гріючись на сонці некупім нам серце радують відродженням своїм (*Рил.*). 3. Медом лине повітря у груди, любо пісню співать ідучи (*Сос.*). 4. Не може при добрі той жить, Хто хоче злу й добру служить, Бо хтівши догодить обом Він швидко стане зларобом (*Фр.*). 5. Білка вискочила з дупла чіпляючись за припошені снігом гілки сосон полетіла мені назустріч залишаючи за собою хвіст снігової пилуки (*Кан.*). 6. Сонце заходячи рожевим блиском залило воду, біла чайка пролетіла низько над річкою збираючи на крила позолоту гаснучого дня (*В. В.*). 7. Ішли решту ночі не присідаючи не знаючи де вони йдуть куди їх ведуть командири (*Гонч.*). 8. Уже починаючи з першої половини ХІХ століття українська література стає визначним явищем у літературному світі (*Газ.*). 9. Це були гамазеї де переховувався недоторканий запас зерна на випадок неврожаю чи якогось стихійного лиха (*Донч.*).

Вправа 492. Складіть або доберіть з художніх творів чотири речення з відокремленими обставинами причини, вираженими дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами; поясніть розділові знаки.

Вправа 493. Перекладіть речення українською мовою. Поясніть розділові знаки при відокремлених обставинах. Визначте тип обставин.

1. С трудом я открыл дверь, заваленную ночным снегом, и, пробивая лопатой траншею, стал раскидывать и белый пух этой ночи, и под ним тяжелые пласты (*М. Пришвін*). 2. Бардин вышел на тропу, ведущую к станции, и, взглянув на небо, подивился тишине, которая лежала вокруг (*С. Дангулов*). 3. Волны шуршали, взбегая на песок, сливаясь с ним и снова взбегая (*М. Горький*). 4. Менялось небо, то задерживаясь глухой чернотой, то выбрасывая пучки звезд (*Ю. Нагібін*). 5. Облака ползли медленно, мешали свои цвета и формы, поглощая сами себя и вновь возникая в новых очертаниях, величественные и угрюмые (*М. Горький*). 6. Павел приезжал все реже, а приезжая, не задерживался (*В. Распутін*). 7. Девушка что-то кричала, но узнав чужого, не взглянув на него, со смехом побежала назад (*Л. Толстой*). 8. Мы не просто читали стихи, а, желая их запомнить, выучивали наизусть (*М. Горький*). 9. Реки шумно текут в горах, а выйдя на равнину, умолкают (*Л. Толстой*).

Вправа 494. Напишіть диктант-взаємоперевірку. Письмово обгрунтуйте постановку розділових знаків при відокремлених обставинах.

1. Звився жайворонок високо під чисте небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знову, що сонце, зрадівши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясним, що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли у веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви (*Коцюб.*). 2. Жайворонок висить на невидимій нитці, співаючи весну. Пісня його тремтить згори, не перестаючи, наче летється десь в озерце чистий і холодний струмінь (*Янов.*). 3. Я йшов не поспішаючи, мружився проти сонця, вдоволено пив запашне, настояне на сосні і березових бруньках повітря (*Збан.*). 4. Між голими деревами, які, перебуваючи в непорушному, байдужому гурті, здавалися чужими одне одному й далекими, було повно повітря, настоящего на міцному морозі. 5. Він побачив, як з осикової високої гілки відірвався пухкий іскристий шматок снігу, блиснув, спускаючись донизу спершу неквапно, а далі все стрімкіше, зачепився за іншу гілку і розсіявся... 6. Останній лист він пробіг за якусь мить, але зразу ж, не відкладаючи, перечитав його повільно, задумуючись майже над кожним словом (*З тв. Є. Гуцала.*)

Вправа 495. 1. Прочитайте речення і подумайте, чи зміниться його зміст, якщо перед словом *спускаючись* поставити кому.

Сонце, поволі спускаючись на захід, більшає, немов росте, яснішає, розпалюється (*Коцюб.*)

2. Прочитайте речення і визначте, якою частиною мови є слово *лежачи* в обох випадках; обґрунтуйте пунктуацію.

Лежачи на піску, діти гралися. Діти виконували різні фізичні вправи лежачи.

3. Прочитайте речення і поясніть, чому дієприслівниковий зворот, що стоїть після сполучника *але*, у першому реченні відокремлюється комою, а в другому — ні.

Велосипедист їхав, не зменшуючи швидкості, але, глянувши праворуч, раптово зупинився. Дівчина бігла швидко по перекладині, розмахуючи руками, але не втрачаючи рівноваги.

4. У реченні *Дівчина встала, посміхаючись, підійшла до столу і почала відповідати* незрозуміло, до якого дієслова відноситься дієприслівник *посміхаючись*: чи встала, посміхаючись, чи посміхаючись підійшла до столу. Як можна поставити розділові знаки, щоб уникнути різночитання?

Кома при відокремлених додатках

Звороти зі значенням включення, виключення або заміщення, що починаються словами *крім* (окрім), *окрім*, *за винятком*, *замість*, *включаючи*, *наприклад*, *навіть*, *особливо*, *зокрема* і т. ін., відокремлюються комами: *На світі все знайдеш, крім рідної матері* (Н. тв.); *Пахне грибами й медом, вогістю пахне тією, що, окрім назви осінь, немає імені їй* (Рил.); *Усіх товаришів, за винятком кількох, запросили ще вчора; Він любить працювати з довідковою літературою, особливо з енциклопедичною.*

Примітка. Якщо прийменник *замість* синонімічний до прийменника *за*, то зворот комою не відокремлюється: *Напиши замість мене допис; Пришли замість брата сестру.*

Вправа 496. У поданих реченнях поставте пропущені розділові знаки; обгрунтуйте їх.

1. А я не знаю нічого ніжного окрім берези (*Л. Укр.*). 2. Опріч Гафійки було ще два наймити (*Коцюб.*). 3. Я перебралась до дочки, бо і в мене теж нема родини окрім дочки-єдиниці (*Н.-Лев.*). 4. Рухнувся натовп, загомонів, посипались жарти, в яких крім веселощів почувся й подив, і заздрощі, і навіть острах (*Гонч.*). 5. Подорож тривала три тижні включаючи дорогу. 6. Робота була переписана начисто за винятком кількох сторінок. 7. Вони мені подарували альбом навіть з кількома вже фотографіями. 8. Не чути ніякого голосу крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині (*Фр.*). 9. Ніч очерети зове у гості, Ні птиць, ані людей опріч Ясної зірки в високості (*Мал.*). 10. Замість кількох напівзруйнованих будинків виріс один багатопверховий (*Газ.*).

§ 73. Уточнювальні члени речення

Уточнювальні відокремлені члени речення конкретизують або пояснюють значення другорядних і головних членів і вимовляються з особливою уточнювальною інтонацією.

1. Означення, що уточнюють попередні означення, відокремлюються комами: *Розкішні здорові тополі високо шуміли понад дахами, густі, аж чорні* (Коцюб.); *Перед річковим експресом стелився чистий, ясний, сліпуче голубий під сонцем безпорожистий шлях* (Баш).

Уточнювальні означення можуть відокремлюватися також за допомогою тире: *Мимо Хоми замерхтіли смертельно бліді*

спотворені жахом обличчя — чоловічі й жіночі — кістляві, безкровні... (Гонч.).

2. Обставини (місця, часу та ін.), виражені прислівниками чи іменниками з прийменниками, виділяються комами, якщо вони уточнюють чи обмежують попередні обставини: *Низько, над самою землею, висить велика голуба вранішня зоря* (Скляр.); *Там, унизу, і море, і сади, А тут, на скелі, тільки камінь голий* (Плуж.); *Це було літом, саме в жнива* (Коцюб.); *У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розливалось у півні* (Коцюб.).

Примітка. Якщо немає уточнювальної інтонації, обставини комами не виділяються: *Там далеко під горами смужкою блищить Дніпро* (Н.-Лев.).

3. Уточнювальні члени речення можуть приєднуватися за допомогою слів *тобто, цебто, а саме, навіть, особливо, у тому числі, і притому, та й взагалі* тощо та сполучників *або, чи*: *Чернишеві на час артпідготовки випало бути старшим, тобто командувати з'єднанням вогнем усіх трьох мінрот* (Гонч.); — *А де ж Наталка, Роман? — За моїми відомостями вони в саду, і притому в найкращому настрій* (Микит.); *Сто карбованців зашила йому мати в підкладку піджака, причому зашила сурою ниткою* (Тютюн.); *Усі хвойні смолисті породи дерев називають червоним лісом, або червоноліссям* (Журн.).

Примітка. Не можна змішувати пояснювальні сполучники *або, чи* з розділовими сполучниками *або, чи*. Перед останніми кома не ставиться, якщо їх ужито один раз. Пор.: *Лінгвістика, або мовознавство, належить до гуманістичних наук; Дипломну роботу можна писати з мови або з літератури.*

Вправа 497. Визначте, які члени речення є уточнювальними; поясніть розділові знаки.

1. Там, під кучерявою вербою, і освітив її місяць, хорошу й смутну, у маковім вінку (М. Вовч.). 2. Тут, у тайзі, свій особливий світ, суворий, глухий (Донч.). 3. Колишня алея стала вже лабіринтом старого дерева, під котрим росла зелена трава, рівна й гладенька (Н.-Лев.). 4. Польова доріжка стелилася між високими хлібами. Вона була добре накована, хоч тепер на ній не було ніякого руху — ні підвід, ні машин. 5. Праворуч, на десятки чи, може, й сотні кілометрів, стоять мовчазно темно-сині Карпати в клубках срібних, сліпучо-білих хмар... 6. Вони [бійці] навіть у свої рапорти й козиряння старшим уміли вкласти щось

особливе, неофіційне, домашнє. 7. — Ви, каже, вернетесь додому новими людьми, людьми з світовим іменем. 8. Хай би Черниш, хай би хтось інший, близький до Брянського, очолював роту — Сагайда погодився б на таке беззаперечно. 9. В такі хвилини Хому нестримно тягло до своїх вогневиків. З ними на передньому краю, у самому серці бою, він відчував себе певніше й безпечніше, ніж у справді таки безпечнім, необстрілюваним вибалку, але без них, без своїх вогневиків. 10. Виходило так, що складається він [полк] всуціль з виняткових людей, з добірних героїв-богатирів. 11. А зараз бригада прибула сюди, на останній штурм. 12. Маковой чекає від лейтенанта ще одного запитання, найголовнішого. І після напруженої паузи Черниш таки ставить його, це запитання, навіть не підозріваючи, що зараз на душі у телефоніста (*О. Гончар*).

Вправа 498. Перекладіть українською мовою; поясніть розділові знаки.

1. Почти у каждого из писателей есть свой вдохновитель, свой добрый гений, обыкновенно тоже писатель (*К. Паустовский*). 2. Я люблю Россию до боли сердечной и даже не могу помыслить себя где-либо, кроме России (*М. Салтиков-Шедрин*). 3. Много есть на свете, кроме нашей страны, всяких городов и земель, но одна у человека мать, одна у него и родина (*К. Ушинский*). 4. На вершинах сосен, на их пышных зеленых венцах, уже играет золотистый солнечный свет (*/.* Бунін). 5. В небе, на востоке, краснеет одинокая звезда (*/.* Бунін). 6. Летом, в жаркие дни, багульник выделяет такое обилие эфирных масел, что у непривычного человека может вызвать обморочное состояние (*В. Арсеньев*). 7. Рано весной, как только сойдет снег и станет обсыхать «ветошь», то есть прошлогодняя трава, начинаются «палы», или лесные пожары (*С. Аксаков*).

Вправа 499. Напишіть три оголошення різного змісту. Обґрунтуйте постановку розділових знаків.

Примітка. Зразок оголошень див. у кн. С. В. Шевчук «Українське ділове мовлення» (К., 2004).

Вправа 500. 1. Прочитайте речення, визначте, як вони різняться за змістом; поясніть розділові знаки.

Стіл стояв у саду під волоським горіхом.

Стіл стояв у саду, під волоським горіхом.

2. Прочитайте речення. Визначте, як вони різняться за змістом і як це виявляється граматично.

Бібліотекар або Тамара Дмитрівна ознайомить нас з бібліотечним фондом.

Бібліотекар, або Тамара Дмитрівна, ознайомить нас з бібліотечним фондом.

3. Прочитайте вірш. Знайдіть у ньому уточнювальні члени. Подумайте, чи можна їх відокремити іншими розділовими знаками. Обгрунтуйте це.

Ніколи я не знав, що так люблю —
До болю, до смертельного жалю —
Понад Дніпром сріблісті верболози,
Березу, що прозорі ронить сльози
На тиху, присмирнілу мураву,
Бур'ян в напівзасипанім рову,
Де часом вальдшнеп, поетична птиця,
Між листям жовтим від стрільця таїться.
Ніколи я не знав, як тяжко жить
Без солов'я, що в пісні аж тремтить
Своїм тільцем маленьким і гарячим...
(Коли таке ми раз в житті побачим,
Як бачив я в ліщині, при горі,
Насупроти рожевої зорі,
Над рідним ставом, — ніжною отрути
Ніколи нам, довіку не забути!)

(М. Рильський)

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 501. Дайте відповіді на запитання. ,

1. Дайте визначення відокремлення. Від чого воно залежить?
2. Які члени речення можуть бути відокремленими?
3. Як ви розумієте термін «додаткова предикативність», яка є у відокремлених членів речення?
4. У чому відмінність між відокремленими й уточнювальними відокремленими членами?
5. Назвіть основні правила відокремлення: а) означень; б) прикладок; в) обставин; г) додатків.
6. Як відокремлюються уточнювальні члени речення?
7. Коли при відокремлених означеннях і прикладках ставиться тире?

Вправа 502. Зробіть синтаксичний розбір відокремлених членів речення за такою схемою:

С х е м а

1. Речення з відокремленими членами.
2. Яке слово (слова) у реченні є відокремленим членом?
3. Який це член речення за типом (означення, прикладка, обставина, додаток; уточнювальні члени речення)?
4. Морфологічне вираження (частина мови, форма).
5. Від якого члена речення залежить відокремлений член?
6. Який відокремлений член речення за позицією (постпозитивний, препозитивний)?
7. Обґрунтування розділових знаків.

З р а з о к р о з б о р у

1. *Налита сонцем і вітрами, Хлюпоче веслами весна, І піднімас буйні трави Земля, хмільна і запашна...* (Стельм.).

У с н и й

- а) 2. *Налита сонцем і вітрами.*
3. Означення.
4. Дієприкметниковим зворотом.
5. Залежить від підмета *весна*.
6. Препозитивне.
7. Виражене дієприкметниковим зворотом, що має додаткову предикативність.
- б) 2. *Хмільна і запашна.*
3. Означення.
4. Одиначними прикметниками, однорідними означеннями.
5. Залежить від підмета *земля*.
6. Постпозитивне.
7. Постпозиція, авторське виділення з особливим смисловим навантаженням.

П и с ь м о в и й

2. *Налита сонцем і вітрами.*
3. Означ.
4. Дієприкм. звор.
5. Від підм. *весна*.
6. Препозит.
7. Дієприкм. звор., додатк. предикат.
2. *Хмільна і запашна.*
3. Означ.
4. Одинач. прикм., однор. означ.
5. Залеж. від підм. *земля*.
6. Постпозит.
7. Автор, виділення з особл. смисл, навантаженням,

1. Село, оточене садами, вночі здавалось лісом (*Стельм.*).
2. Попід кущами ховались, випинаючи лише голівки, високі сині дзвіночки, тонкі стовбури рожевих смолянок і білої кашки (*Івч.*).
3. А далі, на виднокрузі, простяглись гори, сумні, мертві й безлюдні (*Коцюб.*). 4. Вустя нічого не бачила, крім отих швидких струмків, нічого не чула, крім їхнього лопотіння (*Гуц.*).

Вправа 503. Прочитайте за шкільним підручником тему «Речення з відокремленими членами». Зіставте правила пунктуації, викладені у підручниках для середньої і вищої школи. Визначте, які з них найчіткіші.

2. Доберіть одну або кілька тем для твору, при написанні якого учні мають використати відокремлені члени речення. Додайте до теми слова і словосполучення, які можуть бути відокремленими, для введення їх у твір.

Тексти для диктантів

Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом; суворою лінією стоять на ньому сторожові могили, насипані, може, татарвою, а може, волелюбним козацтвом, що шаблею та мушкетом боронили оці степи від ворожих навал; весною могили оборюють, і ціле літо зеленіють вони густою пахучою травою; росте на них подорожник, біленькі «невісточки», чіпкий спориш, розкішний, з гіркуватим чадним смородом полин, колючий, з могутнім стовбуром і лохматою червоною квіткою будяк, скромні, лагідні незабудки, нерозлучні «брат-і-сестра» — і весняними вечорами, коли відсіріє від степової вологи земля, голублять душу і серце людини свіжі і ніжні степові запахи і тихо шепочуть трави, облиті сяйвом місяця, що, мов червона діжа, викочується із-за мовчазних могил і фарбує степ в густо-малиновий темнуватий колір. І хто зна, хто може підслухати, хто розгадає таємну мову природи, хто скаже, про що шепочуть зелені трави мовчазним чорним могилам? Може, вони повідають про те, як на них зупинялися постоем козаки, варили саламату, а кобза дзвеніла у тихе надвечір'я і то рокотала, як грім, то промовляла тихим жалем, і під той сум, під ту жалобу, схилив порубану, в шрамах, голену, з буйним оселедцем голову старий козак та згадував вірне товариство, що полягло десь під Кафою або Трапезундом (*Г. Тютюнник*).

* *
*

Луг, на який вони прийшли, був давній і старий: колись тут було річище Ташані, потім воно пересохло, поросло травою, по веснах заливалося водою, а коли вода спадала — просихало, і на його величезному квадраті, обрамленому з чотирьох боків лозняками, розкохувалися зелені, густі та запашні трави.

Сім'ю Вихорів зустрів свіжий луговий запах. Побризкані росою, трави стояли тихі, принишклі, бо ранок був теж тихий та безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день. Сонце уже зійшло, але його ще не було видно із-за темного лугу; небо освітілося ясно й погожо й луг теж посвітлішав і прихорошився. Уже горіли мохнатими і червоними, як жар, шапками будяки, дихаючи солодким медвяним душком; цілими озерами поміж зелених трав білили соромливі «невісточки» в жовтих шапоч-

ках і білих віночках з пелюсточок навколо голівок; виплітався та спалахував іскрою петрів батіг; розпарена нічною задухою, гостро і нудливо смерділа болиголова, яка то тут, то там здіймалася вище всіх на своєму товстому і порожньому стовбурові, увінчана тоненькими, схожими на віття кропу гіллячками; іноді посеред луки розкішно кушився верболіз, схожий здала на копицю сіна; над ними уже кружляли чайки, вишукували вранішню поживу на сніданок. Близькість ріки відчувалась особливо виразно не тільки по тому свіжому холодному повітрі, яким віяло з очеретів, а й по щедрій росі на травах, яка бризкала людям на руки і на ноги світлими льодяними краплями, таємничістю звуків, властивих для кожного приріччя... (Г. Тютюнник).

§ 74. Пунктуація в реченнях зі словами на зразок *як, мов, наче*

Слова *як, мов, мовби, мовбито, немовбито, наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, ніби, нібито, буцім, буцімто* можуть виконувати функції і сполучників, і часток. Тому кома перед ними може ставитися і не ставитися.

Кома ставиться:

1) у складнопідрядних реченнях, поєднаних за допомогою сполучників *як, мов, ніби, наче* і т. ін.; *Мій час пливе собі так тихо-тихо, як по ставку пливе сухий листок* (Л. Укр.); *Мріє, наче сніг здалека, ночі літньої блакить* (Павл.) — порівняльні; *Враз він побачив, як тріснула обпалена блискавкою хмара, як за нею розкрився шматок другого, глибшого неба* (Стельм.) — з'ясувальне; *Щовечора, як зіронька До місяця сходить, Молодая дівчинонька В садочок виходить* (Л. Укр.) — часу; *Маю жінку, маю діти, Та я їх не бачу, Як згадаю про їх муки, Сам гірко заплачу* (Н. тв.) — причини; *Благо тобі, друже-брате, як є в тебе хата, благо тобі, як у хаті є з ким розмовляти* (Шевч.) — умови; *В лісі поночіс, але темрява не густа, а прозора, як буває перед сходом місяця* (Л. Укр.) — міри.

Примітка. Підрядні частини складнопідрядних речень, приєднані за допомогою сполучника *як {мов, наче, ніби та ін.}*, часто бувають неповними або односкладними структурами: *Двір заріс спорищем і зеленів, наче лука повесні* (Коцюб.); *Але правда, наче зірка гожа, Сипле скрізь проміння золотії* (Л. Укр.); *Хай розквітне веселково у невиданій красі Наша мова калинова, наче сонце у росі* (Тич.); *От у тебе гарно тут, як у віночку* (Тобіл.); *Від тяжкої образи стало так боляче, немов її несправедливо покарали* (Копил.);

2) якщо прикладка має відтінок обставини причини: *Як одне з найкрасивіших декоративних і промислово цінних дерев, липа заслуговує на найширше її культивування;*

3) якщо структури з як є відокремленими членами речення, що мають порівняльне значення і несуть особливе смислове навантаження: *Сподівалася я невісточки, як ластівочки, собі на втіху (М. Вовч.); Але «ура» не згасло, воно спалахнуло, як з іскри, і покотилось берегом, підхоплене багатьма голосами (Гонч.); Вирують темні глибини, явориться вода, як на підводному камінні... (Гонч.); / радощі, і болі, і спогади, і мрії для них давно вже стали спільними, як у дружній сім'ї (Гонч.); Всіма опанував піднесений настрій, бо ніщо сьогодні вже не загрожувало життю, страшне пекло бою відгуркотіло, і чистий, як скупаний, серпневий ранок лежав до ясних горизонтів (Гонч.);*

4) якщо за допомогою сполучника як вводяться вставні слова, словосполучення і речення: *Сіль, як відомо, необхідна для підтримання життєдіяльності організму; Дівчина, як виявилось, була не тільки вродлива, а й інтернаціональна по своєму і дуже лагідна (Гол.); Ці звороти, як правило, відокремлюються (Підруч.); Я, як бач, знайшов собі захист і роботу (Мирн.);*

5) перед словами як-от, як наприклад, як, що стоять після узагальнювальних слів перед однорідними членами речення: *Майстерня виконує багато замовлень, як-от (як наприклад, як): пошиття і лагодження одягу, ремонт взуття, виготовлення книжкових полиць тощо.*

Кома не ставиться:

1) якщо структура з як (ніби, наче, мов тощо) входить до складу іменного складеного присудка: *Воронцов ніби становив найголовнішу невід'ємну частину складного організму полку... (Гонч.); Очі в нього як два чорні колодязі (Гонч.); Парубок стояв як зачарований (Мирн.); Школа буде немов палац; Вона була як доросла.*

П р и м і т к а . При наявності паузи, при логічному наголошуванні — для вираження експресії, зосередження особливої уваги на присудку — між підметом та іменним складеним присудком, що має порівняльне значення, ставиться тире: *Очі — мов зорі; Ти — як сама весна;*

2) якщо присудок (головний член односкладного речення) на зразок зрозуміти як натяк, сприйняти як похвалу, відзначити як великий успіх, визнати як особливий випадок, ха-

рактизувати як тип, входить як складова частина, виконати як термінове завдання, осмислити як щось нове тощо без зворотів не має смислового завершення: *Можна відзначити як великий успіх колективне завершення роботи; Роман «Прапороносці» — трилогія, в яку ввійшли як складові частини книги «Альпи», «Голубий Дунай», «Злата Прага»;*

3) перед конструкцією з як (*мов, ніби, наче*), що є усталеним фразеологічним зворотом: *Чого в молодості навчився, те на старість як знайдеш* (Н. тв.); *Сон із Кості як водою змило* (Вас); *Тоні як ніде нічого, подалася й подалася попереду, все далі між хліба* (Гонч.).

Примітка. Якщо фразеологічний зворот граматично оформлений як підрядне речення, то він комою виділяється: *Тільки я переконався, що нам дворянство так личить, як корові сідло* (Тобіл.); *От прийшло лихо і, мов корова язиком злизало щастя* (Коцюб.);

4) не виділяються комами образні порівняння, які здебільшого являють собою метафоризовані звороти *білий як лунь* (як папір, як крейда, як полотно, як сніг, як стіна), *блищить як золото*, *берегти як зіницю ока*, *хворобу (сон) як рукою зняло*, *боятися як огню*, *крутитися як білка в колесі*, *гоłodний як вовк*, *далекий як небо від землі*, *легкий як пір'я* (як пух), *потрібний як повітря*, *пролетів як вітер*, *горить як на огні*, *звалився як сніг на голову*, *ростуть як гриби*, *сидіти як на голках*, *ходив як у воду опущений*, *упертий як осел*, *твердий як дуб* тощо, тобто своєрідні фразеологізми: *Як сніг на голову звалилась оця війна* (Збан.); *Святковий настрої з усіх мов рукою зняло...* (Збан.).

Відокремлюються комою вони лише тоді, коли несуть важливе смислове навантаження або мають уточнювальне значення: *Я сиджу, мов на голках, жду* (Куч.); *Хтось чистим, хорощим, високим голосом почав стару, як світ... давню солдатську пісню* (Тютюн.); *На одну мить тоненька, як голка, смужечка світла врізується в темряву* (Козач.); */ нічка тихая, мов чарівниця тая, прибралася у зорі золоті* (Гліб.);

5) не виділяються структури з як, що становлять лексикалізовані сполучення: *Кине знехотя слово, друге — і знов як води в рот набрала* (Вас) — замовкне, не говорить; *Я оці дні ходжу як сам не свій* (Гол.) — збентежений; *Але збирався він як за смертю...* (Тютюн.) — довго;

6) у сталих словосполученнях на зразок *хоч як хоч, люди як люди, тут як тут, як-не-як, як стій та дивись, як світ,*

як світ свінув, страх як та ін.: *Хоч як хоч роби; Хоч як хоч розумій; Люди як люди. У кожного своя біда* (Довж.); *Коли дивлюсь — задовго до обходу лікарка моя тут як тут* (Мурат.); *Як-не-як, а вони давні знайомі; Коли б не оця досадна рана, він знявся б як стій і пішов на роботу* (Коцюб.); *їй зразу як світ свінув — це ж вона і є, та золота грамотаї* (Вас); *Тепер молодиця як молодиця: коси на все село, за тобою страх як журиється* (Стельм.);

7) не відокремлюються комами фразеологізовані порівняння на зразок *як сир у маслі, як вареник у маслі, як без рук, знати як облупленого* тощо: *До кого ж ласкава ся доля лукава, такий живе як сир у маслі* (Котл.); *Жив собі як вареник у маслі* (Збан.); *Та нехай там хоч і сто невісток буде, а я Дарки не дам, бо я без неї як без рук* (Л. Укр.); *Ворона знала кожного з нас як облупленого, бачила — хто чим дише і чого хоче* (Довж.).

Примітка. Кома перед цими структурами ставиться тоді, коли вони належать до обставини, вираженої прислівником *так*, або до присудка, на який у реченні падає логічний наголос: *Жив собі так, як вареник у маслі; Вулицю знав, як свою кишеню; Товариство заклало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю* (Кул.);

8) якщо перед як наявні частки або інші сполучники: *Напередодні Черниш зустрічав цього бійця в дивізії, і тепер боєць козирнув йому вже як давньому знайомому* (Гонч.); *А як тобі тут у нас* (Гонч.); *Ну то як, дівчино, в ліс чи в присілок* (Стельм.); *Я їм тоді проспівую Все, що колись ти для мене співав, Ще як напровесні тут вигравав, Мрії збираючи в гаю* (Л. Укр.);

9) перед фразеологізованими виразами *як є, як ведеться, як повезе*, що входять до головних членів безособових речень: — *Справді, хай уже як є, — сказала Марися Павлівна* (Гонч.); *То як кому повезе [ведеться, на роду написано]*;

10) перед словами *як, мов, ніби, наче, мовби, нібито* тощо, якщо вони виконують функції порівняльних часток і входять до складу присудка: *Плавні немов курились* (Коцюб.); *Село наче погоріло* (Шевч.); */ тоді тебе мовби немає* (Загреб.); *Світ безгоміння і смутку, світ, що створений мовби на пересторогу людині* (Гонч.); *От наче й небагато хотілося б ще: щоб син його став людиною, щоб іще вийти в поле сіячем...* (Стельм.).

Примітка. Іноді структури з як можуть виділятися або не виділятися залежно від їх функції та смислового навантаження в реченні.

Наприклад, словосполучення *як завжди* комами не відокремлюється, якщо не має додаткового смислового навантаження і становить смислово єдність з іменним складеним присудком. Пор.: *Вона була як завжди спокійна і Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано* (Гонч.);

11) у сполученнях *не раніше як, не пізніше як, більш як, менш як, як слід, як треба, як повинно бути*: *Нарада закінчиться не раніше як через годину; Не пізніше як завтра питання вирішиться; Мій брат старший за мене більш як на два роки і вищий як я; То пильнуй, щоб тут усе було як слід* (Л. Укр.); *Працюйте як треба [як повинно бути]*.

Вправа 504. Поясніть розділові знаки у реченнях з *як* (*мов, наче, ніби* тощо).

1. Вони сумлінно ставляться до праці, а це на фронті так само необхідно, як і десь на заводі. 2. З тилу до самої вогневої підходить степ, бійці лежать біля нього, як на березі великого пахучого моря. 3. Високе небо незнайомого півдня, терпкий аромат близького поля діють на бійців, мов якийсь чарівний трунок... 4. Свист з неймовірною швидкістю наближався, летів, як здавалось Чернишеві, прямо на нього. 5. Брянський оцінював бій не лише за його остаточними результатами, хоч це було, звичайно, головне, а ще й за тим, як цей бій був підготовлений, проведений, як розгортався, як переборювалися складні ситуації і несподіванки... 6. Взагалі все, що робилося навкруги в цьому гримучому хаосі, його [Черниша] не лякало й сприймалося ним досі не як війна, а як стихійне якесь явище, як, приміром, землетрус чи смерч в азійських пустинях. 7. В роті його всі кличуть Маковейчиком, бо він 1926 року народження і має симпатичне обличчя з широким, як паперовий кораблик, носом. 8. Ранок був ясний, як після градобою. 9. Тепер уже було ясно, що дивізія йде не на Бухарест, як сподівалися досі офіцери, а звернула на захід, у Трансільванські Альпи. 10. Гори навколо мовби висіли в повітрі... 11. Ліси наче світилися наскрізь (*О. Гончар*). 12. Не раніше як через місяць можна буде сіяти зернові. 13. Не пізніше як через рік доведеться ремонтувати дім. 14. Ця ділянка більш як на три метри ширша.

Вправа 505. Перепишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки; обгрунтуйте їх.

1. Слово наше рідне, Ти сьогодні зазвучало Як початок як начало Як озброєння всім видне, Слово наше рідне (*Тич*).
2. Співає сніг від полиску блакиті, Солодкий вітер віє із Дніпра,

І птаство гомонить як дівтора, І діти сяють наче зорі вміті (Павл.). 3. Вона ж у вас гарна як весна, а завзята як віхола (Стельм.). 4. Десь тижнів зо два тужив птах як людина... (Стельм.). 5. Ріка була, ну звісно як ріка — Текла собі між долами й горбами... (Забаш.). 6. По землі я ходила, і таке мене горе гнітило, що сама перед ним я була ніби пташка безкрила (Забаш.). 7. Хочу быть як пташка в пісні вільна... (Забаш.). 8. І ось тепер я наче вперше бачу Усю тебе — незнану і чужу... (Плуж.). 9. Коріння спліталось у клубки і повзло по горах мов гадюки (Коцюб.). 10. Вона згадала, що той палац мов пишний сон був та й загув наче його вітром рознесло як розносить весняний туман гарячого майського ранку (Н.-Лев.). 11. Цілісінький день як у ступі товчешся, та ще й виспатись не дадуть (Виш.). 12. Я вже як то кажуть не з однієї печі їв хліб, не в одному селі вчителював (Стельм.).

Вправа 506. Використовуючи порівняльні звороти, складіть портретний опис близької вам людини.

Вправа 507. Складіть або доберіть з художніх творів речення так, щоб в одних випадках перед **як** була кома, а в інших — ні; використайте для цього такі словосполучення: *білий як сніг, блищить як золото, потрібний як повітря, працює як інженер, люблю як брата, день як рік, руки як лід.*

Вправа 508. Наведіть порівняння до слів *мати, батько, дівчина, хлопець, очі, сонце, ліс, пшениця, річка*. До одного зі слів запишіть порівняння, дібрані всією групою студентів.

Вправа 509. Наведіть приклади речень, у яких би слова *як, мов, мовби, немовби, наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, ніби, нібито* були сполучниками і частками. Для виконання вправи можна скористатися одинадцятитомним «Словником української мови».

Вправа 510. З творів художньої літератури выпишіть десять речень зі словами *як, мов, мовби, наче, ніби* тощо, визначте їх роль у реченні й обґрунтуйте розділові знаки.

Вправа 511. У наведених реченнях зробіть синонімічну заміну сполучників (часток) *як, мов, ніби*. Чому така заміна можлива не у всіх реченнях? Поясніть розділові знаки.

1. Не хвалисьь, як ідеш в поле, а хвалисьь, як ідеш з поля (Н. те.). 2. І я стою, неначе скам'яніла... Що се? немовби пісня забриніла, Здалека, мовби цілий хор ридає (Л. Укр.). 3. Прозора височінь здавалася як лід. Та, мов живі, листки в височині вилися (Рил.). 4. Волохатий, фіолетовий, Сон і справді ніби снить... (Рил.). 5. Проміняється золотом бані Софії, Мости піднялись над Дніпром як вінки... (Луц.). 6. І гори ніби почали коливатися: то сніг на них танув і стікав униз потоками (Гонч.). 7. Я помічаю, як на місяць надійшла прозора хмара (Івч.).

Вправа 512. Пояснювальний диктант.

1. Вікна виходять у сад, і я вдивляюсь на дерева, що так спокійно, мов зачаровані, держать на собі густий тягар яблук і груш. 2. І так от би стати і дивитись, дивитись, і почувати, як удушю впливається тихий, м'який, задумливий спокій. 3. А крізь віти, як через мереживо, пробиваються блакитні краплини чистого, далекого вітру. 4. І так воно, як кому везе. 5. А проте... хто зна, як краще. 6. Ось він [вітер] наче стих, десь у глибині затаївшись. 7. — Ось привів тобі панича, агронома нашого. Так ти ж гляди, щоб усе було як слід! 8. — Ну хоч би слово сказав, як од'їздив! А то так, наче втік. А загорів як, лишенько! 9. Я наче й не знала тебе до цього часу. 10. Вона [Наталя] в останній раз киває мені і як підбита, поволі, задумливо відходить. 11. Я тікаю далі від цього, а ви як знаєте. 12. Ліс був тихий, ясний, наче вимитий... 13. Весняне повітря, як свіжим соком, налилось золотом теплих променів... 14. Микола не встиг навіть розказати як слід, тільки забіг на хвилинку. 15. Роби як знаєш, сину. 16. Пасічник мав, як видно було з усього, живий, допитливий розум, усім цікавився... 17. Вона ніби вперше бачила цю леваду... 18. Було чутно, як з кущів капали роси, одбиваючи хвилину за хвилиною ночі. 19. Було моторошно й холодно, як завжди вранці. 20. Ну, а як же вам живеться, Лесю? 21. Я все життя любила світ. Він мені видавався увесь час, як весняний день *(З тв. М. Івченка)*.

§ 75. Слова, що стоять поза граматичним зв'язком

Речення можуть бути ускладнені звертаннями, вставними і вставленими компонентами, які семантично та інтонаційно пов'язуються з усім реченням або є окремою його частиною.

Спільні властивості цих ускладнювальних компонентів полягають у тому, що значення їх має додатковий характер щодо семантики основної частини речення. Ускладнювальні компоненти характеризуються особливою інтонацією, яка на письмі передається відповідними розділовими знаками.

Ускладнювальні компоненти не вступають з членами речення ні в сурядний, ні в підрядний зв'язок. Тому традиційне мовознавство об'єднує їх під рубрикою «Слова, що стоять поза граматичним зв'язком» і розглядає як синтаксично ізольовані частини речення.

Деякі звертання, вставні і вставлені компоненти становлять речення, а інші сформувалися з речень, які неоднаковою мірою втратили свою предикативність.

Ускладнювальні компоненти речення використовуються для того, щоб привернути увагу до повідомлення або виразити своє ставлення до нього.

Звертання

Звертання — це слово або сполучення слів, що називає особу, іноді предмет, до яких звернене мовлення. Воно виражається іменником (або його еквівалентом — іншими частинами мови в значенні іменника) у кличному відмінку (рідше — у формі називного відмінка) і вимовляється зі специфічною кличною інтонацією: *Зоре моя вечірняя, зійди над горою...* (Шевч.); — *Василино, дочко моя, голубка моя!* — *крикнула мати крізь сльози...* (Н.-Лев.); *Ой вербо, вербо, Де ти зросла, Що твоє листячко вода знесла?* (Н. тв.); *Ой куди ж ти відїжджаєш, сизокрилий орле?* (Н. тв.).

Основна функція звертання — залучити співрозмовника до спілкування, привернути увагу до повідомлення. У ролі звертань виступають імена, прізвища, назви осіб за родинними стосунками тощо, а в художніх творах — і назви тварин, неістот: *Завтра буду я далеко, далеко, Оксано...* (Шевч.); *Хіба можливо це забудь? Та добре розумію, Що яблуні нові цвітуть У серці в Вас, Андрію...* (Рил.); — *Блаженко!* — *окликає Сагайда старшого, а брати зупиняються обидва. — Я вас слухаю, товаришу лейтенант гвардії!* (Гонч.); *Мамо, мамо!... Не плач, не треба...* (Сос); *Мій батечку, мій братику! Хоч ти не цурайся!* (Шевч.); *Де ти, Мавко, гуцулятко, Немовлятко, янголятко В лісі темному знайшла?* (Олесь); *Гриміть, потоки, летіть по горах, Несіть долинам пісні весняні...* (Олесь).

Звертання найчастіше вживаються у спонукальних та питальних реченнях і можуть займати в них різну позицію: *Ти прекрасна, вечірняя зоре!* (Л. Укр.); *Вийди, кохана, працю зморена, Хоч на хвилиночку в гай* (Стар.); *Вгамуйся, думко, не літай так буйно* (Л. Укр.); *Ой ти, дівчино, з горіха зерня. Чом твоє серденько — колюче терня* (Фр.); *Україно моя, чисті хвилі ланів, променисті міста, голубів легкокрила* (Рил.).

Звертання можуть бути поширені означеннями, прикладками: *Рідна мати моя, ти ночей не доспала і водила мене у*

поля край села... (Мал.); Де ви, мої товариші колишні? (Л. Укр.); Дяка щирая тобі, ніченько-чарівниченько, що закрила ти моє личенько! І вам, стежечки, як мережечки, що вели мене до березочки! (Л. Укр.).

Розділові знаки при звертаннях

У реченні звертання відділяється від інших слів комою або знаком оклику.

1. Комою звертання відділяються тоді, коли вимовляються без особливої окличної інтонації: *Читаю знов твої листи, моя ти пташко, рідна, мила (Сос); Ти ж куди, Оксано, проти ночі (Стельм.); Тішся, дитино, поки ще маленька (Л. Укр.); Ви щасливі, високії зорі, все на світі вам видно звисока (Л. Укр.).*

Примітки: 1. Якщо звертання стоїть у кінці речення, то перед ним ставиться кома, а після нього — той знак, якого вимагає мета висловлювання: *Ой люлі, моя дитино... (Шевч.); Ти, Мавко! (Л. Укр.); Ти вже тут, Ференц? — гукнув Вася Багіров (Гонч.); Нічко дивна! Тобі я корюся, Геть, всі темнії думи сумні (Л. Укр.).*

2. Коли перед звертанням є вигуки *о, ой*, то вони від звертання комою не відділяються: *О думи мої! О славо злая! За тебе марно я в чужому краю Караюсь, мучуся... але не каюсь! (Шевч.); Ой дїброво — темний гаю! Тебе одягає Тричі на рік... (Шевч.);*

2. Якщо звертання стоїть на початку речення і вимовляється з окличною інтонацією, то після нього ставиться знак оклику, а наступне слово пишеться з великої літери: *О земле рідна! Знаси ти свій шлях у бурі, у негоді! (Рил.); Товариші! На визвіл! Не дамо товариша на згубу (Коч.).*

3. Повторювані та однорідні звертання можуть розділятися знаком оклику (і пишуться тоді з великої літери) або комою: — *Мамо! Рідна! Голос дай! До тебе рвуся! (Тич.); Василечку! Василечку! не йди! (Коч.); Батьку мій рідний, темненький гаю, Як же я ніченьку сюю прогаю! (Л. Укр.).*

Примітка. Зрідка в ролі звертання можуть виступати займенники *ти, ви*, якщо вони виразно виділяються інтонаційно; розділові знаки при них ставляться за загальними правилами: *А, ти, зрадлива! Ти, безсоромна! Женихів міняси, мов рукавички (Л. Укр.).* У складі поширеного звертання займенники *ти, ви* розділовими знаками не відділяються: *Ах, ви мрії, ви милі, дитячі, як обличчя за дальнім вікном... (Сос).*

Вправа 513. У поданих реченнях знайдіть звертання, вкажіть на форму вираження його; поясніть розділові знаки.

1. О зброе шастя, слово, я жить з тобою звик! Ти квітка у любові, в ненависті ти — штик. 2. Як передаць, Донбас, твою красу і силу... 3. Ой ви ночі Донеччини сині, і розлука, і сльози вночі. 4. Гей, ви зорі ясні!.. Тихий місяцю мій!.. Де ви бачили більше кохання? 5. О, де ти, брате мій?.. Прийди хоч на хвилинку... (3 *тв. В. Сосюри*). 6. Спи, дитинко моя, сонце мого життя, Яра квітко пахучого маю (*Карм.*). 7. Ти заснула, мила? Встань! Ніч навколо — срібне море! (*Олесь*). 8. Ой, не крийся, природо, не крийся, що ти в тузі за літом, у тузі (*Тич.*). 9. Голос чуть, де поле й трави: — Я тебе любила, сину! (*Тич.*). 10. Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим (*Довж.*). 11. О любий друже мій! Чи не любов од віку пориває Людей на подвиг, на борню, на бій? (*Коч.*). 12. Меласю! Рідна! Зіронько моя! Не покидай! Не покидай мене (*Коч.*).

Вправа 514. Перепишіть речення; поставте розділові знаки при звертаннях, поясніть їх.

1. Дніпре Дніпре мій Славута Широко і славен ти еси... 2. Вітрило Вітроньку вітрисько. В небеснім безкраї лети, На вояків не падай низько. Не гни черленіи шити... 3. Здоров мій друже мій старий Оксене Ми скільки літ не бачились з тобою... 4. Знов лягли дороги вранці-рано, Починає папороть цвісти, Знов устали вечори Оксано А розлуку ти мені прости. 5. Ти мене з дитинства підймала, Хліб дала з піснями солов'я, Відвела доріг мені немало Земле зореносице моя. 6. Ви степи широкії ти дорого збита Жито потолочене та сиві небеса Воронії коні ви ковані копита Гвинтівочка звірена та вірная краса. 7. Ой напій коня каре оченя Сизокриле голуб'ятко До побачення! 8. Мати моя мати дорога Осінь горить в полях, Хай ані мжичка, ані юга Не занесе твій шлях (3 *тв. А. Малишка*). 9. Ой ти дівчино ясна зоре Ти мої радощі, ти моє горе. 10. Червона калино чого в лузі гнешся? 11. Поклін тобі моя зів'яла квітко моя розкішна невідступна мріє Останній сей поклін (3 *тв. І. Франка*). 12. Рожевий квіте рожевий квіте Чого ж ти облитаєш? Дівчино моя мій милий світе Чому мене кидаєш? 13. Ой мій рідний безталанний краю Чи побачу я тебе? Не знаю. 14. — Добрий вечір паніматко — Добрий вечір чемний пане — Чи приймете в свою хату, Заки дощик перестане? (3 *тв. Б. Лепкого*).

Вправа 515. Поставте іменники *земля, місяць, вітер, син, мати, дочка, учитель, Київ, Дніпро, пісня* у кличному відмінку однини та множини і введіть їх у речення як звертання. Поясніть розділові знаки при звертанні.

Вправа 516. Напишіть листа, використовуючи звертання.

Примітка. Зразок листа див. у книзі С. В. Шевчук «Українське ділове мовлення» (К., 2004).

Вправа 517. Використовуючи звертання, напишіть три запрошення різного змісту.

Вправа 518. Використовуючи звертання, напишіть вітальний адрес або складіть лист чи телеграму вітального змісту.

Вправа 519. 1. Прочитайте речення. Визначте функцію словосполучення *широкі пшеничні поля*. Поясніть, як зміняться речення з граматичного і смислового поглядів, якщо випустити займенник *ви*.

Широкі пшеничні поля, ви дорогі мені з дитинства. — Широкі пшеничні поля, ви будите в мені спогади про дитинство.

2. Чи вплине на пунктуацію речення *У небі темнім і глибокім, веселі зіроньки, зійдуть* заміна дієслова в наказовому способі дієсловом у дійсному способі?

3. Прочитайте речення і доведіть, що іменники у називному відмінку множини не є звертаннями. Чи можна перебудувати речення так, щоб ці іменники стали звертаннями?

Мрії не покидають нас. Сади зустріли нас ніжним цвітом. Пісні звучать у кожному домі. Коні воронії мчали нас уперед.

4. У поданих реченнях знайдіть звертання, визначте морфологічний засіб вираження їх.

1. Де ж ти, прекрасная, де ти, шаслива, В сяйві краси, як у пишнім вінку? *{Рил.}* 2. Ви тут, мої милі... не в лісі ростете. Не в травах зелених і пишних цвітете. — Ви тут... вас зірвали... о квіти нещасні, Погасли, пов'яли всі кольори ясні. Ми, квіти, вас рвемо. Пахучі, простіте! *(Рил.)* 3. Васильки у полі, васильки у полі, і у тебе, мила, васильки з-під вій... *(Сос)* 4. *Лукаш.* Чого там прислухатися? Не треба! *Мавка.* Не треба, кажеш? То не треба, милий! Не треба, любий! Я не буду, щастя, не буду прислухатися, хороший! *(Л. Укр.)* 5. *Мавка.* Не руш, коханий, воно ж сире, ти ж бачиш *(Л. Укр.)* 6. *Мавка.* Ні, любий, я не дорікаю... *(Л. Укр.)* 7. Заграй мені, коханий, у сопілку... *(Л. Укр.)* 8. Перший пролісок блакитний, Першу квітку весняну Шлю тобі, моя голубко, У далеку сторону *(Олесь)*.

**§ 76. Вставні слова,
словосполучення і речення.
Вставлені конструкції**

Основною функцією вставних слів, словосполучень і речень є вираження мовцем свого ставлення до висловленої ним думки. Наприклад, повідомлення *Скоро буде весна*, у якому відображається об'єктивне явище дійсності, мовцем може бути ускладнене суб'єктивною оцінкою висловленого: *Мабуть, скоро буде весна; Напевно, скоро буде весна; Звичайно, скоро буде весна; На щастя, скоро буде весна; Кажуть люди, скоро буде весна; На нашу думку, скоро буде весна; Смію запевнити, скоро буде весна; За прогнозами синоптиків, скоро буде весна* і т. ін. Ставлення мовця до повідомлюваного виражається різними структурами: словами (*мабуть, напевно, по-перше*), поєднанням іменників з прийменниками (*на жаль, на щастя*), словосполученнями (*на нашу думку, за прогнозами синоптиків*) і реченнями (*кажуть люди*). За семантикою вставні компоненти дуже різні, але всі вони об'єднуються загальним значенням ставлення мовця до висловлюваного, а в усному мовленні їх об'єднує ще й інтонація вставності.

Від вставних слів, словосполучень і речень відрізняють вставлені конструкції, що являють собою побіжні зауваження або додаткові повідомлення до основної думки: *А син Івась (такий, як день, біловолосий) з дитинства мріє стать матросом* (Нех.); *Віктор глянув на батька, на його довгі вуса, на примружені очі (їх так мружив тільки тато), і серце огорнуло тепло і ніжність* (Донч.).

Функції вставлених компонентів можуть виконувати речення, словосполучення і слова. Вибір їх залежить від характеру інформації, яка передається, і не зумовлюється основною частиною висловлювання: *А це вміння (розмовляти і слухати) дуже важливе для письменника. Друге (слухати) навіть більш важливе* (Рил.); *А сина (сотник був жонатий, та жінка вмерла), сина дав У бурсу в Київ обучатись...* (Шевч.). Вставлені конструкції можуть починатися підрядним або сурядним сполучником: *Не спалося, — а ніч, як море (Хоч діялось не восени, Так у неволі)* (Шевч.).

Розділові знаки при вставних словах,
словосполученнях і реченнях

1. Вставні слова і словосполучення виділяються комами: *Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому* (Коцюб.); *Може, ще раз сонце правди хоч крізь сон побачу* (Шевч.); *Буває, при- сниться поліська вербиця, плакуча, співуча калина сестри- ця* (Юш.); *Дітям, видно, приїзд офіцерів був за свято* (Гонч.).

Примітки: 1. Найчастіше вставними є такі слова і словосполу- чення: а) що виражають оцінку повідомлюваного: *безперечно, без усякого сумніву, в усякому разі, в усякому випадку, видно, безу- мовно, думаю, звичайно, здається, здавалося б, може, можливо, мабуть, очевидно, природно, по суті справи, правда, припустимо, розуміється, само собою розуміється, слід гадати, найскоріше, скажімо, сподіваюсь, справді* та ін. Сюди ж належать слова, які вказують на ступінь звичайності викладених фактів: *було, буває, бу- вало, трапляється, як звичайно, як завжди, як водиться* тощо;

б) що виражають почуття мовця: *на щастя, на жаль, на біду, на нещастя, грішним ділом, нічого гріха таїти, як на біду* та ін.;

в) що вказують на зв'язок думок, послідовність викладу: *по-пер- ше, по-друге, з одного боку, з другого боку, отже, передусім, далі, нарешті, між іншим, навпаки, проте, однак, у цілому, зокрема, до речі, крім того, головним чином, наприклад, повторюю, підкрес- люю* тощо;

г) що вказують на способи оформлення думок або на характер ви- словлювання: *взагалі, власне, з дозволу сказати, інакше кажучи, можна сказати, одним словом, просто кажучи, по правді кажучи, признатися, признаюсь, смішно сказати, сказати по совісті, так би мовити, точніше, чесно кажучи, що називається, як кажуть, якщо можна так сказати, якщо говорити правду* та ін.;

д) що вказують на джерело повідомлення: *говорять, кажуть, повідомляють, за повідомленням.., на думку.., за визначенням.., за відомостями.., по-моєму, бачу, пам'ятається, чути, з погля- ду.., зі свого боку і т. ін.;*

е) вставні слова, звернені до співбесідника або до читача з метою привернути його увагу: *бачиш, розумієш, розумієте, зрозумійте, пам'ятайте, уявіть, знаєте, вірите, уявіть собі, послухайте, погодьтеся, пробачте мені, дозвольте* тощо.

2. Не є вставними, а тому й не виділяються комами такі слова: *ніби, нібито, мовби, немовби, наче, неначе, все-таки, адже, от, принаймні, навіть, за традицією, у кінцевому підсумку, буквально, як би, майже, притому, при цьому, тим часом, до того ж, приблизно, якраз, як-не-як* та ін.

3. Деякі слова залежно від контексту можуть вживатися то як вставні, то як невставні: *навпаки, звичайно, здається, нарешті, справді, безперечно* та ін.

Пор.:

- | | |
|---|---|
| 1) <i>На заводі все було як звичайно.</i> | 1) <i>Звичайно, до цього довго готувались, звичайно.</i> |
| 2) <i>Нарешті той день настав.</i> | 2) <i>Багато сперечалися, подавали різні варіанти, обговорили їх, і, нарешті, дійшли згоди.</i> |

4. Вставні слова, які стоять на початку або в кінці відокремленого звороту, виділяються комою разом з усім зворотом:

а) *Завтра, очевидно о п'ятнадцятій годині, відбудеться зустріч з письменниками.* Але: *Завтра, о п'ятнадцятій годині, очевидно, відбудеться зустріч з письменниками.*

б) *Туристи, безперечно побоюючись хуртовини, зберуться не всі.* Але: *Туристи, побоюючись хуртовини, безперечно, зберуться не всі.*

5. Вставні слова, які стоять всередині відокремленого звороту, комами виділяються: *На лавах, змайстрованих, очевидно, самими учнями, сиділо по кілька дітей.*

6. Якщо вставне слово стоїть після переліку однорідних членів речення й передє узагальнювальному слову, то перед вставним словом ставиться тире, а після нього — кома: *Тут було і хвилювання, і побоювання, і радість, і передчуття перемоги — словом, усе, що охоплює спортсмена перед змаганням.*

2. Вставне слово відокремлюється комою, якщо перед ним наявний сполучник: *Ведмідь кружляв навколо насткки, тягнувся до принадле, але, очевидно, не зважувався торкнутися...* (Трубл.); *В серцях уже росло передчуття, що, може, завтра, може, ще й раніш, настане мирне на землі життя* (Піде).

Примітки: 1. Якщо вставному слову передє єднальний сполучник, що стоїть на початку речення, то кома між ними, як правило, не ставиться: */ можливо, прийде час; що ми будемо друзями; А й справді, час додому.*

2. Якщо вставне слово стоїть перед сполучником *а*, то кома після нього може ставитись і не ставитись: *Наші справи не тільки йдуть добре, а навпаки, навіть краще, ніж раніше, і ми скоро зустрінемося, а отже, і поговоримо.*

3. Два вставних слова відокремлюються одне від одного комою: *Правда, може, я сам-таки в цьому й винен...* (Гонч.).

4. Невеликі за розміром вставні речення також виділяються комами: *Життя, кажуть, прожити — не поле перейти* (Мирн.); — *Здається, ти й позаторік тут був Та капості мені робив?..* (Гліб.); *Справу, я сподіваюсь, буде вирішено позитивно.*

5. Вставлені речення найчастіше виділяються дужками: *Здумайте: Шумить, гримить столиця (Гоголь щось подібне говорив), — А над осінь прилітає птиця Із північних сивих чагарів...* (Рил.); *Ось і він (як з повісті взятий!), З мезоніном домок в садку... Любистку пахощі й м'яти...* (Впорядкуй згадки, впорядкуй) (Плуж.).

6. Вставлені речення можуть відокремлюватися також тире, якщо немає потреби дуже різко виділяти їх з основного: *Він [Бучма] — важко згадувати про це! — ледве тоді*

вже ходив, говорити йому було трудно, писати він не міг...
(Рил.).

Вправа 520. Прочитайте речення; поясніть розділові знаки при вставних словах, словосполученнях, реченнях і вставлених конструкціях.

1. Брати жили, як то кажуть, душа в душу. 2. З одруження нічого, власне, не змінилося в побуті Івана Івановича, тільки, звісно, дружина принесла в домівку жіночу охайність, у кімнатах з'явилися хороші картини, на вікнах — нові білосніжні фіранки, на столі — букет свіжих квітів. 3. Я, правда, ніколи не вважав оригінальність самоціллю. Оригінальність потрібна тоді, коли вона дійсно потрібна, тобто тоді, коли вона, скажімо, розбиває людські пересуди, сприяє поступові людської думки і людської праці, примушує нас по-новому — і вірніше — глянути на світ... 4. Окрім нас, мисливців, набилось у хату, як то звичайно буває, чимало народу. 5. Різні прийоми й особливості були у наших рибалок. Дехто, приміром, любив міняти місяця і присусіджуватись до чужих принад, із чого, одначе, не виникало великих суперечок, а все більше сходило на жарти. 6. Шанувати людину незалежно від її становища в суспільстві, незалежно від її віку, — здавалось би, я говорю про загальновідомі речі, проголошую «прописні істини». Одначе й прописні істини потребують, щоб їх часом нагадували. 7. Може, мене заводить пам'ять, але мені здається, що саме покалами називав Донець, слідом за дніпровськими рибалками, заводі, затоки, зарічки на Дніпрі... 8. Хто боїться зіпсувати товариські стосунки гострою критикою на адресу товариша, хто не здатен з належним спокоєм (хоч би воно й було боляче) вислухати таку критику з товаришевих уст — має ще добре попрацювати над собою. 9. Одначе, наші хазяї старими Традицій носіями не були. Був добрий лад — ми бачили — між ними. Що варте, як відомо, похвали. 10. А тепер скажу тільки, що навіть така примхлива і не завжди логічна річ, як мода (в даному випадку йдеться про моду на вбрання), тільки виграє від зіткнення із здоровим народним смаком (*З тв. М. Рильського*).

Вправа 521. Поставте розділові знаки при вставних словах, словосполученнях, реченнях і вставлених конструкціях; обгрунтуйте їх.

1. Дуби ростуть поволі, неквапливо; Хто садить дуба, той його можливо і не побачить вищим, аніж сам. Це — дар майбутнім скажемо літам, Привіт іще не знаним поколінням, Вес-

на, в тумані схована осіннім. 2. Ви багато знаєте нівроку
А проте вам чесно доведу, Що бувають вальдшнепи щороку в
Ботанічним київським саду. 3. Так повелось, що літньою порою
В час профвідпустки — прозою скажу Не люблячи курортного
застою, Який людину повиває в ржу, Я з друзями, з хорошою
братвою Знов поетичності зламав межу! Подорожую по містах
і селах, По щедрих ріках, по гаях веселих. 4. Цікавістю подібні
до матросів, Що люблять одкривать нові світи, Ми їздили на
ярмарок у Косів Без певної признатися мети, І вітерець уяви
переносить Нас на якісь невидимі мости... Здавалось ходять
ще по них і нині Між горами забутих предків тіні! (З *тв.*
М. Рильського). 5. І може зустрінеться пісня моя самотная
У світі з пташками-піснями, То швидко полине тоді тая гучная
згряя Далеко шляхами-тернами (*Л. Укр.*). 6. Чи справді так
було, чи може хто збрехав Хто ворогів не мав! — А все-таки
катюзі Як кажуть буде по заслuzі. 7. Ворота як на те ж кругом
усі заперті. А дуже Вовкові не хочеться умерти Бо ще він не
нажився бач! А гірше од людей — од видимої смерті... 8. Отут
не козаки живуть — поганці! Мабуть їм ніколи й заснуть: Усе
так пильно стережуть. 9. А Мишенятко під вербою Почуло, що
м'ясце пахтить, Та й крадеться поміж травою Яке мале, а вже
хитрить... 10. Побачив Вовк він недалечко був Та й дума: Лев
мабуть дурненький Або ж на старість силу збув... 11. Жили ми
тут — добра не знали Бодай би так не жить! 12. Іде Панас, не
розглядає, Міркуючи про щось міркує той, хто нужду знає.
13. Учені та розумні люди Усюю славу рознесли. Що наші пра-
діди нехай їм легко буде Великий город Рим од ворога спас-
ли... (З *тв. Л. Глібова*).

Вправа 522. Визначте, в яких реченнях одні й ті самі слова є встав-
ними, а в яких ні. Обґрунтуйте свою думку. Поставте розділові знаки.

1. Іванов прощається з дружиною звичайно, як і більшість
простих людей, що йдуть на війну (*Довж.*). 2. В нижчеподаній
статті я звичайно не охоплю всіх проблем розвитку україн-
ської мови (*Рил.*). 3. Мов крилом майнуло наді мною І здалось
примарилось мені, Наче ти печальною ходою Десь пройшла у
білому вбранні (*Сос*). 4. Сушилося сіно в покосах, — Світ
сіном здавалось пропах! (*Нех.*). 5. Танки в ліс не пройдуть,
втрати в живій силі будуть незначні, плацдарм буде втримано
напевно (*Гонч.*). 6. ...Я і так боюся, що подав вам багато зайвого

і вже напевно цікавого (*Коцюб.*). 7. Десь, колись, в якійсь країні, — В якій хоче, в тій і буде, Бо у казці, та ще в віршах, Все можливо (*Л. Укр.*). 8. Десь за лісом піднімалася хмара... Можливо вночі буде гроза (*Шиян*). 9. — Так завтра кажеш на світанку стрічаємось на полі? — Як зійде сонце. — Можна сказати дочекалася свого свята (*Стельм.*). 10. Архітектура і монументально-декоративне мистецтво уже давно можуть сказати своє вагоме слово в сучасному будівництві (*Газ.*). 11. Переживання Тасі були розуміється набагато складнішими (*Дмитер.*). 12. Дівчина добре розуміється на хоровому співі (*Ун.*).

Вправа 523. Напишіть диктант-переклад. Поясніть розділові знаки при вставних і вставлених компонентах речення.

И как тут не согласиться с моим старым земляком, бывшим хлеборобом, какой в торжественную минуту воскликнул: «Хлеб — имя существительное, а все остальное прилагательное!» Сказанное весьма энергично, пожалуй, даже с какой-то удалью, и все-таки слова эти не лишены глубокого смысла.

В самом деле: в семье, в государстве, в целом ли мире, коли есть на столе хлеб, другое как-то легче прикладывается. Больше того, даже для сытого хлеб — едва ли не единственный продукт, который никогда не приедается... И не потому ли, кроме всех прочих войн, больших и малых, долгих и коротких, которые, к несчастью, и теперь потрясают нашу страдавшуюся планету, есть еще одна война, или, точнее сказать, еще одна битва, которую люди ведут постоянно, из века в век, ведут тысячелетиями, — это битва за хлеб, ибо она означает в конечном счете битву за жизнь на земле (*М. Алексеев*).

Вправа 524. У подані речення введіть вставні слова чи словосполучення. Вкажіть, що вони виражають і як змінюють семантику кожного речення.

1. Пісня ні в добру, ні в злу годину не покидає людину. 2. Хитрого від лукавого важко відрізнити. 3. Від солодких слів кислоти не посолодшають. 4. Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися. 5. Де сила й охота, там кипить робота. 6. Гірко ковтати, та шкода вертати. 7. Краще на своїй стороні кістками лягти, ніж на чужій слави натягти. 8. Добро та рада, де ширяє правда. 9. Топчи правду і в калюжі, а вона все одно чиста буде.

10. Скупий два рази платить, а лінивий два рази робить. 11. Не штука провчити, а штука навчити. 12. І золота клітка — для пташки неволя. 13. Вчений іде, а неук слідом спотикається. 14. Добрі вісті не лежать на місці. 15. Де сила не бере, там треба розумом підсобити. 16. З брехні люди не мруть, та вже їм більш віри не ймуть. 17. Добро роби скільки можеш, від того ніколи не заможеш. 18. Дерево шанують, як добре родить, а чоловіка — як добре робить (*Прислів'я і приказки*).

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 525. Дайте відповіді на запитання.

1. Як пов'язуються з реченням звертання, вставні слова, словосполучення, речення і вставлені компоненти?

2. Чому їх відносять до слів, що стоять поза граматичним зв'язком?

3. Що таке звертання?

4. Якими формами виражається звертання?

5. Які розділові знаки ставляться при звертанні?

6. Яка основна функція вставних слів, словосполучень і речень?

7. На що вони можуть вказувати?

8. Які розділові знаки ставляться при вставних словах, словосполученнях і реченнях?

9. Що таке вставлені компоненти?

10. Яка основна функція їх у реченні?

11. Якими розділовими знаками вони виділяються?

Вправа 526. 1. Прочитайте за шкільним підручником тему «Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)» і вправи до цієї теми.

2. Сформулюйте завдання і доберіть матеріал для двох вправ для учнів: про звертання та про вставні слова, словосполучення і речення.

Вправа 527. За поданою схемою зробіть розбір речення з вставними словами, словосполученнями і реченнями.

Схема

1. Речення для розбору.

2. Яке слово (словосполучення, речення) є вставним?

3. Якого додаткового значення надає реченню?

4. Якими розділовими знаками виділяється?

Зразок розбору

1. *На жаль, чудес на світі не буває* (Ворон.).

Усний

Письмовий

2. *На жаль.*

2. *На жаль.*

3. Виражає співчуття мовця до висловленого.

3. Вираз, співчуття.

4. Відділяється комою.

4. Відділ, комою.

1. Але доля звела нас дуже близько і, повірте, здружила (*Збан.*). 2. Справді, може, вперше за цей рік так часто, завмираючи, билося його серце (*Риб.*). 3. Кажуть, юність нерозсудлива й тривожна. Кажуть, юність мов жар-птиця золота... (*Забаш.*). 4. Ви, певне, помічали, що у нас, буває, і танцюють, наче діло роблять (*Стельм.*).

Тексти для диктантів

Коли ми народилися на світ, все це вже було. І до нас перевисали над землею райдуги. І випадав перший сніг. І довірливі ластівки ліпили гнізда під стріхами людських осель. Усе вже було і ще буде: і горобині ночі, коли сполохані вітром, засліплені блискавками, не можуть заснути птахи, і легкі, веселі літні дощі, і дощі сумні, коли вже й не віриться, що там, за сивою запоною хмар, є сонце; і несподіваність весни, і невідворотність осені, і смак води з глибокої криниці, і працювистість бджоли, і білий цвіт латаття на нерухомому плесі малого озера.

Природа — це гармонія, рівновага. Ми, люди, звикли думати, що все у природі відбувається само по собі, під дією отої непереможної потреби жити, рухатись, цвісти, співати, залишати нащадків. Нам, принаймні більшості з нас, не треба нагадувати про те, що без усього цього ми не змогли б жити. О, ми добре розуміємо, що всі блага цивілізації не заступлять того, що ми називаємо одним словом — природа. Ми глибоко вдячні їй за її щедроти. Але чи замислюється кожний із нас над тим, що і вона, природа, незалежна, торжествуюча і всемогутня, також потребує нашої доброти? Чи розуміємо, що, беручи, ми, люди, мусимо і віддавати, коли не хочемо жити в убогому світі, позбавленому звуків і барв? (*В. Маняк*).

Більший за самого себе

Є люди, яким судилося бути більшими за самих себе. Такий Василь Симоненко.

На двадцять восьмому літі (власне — зимі) урвався його життєвий шлях. Поетичний, духовний — триває. Василь Симоненко іде до людських сердець, іде до нових поколінь, ітиме — сподіваємося — до наших нащадків. Чи до всіх? І що несе він? Що говорить нам сьогодні, що скаже людям завтрашнього дня? Що взагалі може сказати поет цьому розвирваному, трагічному, до краю напруженому, перенасиченому словами, вірами, розчаруваннями, закликами, загрозами, спокусами і оманами світові?

Перша поетична книжка Василя Симоненка мала промовисту назву — «Тиша і грім». Контраст чи єдність протилежностей? Мабуть, і те, і те. Зосередженість у собі і причетність до світу. Роздум і дія. Епічне і драматичне. Син полтавських степів, Василь Симоненко знав тишу степу, але й знав, якими напруженнями та електричними розрядами насичений цей степ і якими тривогами може повнитися безмежне небо над ним. Серед оголеної тиші заходило на грозу. Вдарила вона у збірці «Земне тяжіння», що вийшла тисяча дев'ятсот шістдесят четвертого року. У терпкий подих степу увірвався бунтівний подих Дніпра, Шевченків дух.

Василеве зростання було дивовижне. Пригадується: вийшла перша його книжка. Всі її хвалили, всі захоплювалися, а Василь говорив про неї хіба що іронічно. Він уже не любив її, бо переріс її. Був людиною немилосердно самокритичною і вічно собою невдоволеною — за великим рахунком, а не дрібязково. В нього було надто високе уявлення про літературу, надто високі ідеали й критерії, щоб він міг задовольнитися тим, що робив (*/ Дзюба*).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Речення, до складу якого входить дві чи більше граматичні основи (предикативні одиниці), що утворюють смислову та інтонаційну єдність, називається складним. Складному реченню властиві такі основні ознаки: поліпредикативність (складне речення поєднує дві або більше гра-

матичні основи), смислова та інтонаційна цілість. Кожна з частин складного речення будується за тією чи іншою схемою простого речення, тобто в них можна виділити головні члени двоскладного речення чи один головний член односкладного речення. Однак простими реченнями їх можна назвати лише умовно, бо вони, маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, позбавлені інтонаційної та смислової самостійності.

Складні речення не однакові за своєю Структурою і семантичною організацією. За структурою і семантикою складні речення розподіляються на три основні типи: складносурядні, складнопірядні і безсполучникові. Основними засобами зв'язку частин складносурядних та складнопірядних речень є сполучники і сполучні слова, а безсполучникових — інтонація: / *всі ми вірили, що своїми руками розіб'ємо скалу, роздробимо граніт...* (Фр.); / *день погожий зводить віти, і сонце йде в мої краї* (Мал.); *Стрункі сосни велично впираються вершинами в небо, купками шепочуться про щось білорі, золотисті берези, дримають у розкішних козацьких папах лісові дуби* (Збан.). Є речення з двома і більше пірядними частинами (речення з кількома пірядними); із сурядним і пірядним зв'язком (речення із сурядністю та пірядністю); із безсполучниковим і сполучниковим зв'язком (з безсполучниковістю і сурядністю чи із безсполучниковістю і пірядністю): *Щасливий, хто зважився подвигом снити, Хто серцем не скнів у страшній самоті, Але хто наважився подвиг здійснити, Той тричі щасливий в своєму житті* (Первом.); *А я додаю: любити можна Поезію в добу ракет, Бо, дивна річ, людина кожна Якоюсь мірою поет* (Рил.); *Гримить Дніпро, шумить Сула, Озвались голосом Карпати, І клич подільського села В Путивлі сивому чувати* (Рил.).

§ 77. Складносурядні речення

Складносурядним називається речення, складові частини якого поєднуються за допомогою сурядних сполучників як синтаксично незалежні компоненти. Між частинами складносурядного речення можуть встановлюватися різні синтаксичні відношення — еднальні: *Троянди, гріючись на сонці нескупим, Нам серце радують відродженням своїм, І спраглий погляд наш у чистих барвах тоне* (Рил.);

перелічувальні: *Ні билиночки на ній не росло, ані травиночка не красила її чорної кори* (Мирн.); причинно-наслідкові: *На заході півнеба охопила вечірня заграва, і важкі тіні лягли від дерев, від хат* (Копил.); протиставні: *Страшно впасти у кайдани, Умирать в неволі, А ще гірше — спати, спати, І спати на волі* (Шевч.); *Ще не було епохи для поетів, але були поети для епох* (Кост.); *Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ* (Стельм.); з'ставні: *З-над річки лине пісня голосна, А тут, біля гостинної веранди, Іде безкровна, лагідна війна Червоної та білої троянди* (Рил.); розділові: *...Шпаки — це імітатори веселі. То іволга у пісні їх дзвенить, То хлопчик, друзів кличучи, свистить, То соловейко розсипає трелі, То колесо намазане скрипить* (Рил.).

Розділові знаки у складносурядних реченнях

Між частинами складносурядних речень можуть ставитися такі розділові знаки: кома, крапка з комою, тире.

Кома ставиться між частинами складносурядних речень, з'єднаних за допомогою сполучників *і (й), та, а, але, проте, однак, зате, не то, або, чи, ні...ні, то...то, не то...не то* та ін.: *Ми збирали з сином жолуді дубові, І про день майбутній я казав синкові, І пливли багрові хмари в вишині, І співала осінь весняні пісні* (Рил.); *З білого зробити чорне легко, але з чорного біле — важко* (Н. тв.); *Або розумне казати, або зовсім мовчати* (Н. тв.); *Тривожно співає над тобою розгойдане верхів'ття, а земля озивається шарудінням опалого листя* (Стельм.).

Кома не ставиться:

1) між частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучниками *і (й), та (і)*, якщо вони мають спільний член речення: *Глибока ніч. Будинки сплять і люди. Лиш інколи промчить автомобіль та не знає відкіль озветься голос* (Рил.).

Примітка. Якщо сполучники *і (й), та (і)* повторюються, то кома ставиться: *У нас і хліб є, і скотинка прибуває, й захист безпечний* (Мирн.);

2) між двома сурядними реченнями, з'єднаними сполучниками *і (й), та (і)*, якщо вони мають спільне підрядне речення: *Тоді, як ще листя зелене було, як трави стояли і квіти пахтіли, кудись несподівано сонце зайшло і білі пелюстки снігів полетіли* (Олесь);

3) між двома підрядними частинами, з'єднаними за допомогою сполучників *і (ї), та (і)*, якщо обидві вони мають спільну головну частину: *Офіцери зняковіли, зворушені цією пишною зустріччю, до якої вони не звикли і якої зовсім не ждали* (Гонч.);

4) між двома питальними частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучником *і (ї)*: *Де ви працюєте і як до вас їхати*};

5) між двома спонукальними частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучником *і (ї)*: *Хай день цвіте над нами веселково і хай життя вирує молоде*};

6) між двома окличними частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучником *і (ї)*: *Як дзвінко лунає музика і як упевнено крокує колона*};

7) між двома номінативними частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучником *і (ї)*: *Глибін морів моїх, безмежність мого поля І сузір'їв багрянста височинь...* (Нагн.).

Примітка. Якщо номінативних частин у складносурядному реченні більш як дві, то кома між ними ставиться: / *вітер ласкавий, і довгій трави, і в квіти обрамлений день...* (Сос);

8) між двома безособовими частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучником *і (ї)*, лише за умови, якщо головні члени однорідні за значенням: *Ухаті стає темно і тихо* (Коцюб.). В інших випадках кома ставиться: *Стемніло, і стало зовсім тихо. І добре Хариті на ниві, і лячно* (Коцюб.).

Крапка з комою у складносурядних реченнях ставиться, якщо частини речення, з'єднані сполучниками *і, а, але, проте, все ж, однак* (рідше *також і та*), дуже поширені, або мають уже всередині розділові знаки, або далекі за змістом, або автор хоче підкреслити їх самостійність: *П'яний соковитий дух ішов від живої розпареної землі; а високо над вигоном уже перелітали на північ ключами птиці, дзвінкоголосі, чуйні, весняні* (Гонч.).

Якщо сурядні речення, з'єднані сполучниками *і (ї), та (і), та й, а*, виражають швидку або несподівану зміну подій або різке протиставлення, тоді перед сполучником ставиться тире: *Налітають з моря хмари, Вдарив ґрім — і дощ пішов* (Олесь); *Ще трохи — і зблідне небосхил на сході* (Сміл.); *Заблищали зорі в небі, як очі у добрих діток; зароїлися вони, мов живі; одна з них зірвалася — і огневий слід переписав небо; загорілося зарево за горою, де сховався місяць* (Мирн.).

Примітка. Якщо за умовами контексту в кінці першої частини має стояти кома, тоді перед сполучником ставиться кома і тире: / *потечуть народи, як ріка, Одна ріка в єдине, горде море, — і стогін ваш, і ваші муки й горе, І сльози, що палають і печуть, Трояндами земними розцвітуть* (Рил.).

Вправа 528. Визначте, які відношення існують між частинами складносурядних речень; поясніть розділові знаки.

1. Все довколишнє здавалося неминушим, не піддатним ніякій руїні, і серед людей для нас не було смертних, все нас оточували невмирущі (*Гонч.*). 2. Дорога летить, і це ніби летить самий час (*Гонч.*). 3. Струмує повітря, тиша мліє, і ніде нікого (*Гонч.*). 4. На сірій скелі мак цвіте, І вітер злий його гойдає, І пил на цвіт його мете, І лист без жалю обриває. 5. А ти вийшла, — і сталося чудо якое: Вся земля затремтіла, засяла, Солов'ї засміялись-заплакали десь, І душа моя арфою стала. 6. Зима... і пролісок блакитний! Навколо ще лежать сніги, А він вже скинув ланцюги! 7. Уже останній коник степовий затих, І вітер ліг на луках спати... (*3 тв. О. Олеся*). 8. Ніч колихала так ласкаво, — проте не спалося ніяк... 9. Ростуть дуби, купають в небі віти, А навкруги, немов веселі діти, Дубки та липки зводяться рясні... 10. На полях ми з Вишнею бродили Восени, шукаючи зайців, І бур'ян пожовклий, посивілий Під ногами срібно хрупостів. 11. Без гучних прожив він декламацій, — А в душі поезія цвіла! 12. Я люблю, коли є в домі діти І коли вночі вони сміються (*3 тв. М. Рильського*). 13. Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину росяне яблуко, проллється шипучим соком на траву — і знову тиша, мов у доброму сні, і знову лапаті соняшники, наче матері, простягають на схід обважнілі руки, на яких спочивають голівки малих, повних дрімливого цвіту соняшників (*Стельм.*).

Вправа 529. Визначте, у яких випадках сполучники сурядності з'єднують однорідні члени речення, а в яких — частини складносурядного речення. Поясніть розділові знаки.

1. Була гроза, по горах в'ється дим І сивими струмує ручаями. Повітря склом виблискує ламким, І тиша ніжно дзвонить над гаями. 2. Слова одні нам тішать зір і слух, А інші нас відштовхують раптово. В одних — огонь і істина жива, А є й мертвотні, крижані слова. 3. Яке ж це слово приязне: Карпати! Його з дитинства серцем я злюбив. У нім і грому майського розкати, І сива далечінь гірських шпилів, І співанка русявого

дівчати, І голосні трембіти пастухів, І сум утрат, і мідний по-
клик слави... 4. Здалеку чути переплеск весла, Падуть листки,
пожовклі і червоні, І тихо плинуть по холоднім лоні Туди, куди
і молодість пішла. 5. Прив'яла папороть ще зелене. Та вже
горять, як свічі, дерева, І памороззю криється трава Уранці-
рано. 6. Темніе обрій. Добродушний грім спросоння заgrimів, —
але над нами Ще ясно й синьо. 7. Метнулось гайвороння край
дороги — І простяглась пустиня навкруги (3 *тв. М. Рильсько-
го*). 8. Немов ласкаві вересневі феї спинили час, — і всесвіт не
тече... (*Плуж.*).

Вправа 530. Перепишіть; між частинами складносурядних речень
замість крапок, де треба, поставте розділові знаки. Поясніть вживан-
ня їх.

1. А вітер палить вікна незнайомі.. А синя хмара жаром про-
йнялася. А синій ліс просвічує огнем.. А вітер віти клонить і
співає Мені в ушах... (*Рил.*). 2. На Волинський Володимир То
не чорна хмара йде.. То не грім гуде далекий.. А то військо хан
веде (*Олесь*). 3. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку,
щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу., і знову лізуть на
нього важкі, розтріпані хмари (*Коцюб.*). 4. Посеред неба гнеть-
ся на південь Чумацький шлях., і між його доріжжями зорями
тремтить і осипається на край землі срібний пилок (*Стельм.*).
5. Поверх трави тільки гарячий вітер гуляє., та сонце розсіває
своє пекучо-іскристе проміння (*Мирн.*). 6. Із-за темного дуба.,
то калинова вітка витягнеться., і червоний кетяг ягід горить, як
жар, то колюча гайова рожа покаже дрібні листочки й пахучу
квіточку (*М. Вовч.*). 7. Часом у блакитній вишині пропливала
біла хмара., або пролітала пташина (*Шиян*). 8. В одному місці
розрослись чималі вишніки., а далі од берега, коло самих хат,
ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля
понад соняшниками., а ондечки серед одного города вгнізди-
лась прездорова, стара, широка та гілляста груша, розклала
своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю (*Н.-Лев.*).

Вправа 531. У подані речення вставте сурядні сполучники; по-
ставте розділові знаки, обґрунтуйте їх.

1. На самій полонині вгніздилося сонце .. в його проміннях з
сумовитим курликанням пролітає журавлиний ключ (*Стельм.*).
2. Лиш труд возвеличує й славить людину .. дружба нам сили
дає (*Сос*). 3. Чорніе млин, рум'яна спить вода .. солов'їна
пісня молода пливе струмком із росяного саду (*Рил.*). 4. Сонце

гріло по-весняному два-три дні.. нахолола за зиму земля зігрівалась повільно (*Збан.*). 5. Сонце ще не сходило .. вже рум'яно займалося на сході небо (*Шиян*). 6. На небі прорізується вечірня зірниця .. вечір спроквола починає росити траву (*Стельм.*). 7. Навколо нас, мов у казці, стояв старий ліс .. пташиного співу не чути в ньому .. шелесту вітряного не було (*Шиян*). 8. .. заблищить у небі самотня зірка .. сріблястим саявом вкриються контури сизуватої хмари (*Шиян*). 9. У дальніх нивах росте місяць .. на його золотому тлі ворухатяться молоді колоски (*Стельм.*). 10. Враз поплавець затанцював зненацька .. вся душа напружилась рибацька, угадуючи таємниці дна (*Рил.*). 11. Де-не-де біля вирв свіє безводний полин .. кушиться пахучий чебрець (*Гонч.*). 12. Звичайно, що людині все служити Повинне, — і дерева, певна річ .. не годиться поспіль те валити, Що виростало протягом сторіч... (*Рил.*).

Вправа 532. За поданими початками утворіть складносурядні речення. Поставте розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Був тільки початок тижня...
2. Повітря було сухе...
3. Сонце стояло ще невисоко...
4. До гурту підійшов керівник...
5. Він щось пояснював...
6. Враз усі повернулися...

Вправа 533. Додайте початки речень, поставте розділові знаки і поясніть їх уживання.

1. ... а бузок ще не розцвів.
2. ... а на подвір'ї уже сухо.
3. ... і робота закипіла.
4. ... і перед очима відкрилася панорама гірського села
5. ... та туман застелив вибалки.
6. ... то зашумить липа під вікном.
7. ... або загляне коли-не-коли подруга.

Вправа 534. Перекладіть українською мовою. Зіставте сполучники сурядності в українській і російській мовах.

1. Жизнь каждого принадлежит отечеству, и не удаьство, а только истинная храбрость приносит пользу (*П. Нахимов*).
2. Березы за одну ночь пожелтели до самых верхушек, и листья сыпались с них чистым и печальным дождем (*К. Паустовский*).
3. Разговор то смолкал, то возобновлялся с новой

силою, и, будто слушающая новости, речная волна лениво перебирала береговую гальку (Г. Федосеев). 4. Где ваши сестры и как они поживают? (А. Чехов). 5. А в саду теперь темно меж деревьев, и в беседку ни один человек не решился бы пойти в полночь, да еще и в дождь (В. Короленко). 6. Дни стоят тихие и ясные, а ночи прохладные и росистые (А. Чехов). 7. Еще десять шагов — и я увидел толстую сухую сосну, сваленную ветром и подоженную у корня (Г. Федосеев). 8. Издали слышался шум неугомонного ручья и чувствовалось его сырое, холодное дыхание (О. Куприн).

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 535. Дайте відповіді на запитання.

1. Які речення називаються складносурядними?
2. За допомогою яких сполучників поєднуються частини складносурядних речень?
3. Які розділові знаки ставляться між частинами складносурядного речення?
4. Коли ставиться кома?
5. Коли кома не ставиться?
6. Коли ставиться крапка з комою?
7. Коли ставиться тире?

Вправа 536. 1. Прочитайте речення. Чи відразу ви їх визначили як складносурядні? Чому у вас виник сумнів?

1. Прочитайте всього Коцюбинського, і ви відчуєте велич прозаїка. 2. Небо захмарилося, і ставало холодно.

2. У реченні *Був сильний вітер і дерево пригинав майже до землі* учень поставив перед сполучником *і* кому. Подумайте, чому він припустився помилки.

3. У реченні *Надвечір ураганний вітер став зменшуватися і робота в порту закипіла* можливі пунктуаційні варіанти. Мотивуйте відсутність і наявність коми між частинами складносурядного речення.

4. Прочитайте речення. Обґрунтуйте постановку тире перед першим і відсутність коми перед другим сполучником *і*.

Ще хвилина — і на горизонті посвітлішало, стали згасати зорі і ліс почав оживати.

5. Прочитайте речення і поясніть вживання розділових знаків.

1. Коли починається олімпіада і хто бере в ній участь? 2. Мені хочеться поїхати в рідні краї, але де взяти для цього час? 3. Ви прочитали статтю, і вона вам згодиться?

Вправа 537. Пояснювальний диктант.

1. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом і оповідав (*Коцюб.*). 2. З чорного неба капали зорі, й пливла по ньому білим шумом небесна ріка (*Коцюб.*). 3. Чи для вас немає зелені в лісах, чи для вас не сяє сонце в небесах? (*Фр.*). 4. І дише хата пахошами поля, І дише хлібороб на повні груди, І обжинкова пісня, наче доля, Добром і щастям йде між люди (*Ткач.*). 5. Або дома не бути, або волю здобути (*Я. те.*). 6. Небо було всіяне зорями, та яскравіше за всіх горіла моя улюблена зірка вечорова (*Шиян.*). 7. Гаї спинились над водою і тихо входять в клекіт рік, і хмелем бродить під корою в березах чистий, свіжий сік (*Стельм.*). 8. Лиш мартени дихнуть — І летить їхній подих вогнистий до тучі, Степ освітить по обрій на мить, Позолотить на Хортиці кручі (*Нагн.*). 9. Уже вишневі зацвіли садки — і сніг пахучий падає на воду (*Рил.*). 10. А тепер шепочуть колоски у полі й сонцем налилося золоте зерно (*Сос.*). 11. Вже червоніють помідори І ходить осінь по траві (*Рил.*). 12. Щось просвистіло в нічному повітрі, чи кажан пролетів, чи якийсь птах, ненароком отарою піднятий із трави (*Гонч.*).

§ 78. Складнопідрядні речення

Складнопідрядними називаються складні речення, частини яких синтаксично нерівноправні і поєднуються між собою за допомогою підрядних сполучників або сполучних слів.

За структурними ознаками і семантикою складнопідрядні речення можна поділити на три групи:

1) складнопідрядні речення з підрядними означальними частинами: *Мова — наша зброя, якою ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав* (*Рил.*). Близькими до підрядних означальних є займенниково-означальні, що пояснюють член головного речення, виражений займенником *той, такий, все, кожний*: *Щасливий той, кому пером дано небачене у звичному відкрити* (*Забаш.*); *Нехай не знає втоми та рука, Що добре зерно в добру землю сіє...* (*Рил.*); *Може, й поети лиш ті, що за юнацтва вже сиві...* (*Плуж.*);

2) складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами, які відносяться до опорних слів у головній частині, що

означають різні вияви мовлення, мислення, почуття. Здебільшого вони бувають виражені дієсловами: *говорити, запитувати, відповідати, питати, повідомляти, нагадувати, боїтися, остерігатися, бачити, слухати, вважати* та ін.; прикметниками: *щасливий, радий, певен* тощо; прислівниками: *видно, відомо, потрібно* тощо; віддієслівними іменниками: *думка, згадка, чутка, повідомлення* і под. Наприклад: *Ніколи не думайте, що ви вже все знаєте* (І. Павлов); *Люблю, коли в вікно розкрите шумлять безжурно дерева* (Сос); *Здалося, що Черниш уже бачив майора колись давно, і відчув тепер себе з ним невимушено й вільно* (Гонч.); *Курить донецький шлях, і дим над видноколом, Та я щасливий тим, що друзів маю там* (Дмитер.); *Вам було відомо, які вас тут повинності чекають* (Л. Укр.);

3) складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами — способу дії: *Слова знайдуться на мою печаль Так, як знайшлися на веселу пісню* (Павл.); міри і ступеня: *Ніхто так Вітчизну не любить, як син трудової землі* (Сос); порівняльними: *Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина* (Шевч.); місця: *Там, на Україні, де долинами тихо тече Рось, стоїть велике містечко Богуслав* (Н.-Лев.); часу: *Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла* (Гліб.); причини: *Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти* (Л. Укр.); наслідковими: *Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним* (Коцюб.); мети: *Ми розвіяли хмари похмури, щоб над нами сіяла блакить* (Сос); умовними: *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу* (Л. Укр.); допустовими: *Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш* (Фр.).

Розділові знаки у складнопідрядних реченнях

1. Підрядні частини речення завжди відокремлюються від головних комами: *Щоб знову шуміли міста і оселі В красі переможній своїй, Вони познімали військові шинелі І вийшли на труд як на бій* (Сос); *А ми, кому судилося ще жити, Життя трудом повинні заслужити І сили всі вітчизні присвятить* (Коч.); *Хотів би я знати, про що той струмочок У мрях своїх гомонить між травою* (Тич.).

Примітки: 1. Комами відокремлюються і неповні підрядні частини речення, які приєднуються порівняльними сполучниками: *Між горами старий Дніпро, Неначе в молоці дитина, Красується, любується на всю Україну* (Шевч.).

2. У суцільних словосполученнях зі словами *більш ніж, менш ніж, не раніше ніж, не пізніше ніж* кома не ставиться, якщо вони не мають порівняльного значення: *Це буде не раніше ніж через рік*.

3. Кома не ставиться у сталих виразах, близьких за значенням до іменної частини складеного присудка або обставини способу дії, а також у порівняннях фразеологічного типу: *руки стали як лід, упав як підкошений, білий як сніг, полетів як стріла, все йде як по маслу, свіжий як озірочок, зробити як слід, робить як хоче, невідомо скільки, невідомо для чого, зробив скільки зміг, поклади де прийдеться, робили хто коли зміг, їли що було, сиділи де попало, все одно який, байдуже хто, невідомо звідки* і т. ін.

2. Якщо підрядна частина речення стоїть після головної і з'єднується з нею складеним сполучником підрядності на зразок *тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, внаслідок того що, в міру того як, з тих пір як, подібно до того як, так що*, то кома ставиться або перед усім сполучником, або всередині його, але тільки один раз. Місце коми визначається змістом речення.

Пор.:

Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те що другого дня треба було рано вставати (Н.-Лев.).

Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці незважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати.

Примітки: 1. Якщо підрядна частина складнопідрядного речення стоїть у препозиції і приєднується до головної за допомогою складеного сполучника, то він зазвичай комою не розділяється: *Перед тим як починати писати велику роботу, треба її спланувати*.

2. У зворотах *не хто інший, як; не що інше, як* частина зі сполучником *як* виділяється комами: *Це було не що інше, як словник*.

3. Якщо підрядні частини речення приєднуються до головних за допомогою складених сполучників *в той час як, перш ніж, лише коли, тоді як, тимчасом як, навіть якщо*, то кома ставиться лише перед складеним сполучником: *Здавши документи в штаб, Черниш, перш ніж іти в батальйон, з'явився, за офіцерським звичаєм, відрекомендуватись командирові полку* (Гонч.).

4. Між однорідними реченнями, не з'єднаними сурядними сполучниками, ставиться кома: *Ми збирали з сином на землі каштани, Ми дивились довго, як хмаринка тане, Як хмаринка тане, як синіє синь, Як колише вітер струни павутинь* (Рил.).

5. Між однорідними підрядними частинами, що з'єднані неповторюваними еднальними і розділовими сполучниками, кома не ставиться: *Тимко приїхав до артільного двору, коли вже зовсім звечоріло і чередник гнав з поля овець* (Тютюн.).

6. Між однорідними підрядними частинами, з'єднаними неповторюваними сурядними сполучниками, ставиться кома, але перша підрядна частина від головної комою не відділяється: *Любіть і шануйте свою землю і коли вона вся в цвіту й осяяна сонцем, і коли осінні холодні тумани опускаються на неї, і коли вона вкрита білою габою* (Гонч.).

7. Якщо у кількокомпонентному складнопідрядному реченні одна з підрядних частин приєднується за допомогою сполучника сурядності, то кома перед ним не ставиться: *Це була ділова розмова про те, як зрушити з місця справу і як її далі повести* (Газ.).

8. Між поширеними підрядними частинами, не з'єднаними сполучниками сурядності, може ставитися крапка з комою: *Коли згадаємо, на якому маленькому клаптику землі розташувався «Верхній город» Ярослава Мудрого дев'ястот років тому; коли згадаємо, що сто п'ятдесят років тому на Хрещатику були тільки шинки і винокурні; коли згадаємо, що дев'ятнадцяте століття Київ зустрів, маючи лише кілька десятків кам'яних будинків і являючи собою, як значив один мандрівник, «тільки спогади та надії великого міста», — то тільки тоді побачимо, до яких фантастичних розмірів розрослося наше місто нині* (Загреб.).

Примітки: 1. У реченнях такого типу після підрядних частин перед головною ставиться кома і тире.

2. Кома і тире між підрядною і головною частинами складнопідрядного речення ставиться також тоді, коли підрядна частина виноситься перед головною для сильнішого інтонаційного та смислового її виділення: *Хто спить, хто не спить, — покорись темній силі* (Л. Укр.).

3. Якщо підрядна з'ясувальна частина відноситься до слова в головному реченні, яке потребує роз'яснення, перед нею ставиться двокрапка: *Ідуть дівчата в поле жати Та, знай, співають ідучи: Як проводжала сина мати, Як бивсь татарин уночі* (Шевч.).

Вправа 538. Визначте тип підрядних речень, поясніть розділові знаки.

1. Спасибі, дідусю, що ти заховав В голові столітній ту славу козачу: Я її онукам тепер розказав. 2. В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає. 3. Бач, на що здалися карі оченята: Щоб під чужим тином сльози вилитись. 4. Люди гнутьсь, як ті лози, Куди вітер віє. 5. На

розпутті козак сидить Та на кобзі грає; Кругом хлопці та дівчата — Як мак процвітає. 6. Якби знала, що покине, — Була б не любила; Якби знала, що загине, — Була б не пустила; Якби знала — не ходила б пізно за водою. Не стояла б до півночі Змилим під вербою; Якби знала... 7. Нашо батько, мати, високі палати, Коли нема серця з серцем розмовлять? 8. Вибачайте, люди добрі, що козацьку славу Так навмання розказую, Без книжної справи (З *тв. Т. Шевченка*). 9. Я щастя не маю і в мріях не бачу, Бо інші мрії у серці ношу; Коли я часами журюся і плачу, — Я щастя у долі тоді не прошу. 10. Якщо прийде журба, то не думай її рознести у веселощах бучних... 11. Хотіла б я вийти у чистее поле, Припасти лицем до сирій землі І так заридати, Щоб зорі почули, Щоб люди вжахнулись на сльози мої. 12. І хоч з тобою розстанусь, та в думці моїй застається Наче жива твоя постать і кожнеє слово з речей. 13. Не поет, хто покидає Боронить народну справу, Щоб своїм словам блискучим Золотую дать оправу. 14. Моя порада ось яка: рубаймо в горі шаблі, Щоб нам стояти твердо і щоб дістатися на гору! 15. Хто зна, чи посланець до них дістався І хто тоді про них подасть їм звістку? (З *те. Лесі Українки*).

Вправа 539. Перепишіть речення, вставляючи, де треба, замість крапок розділові знаки, обгрунтуйте їх. Визначте тип складнопідрядного речення.

1. Не поет.. У кого думки Не літають вільно в світі, А заплутались навіки В золотії тонкі сіті... 2. Я честь віддам титану Прометею.. Що не творив своїх людей рабами.. Що просвіщав не словом, а вогнем, боровся не в покорі, а завзято... 3. Люблю старого. Таж якби не він., давно б уже не стало цього дуба.. Що стільки бачив наших рад, і танців, І лісових великих таємниць. 4. Калина так хизується красою., що байдуже їй до всього на світі. 5. От ліпше хмизу пошукай по лісі та розпали вогонь, — хоть обсушуся., бо., як його таким іти додому? 6. А я з калини цвіту наламаю. Вона не спить., бо соловейко будить. 7. Спитай березу., чи кається вона за тії ночі., коли весняний вітер розплітав їй довгу косу? 8. А тільки ти жебрацькі шати скинути не хочеш., бо ти забула., що ніяка туга краси перемагати не повинна (З *тв. Лесі Українки*). 9. Ходи по тій землі., де Каменяр ходив.. І пий із тих джерел., які його поїли.. І знай: він не чекав., що прийде диво з див Для слабодухих, кволих, м'якотілих (*Забаш.*). 10. Ще цвіло жилаве ведмеже вущко..

хоч кілька жовтих округлих квіток, прибитих нічними приморозками, лежало біля кореня., ще синіла одинока квітка розпарованих братів., ще зеленіли оповиті мшистим синім оксамитом молоді пагінці., одначе осінь уже владно господарювала у лісах, і оголені кущі шипшини червоніли продовгувастими коралами (Стельм.).

Вправа 540. Утворіть складнопідрядні речення, визначте тип кожного з них; поставте розділові знаки, обґрунтуйте їх.

1. Не забуду я рідної школи...
2. ...той мур зламає.
3. Перша голова завжди та...
4. Люблю...
5. З дороги видно було...
6. Був саме час...
7. Опівдні... з садиби вийшло два мисливці.
8. Раптом звідти... полинула пісня.
9. І лине спів туди...
10. Розкажи...
11. Сіли спочивати лише тоді...
12. А жита шелестіли тихо...
13. Він знову пішов у гай...
14. Дужий гуркіт не міг бути громом...
15. ...так що ніяк туди не можна було дістатися.
16. ...хоч була рання весна.

Вправа 541. До поданого дієслова додайте підрядні частини, поставте розділові знаки, визначте тип складнопідрядних речень.

	хто (що, кого, чого, кому)...
	де...
	коли (відколи, доки)...
	як...
	чому (через що)...
Довідайся,	куди (звідки)...
	з ким...
	до кого...
	для чого...
	яким (котрим)...
	який (яка, яке)...
	скільки...
	чи...

Вправа 542. Прості речення перебудуйте на складнопідрядні, поставте розділові знаки; простежте, чи не змінився зміст речень.

1. Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, убраного в чудові старі садки (*Н.-Лев.*). 2. В імлістій долині, осяяній срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці (*Коцюб.*). 3. Віти, притрушені снігом, зливались над головами в сіру оксамитну шаль (*Стельм.*). 4. Не знайшовши броду, не лізь прожогом у воду (*Я. те.*). 5. Як можна відшукати якесь невеличке болото, заховане в тайгових хащах, лише один раз побувши біля нього? (*Донч.*) 6. З-за Росі тяглися ряди гір, вкритих густим лісом (*Н.-Лев.*). 7. Праворуч піднімалася висока гребля, відділена від левади вербами і ровом (*Стельм.*).

Вправа 543. Перепишіть речення. Замість крапок поставте, де треба, кому. Визначте, у яких реченнях кома стоїть перед підрядною частиною.

1. Дружба — безмежна., як море (*Рул.*). 2. Я лечу., ніби над цілою планетою земною, прекрасною нашою матір'ю (*Довж.*). 3. Містечкова площа шуміла., наче морський прибій (*Довж.*). 4. Під вербами вода була., наче зеленаста (*Коцюб.*). 5. Кажуть., начебто араби перші вміли робити дзигарі (*Коцюб.*). 6. Все., начебто зроблено вже (*Гол.*). 7. В садах кохалися, росли.. Неначе лілії., дівчата (*Шевч.*). 8. Серед солдатів чутка розійшлась.. Немов по радіо учора відкілясь Передали, що кінчилась війна (*Піде.*) 9. Село., неначе погоріло... (*Шевч.*) 10. Денис, немов і справді побачив свого брата... (*Гонч.*) 11. Чорні хмари., ніби великі хвилі., насуваються одна на другу (*Коцюб.*). 12. Внучка в юпку одяглась У Катрину і., ніби йшла До діда в гості (*Шевч.*) 13. Здається., мовби мчу я у санках по сніговім шляху (*Л. Укр.*) 14. Розлилась Рось рукавами й рукавцями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каменя на камінь, то вигинаючи воду., наче шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій, легкій., як пух, піні (*Н.-Лев.*) 15. Промайнуло дрібне рибальське селище — сіре., як земля (*Смол.*) 16. Чогось я., ніби ліпше розумію., як ти мені читаєш, — сказала мати (*Н.-Лев.*) 17. А коли ж до праці привчатися., як не замолоду? (*Гонч.*)

Вправа 544. Перекладіть речення українською мовою. Зіставте сполучники підрядності в українській та російській мовах; знайдіть специфічні сполучники для української мови, поясніть розділові знаки.

1. Нескошенные луга так душисты, что с непривычки туманится и тяжелеет голова (*К. Паустовский*). 2. Самым дорогим кажется то, во что твой труд вложен (*Прислів'я*). 3. Расскажите, кто вы и что с вами случилось. 4. По мере того как поднималось солнце, день теплел и веселел (*Б. Полевой*). 5. По мере того как мы отходили от водораздела, долина суживалась все более и более и, наконец, превратилась в глубокое ущелье (*В. Арсеньев*). 6. На одном из выступов у самой воды горел костер, пламя которого с такой же четкостью уходило в глубину озера, с какой поднималось к небу (*О. Грин*). 7. Нам нужны высокоразвитые люди, которые не пренебрегают всем тем, что гармонически обогащает человека, и всегда стремятся знать больше того, что уже постигли (*С. Коненков*). 8. Литературный язык, которым мы пользуемся, — это подлинно драгоценнейшее наследие, полученное нами от предшествующих поколений, драгоценнейшее... (*Л. Щерба*).

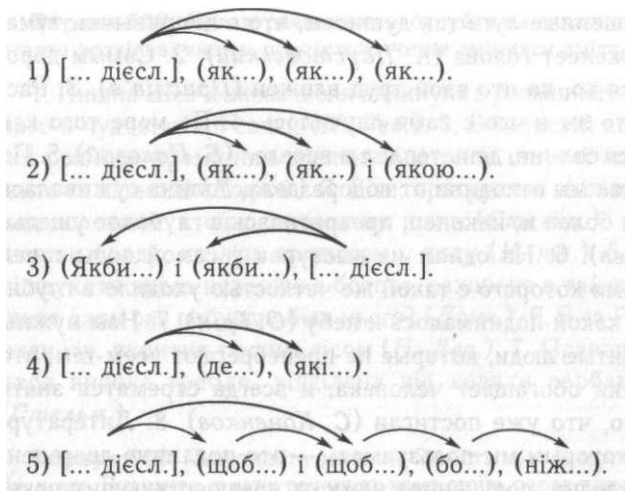
Підсумкові вправи і завдання

Вправа 545. Дайте відповіді на запитання.

1. Які речення називаються складнопідрядними?
2. За допомогою яких сполучників і сполучних слів з'єднуються частини у складнопідрядному реченні?
3. Які є види складнопідрядних речень?
4. Як називаються речення, в яких поєднується кілька підрядних частин?
5. Які розділові знаки ставляться між частинами складнопідрядного речення?
6. Коли ставиться кома?
7. Коли кома не ставиться?
8. Коли ставиться крапка з комою?
9. Коли ставиться тире?

Вправа 546. I. Користуючись схемами, поданими у шкільному підручнику з української мови, подайте графічні схеми речень: **Коли я повертався назад, то вітру вже не було і світив на небі молодий місяць і Він знав, що дома його давно чекають і що буде все так, як домовилися.** Поясніть, чому між частинами, з'єднаними сполучником і, не ставиться кома.

II. Побудуйте або доберіть з творів художньої літератури речення за поданими схемами; обґрунтуйте розділові знаки.



III. Вкажіть можливі варіанти пунктуації у таких реченнях:

1. А друзі кажуть ... нащо він тобі, Цей куш-дикун?
2. Біліє дім, де садівник живе, І перед ним знайомі чорнобривці.
3. Була метелиця і тиша залягла.
4. Хто знав його ... ніколи не забуде Очей його людської теплоти.
5. Він [Янка Купала] рицар був високої мети, Він ворог був лукавства і облуди (3 тв. М. Рильського).

Вправа 547. Використовуючи різні види складнопідрядних речень, напишіть твір на одну із запропонованих тем: 1) «Не гріє сонце на чужині...»; 2) «Ну що б, здавалося, слова...»; 3) «Садок вишневий коло хати...»; 4) «Зацвіла в долині червона калина...» (Т. Шевченко).

§ 79. Безсполучникові складні речення

Безсполучниковим називається складне речення, частини якого об'єднані в смислове ціле інтонаційно, співвідношенням видо-часових форм дієслів-присудків і порядком розміщення частин. Основною ознакою безсполучникових складних речень є відсутність сполучників і сполучних слів.

Зі смислового погляду безсполучникові складні речення становлять єдність. Наприклад, у реченні *Сонце заходить, гори чорніють, Пташечка тихне, поле німіс...* (Шевч.) змальовано загальну картину вечора. Засобом зв'язку частин є інтонація, яка характеризує кожну з них як інтонаційно ціле висловлювання. Інтонація у безсполучникових складних реченнях

може бути різною. Наприклад: *Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Між ярами над ставами Верби зеленіють* (Шевч.) — перелічувальна; *Літо дбає — зима поїдає* (Н. тв.) — протиставлення; *Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морі* (Л. Укр.) — попередження (у першій частині) і приєднання, додаткового повідомлення (у другій частині); *У товаристві лад — усяк тому радіє* (Гліб.) — умовно-наслідкова та ін.

Розділові знаки у безсполучникових складних реченнях

Між частинами складного безсполучникового речення ставляться такі розділові знаки: кома, крапка з комою, двокрапка і тире.

1. Кома ставиться між частинами складного безсполучникового речення, які виражають одночасність, сумісність дій чи їх наслідковість і тісно пов'язані між собою за змістом: *Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть, Плугатарі з плугами йдуть, Співають ідучи дівчата...* (Шевч.).

2. Якщо частини безсполучникового складного речення виражають певну смислову самостійність, то між ними ставиться крапка з комою: *Поклала мати коло хати Маленьких діточок своїх; Сама заснула коло їх* (Шевч.); *Зорі сяють; серед неба Горить білолиций; Верба слуха соловейка, Дивиться в криницю...* (Шевч.).

3. Двокрапка у безсполучникових складних реченнях ставиться:

а) якщо наступна частина речення розкриває зміст попередньої: *Я розгубилася, не можу зрозуміти: Тобі потрібна мати чи сестриця...* (Забаш.); *Дивлюся я: біла хмара криє сіре небо* (Шевч.); *Ранок такий-то тихий та ясний придався: ні вітрець не віє, ні хмарка не збіжиться* (М. Вовч.);

б) якщо наступна частина речення розкриває причину того, про що йдеться в першій: *Уже пахло морем: ось-ось воно мало з'явитися із-за обрію* (Гонч.); *Не вчи плавати шуку: шука знає цю науку* (Н. тв.).

4. Тире у безсполучникових складних реченнях ставиться:

а) якщо зміст частин безсполучникового речення зіставляється або протиставляється: *Мала робота — велика срамота* (Н. тв.); *Здобудеш освіту — побачиш більше світу* (Н. тв.);

б) якщо в першій частині безсполучникового речення вказується час дії, про яку йдеться в другій: *Треті півні проспівають — я вернусь до хати* (Н. тв.);

в) якщо перша частина безсполучникового речення виражає умову, за якої відбувається дія другої частини: *Зима без снігу — літо без хліба* (Н. тв.);

г) якщо друга частина безсполучникового речення містить наслідок або висновок з того, про що йдеться в попередній частині: *Защebetав соловейко — пішла луна гасм...* (Шевч.);

д) якщо друга частина безсполучникового речення містить порівняння з тим, про що йшлося в першій: *Говорить — шовком вишиває* (Н. тв.).

Вправа 548. Поясніть розділові знаки у поданих реченнях.

1. Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі, промінь морями залле золотий річку, і верби, і кручі... 2. Веселі діти йдуть до школи — їх голосів дзвенить приборій... 3. Далеке, хмура поле, дощі, дощі кругом. 4. Сіється, сіється сніг Скрізь на безмежжі доріг, Вітер заводить в гаю Пісню журливу свою. 5. Не тріпоче листя, не шепочуть трави, Тче між віт узори світла й тіней гра. 6. Дихання осені уже на квіти впало, у зелені дерев сумує де-не-де уже пожовклий лист... 7. Тишина, ні руху... Небо землю слуха, Падають десь глухо Яблука в саду. 8. Липа вітів не хитає, — місяць зачепивсь за них. 9. Не воли йдуть поважно ланами — од машин далина загула. 10. Вже соковита не шумить трава, — вона лягла зів'ялою під ноги. 11. Хай осінь навкруги — в її прощальнім шумі привітної весни я чую голоси. 12. Хай осінь в очі загляда мої, — я на собі несучу прекрасну (3 тв. В. Сосюри). 13. Мені ж усе здається: за горою стоїть моя тринадцята весна {Мал.}. 14. І досі сниться: під горою, між вербами та над водою біленька хаточка (Шевч.). 15. Йдемо вулицею: іще з другого кінця побачили: в хаті світиться (М. Вовч.). 16. Старий Горицвіт має багато щасливішу вдачу: думав про землю — розмовляв з землею, бачив зорі — говорив із ними, ходив біля вуликів — знаходилось слово і для бджіл (Стельм.). 17. За все, за все призначена ціна: За радість треба заплатити мукою, За зустрічі ми платимо розлукою, Нікого ця розплата не мина (Криж.). 18. Брянського Кармазин знав добре: обидва вони були ветеранами полку (Гонч.).

Вправа 549. Перепишіть речення. Замість крапок поставте розділові знаки, обгрунтуйте їх.

1. Цвіте конвалія в гаю.. Фіалка — біля гаю. 2. Сонцем пахнуть сосни в тишині зеленій.. Ледь колише вітер віти запашні. 3. Хай лине осінь в даях посмутнілих.. Весною нам всміхається блакить... 4. Я на світанні чув., горобчики весну Уже вітали срібно на балконі... (З *тв. В. Сосюри*). 5. Згадалось., раз під Києвом ішли ми з полювання доріжкою у лісі... (*Рул.*). 6. Що хочете кажіть, шановні друзі, А я уперто на своїм стою, Як присягу підношу голос я.. Шипшини й пісні не віддам нікому! (*Рул.*). 7. Висохне водиченька., виросте травиченька., розцвіте садок.. Ми тоді весняночку, люблю паняночку, приберем в вінок (*Гліб.*). 8. Солов'я збентежив трепет яблуневих віт. Як же йому вищебетать на деревах цвіт?.. Тьохнув раз., поколихнулись у саду гілки, Вдруге тьохнув., залушали там і там бруньки (*Вург.*). 9. Знаю., з попелу сходять квіти. Вірю., з каменю б'є джерело (*Мал.*). 10. Зоре моя вечірняя, зійди над горою.. Поговорим тихесенько в неволі з тобою. 11. Попрошалося ясне сонце з чорною землею.. Виступає круглий місяць з сестрою зорею.. Виступають із-за хмари.. Хмари звеселіли... 12. Ми не лукавили з тобою.. Ми просто йшли., у нас нема Зерна неправди за собою. 13. І сниться сон мені., дивлюсь.. В садочку, квітами повита, На пригорі собі стоїть, Неначе дівчина, хатина.. 14. Шелестить пожовкле листя по діброві.. Гуляють хмари., сонце спить.. Ніде не чуť людської мови (З *те. Т. Шевченка*).

Вправа 550. З простих речень утворіть безсполучникові. Поставте розділові знаки, обгрунтуйте їх.

1. Далеко на сході стало червоніти небо. Сонце сходило. 2. Ми навмисне направляли на глибоке. Там було чисте плесо. 3. З Дніпра тягло прісною прохолодою. Від плавнів молодого пахло весною. Зорі стікали з небесної височини тонким голубуватим світлом. 4. Не сам же я плачу. Плачуть карі очі. 5. Густою синню наливається небо. Вище підіймається місяць. По землі ходять тіні. 6. Я вже говорив з ним. Не хоче й слухати.

Вправа 551. Перебудуйте складносурядні і складнопідрядні речення у безсполучникові. Поставте розділові знаки, обгрунтуйте їх. Зверніть увагу на те, чи повністю зберігається зміст речень.

1. Дощ пройшов — і Київ зеленіє (*Рил.*). 2. Ідуть полки, і світлий марш гримить, І зве бійців до дальнього походу (*Баж.*).
3. Навкруги мене колоситься пшениця і мак червоніє (*М. Вовч.*).
4. Літак злетів з катапульти, і в першу мить колеса його майже черкнулися об асфальт (*Соб.*). 5. Біля ставу тремтить поріділе золото верб, а між ними дівочими стрічками ворухиться про-синь, і по ній снується легеньке осіннє павутиння (*Стельм.*).
6. Бачу, як ти виходиш з своєї гірської оселі й дивишся вниз (*Гонч.*). 7. Йдемо до машини, і тільки тепер я помічаю, що небо вже зовсім чисте, хмар немає, і сонце, піднявшись ген-ген, починає припікати (*Гонч.*). 8. Ні, любий, я тобі не дорікаю, а тільки сумтно, що не можеш ти своїм життям до себе дорівнятись (*Л. Укр.*). 9. Треба боротися з безконфліктністю та банальним лакуванням життя, але не треба боятись показу гармонійних благородних почуттів, бо в них — краса людини (*Гонч.*).

Вправа 552. Складіть або доберіть речення за поданими схемами; обґрунтуйте пунктограми.

- 0 [], [], [], [] (перелік, послідовність).
- 2) N — [] (протиставлення).
- 3) [час] - [] .
- 4) [умова] — [] .
- 5) [] — [наслідок].
- 6) [] : [доповнення, пояснення].
- 7) [] : [причина].

Вправа 553. Перекладіть українською мовою. Обґрунтуйте пунктуацію.

1. Небо, чистое и звездное всю ночь, затиною, вода слегка курилась, в какой-то тусклой белесости наступало утро (*Ю. На-гібін*). 2. Кругом было тихо и безлюдно; не было слышно даже всплесков прибоя (*В. Арсеньев*). 3. В тихом саду замолчал соловей; падают капли во мраке с ветвей; пахнет черемухой (*В. Арсеньев*). 4. У собак есть рыцарское правило: собаку ле-жачую или на привязи не трогают (*О. Купрін*). 5. Стволы бе-рез уже белели во мраке: приближался скудный и холодный рассвет (*К. Паустовський*). 6. Смотри: ожила трава под дож-дем и старое дерево помолодело (*О. Сурков*). 7. Уже не было в лесу покоя и тишины: дыхание бури колынуло воздух, и сдержанно зарокотали вершины, и сухим смешком побегал по листьям ветер (*В. Арсеньев*). 8. Красоту только тронь небреж-ной рукой — она исчезнет навеки (*К. Паустовський*). 9. Солнце дымное встает — будет день горячий (*О. Твардовський*).

Підсумкові вправи і завдання

Вправа 554. Дайте відповіді на запитання.

1. Які складні речення називаються безсполучниковими?
2. Як поєднуються частини складного безсполучникового речення?
3. Які розділові знаки ставляться між частинами безсполучникового складного речення?
4. Коли ставиться кома?
5. Коли ставиться крапка з комою?
6. Коли ставиться тире?
7. Коли ставиться двокрапка?

Вправа 555. За шкільним підручником прочитайте матеріал і сформулюйте завдання для вправи про безсполучникові складні речення для учнів 9 класу.

Вправа 556. Спираючись на знання зі «Вступу до мовознавства», складіть тези доповіді на одну з тем (за вибором): 1) «Синоніми»; 2) «Фразеологія»; 3) «Походження письма»; 4) «Значення мови в житті суспільства». Поставте правильно розділові знаки; обґрунтуйте їх.

Вправа 557. 1. Подумайте, які варіанти розділових знаків можливі у наведених нижче безсполучникових складних реченнях. Обґрунтуйте ваш варіант.

1. Складемо іспити., поїдемо в експедицію. 2. Мати неспокійна., немовля плаче.

2. У реченні *Ледве чутно шумлять осокири погойдуючи довгими косами вклоняються комусь верби ніби про щось мрійли сто-ять дуби величезні і незалежні клени розкрили свої зелені парашути* поставте розділові знаки. Обґрунтуйте їх. Чи можливі варіанти у постановці розділових знаків? Чому?

3. Прочитайте речення і поясніть різні варіанти пунктуації.

1. Пройшли дощі, усе зазеленіло. 2. Пройшли дощі — усе зазеленіло.

Чи зміниться пунктуація у цих реченнях, якщо поміняти місцями їх частини?

4. Прочитайте речення, поясніть розділові знаки. Зверніть увагу на інтонацію.

1. В полях вечірніх гречка зацвіла, Прибралась в роси, в аква-рельні тони... (Мал.). 2. Помалу імла рідшає, яснішає; східний край неба обливається широким усміхом світання; світова зірка блідне й тремтить, догоряючи (Коцюб.).

Вправа 558. Пояснювальний диктант-переклад.

1. Рожь гнулась и качалась на нивах, лес, синевший впереди, побледнел, расплылся и исчез, по полям шумно стремились к нам навстречу колеблющиеся столбы ливня, соединяющего небо с землею (В. Короленко). 2. Травостой выдался небывалый, никогда еще, по уверению стариков, здесь не видели ни такого клевера, ни такой люцерны, ни столь густого и сочного разнотравья (Ю. Нагибин). 3. Занималась заря; от воды поднимался густой туман, было холодно и сыро (В. Арсеньев). 4. Ночные тени в лесу исчезли, по всей земле разлился серовато-сизый свет утра (В. Арсеньев). 5. Не хочешь ехать — оставайся (А. Чехов). 6. Я напрягал зрение — по-прежнему ничего, кроме льдов и белого снега, не видел (Л. Соколов-Микитов). 7. Погода стояла совсем неблагоприятная: по временам шел мелкий осенний дождь и постоянно дул страшный ветер (В. Арсеньев). 8. Деревья словно плакали: с ветвей их на землю все время падали крупные капли; даже стволы были мокрые (В. Арсеньев). 9. Нужно было немедленно перебраться на противоположный берег; вот-вот поднимется солнце, и река снова задурит (Г. Федосеев).

Вправа 559. Зробіть аналіз складних речень за поданою схемою.

Схема

1. Записати речення.
2. Довести, що воно складне.
3. Визначити його тип за способами зв'язку і відношеннями між частинами.
4. Пояснити пунктуацію.
5. Подати схему складного речення.

Зразок аналізу

Усний

Письмовий

1. *Стояла тиха, ласкава година (1), коли вже віястий липень поскладав сіно в копиці і думав собі про те (2), що з неділі треба складати в поликільки жито (3)* (Стельм.).
2. Речення складне, бо в ньому є три граматичні основи.
3. Складнопідрядне з кількома підрядними. Між першою (1) і другою (2) частинами відношення означальні; між другою (2) і третьою (3) — з'ясувальні. Частини складного речення з'єднані сполучниками підрядності.
2. Складне: три грамат. основи.
3. Складнопідр. з кількома підр. Віднош.: (1) — (2) — означ.; (2) — (3) — з'ясув. Част. скл. реч. з'єднані спол. підрядності.

4. Між частинами складнопідрядного речення ставиться кома.
4. Між частинами складнопідр. реч. — кома.
5. Схема:

[... імен.], (коли ...), (шо...).

1. На низенькому плісковатому острівці, що заріс подекуди густими лозами, обріс навкруги високим очеретом та осокою, обіззавсь другий соловейко, а за ним піднялось з верб, з кушів, з лісу, з лугів шебетання та галас (*Н.-Лев.*). 2. Дівчинку здибав колись маленьку Там, де землю Дніпром розколото: Вибирала з води у жменьку Сине золото... (*Плуж.*). 3. Погортайте сторінки сивих віків, і вам відкриється багато поетичних таємниць, і ви почуєте голоси творців, імена яких так розгубила історія, що вже навряд чи знайдемо багатьох сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує й сьогодні на нашій землі (*Стельм.*).

Вправа 560. Поставте в тексті розділові знаки, обґрунтуйте їх.

На полянах поміж дубами викосили траву свіжіша ще лезуть у покосах а давнішу згорнули в копички. Повітря насичене тривким запахом цей запах згодом переслідуватиме тебе й зимою нагадуючи про літо й перед очима поставатимуть широкі галяви посеред річкових рукавів та рукавців а на них дуби стоять. Кожен немов стереже свою галяву кожен немов неприступна фортеця й там де траву вже викошено де вона полягла в покосах чи в копиці складена то галяви там світліші прилякли й на них дуби які ще недавно ввійшли в свою зелену силу здаються грізніші й похмуріші а на темних ділянках з невикосеною травною дуби спокійніші не такі відверто рішучі.

В яких роздумах проводять вони решту свого життя?

Що їм відчувається про що міркується підхмарним велетням оцим дідуганам незборимим лицарям невмирущого лісового духу? Які мудрі судилося долею виколисати їм і зберегти щоб передати наступним поколінням щоб і вони їх зберегли та й передали їх далі у майбутнє в те майбутнє ліси якого ще не посаджені й не шумлять яке ще навіть у жолудях не повито? Старі дуби мовчать не відкривають своїх таємниць про них можна здогадуватися лише по тому як дуби супляться як твердо й рішуче темніє їхнє листя (*Є. Гуцало*).

А захід палає.

Де, на якій планеті будуть ще оці грандіозні фрески неба?

Де ще чаруватимуть людину оці могутні заходи степові? Щоразу розбуджують уяву хлопців ці палаючі простори заходу, коли сонце, сідаючи, вже купається в багряних туманах або сухо догоряє край степу кострищем, а вся височінь неба грає переливами найтонших барв і в усій природі є щось елегійне, прощальне, очищаюче душу... Стоять вони, двоє друзів, на землі, що колись була дном Сарматського моря, а потім, через мільйони років, зазеленіла тропічними хащами і водились тут різні теплолюбні тварини, нащадки яких живуть тепер тільки десь на далеких від них континентах; а тут шугають в небі реактивні літаки з швидкістю блискавок, і ефір переповнений голосами та піснями людськими, а над морською затокою, що далеко врізається в степ, над покинутим крейсером сходить вечірня зірка. Для них обох то вже не просто зірка, то — осяяна сонцем далека планета. Скільки у них розмов про ту планету, суперечок та догадок: вона то покрита для них суцільним океаном, то жарка безводна пустеля, то нема там життя, тільки бушують вічно грози страшеної сили, то вже існують там і живі організми, подібні до тих, що були ось тут, на землі, в часи палеозойської ери. Вечорова голуба красуня, що найперше зіходить на їхньому обрії і освітлює степ, вона ніби єднає їхні помисли, і вабить невідомістю, і пробуджує в душі солодку жагу мандрів, відкрить... (О. Гончар).

* * *

*

Листя злетіло з дерев. Недавно воно полум'яніло, кружляло, а зараз дерева голі. Листя полум'яніло й вночі, коли цього не було видно. І кружляло уночі, не тільки вдень, але це також було сховане від очей. Можна тільки уявляти, як воно поночі горить і обсіпається. Знаю, що в яру його можна буде назгрібати немало, аби розвести вогнище. Там стоїть три липи. Три випадкові липи, і нічого більше не росте, навіть тернові куші. А кругом — поле. Я сподіваюсь, що зможу нагребти сухого, палкого листя, хоча мені ще йти до нього далеко-далеко, але водночас і боюся, щоб його вже не розікрав вітер.

Під ногами задзвеніла льодяна кірка, що взялася на калюжі серед шляху. Спершу вона лускалася лунко, потім крихко ламалася. І коли я далі ступив по кірці, то вона ще тріснула, тонко дзенькнувши, а за крижаною милозвучністю уже зашуміло глухіше, притишено. Шлях весь був білий від інею, твердий, схоплений холодом; у березі не паслася худоба, слався сірий сум, на ставку повільно пливли три качки, одна за одною, ніби прив'язані, не порушуючи м'яко-однотонної лінії руху.

Я йшов тихо, не поспішаючи, ще не відчував хвилювання, хоча знав, що десь скоро воно забринить у мені, тільки я не зможу визначити оту мить, коли воно стане зароджуватись — може, воно вже зараз непомітно кублиться у мені, — я йшов тихо, дивився по боках, ніби намагаючись назавжди ввібрати в себе це дикувате, насторожене очікування (Є. Гуцало).

§ 80. Пряма і непряма мова

У процесі спілкування часто виникає потреба передати чийсь мову. При цьому в одних випадках важливо передати не лише зміст, а й саму форму чужої мови, а в інших — тільки зміст. Відповідно до цього виробилися дві основні форми передачі чужої мови: пряма передача чужої мови (пряма мова) і непряма передача чужої мови (непряма мова).

Прямою мовою називається чиясь мова, передана точно, з повним збереженням змісту, форми та інтонації висловлювання. Наприклад: *Хто ж забуде край свій рідний, Так про того і пиши: « Той такий, як старець, бідний, І нема в його душі»* (Чупр.); *Вона, мати, сказала їм: «Не вгадаєш, хто між вами й старший»* (Гонч.); *«А де ж батько, мати?» — запитав Дмитро, торкаючись рукою дитячої голівки* (Стельм.); *А весна гомоніла: «Послухай мене!»* (Л. Укр.).

Речення з прямою мовою являють собою безсполучникову структуру, яка складається з двох частин — авторських слів і прямої мови. Словами автора найчастіше бувають дієслова на позначення мовлення, мислення: *подумати, міркувати, мислити, говорити, казати, розповідати, радити, висловитись), промовити, вимовити, зауважити, заявити, додати, попросити, нагадати, повідомити, передати* та ін. Крім

них, словами автора можуть бути дієслова, що означають дії та почуття, які супроводжують процеси мовлення й мислення: *усміхнутися, засміятися, прищуритися, підморгнути, образитися, зрадіти, розсердитися* тощо.

Щодо прямої мови авторські слова можуть стояти у препозиції: *Шепче хвиля: «Бідні квіти! Ви не знаєте і досі, Що давно люблю я вас...»* (Олесь); постпозиції: *«Вона теж училась зі мною на фізматі», — в задумі продовжував Брянський...* (Гонч.); інтерпозиції: *«От рицарі, от фантасти! — сміється в темряві Сагайда. — Фантазуймо, так тепліше!»* (Гонч.).

Чужа мова, передана тільки з дотриманням змісту висловлюваної думки без збереження форми та інтонації, називається непрямою мовою. Наприклад:

Пряма мова

Непряма мова

У народі кажуть: «Учитися завжди в пору».

У народі кажуть, що вчитися завжди в пору.

Конструкції з непрямою мовою — це складнопідрядні речення з підрядними з'ясувально-об'єктними. Вони не відтворюють точно прямої мови, а лише передають її зміст.

Іноді виникає потреба в заміні прямої мови на непряму, тому необхідно зважати на деякі правила такої заміни.

1. Якщо прямою мовою є розповідне речення, то вона передається з'ясувальною підрядною частиною зі сполучником *що* у складнопідрядному реченні:

«Оцінювати чисть життя — це, мабуть, найпростіше», — сказала Лукія... (Гонч.).

Лукія сказала, що оцінювати чисть життя — це, мабуть, найпростіше.

2. Якщо пряма мова є спонукальним реченням, то вона разом зі словами автора замінюється складнопідрядним реченням із з'ясувальною частиною, приєднаною сполучником *щоб*, або простим реченням:

«Татку, поведи мене вище, на перевал», — не раз уже просила Натела (Гонч.).

Натела не раз уже просила батька, щоб повів її вище, на перевал. Або: Натела не раз уже просила батька повести її вище, на перевал.

3. Якщо пряма мова являє собою питальне речення, то питальні слова *хто, де, куди* тощо, а також питальна частка *чи* стають сполучними засобами у складнопідрядному реченні:

«Чому не починають мітингу?» — запитав хтось (Бойч.).
Хтось запитав, чому не починають мітингу.
«Ти звідки?» — запитав Черниш Козакова,
Черниш запитав Козакова, звідки той.

4. При заміні прямої мови на непряму вставні слова, вигуки, підсилювальні частки випускаються; звертання або випускаються, або стають членами речення:

«/ все ж ваші літаки кра- Тоня до брата, мовби сивіші», — каже Тоня до брата, мовби втішаючи його, що їхні літа- та, мовби втішаючи його ки красивіші.
(Гонч.).

«Не холодно, Блаженко?» — Старший лейтенант питається старший лейте- тасться, чи Блаженкові не нант (Гонч.). холодно.

Діалог. Цитата

Дослівно відтворена розмова двох або кількох осіб називається діалогом. Чужа мова, що передається у формі діалогу, не завжди супроводжується словами автора. Наприклад:

— Ну, а в отакі ночі ви літаєте?
— Звичайно. Тихо, місячно, ніч саме для польотів.
— / над морем ти літав уночі? В зоряну тиху ніч?
— Літав.
— Гарне?
— Нам не подобається.
— Чому?
— Тому, якраз, що зоряне: над тобою небо й зірки, і під тобою таке ж небо й зірки. Не знаєш, які зірки справжні... Просто в фантастиці якійсь зоряній летиш... (Гонч.).

Цитата — це дослівний уривок із якогось тексту чи дослівно наведені чийсь слова. Цитати можуть супроводжуватися словами автора або наводитися без них. Наприклад: У «Сучасній українській літературній мові» за ред. І. К. Білодіда (Стилістика) сказано: «Найбільш яскраве своє виявлення фразеологізми знаходять у живому мовленні

народу як в усній, так і в писемній його формі»; «Справжнє життя... слова здійснюється тільки в мовленні» (Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Х., 1888. — Т. 1. — С. 3). Цю саму думку висловлює і В. В. Виноградов: «Слово як реальна одиниця мови виступає лише в усій різноманітності свого фразового оточення» (Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической единицы // Труды юбилейной научной сессии Ленингр. ун-та. Секция филол. наук. — 1945. — С. 45).

Цитати завжди беруться в лапки:

Один з перших рецензентів книжки М. Могилянський писав, що «загальний ліричний тон Івченка зачіпляє в душі якісь відповідні струни, звучить справжньою поезією»; «Нема в світі гуманніших професій, як фах лікаря і педагога...» — З цими словами В. О. Сухомлинського важко не погодитися; Пояснить, що мав на увазі Максим Рильський, назвавши Лесю Українку «Жанною д'Арк нашої літератури».

Розділові знаки при прямій мові

1. Пряма мова на письмі передається двома способами: в один рядок або так, щоб репліка кожної дійової особи починалася з нового рядка. У першому випадку мова кожної особи береться в лапки й відокремлюється від мови іншої особи (осіб) за допомогою тире: *Вона раз і вдруге гукнула Володимира, і він хуленько прибіг до неї, повис на воротах, чорний, мов галчєня. Як це в нього й очі не потемніли? «Чого вам, мамо!» — «Чи не пора вечеряти?» — «Я ще побуду трохи з хлопцями на човні». — «Не набрьохався за цілий день?» — «Ще ні». — «Тільки ж не барись». — «Я скоро, мамо», — скрипнув ворітьми та й бігцем до броду, до посвисту куликів, до свого товариства (Стельм.).*

У другому випадку репліка кожної особи починається з тире і пишеться з нового рядка:

— *Добрий вечір, дівчино. Ти не заблудилась у наших полях?*

— *Ні, — коротко відповіла й ще трохи подалась до колосків, прикриваючи їх косами.*

— */ звідки ж ти?*

— *Здалеку, — пильно-пильно дивиться на нього і гасить в'ями воєке місячне сяйво.*

— *І це відповідь, — насмішувато кивнув головою. —
Що ж ти робиш отут поночі?*

— *Дивлюсь на ваші землі.*

— *Це вже цікаво. І що ж ти помітила?*

— *Дуже гарні у вас ниви, а луги вже гірші: і кротовина є, і кінський щавель бує (Стельм.).*

2. Якщо слова автора стоять у препозиції, то після них ставиться двокрапка, а пряма мова береться в лапки. Перше слово прямої мови пишеться з великої літери. Знак питання, знак оклику, три крапки ставляться перед другими лапками, а крапка — після них: / з промовою до Ольги *Обертаються послі: «Ми не битися, княгине, А миритися прийшли...» (Олесь); На подвір'я неквапом в'їхав вершник, його окликнув невидимий серед підвід вартовий: «Хто йде?» (Гонч.); Народна мудрість говорить: «Посієш вчинок — пожнеш звичку, посієш звичку — пожнеш характер, посієш характер — пожнеш долю».*

3. Якщо пряма мова знаходиться у препозиції, то вона береться у лапки, після неї ставиться кома (замість крапки), а знак оклику, знак питання чи три крапки — перед лапками, після чого ставиться тире. Слова автора починаються з малої літери: *«А тепер нам пора», — сказав Семаківський (Лепк.); «Я, коли виросту, теж садівником буду!» — не зводячи очей з дядька Степана, палко промовив Юрко (Цюпа); «Хіба ж, дівчино, можна так пізно ходити?» — сказав з докором, з тугою і для чогось, як на свідка, кивнув головою на місяць (Стельм.).*

4. Якщо слова автора стоять в інтерпозиції, то лапки ставляться на початку і в кінці прямої мови. Інші розділові знаки ставляться так:

а) якщо на місці розриву прямої мови не повинно бути ніякого розділового знака або має стояти кома, крапка з комою, тире, то слова автора з обох боків виділяються комою і тире, після яких перше слово пишеться з малої літери: *«Земле моя, матінко моя, — звертається він [Хасцький] до неї, — з тобою мені найліпше!» (Гонч.); «І якщо подруга залишилась сама, — розповідав Воронцов, заплющивши очі, — то робить так: зніметься з тужливим ячанням високо-високо в небо, забиратися на страшенну височінь — ледве мріє... І потім враз, склавши крила, шугає звідти сторчма вниз...» (Гонч.).*

б) якщо на місці розриву прямої мови має бути крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після них —

крапка й тире. Друга частина прямої мови пишеться з великої літери: *«Добре підкували, від серця, — запевняв буковинець на прощання. — Хай не зітруться підкови, хай не підіб'ються ваші коні!»* (Гонч.);

в) якщо на місці розриву прямої мови має бути знак питання або знак оклику, слова автора відокремлюються з одного боку відповідним знаком і тире, а з другого — крапкою й тире. При цьому слова автора починаються з малої літери, а друга частина прямої мови — з великої: *«Єсть! — хотілося гукнути Чернишеві. — Будемо, будемо попереду!»* (Гонч.); *«На які ж ви гори сходили? — зацікавлено допитувався Воронцов сфрейтора, що з допомогою товаришів уже туго затягувався канатом. — На Казбек? На Ельбрус?»* (Гонч.);

г) якщо одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови, а друга — другої, що стоїть після слів автора, то після першої частини розділові знаки ставляться, як звичайно, а перед другою ставиться двокрапка й тире. Перше слово прямої мови пишеться з великої літери: *«Невже це він співав? — здивувалась Ясногорська і, задихаючись від хвилювання, запитала: — Ви з хазяйства Самієва?»* (Гонч.);

д) якщо пряма мова, перервана словами автора, є складним реченням, то перед другою його частиною ставиться двокрапка й тире, а пряма мова продовжується з малої літери: *«Дівчаточка мої, голубочки\ Глядіть лишень не перехваліть його, — сміється Катря дівчатам: — славні бубни за горами, а зблизька — шкуратяні»* (М. Вовч.).

Примітки: 1. Не виділяється лапками пряма мова тоді, коли немає прямої вказівки, кому вона належить: *Кажуть: краще виготовити щось нове, ніж перероблювати віджиле* (Газ.).

2. Не беруться в лапки близькі до прямої мови речення, що становлять повідомлення у періодичній пресі; слова, які вказують на джерело повідомлення, виділяються тільки комами: *Під час перебування в Києві, повідомляє газета «Вечірній Київ», гості з Фінляндії відвідали виробниче об'єднання «Електронмаш».*

5. Якщо пряма мова стоїть у середині авторських слів, то перед нею ставиться двокрапка, а після неї — кома чи тире або кома й тире:

а) кома ставиться тоді, коли цього вимагає контекст: *Казав пан: «Кожух дам», та слово його тепле* (Н. тв.);

б) тире ставиться, якщо пряма мова на кінці має знак питання, знак оклику або три крапки: *Та й дивлюсь нишком, чи не*

пізнаю його [Чайченка] де, — коли чую: «Ой мені лишень-ко!» — жахнулася Катря обік мене. Оглянулася я: «Що тобі?» — питаю (М. Вовч.).

Розділові знаки при цитатах

Речення з цитатами за своєю будовою і пунктуаційним оформленням нічим не відрізняються від речень з прямою мовою. Відмінність між ними полягає тільки у спеціальному призначенні цитат і обов'язковій точній вказівці на джерело цитованого висловлювання.

1. Цитати беруться в лапки, а інші розділові знаки ставляться, як при прямій мові: В «Історії української мови» {Фонетика) сказано: «Усі слов'янські мови засвідчують найдавніші лексичні зв'язки з іранськими й балтійськими племенами, не відображаючи набутих (не праіндоєвропейських) мовних рис із германськими. Це могло бути тільки за умови близького сусідства з іранськими і балтійськими племенами і відсутності прямих контактів із германськими» (с. 9.); «Людяність, краса, народ, Україна — це улюблені теми розмов Коцюбинського, вони завжди були з ним, як його серце, мозок і славні ласкаві очі», — писав М. Горький; «Мова має бути сучасною, так, — писав М. Рильський. — Але це ніяк не означає, що вона має втратити свій національний колорит! Ми пишаємося нашою прекрасною мовою, ми любимо її — і ми повинні дбати про неї, бо вона — знаряддя людської думки, бо вона — крила нашої пісні».

Примітка. Віршований текст, у якому зберігаються віршовані рядки і строфи, в лапки не береться. Наприклад:

*Мій давній друже! мушу я з тобою
Розстатися надовго... Жаль мені!
З тобою звикла я ділитися журбою,
Вповідувать думки веселі і сумні, —*

так починає Леся Українка свій глибоко ліричний вірш-елегію «до мого фортепіано».

2. Якщо цитата наводиться не повністю, то на місці пропуску ставляться три крапки. При цьому, якщо цитування починається не з початку речення, вона пишеться з малої літери: М. Т. Рильський пише, що Леся Українка справжніх друзів знайшла в особі Івана Франка, «...з яким інколи заходила, однак, у гострі суперечки, хоч ніколи не тратила пошани

до геніального свого старшого товариша, та в особі Ольги Кобилянської, тонкої і глибокої письменниці...».

Примітка. Якщо цитата є складовою частиною речення, то вона завжди починається з малої літери: *М. Т. Рильський писав, що «люди праці, трудящі, становлять передову світлу частину нації, їм дано нині розвивати свою культуру на всю потужність, перед ними — створення нового світу».*

3. Якщо вказівка на автора або джерело цитати йде безпосередньо за нею, то вона береться в дужки, а крапка ставиться після них: *«Разом з вірою в людину в душі Франковій живе віра в світлу будучність для нашої землі... Могутнім акордом лунає та свята віра у Франковому вірші «Каменярі» (М. Коцюбинський).*

Якщо вказівка на автора або джерело подається не безпосередньо за цитатою, а нижче, то після неї ставиться крапка.

Вправа 561. У поданих реченнях поясніть розділові знаки при прямій мові і цитатах.

1. 1. «А я шкодую, що після такої прогулянки треба повертатись додому», — говорить Наталя. 2. «Ой, як він загорів! Прямо не впізнати, — здивовано зустрічає вона. — Мамуню, мамуню! Дивись: Василь Павлович як циган став, — кричить вона в ідальню. — А ви знаєте, вам це йде, їй-богу, йде!» — оглядає вона мене. 3. «Справді? — недовірливо питає Наталя. — А знаєте що? Я дістала нову п'єсу. Ніколи не одгадаєте!». 4. «Ну, звичайно, є й такі, — підхопив цю колючку професор і, переконливо хитнувши головою, додав: — Але я мушу сказати, такі люди зовсім нецікаві нам» (З тв. М. Івченка). 5. Всі, розуміється, зразу на Гвалт? «Чому «ружжо», коли насправді «рушниця»... А як не хочеться, щоб була «рушниця», то вже «ружье», але ні в якому разі не «ружжо» (Виш.). 6. І замислився-замислився мій вірний товариш. А потім питає: «Ти молодим коли-небудь був?» — «Здається, — кажу, — був! Та й що з того?» — «Було й мені, — він каже, — колись вісімнадцять літ» (Виш.). 7. «Марусе, голубко! — кажу їй: — як ти змарніла. І чого в тебе такі очі смутні?» — «Да того, може, що нездужаю, — сказала на одвіт. — А як там Катря?» — питає (М. Вовч.). 8. «То прощайте, спасибі вам! — каже Михайло молодиці. — Прощавай, козаче, та рости», — каже до дитини (М. Вовч.).

II. Сіли в машину і тільки рушили — Заболотний раптом до Дударевича:

— Зупини.

— Що сталось?

— Та ось одна пасажирка заблукала.

Він опускав скло, щоб випустити маленьку, заблукану звідкись до машини бджолу.

Коли випустив її, Дударевич, давши хід, докірливо похитав головою:

— Ну й ну! Це ти справді такий сердобольний? Чи боявся, що вжалить?

— І те, й те. Крилатий народ. Дивним устроєм живе. Справедливість панує, гармонія. Ось чиї звичаї та етикети вивчати б нам, дипломатам.

— Ви оце пожаліли бджолу, Заболотний, — сказала Тамара, — випустили її, а вона ж загине. Навряд чи вона звідси на пасіку втрапить.

— Втрапить. Знайде своїх.

— Яким чином?

— А вусики-антени? Уявіть собі, на кожній антені п'ятсот тисяч чутливих пор, і кожна пора має нервові закінчення... То це не фантастика? (О. Гончар).

III. 1. Микола Ільницький у вступній статті до книги «Розсіпані перли» зазначає, що «Молода Муза» не була організацією, яка веде облік своїх членів чи має розроблений статус і програму. Це був радше клуб літераторів, до якого тяжіло чимало молоді, яка працювала в різних галузях мистецтва...».

2. «У «Зачарованій Десні», — пише Б. Буряк, — переплелись ліризм і гумор, епічність і пісенність. В ній особливо виявились витоки Довженкової поетики, що виросла з фольклору. Епізод колядування тут, мабуть, — один з найхарактерніших».

3. Відзначаючи глибокий науковий зміст висловлювання В. В. Виноградова про те, що «література більше, ніж явище словесного мистецтва. Вона — величезне суспільне явище, що належить до естетичної сфери нашого життя, нашого пізнання, нашої діяльності», наголосімо, що й стилістична ширина об'ємніша, ніж учення про мовні стилі й експресивні засоби мови... (Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук, думка, 1973. — С. 22).

Вправа 562. Складіть або випишіть з художніх творів десять речень з прямою мовою і словами автора в препозиції, постпозиції та

інтерпозиції. Для слів автора використайте такі дієслова (на вибір): *сказати, відповісти, запитати, подумати, заперечити, запропонувати, заявити, доповісти; зазначити, зауважити, додати, пояснити, вигукнути, звернутися, скаржитися, запросити, підтвердити, міркувати.*

Поясніть розділові знаки при прямій мові.

Вправа 563. Перепишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки; обґрунтуйте їх.

1. Я думала Весна для всіх настала, дарунки всім несе вона ясна (*Л. Укр.*). 2. Походжає дівчина по лузі, до сестри словами промовляє Сестро, сестро, ти зелена рото, ти, зозуле в гаї, на калині (*Рил.*). 3. Прощай, Павлусю! Вір в людей і мати, добра од природи, заплакала (*Тич.*). 4. І дівчина сказала Гляньте, гарно як! Немов облита снігом кожна гілка. І друга. Справді, весело, дівчата, Хоч трохи й пізно, а лягла зима (*Рил.*). 5. Вставай, вставай, дитино виважує мати зі сну Вже вікна посивіли, вже прокидається сонце (*Стельм.*). 6. А в тебе коси піросли. Що мої байдухе махнула рукою, але враз посміхнулася От у нашої тітки Василюки коси! Аж виспівують на плечах і прямо золотом стікають, хоч підставляй жмені під них (*Стельм.*). 7. Катре, чи ти вже мене зовсім забула Чи не пізнаєш Рум'янці одразу збігли з її обличчя; обернула на мене вже безпричасні очі свої і одказала мені Я тебе пам'ятаю (*М. Вовч.*). 8. Приходьте ж до нас у п'ятницю! Та приходьте раніше й принесіть ту книжку, про котру ви мені недавно згадували просила Ольга Радюка (*Н.-Лев.*).

Вправа 564. Запишіть діалог у рядок.

Люба засміялась:

— Михайлику, ходімо собі до веселки.

— А чого ж, це нам по дорозі, — кажу повагом, хоча добре знаю, що до веселки людина ніяк не може дійти.

— Михайлику, а куди веселка дівається взимку?

— Напевне, забирається у якусь оселю на небі і там зимує собі, як твій борсук у землі.

— Ой, тримайте мене, бо впаду, — захиталася Люба від сміху. — Ти довго думав, доки таке зморозив?

— Ні, це я не думавши.

— Воно й видно. Ой, а що тепер твоя Обмінна робить?

— Мабуть забралася в шкоду, як тільки вона уміє, — спохмурнів я.

— То мершій біжімо до неї! Капосна таки твоя Обмінна (*М. Стельмах*).

Вправа 565. Складіть діалог і запишіть його одним зі способів. Поясніть розділові знаки. Як основу для слів автора можна використати дієслова із вправи 562.

Вправа 566. Замініть, де можливо, пряму мову на непряму. Прокоментуйте заміну.

1. «В літах дитинства, можливо, закодовано щось вельми для душі необхідне», — каже згодом до мене Заболотний. 2. «Таку небайдужість до всього в людині можна тільки вітати», — каже Тамара. 3. «Як чудово загриміло!» — всміхаючись, співуче говорила Шура. 4. «Чому ви так дивитесь на мене, Шовкун?» — пристрасно допитувала Шура свого санітара, ідучи з ним приймати взвод. 5. «Може, мене питатимуть, — попередив Черниш Маковея, — то я буду у Сагайдинім окопі» (3 *те. О. Гончара*). 6. «Ї вікно оте!» — сказав Аркадій, показуючи на крайнє вікно вгорі (*Гуц.*). 7. Великий учений К. Е. Ціолковський писав: «Земля — колиска людства, але ж не можна вічно жити в колисці». 8. «Наше завдання, говорив О. Довженко, — утвердити в мистецтві образ народу, його безнастанне внутрішнє збагачення, молодість і силу, його духовну красу».

Вправа 567. Складіть речення за поданими схемами; поясніть розділові знаки.

- 1) А: «П»; А: «П?»; А: «П!»
- 2) «П», — а; «П?» — а; «П.» — а.
- 3) «П, — а — п»; «П, — а. — П»; «П?» — а. — П?»; «П! — а. — П!».
- 4) «П, — а: — П»; «П? — а: — П!».

Примітка. А, а — слова автора; /7, п — пряма мова.

Вправа 568. Коротко законспектуйте статтю, бажано з журналу «Дивослово», використовуючи різні види цитат.

Вправа 569. Доберіть з художньої літератури (прози та поезії) цитати і введіть їх у речення за допомогою словосполучень *як пише.., ...сказав, ...сказав, що.., ...закликав до.., ...висловлює..* та ін. Обґрунтуйте розділові знаки.

Вправа 570. Перекладіть текст українською мовою. Поясніть розділові знаки. Складіть схеми речень з прямою мовою, використовуючи позначки А, а; П, п.

Жара стояла над землею уже целый месяц. Взрослые говорили, что эту жару видно «невооруженным глазом».

— Как это можно увидеть жару? — спрашивала всех Таня.

Тане було п'ять років, і тому вона кожен день знала про дорослих багато нових речей. Насправді, можна було повірити дядьку Глебу, що «скільки б ти проживеш на цьому світі, хоч триста років, а всього не знаєш».

— Пойдемо вгору, я покажу жару, — сказав Глеб. — Оттуда краще видно. ... На мезонині був балкон з різьбленими ґрилами. Глеб показав Тані з балкона на луга за річкою і на дальній ліс.

— Видиш жовтий дим? Як від самовара. І весь повітря тремить. Це і є жар. Все можна помітити людським оком. І жару, і холод, що хочеш.

— А холод — коли сніг? — запитала Таня.

— Ні. Навіть літом можна помітити. Там будуть прохолодні дні, тоді я тобі покажу, як виглядає холод.

— А як?

— Небо ввечері буває зелене, як мокра трава. Холодне небо (*К. Паустовський*).

Вправа 571. 1. Прочитайте речення. Поясніть розділові знаки.

І напівжартома [співачка] додає: «Коли я чую компліменти: «Співає, як пташка», — я думаю: «Як важко живеться пташці»» (*Газ.*).

2. Прочитайте речення вголос. Визначте, чим вони відрізняються.

1. Командир наказав усім встати. 2. Командир наказав: «Усім встати!».

3. Поясніть, чому перед словами автора немає тире

1. «Що болить?» мене Питали,

Але я не признавалась, —

Я була малою горда —

Щоб не плакати, я сміялась (*Л. Українка*).

2. «Чого зажурився, мій любий козак?»

Питає дівчина вродлива (*Л. Українка*).

Вправа 572. Дайте відповіді на запитання.

1. Яка мова називається прямою?

2. Яка мова називається непрямою?

3. Які розділові знаки вживаються при прямій мові?

4. Що таке діалог?

5. Як передається діалог на письмі?

6. Як змінити пряму мову на непряму?

7. Що таке цитата?

8. Які розділові знаки вживаються при цитатах?

ПУНКТУАЦІЯ

Пунктуація — це сукупність правил про склад, функції і вживання розділових знаків. Пунктуація слугує для потреб письмового спілкування. Розділові знаки — це частина графічної системи мови, умовно прийняті позначення, які допомагають читачеві сприймати зміст написаного.

Пунктуація — явище складне. Вона спирається на граматичну структуру (граматичний принцип), інтонацію (інтонаційний) і зміст речення (смисловий). Провідним принципом української пунктуації є логіко-граматичний, або синтаксично-смисловий (внутрішній), який забезпечує синтаксичну (граматичну) і логічну (смислову) організацію висловлювання на письмі. Цей принцип виявляється в тому, що розділові знаки ставляться на межі речень або самостійних чи відокремлених частин складного і простого речень.

Інтонаційний, або ритмомелодійний (зовнішній), принцип виявляється в тому, що розділовий знак зумовлений інтонацією висловлювання (підвищення голосу — знак оклику, довша пауза — тире і т. ін.).

У сучасній пунктуаційній системі української мови розділові знаки мають закріплені за собою функції. Вони або відділяють одну частину тексту від іншої, або виділяють якісь частини всередині речення. З огляду на це розділові знаки поділяються на віддільні і видільні (відокремлювальні). До віддільних розділових знаків належать крапка, знак питання, знак оклику, крапка з комою, двокрапка, три крапки; до видільних — дужки й лапки. Кома і тире при одноразовому вживанні виступають як віддільні розділові знаки, а при парному — як видільні.

§ 81. Віддільні розділові знаки

Кома, крапка з комою, крапка членують письмовий текст на значеннєві з граматичного і смислового поглядів частини. За допомогою коми і крапки з комою членуються частини всередині одного речення (однорідні члени речення, частини складного речення); крапка свідчить про завершення думки. Ці знаки ставляться при переліку синтаксично рівнозначних частин: членів речення і частин речення (кома і крапка з комою), окремих речень (крапка): *Білі акації будуть цвісти В місячні ночі жагучі, Промінь морями залле золотий Річку, і верби,*

і кручі (Сос); Внизу Дніпро. Стою на кручі. Кругом троянди розцвіли (Сос.)- Крапка з комою відділяє синтаксично рівноправні, але не дуже тісно пов'язані за змістом частини: *Пишно займались баєрянні зорі Колись навесні, Любо лилися в пташиному хорі Пісні голосні; Грала промінням, ясним самоцвітом Порання роса, І усміхалась весняним привітом Натури краса* (Л. Укр.).

Крапки можуть стояти і між окремими словами і групами слів, які виконують функції приєднаних членів і структурно не утворюють завершеного речення: *Ще того дня пішов блукати. Змішавсь з юрбою й ходив. Сірий, чужий, невідомий. Вдовж невідомих вулиць* (Коцюб.); *Давно людина мріяла про крила. Віки. Тисячоліття* (Дмитер.); *Прекрасен світ вночі. Безформний. Безвиразний* (Плуж.).

Три крапки ставляться в кінці речення або всередині його, відділяючи члени речення один від одного. До того ж вони відіграють у реченні ще й особливу роль, пов'язану насамперед з емоційністю мовлення: а) передають незавершену думку: *Перелесник. Поглянь, як там літає павутиння, кружляє і вирує у повітрі... Отак і ми* (Л. Укр.); б) свідчать про переривчастий характер мовлення, викликаний великим емоційним напруженням: *Лу чицька* (хапаючись за серце). *Якось здавило серце... Чи страх налетів... чи просто холод, мороз?.. Маринко, накинь на мене хустку... (Пауза) Пусте!.. Зневага одна... Там ганьба...а!.. Далі, далі!* (Пауза). *Ні, Ні! Не станеться...* (Стар.); в) вживаються як знак припинення розповіді з волі автора: *Прослалась нива... Далі... Далі... До обрїю, де мріє ліс* (Дмитер.); г) як знак передачі багатозначності сказаного: *Що ж, дороги наші розійшлись. Нам ніколи юними не бути...* (Дмитер.); д) можуть передавати нескінченність переліку, підкреслюючи невичерпність передаваного змісту: *О ні! Рушай у мандри! На нові випробування, пошуки, дороги...* (Дмитер.).

Три крапки можуть також виступати складовою частиною, складного розділового знака — у поєднанні зі знаком питання або знаком оклику: *Своє поле! Яке-то ти Широке... широке!..* (Шевч.); *Сердешенький! Книжечки складає у торбину і бриль бере. Прощай, моє любе, моє серце!.. Увечері?.. За царину?.. Буду!* (Шевч.).

Іноді три крапки ставляться на початку абзаца, передаючи розрив у розповіді, перехід від однієї теми до іншої: *Не вірю я*

у смерть і небуття! Спинися мить, коли сади у цвіті!.. А може, тим і дороге життя, Що всьому є кінець на білім світі? (Дмитер.).

Три крапки можуть означати також пропуск частини тексту, наприклад у загальновідомих виразах: *В чужому оці солонинку..; Благословен той день і час...* (Рил.).

Двокрапка

Двокрапка — знак змістово важливий. Він попереджує про наступне пояснення і роз'яснення: обґрунтування, розкриття змісту, конкретизацію загального поняття, причину дії, явища. Пояснювально-роз'яснювальні відношення передаються двокрапкою у безсполучникових реченнях: *Здається, знову буде недорід: Земля без снігу, а морози добрі* (Плуж.); *Тямлю, як нині: малим ще хлопчиною В мамині пісні заслуховувався я... ч'Фр.); Ти не лякайся-бо, що свої ніженьки Вмочиш у срібну росу: Я тебе, вірная, аж до хатиньки Сам на руках однесу* (Стар.). Близька до роз'яснювальної функція двокрапки у реченнях з прямою мовою: *Подаймо ж ми руки на вічне кохання І крикнім на бенкеті згоди: «Ми цілому світу бажаєм — братання, Поради, освіти й свободи»* (Стар.).

За допомогою двокрапки конкретизується загальне значення слова: *Все бачить поет у широкім роздолі: І небо, і море, красу світову — І людям співає він пісню свою* (Л. Укр.).

Тире

Тире — знак дуже місткий за значенням, що позначає насамперед усі можливі пропуски — зв'язки при іменному присудку, членів речення у неповних реченнях, протиставного сполучника у безсполучниковому реченні: *Земля — це дім; йому ж високий дах — Уся блакить...* (Плуж.); *Квітку метелик цілує, Обрії — сонце ясне, Вітер — берізку німую* (Сос); *Літо дбає — зима поїдає* (Н. тв.).

У безсполучникових реченнях тире передає значення умови, часу, порівняння, наслідку, протиставлення і зіставлення: *Ідуть літа — це істина стара* (Дмитер.); *Ви чули — жайворонки прилетіли* (Рил.); *Тільки ж сонця дай на луки — оживе і фарба, й звук...* (Рил.).

Тире може виступати у ролі своєрідного відмежовування: сигналізувати про межу авторських слів і прямої мови, після переліку однорідних членів, коли речення ними не завершується: *«Ні, — співці загомоніли, — Не кажи такого слова, Хто нікчемну душу має, То така ж у нього й мова»* (Л. Укр.); *Усе: і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава — все це мимохить нагадає їй щасливі хвилини її життя* (Коцюб.).

Тире може передавати й емоційний бік мовлення: динамічність, різкість, швидку зміну подій: *Коли чує — хтось під'їхав На коні до його хати і спинився...* (Л. Укр.); *.../ з заходу темная хмара летить — Гримає!* (Фр.); *Дай мені руку — і в поле біжім, В степ голубий та широкий...* (Олесь).

Тире може бути і знаком «несподіванки»: *Цілий день якийсь непевний настрій, Почуття великої втрати — Дві морозом знівечені айстри Ти з садка принесла до кімнати* (Плуж.).

Знак питання і знак оклику

Знак питання і знак оклику фіксують насамперед кінець речення, а також передають питальну й окличну інтонації: *Хіба ж не треба рук моїх Для виросту садів вишневих? Хіба моїх не треба слів, Палких, немов мушкетний порох, Серед бійців і ковалів, Серед одважних і бадьорих?* (Рил.); *Краю ти мій краю, Кращого за тебе я в житті не знаю* (Сос). Здебільшого ці знаки супроводжують просте речення, рідше — складне: *Чи ж можна забути, як шуміли гаї у моїй стороні?* (Сос); *О пісне, сповнена любові, Лети у небо, все в огнях, І повертай на землю знову, Щоб розцвісти в людських серцях*.. (Сос).

Знак питання і знак оклику можуть стояти і всередині речення, між однорідними членами, якщо питальна чи оклична інтонація властива кожному окремому члену: *Коли ж ви їдете? сьогодні? завтра? через тиждень?; Не руш! не руш! не риж! не убивай!* (Л. Укр.); *Пробі! Гину! В драговину попав! Ой, смоче! тягне!* (Л. Укр.).

Знак питання і знак оклику можуть поєднуватися один з одним або з трьома крапками: *То се ти так?..* (Л. Укр.); *Ти знов своєї?!* (Л. Укр.); *Чому ж бо й ні?..* (Л. Укр.); *Куди ж ти йдеш? Невже ти йдеш з юрбою?!* (Кост.); *Ніч... а човен — як срібний птах*!.. (Плуж.); */ сонце хоче подивиться, Що будуть з праведним творить?!* (Шевч.).

§ 82. Видільні розділові знаки

Коми, дужки, тире

Одинична кома завжди ставиться між рівнозначними за синтаксичною роллю словами. Парні коми виділяють у реченні певні частини: відокремлені члени, звертання, вставні слова, словосполучення і речення, вставлені компоненти, вигуки: *На чистому повітрі до його [Радюка] долітали виразно самі слова пісень, повні високої поезії, простої й пахучої, як квітки зеленого степу* (Н.-Лев.); *Здрастуй, Соснице, горда коліско зелена! Здрастуй, хато Довженкова, стріхо з солами...* (Забаш.); *Певно, се країна світла та злотистої блакиті, Певно, тут не чули зроду, що бува негода в світі* (Л. Укр.).

Дужки є найчіткішим і найсильнішим видільним розділовим знаком. Частини речення, взяті в дужки, функціонують як додаткові повідомлення, нові відомості, вони вставляються в речення як щось самостійне. Їх самостійність виявляється не тільки в структурно-семантичному, а й в інтонаційному плані: частини речення, взяті в дужки, вимовляються в пришвидшеному темпі з пониженням тону. Дужки можуть виділяти будь-які вставні і вставлені конструкції (окремлі слова, словосполучення, прості і складні речення): *Не спалося мені. Може, тому, що за вікном таємниче про щось шепотіли осики {ах, підслухати б!}* (Гол.); *Мов хмарки вогкий слід, що в бескиді зостався {Звичайно, Лермонтов навів ці рядки}, Цей спомин у душі легесенько відклався* (Рил.); *А вчителі наші — довічне їм спасибі, і честь, і хвала — подбали, щоб і в самій семирічці нашій була навіть чимала бібліотека (яку, я на-смілюсь запевнити, перечитав, як то нині говориться, «від і до»), і всіляко заохочували нас до читання* (Лев.).

У дужки може братися знак оклику і знак питання, якщо автор хоче виразити задоволення чи захоплення чимось або кимось, виявити сумнів, здивування, іронічне ставлення: *Багато що вражає у місті, але театр (!) — це справді неповторність; Площа стала (?) у центрі міста. Чому стала? Вона й була у центрі.*

Тире як видільний знак порівняно з дужками нейтральніший, адже виділена з його допомогою частина речення не так різко контрастує з основним висловлюванням, вона лише виді-

ляється з обох боків паузами, але вимовляється таким самим тоном і в такому самому темпі, що й основна конструкція: *Яка тонка іронія сміялась В очах лукавих — карих та блакитних, — Як сонце осявало ті обличчя... (Рил.); Згадай про них, товаришів незмінних — Степовиків, поморів, шахтарів, — З незанимчастим передзвоном слів, Але в одвазі й вірності єдиних (Рил.); Чи, може, вам — «великим», мудрим людям — тепер уже не до дитячих мрій?.. (Л. Укр.)*

Лапки

Лапками виділяються насамперед цитати, «чужа мова» або окремі «чужі слова», які вводяться у розповідь: *Мені казав розумний садівник: «Коли ти пересаджуєш ялинку, Відзнач північний і південний бік І так сади: ростиме добре й гінка» (Рил.); Петро Ілліч Чайковський казав, що «Натхнення — це гостя, яка не любить бувати в лінивих».*

Якщо слова, що цитуються (найчастіше віршові), виділяються самою позицією у тексті, то вони у лапки не беруться (епіграфи, звичайне цитування віршових творів) (див. с. 385 «Розділові знаки при цитатах»).

Не виділяється лапками також чужа мова у формі діалогу, коли кожна репліка починається з нового рядка.

Лапками виділяються маловживані слова, використані в іронічному значенні: *Привезли купу студійних новин. В цеху друкування те, а в монтажному те, того «пробили», а тому довелось переznімати триста метрів, а того, здається, покладуть «на полицю»... (Гонч.); Ви стоїте й «прочісуете» зором свою територію... (Виш.).*

У лапки беруться назви літературних творів, газет, журналів, підприємств, організацій, марок машин, промислових виробів тощо: *«Гайдамаки», «Лісова пісня», «Безталанна», «Літературна Україна», «Дніпро»; автомобіль «Лада», «Волга».*

Вправа 573. Поясніть розділові знаки. Розмежуйте віддільні і видільні розділові знаки. Вкажіть, за яким принципом поставлений кожний з них.

І. Найхарактернішою, може, рисою Остапа Вишні як письменника є те, що він органічно поєднує в своїй творчості новий зміст з глибоким національним характером. Це — український письменник, передовсім український у своїх пейзажах, у

своєму лукавому й добродушному гуморі, у своїй далеко не добродушній сатирі, у своїй ласкавій і соромливо-ніжній ліриці. Саме оце поєднання видимого світові сміху з незримим світові смутком, таке притаманне народній українській поезії, свідчить, що Остап Вишня справді-таки земляк і духовний родич великого Гоголя, дотепного Котляревського, наївного і милого в тій наївності Квітки, нарешті, Тараса Шевченка, того Шевченка, який зумів так геніально переплести в своїх «Гайдамаках» палючі, вогненні картини народного повстання з одчайдушно-веселими, подекуди й солонуватими піснями кобзаря Волоха — і закінчити безсмертну свою поему мудрою післямовою, де висловлена висока мрія, що в майбутньому «житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янська земля» (*М. Рильський*).

II. Перша лекція Довженка в кіноінституті

— Чого сюди прийшли? — питаю вас. —

Які у вас є прагнення й надії,

Чи ви збагнули наш великий час,

Чи рідний вам політ високий мрії?

Чи ви ступали босі по ріллі

У ранній час, коли вона парує?

Чи рідний дух вам рідної землі,

Яка вас хлібом батьківським годує?

Чи знаєте, як пахне та земля,

Селянський борщ і чорна паляниця?

Чи вас манили, мов євшан, здаля

Отецька хата й зоряна криниця?

Чи що було у світі вам миліш,

Ніж матері порепані долоні?

Чи пасли ви у горобину ніч

Гривастих коней десь на оболоні?

Чи спали під дощем в осінню ніч,

Чи йшли босоніж прямо по грязюці?

Чи думали? Хто «ні» усе та «ні»,

То що ж йому робити у науці?

Вправа 574. Поставте у тексті розділові знаки. Обґрунтуйте, якими принципами ви при цьому керувалися.

Падає з дерев пожовкле листя
День уже в обіди догорів
Кажуть що вночі на передмістя
Осінь приблукала з хуторів
 В центрі вона буде завтра ранком
 Повагом вступаючи туди
 Що ж приходить задумлива селянко
 Я тебе побачити радий.

(Є. Плужник)

Вправа 575. Поясніть розділові знаки у реченнях. З'ясуйте, чи можливі варіанти в їх постановці. Обґрунтуйте варіативність.

1. Безсмертні всі: цей виховав дитину, Той пісню написав, хоч і єдину. А той, хто не зумів цього зробити, Коло дороги посадив ялину (*Павл.*). 2. Мене й досі хвилює, як досвіт назбирує ще темні роси, визбирує з крайнеба зорі, солодко позіхаючи, бреде посеред туманів, відчиняє двері якоїсь хати-білянки, посилає дівчину по воду, а далі прочинить оті двері, за якими ночувало сонце, і посміхнеться, вдоволений своєю роботою (*Стельм.*). 3. Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне. Вселюдське замовчиш — обчухраним зростеш. Якщо в спокою стихнеш — вся ж бо творчість грохне, У боротьбі лиш красним цвітом процвітеш (*Тич.*). 4. Одні залюблені в старі листи. Ті — в музику. А ті — в руді томища. Таке життя... А він любив мости. О, не любив — кохав. А може, й вище! (*Б. Олійн.*). 5. Що для безсмертя нарбдилось, Від зброї смертних не умре! (*Рил.*). 6. Чи вартий — де вже там пошани, А бути названим хоч би, — Хто зневажа священні рани Живої праці й боротьби? (*Рил.*). 7. Не завидуй багатому: Багатий не знає Ні приязні, ні любові — Він все те наймає (*Шевч.*).

Вправа 576. Знайдіть розділові знаки, поставлені за логіко-граматичним принципом, і авторські знаки. Обґрунтуйте їх.

Третє цвітіння

Так лагідний той час садівники зовуть,
Коли збираються у понадморську путь
Лелеки й ластівки — ці бистрі, ті лініві,

Коли сузір'я кіп золотяться на ниві,
І ллється дзвін коси серед густих отав,
І коник на гачку спадає в тихий став,
Краснопір надячи на пліть червонооку.
В цю пору нашого задумливого року
Троянди, гріючись на сонці нескупім,
Нам серце радують відродженням своїм,
І спраглий погляд наш у чистих барвах тоне.
Ще звечора були лише самі бутони, —
На тій коронці сім, там дев'ять, там лиш п'ять.
А вранці — тільки глянь! — квітки уже горять:
Червоні, палеві, і білі, й майже чорні,
І пахощі пливуть над ними неповторні.
(До речі, знаю я в Москві садівника,
«Розиста» — так їх звать, — що праця копітка
Дала йому таке, що й не сягнути далі:
Троянди вивів він із запахом конвалій!)
Отож подивися — і серце аж замре,
А надто як воно уже, на жаль, старе —>
Чи то підтопане... Держімо у секреті,
Чому ми, друже мій, цвітіння любим трете!

(М. Рильський)

Вправа 577. Вкажіть, які розділові знаки є обов'язковими, а які — ні. Поясніть, з якою метою вжито необов'язкові розділові знаки.

1. Село на нашій Україні — Неначе писанка село... (Шевч.).
2. Я прокинувся вранці —• й не повірю: Наче в сні, мов сном ідеш убрід... Білим снігом, біло-біло-біло Замітають яблуні весь світ (Кучер.).
3. Пішов глибоким снігом. Ні доріг, ні стежки — все оповила, сплутавши, зима (Стус).
4. Лиш мати вміє жити, аби світитися, немов зоря (Стус).
5. То як же так?! І хто з вас кого зрадив — Ти свій талант чи твій талант тебе? (Кост.).
6. У нього очі наче волошки в житі. А над ним з-під драного картузика волосся — білявими житніми колосками. Це — Пилипко (Гол.).
7. Він [Хаєцький] уже знає, де йому треба бути обережним, де — безстрашним стрибком плігнути вперед (Гонч.).
8. Люблю я дощ рясний, що гучно з неба ллється; Після дощу того уся земля цвіте, І ліс, покритий краплями блискучими, сміється (Рил.).
9. Ти — злиток сонця, Ти — вогонь і грім, Ти —• тихий дощик, що напоїть душу, Ти — зрілий муж, якому все під силу,

І ти — дитя, хлоп'я мале і ніжне, Ти — шлях в степу, легкий і білосніжний, І ти — важкий, буремний океан (*Забава.*) 10. Захочу я — вплету у русі коси Усі ромашки, Захочу я — і вип'ю усі роси, Що впали діамантами до ніг (*Забава.*)

Вправа 578. Обгрунтуйте наявність у реченнях трьох крапок. Поясніть усі розділові знаки.

1. Хлопцеві пригадалися осінні мряки-тумани десь біля Тиси... Довгі-предовгі ночі, багністі темні поля... Хриплі команди, що глухо тонуть у сивому мороці... Там навіть звук власного голосу, обважнілий, наче відсирілий, падав за кілька кроків від тебе... А зараз як лунко та дзвінко навкруги! Що то — весна... Здається Маковееві, коли б він оце заспівав, то почули б його аж на самім Дніпрі... (*Гонч.*) 2. Пливе перон за сизими шибками. Туман... Шлагбаум... Тиша... Переїзд... 3. Струшується сад, як парасолька. Мокрі ниви, і порожній шлях... 4. Фанерні журавлі не полетять у вирій. Хіба що оживуть... але коли, коли?... 5. В маєтку гетьмана Івана Сулими, В сучасному селі, що зветься Сулимівка, До кінських грив припадені грудьми, Промчали хлопці — загула бруківка — І тільки гриви... курява... і свист... Лунких копит оддаленілий цокіт... І ми... і степ... і жовтий падолист... І цих дворів передвечірній клопіт... (*З тв. Л. Костенко.*) 6. Нові надії, щастя і любов, Нові і ще не вичерпані сили... Там, де колись я з дівчиною йшов, Вже дерева навіки одшуміли... (*Сос.*) 7. Знов конвалії пахнуть в гаю, Білі й ніжні, як вітер у полі... Аромат їх, солодкий до болю, Так нагадає юність мою... (*Сос.*) 8. М е л а н к а. Вже сил нема... Але вже, мабуть, близько. О, тільки б сили стало донести... О, тільки б тут не впасти на дорозі, Як падала на тій слизькій горі... Не чую ніг... Лице горить од вітру, Тремтять коліна... руки всі в крові І змерзли... і не держать ліхтаря... О Боже ж мій, знов хвища налетіла, Згасає вогник... гасне вогник мій... І захисту... і захисту немає... (*Коч.*)

Вправа 579. Напишіть диктант із самоперевіркою.

Досвітні огні

Ніч темна людей всіх потомлених скрила

Під чорні широкії крила.

Погасли вечірні огні;

Усі спочивають у сні.

Всіх владарка ніч покорила.

Хто спить, хто не спить, — покорись темній силі.
Щасливий, хто сни має милі!
Від мене сон милий тіка...
Навколо темнота тяжка,
Навколо все спить, як в могилі.
Привиддя лихі мені душу гнітили,
Повстати ж не мала я сили...
Зненацька проміння ясне
Од сну пробудило мене, —
Досвітні огні засвітили!
Досвітні огні, переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі,
Ще сонячні промені сплять, —
Досвітні огні вже горять,
То світять їх люди робочі.
Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли, —
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

{Леся Українка}

Вправа 580. Напишіть диктант з граматичним завданням.

Грамаіічне завдання: дати письмове обгрунтування всіх розділових знаків у тексті. Для аналізу весь текст розділити на частини по два-три речення кожному студентові.

Полюбилась Художникові Романова пасіка: де б не блукав, а сюди заверне. Чимось зійшлися обидва. Сівши на призьбі, неквапом гомоняють про дивовижно мудрий бджолиний уклад життя, про вибагливі їхні закони та звичаї, пробують розгадати, чому іноді бджоли пускаються в танець біля вулика після польоту і що означає той їхній танок: чи то тільки знак товаришам, куди їм летіти, на якій відстані від вулика шукати поклади нектарів та квітковий пилок, чи й ще якась мова є в ньому? Загадкою для обох, бджоляра й Художника, лишається і те, як бджоли в цілковитій темряві вулика будують таку досконалу споруду — воскові засіки для меду та квіткового пилу. Ці їхні архітектурні споруди навіть математиків вражають точністю робіт, ідеальною відповідністю будови своєму призначенню.

— Генії. Незрівнянні зодчі... — тихо скаже Художник. — Звідки це в них?

— Треба буде спитати, — усміхається бджоляр.

Загомоняться, а там, дивись, уже й згасла вечірня зоря, тоне степ у синяві літньої ночі, садок стоїть заворожений, і, дивлячись на мигтіння зірок, що течуть у високості неба, ці двоє людей, розважно бесідуючи допізна, завдаватимуть собі дум про загадковості життя і про оті зоряні недосяжності, при спогляданні яких сьогодні кожен із нас майже реально відчуває нестримний політ землі серед нічних світил, невпинний той рух, що розгін йому дала сама вічність.

— Бджола загадка, зірка загадка, а людина хіба ні? Таємниця з таємниць, — роздумує Художник (*О. Гончар*).

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ ДИКТАНТІВ

Куток Круглик стоїть вище од усього Стеbleва на косогорі, котрий легко піднімається вище та вище вгору. Широкий косогор неначе луснув і запав посередині. Ввесь Круглик на косогорі до самого верху гори, вся довга западина серед Круглика — все потонуло в розкішних садках, в темні та ясні гілки, а сама середина яру неначе була закидана густими вербами.

Незважаючи на косогір, колись у тому довгому яру йшли рядком ставки. Ставки повисихали, і тепер zostались тільки левади — такі чудові, такі дивні, що на їх не можна й надивитись. Там, де колись були греблі, обсажені вербами, тепер zostалися тільки рядки старих верб, пишних, чудових, неначе одна левада була одгороджена од другої зеленою стіною, підпертою знизу товстими колонами. По обидва боки ставків колись були посаджені верби над самою водою; тепер ті старі верби стоять попід горами довгими рядками над самими левадами і замість води спускають свої віти на пухку, зелену, густу, як руно, траву. Через той довгий рядок левад стелеться маленька стежечка. Підеш серед гарячого літнього дня тією стежкою й неначе увійдеш в якісь дивні покої, дивніші й кращі од царських! (*/. Нечуй-Левицький*).

* *

*

Давня істина; сьогоднішній день — похідне вчорашнього, а завтрашній — похідне сьогоднішнього. Наша ж історія куль-

тури — це своєрідний храм, який цінний не тільки працею усіх прийдешніх поколінь, без якої той храм давно перетворився б на руїни. Коли ж я думаю про історію культури народу, то перші асоціації, які постають у мозку, — це Київ, а в ньому — Софія Київська; Київ — це те місце, звідки тягнуться і куди стягуються усі нитки нашого культурного буття, а Софія — його образ. Так сталося, що наше мистецтво, наша історія розвивалася пульсаційно: часи розквіту й часи занепаду. Зводилася будова духу, але й падала під ударами всіляких завойовників, умирала в руїнах, а потім знову відбудовувалася. Згадаємо, скільки має на собі часових «кожухів» та ж таки Софія Київська, колись найбільший храм східного слов'янства. В шістнадцятому столітті храм, як і сам Київ, був цілковитою руїною: там паслася худоба й мостили гнізда птахи. Частина будівлі розсипалася, а частина стійко трималася супроти безчестя та незгоди. Зміцнів Київ, знову став культурною віссю нашої землі, оновилася й Софія — одягла тільки нову одягу, яка відповідає смакам та уподобанням нового часу, а все, що могло встояти з часу минулого, залишилося: храм був оновлений. У час найвищого розквіту культури українського бароко було збудовано перший поверх Софійської дзвіниці, прийдіть і погляньте, яка ж це краса! Горішні яруси добудовував кожний новий будівник, ніби ставив пам'ятник своєму часу (*В. Шевчук*).

* *
*

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море: скільки зглянеш — розсіло зелений килим, аж сміється у очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо: ні пляминочки, ні хмариночки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіно-

чок, — тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи у якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя (*Панас Мирний*).

* * *

*

У склянці, тонко різаній, прозорій, наповненій аж по сам край свіжою водою, стояли вони...

Темно-червона, окружена листками, що недбало звисали, горіла пурпурою. Розцвілася розкішно, упоювалася сама собою; принадажувала до себе і ждала неспокоїно.

Зараз коло неї, мов під охороною маленьких, трохи потвердих, темно-зелених листків, тулилася блідо-рожева, що тільки наполовину розцвілася.

Вона ще перед кількома хвилями була пуп'янком, а тепер, немов від одного сильного віддиху раннього повітря, розцвілася і виглядала так, якби сама з себе стала такою пишною, коли тим часом вона все ще була пуп'янком.

Вона була повна поетичного прочуття — рожа, до котрої усміхається полудень зі своїми різнобарвними метеликами...

Крайні листки її були напоєні темно-рожевою краскою, але середуші тільки якби почервонілися від рожевого подиху. Ніжна, і запашна, і неказанно непорочна, сперлася вона на темно-червону рожу, притулилася і несвідомо допоминалася, аби її взяти в обійми.

Коло них стояла біла.

Обтулена свіжими зеленими листками, вона тонула в собі, проте чула, що живе. Ледве прочуваючи своє барвне оточення, сіяла невинністю і чистотою і пахла так чудово, що зелені листки здержали свій віддих і в нестямі пили її солодощі.

Коло сеї рожі і центифолії заховався один-однісінький матово-жовтий пуп'янок.

...Та рожа звисала геть поза край склянки.

Її великі листки з краю скрутилися, незаметно потемніли і передчасно зів'яли (*О. Кобилянська*).

* *

*

Батьківщиною слов'янської абетки, як відомо, стала одна з найстаріших європейських держав — Болгарія. Саме там, на її Балканських Родопських високогір'ях, у долинах Тракії, на берегах Струми і Маріци знайшли собі притулок і захисток мудрі вигнанці — учні Кирила і Мефодія. Вони продовжили велику освітню місію братів. Вони не дали загаснути духовному вогнищу.

Писемність — очі людини. А вони мають бути видючими і проникливими, тобто дивитись на світ, бачити його очима предків і наступних поколінь. А для цього необхідно знати витоки своєї духовності, свою історію і культуру.

Писемність — наше духовне тисячолітнє надбання. І майстри слова, поети різні і гарні, письменники-класики і сучасні творці додають до цього мистецького океану і свою частку, живу барву своєї творчості. Вони, охоронці життя, його співці, у всі часи поповнювали скарбницю людської духовності новими здобутками поезії, прози, драматургії, публіцистики.

Рукотворні духовні цінності, як і природу, ми повинні берегти, мов зіницю ока. Писемність допомагає нам творити майбутнє, пізнавати і утверджувати сучасну культуру, берегти минуле. З минулого — в майбутнє — такий життєтворний шлях нашої писемності. Вона, писемність, це передовсім творчість. А творчість завжди підмога людям і людству.

Відомий грузинський письменник Нодар Думбадзе, який так рано пішов з життя, залишив нам заповітний запис: «Ні, людина не дасть умерти книзі. Література — це розмова людини з собою, своєю сутністю. Пошезне потреба в цій розмові, шезне не книга — людство» (*М. Сингаївський*).

* *

*

Паремії — енциклопедія народного життя. У них широко відображаються взаємовідносини в родині між окремими її членами, узагальнюється народний погляд на призначення сім'ї та обов'язки в ній кожного члена.

Прислів'я про людину, її життя, вік, риси характеру творилися в умовах найрізноманітніших видів діяльності, яка знахо-

дила своє відбиття у фольклорі. Тому вислови на означення цих видів діяльності дуже багаті не тільки за семантикою, а й за структурою та словесними засобами зображення. Для ряду висловів, особливо тих, що зображують почуття людини, родинне життя, характерна наявність пісенно-ліричних образів, тропів, психологічних паралелізмів, зменшувальних мовно-пісенних форм.

Більшість прислів'їв побудована на контрастах. Як і в житті, краса протиставляється потворності, кохання — розлуці, молодість — старості, життя — смерті. В контрастні пари об'єднуються вислови з опорними словами чоловік — жінка, батько — мати, батьки — діти, свекруха — невістка та інші. Риси характеру теж мають свої протиставлення: розум — глупота, добро — зло, чесність — безчестя. Сила для відтінення ставиться поряд зі слабкістю, хоробрість, безстрашність — з боязливістю, щедрість зі скупістю тощо.

Синтаксична будова прислів'їв та приказок досить строката, проте чітко простежується закономірність їхнього творення за відповідними формулами. Паремії мають і ритмічну будову, яка організовує думку, робить вислів милозвучним. Цьому сприяють також різні типи римування. Багаті зразки рим, проте, ніколи не служать самоціллю, а завжди підпорядковуються основній думці. Часто, щоб виділити якусь частину прислів'я, свідомо переривається римування, а чимало висловів взагалі не має рим.

Глибина думки, багата образність і поетика прислів'їв завжди привертала увагу майстрів художнього слова. Словники використаних паремій у багатьох письменників налічують сотні, а то й понад тисячу одиниць (*М. Пазяк*).

* *
*

Вузька польова дорога одразу за селом пірнає в ранковий розлив туману і зникає десь у гушині соковитих трав та срібно-листоного верболозу. Можна піти стежкою, протоптаною просто через лан ще з осені, але Юрію Івановичу не хочеться тривожити солодкої задуми колосся, що сховало цю вузьеньку стежечку від людського ока...

Крізь пелену туману видно чорнявий ліс. Невмитий і нерозчесаний, він нехотя спускається з підгір'я, щоб викупатися в любисткових луках і почати своє літне довгодення. А темні

куші лозняка — низькорослі, широкоспинні, округлі — здаються худобою, що всю ніч паслася в луках, а тепер з досвіту розбрелася біля копиць на днювання. Враження таке, що в тих копицях хтось заночував: чи заповзятий рибалка, чи кволе чаплена, а чи, може, луговик, якого ніхто ніколи не бачив, але котрий завше так видзвонює, так виграє кожного літнього вечора.

Густа, обважніла від роси тиша оповила долину, довколишні краєвиди і ревно береже спокій лук. Хай там, на шляху, нетерплячі подорожні поспішають додому, безпорадно гукаючи до гордовитих шоферів, щоб підвезли. Хай у загінки виходять на жнива комбайни: роса незабаром спаде. Хай раз по раз пролітають у високості острогруді літаки, виспівуючи свої одноманітні пісні. А їй берегти спокій долини, що прокидається поволі й любить довго ніжитися: куди поспішати, коли так привільно тут молодій траві і краплистим холодним росам? (За Д. Прилюком).

* *
*

Море десь уже близько, але його їм не видно з-поміж кучугур. Зі степу було видно, а тепер синява морська зникла за сипучими барханами, за молочаями та будяками, що тільки й ростуть у цих пустинних місцях. Сліпучими скалками іскриться пісок, жовтіє молочай, величезний будяк гіллясто розкинувся на кучугурі, мов колючий кактус десь на дні мексиканської пустелі.

Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка. Надбережжя теж пустинне, безлюдне. Тоня вперше тут, серед цих кучугур. Бувала на морі не раз, але там, де воно ближче підходить до радгоспу, а не в цих барханах, куди й батькові отари нечасто, мабуть, уже забродять.

Линивий плюскіт хвиль... Суха морська трава чорніє, шестить під ногами... Навіть і Віталік трохи торопіє: ні живої душі ніде. Сліплячі, остекленілі простори. Дрімота у всьому. Ген-ген по берегу біліє самотня рибальська хатина, де ночує риболовецька бригада в сезон лову, але зараз і там нікого не видно.

Хіба ж не дивна ця їхня планета Земля, на якій є десь міста багатолюдні з університетами, хмарочосами, з підземними па-

лацами метро і спортивними аренами, де шаленіють зараз десятки тисяч болільників, і водночас є таке тихе узбережжя, де дрімає собі під козирком черепиці одна рибальська хатина, та первісно простори моря синіють, та чайка сидить, куняє коло води, біла, непорушна, мов з алебастру (*За О. Гончаром*).

* *

*

Вечірня вулиця в берегах вишневого цвіту. Вечірня вулиця наче дно річки, по якому ти йдеш, ідеш по грузькому піску, а з обох боків над тобою здибилися білі пахучі хвилі. Вони поки що застигли, вони поки що дивляться цікаво на тебе кожною своєю квіточкою, вони ніби очікують слушної миті, щоб полинути донизу, в цей неприродний вакуум, і заллати його до верхів. Накрапає теплий, справді-таки дрібен-дрібен дощик, дерева стоять чи то в парі, чи то в ріденькому туманці, який зм'якшує все, злагіднює, і маєш таке відчуття, ніби зараз ти присутній при акті першотворення, наче ти перенісся в первісні часи. Бо й тоді так само цвіло дерево. Зрештою, так воно цвіте завжди.

І якими безглуздими, якими несправжніми здаються, коли вбираєш у себе мудрість розквітлих дерев, людська жорстокість, зло, несправедливість, підлість, кровожерність. Отут, серед цвіту, здається, наче й нема всього того в світі. Отут, серед цвіту, здається, що якби людина повчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі й природі.

Ще ж наче й не одцвітати садкам завтра чи позавтра, бо яблуні лише збираються випустити цвіт на волю, а проте на землі вже біліє опалими пелюстками. Й чорна земля здається від них темнішою, відмолодженою. І хоч криницю накривають дерев'яною накривкою, а проте у витягнутому відрі води плавають змарнілі, зводянілі пелюстки, бо ж вишня стоїть над самою криницею (*Є. Гуцало*).

ВІДПОВІДІ НА ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАГАДКИ

Вправа 12. 1) Вимова; 2) ліра; 3) млин.

Вправа 15. 1) Мама; 2) мова.

Вправа 21. 1) Кукурудза; 2) чукча, чеченці.

Вправа 24. П 1) Зуби/супи; 2) лід/літ; 3) ліз/ліс; міг/міх.

Вправа 29. 1) Лан/лань; 2) сіль/сіл; 3) рис/рись.

- **Вправа 34.** 1) Захід; 2) поділ; 3) січень, березень..; 4) доля.

Вправа 145. 1) Абзац; 2) діалог; 3) диригент; 4) тунель; 5) порт'єра; 6) лібрето; 7) дієта; 8) бязь; 9) акомпанемент; 10) генетика; 11) генітив; 12) номінатив; 13) акузатив; 14) локатив; 15) контраст; 16) пеньюар; 17) периметр; 18) персонаж; 19) пікет; 20) п'єса; 21) режисер; 22) асиміляція; 23) дисиміляція; 24) сервірування; 25) синоніми; 26) стюардеса; 27) сюжет; 28) телеграма; 29) феєрія; 30) феєрверк; 31) феномен.

Вправа 163. 1) Передвоєнний — подвоєний; 2) гора, горіти, горе; 3) Гордій — гордий.

Вправа 232. 1) Сорока; 2) сто; 3) Севастополь; 4) говорити просто і про сто.

Вправа 253. 1) Я; 2) нічия; 3) ями; 4) вити; 5) того, тому, вона, мого, вони, мене, мені, тебе, себе, весь, тих, цих, тим, ним, цим; 6) Ніхто нікому нічого не скаже.

Вправа 311. 1) Повід; 2) перша і остання ноти гами; 3) серед, середна, середній, посередньо; перед, передній, попередити, передовик.

Вправа 329. 1) Або; 2) якбито, нібито, немовбито, начебто; 3) з частки; 4) *і* — *сполучник*; як, неначе — *частки*; де, що — *сполучні слова*; 5) бо, або, мовби, начебто, немовби, неначебто; щоб, хоч, мов, якби, якщо, якже; немов, проте.

Вправа 345. 1) Нібито, якбито; 2) будь ласка, будь добрий, будь студентом; 3) що то?., те, що..; сказав, що..; за що..; 4) а) То це ж ніби тільки ніж; б) Хай то ще не ніж, то що ж це? в) То аби ж тільки не це.

Вправа 355. 1) Еге? Еге! Еге... Е-ге та ін. 2) а) ой! ох!; га? гов?; еге, ага та ін.; б) тш-ш, тсс, цить, тихо, мовчіть; геть, вон, брись, марш, шезни, ану звідси тощо.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Баж.	— М. Бажан	Збан.	— Ю. Збанацький
Баш	— Я. Баш	Зер.	— М. Зеров
Бедз.	— Ю. Бедзик	Іван.	— Р. Іваничук
Бич.	— В. Бичко	Івч.	— М. Івченко
Бойч.	— О. Бойченко	Іст. Києва	— Історія Києва
Б. Олійн.	— Б. Олійник	Кан.	— В. Канівець
Борт.	— А. Бортняк	Карм.	— П. Карманський
Брат.	— Р. Братунь	К.-Кар.	— І. Карпенко-Карий
Вас.	— С. Васильченко	Кв.-Осн.	— Г. Квітка-Основ'я- ненко
В. В.	— В. Василевська	Кобил.	— О. Кобилянська
Вирг.	— І. Вирган	Козач.	— В. Козаченко
Виш.	— Остап Вишня	Козл.	— П. Козланюк
Вінгран.	— М. Вінграновський	Копил.	— О. Копиленко
Ворон.	— П. Воронько	Корн.	— О. Корнійчук
Газ.	— Газета	Корот.	— В. Коротич
Гж.	— В. Гжицький	Кост.	— Л. Костенко
Гліб.	— Л. Глібов	Котл.	— І. Котляревський
Гол.	— А. Головка	Коцюб.	— М. Коцюбинський
Гонч.	— О. Гончар	Коч.	— І. Кочерга
Горд.	— К. Гордієнко	Кочур.	— П. Кочура
Горл.	— Л. Горлач	Криж.	— С. Крижанівський
Граб.	— П. Грабовський	Кул.	— П. Куліш
Грінч.	— В. Грінчак	Куч.	— В. Кучер
Гур.	— П. Гуріненко	Кучер.	— М. Кучеренко
Гуц.	— Є. Гуцало	Ле	— І. Ле
Дашк.	— М. Дашкієв	Лев.	— О. Левада
Десн.	— О. Десняк	Лепк.	— Б. Лепкий
Дмитер.	— Л. Дмитерко	Лук.	— М. Луків
Довж.	— О. Довженко	Л. Укр.	— Леся Українка
Дон.	— Г. Донець	Луц.	— Д. Луценко
Донч.	— О. Донченко	Мак.	— А. Макаренко
Дорош.	— П. Дорошко	Мал.	— А. Малишко
Драч	— І. Драч	Малан.	— Є. Маланюк
Журн.	— Журнал	М. Вовч.	— Марко Вовчок
Заб.	— Н. Забіла	Мас.	— М. Масло
Забаш.	— Л. Забашта	Микит.	— І. Микитенко
Загреб.	— П. Загребельний		

Мирн.	— Панас Мирний	С. Олійн.	— С. Олійник
Мис.	— В. Мисик	Сос.	— В. Сосюра
Мурат.	— І. Муратов	Стар.	— М. Старицький
Мушкет.	— Ю. Мушкетик	Стельм.	— М. Стельмах
Нагн.	— М. Нагнибіда	Стус	— В. Стус
Нар.	— Нариси з історії українського мистецтва. — К.: Мистецтво, 1966	СУМ	— Словник української мови
Нех.	— І. Нехода	Сухомл.	— В. Сухомлинський
Н.-Лев.	— І. Нечуй-Левицький	Тал.	— Л. Талалай
Нов.	— О. Новицький	Тесл.	— А. Тесленко
Н. тв.	— Народна творчість	Тич.	— П. Тичина
О. Ів.	— О. Іваненко	Ткач.	— М. Ткач
Олесь	— О. Олесь	Ткач.	— В. Ткаченко
Павл.	— Д. Павличко	Тобіл.	— І. Тобілевич
Палійч.	— Б. Палійчук	Трубл.	— М. Трублаїні
Панч	— П. Панч	Тютюн.	— Григорій Тютюнник
Пачов.	— В. Пачовський	Уп.	— М. Упенник
Первом.	— Л. Первомайський	УРЕ	— Українська Радянська Енциклопедія
Підруч.	— Підручник	Ус.	— П. Усенко
Піде.	— О. Підсуха	Фр.	— І. Франко
Плуж.	— Є. Плужник	Хотк.	— Г. Хоткевич
Риб.	— Н. Рибак	Цюпа	— І. Цюпа
Рил.	— М. Рильський	Чабан.	— М. Чабанівський
Руд.	— С. Руданський	Чорн.	— С. Чорнобривець
Рус.	— В. Русанівський	Чупр.	— Г. Чупринка
Симон.	— В. Симоненко	Шевч.	— Т. Шевченко
Скляр.	— С. Скляренко	Шиян	— А. Шиян
Сміл.	— Л. Смілянський	Шог.	— Я. Щоголів
Смол.	— Ю. Смолич	Юр.	— В. Юр'єв
Соб.	— В. Собко	Юш.	— О. Ющенко
		Янов.	— Ю. Яновський

Передмова.....	3
ФОНЕТИКА	4
Звуки мови.....	5
§ 1. Голосні звуки.....	5
§ 2. Приголосні звуки.....	7
§ 3. Фонетична транскрипція.....	12
§ 4. Склад слова.....	15
§ 5. Наголос.....	1°
§ 6. Позиційні чергування голосних.....	20
§ 7. Ненаголошені [є], [и], [о].....	20
§ 8. Чергування [y] з [y] (орф. в), [i] з [Г].....	24
§ 9. Історичні чергування голосних.....	28
§ 10. Чергування [о], [e] з [i].....	30
§ 11. Чергування [e] з [о] після шиплячих та [л].....	35
§ 12. Звук [а] з етимологічного [о].....	38
§ 13. Чергування приголосних.....	39
§ 14. Зміни приголосних при словотворенні.....	41
§ 15. Позначення м'якості приголосних на письмі.....	45
§ 16. Подовження і подвоєння приголосних.....	49
§ 17. Спрощення в групах приголосних.....	51
§ 18. Вживання апострофа.....	53
§ 19. Сполучення літер <i>йо, ьо</i>	55
§ 20. Уподібнення приголосних.....	56
§ 21. Орфоепія.....	61
ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ	67
§ 22. Український алфавіт.....	67
§ 23. Принципи українського правопису.....	70
§ 24. Вживання великої літери.....	74
§ 25. Правопис складних слів.....	81
§ 26. Правопис слів іншомовного походження.....	91
§ 27. Правопис прізвищ і географічних назв.....	96
§ 28. Правила перенесення слів.....	101
СЛОВТВІР. МОРФОЛОГІЯ	109
§ 29. Морфемна будова слова.....	109
§ 30. Словотвір.....	114

Частини мови.....	118
§ 31. Іменник.....	119
§ 32. Рід іменників.....	120
§ 33. Число іменників.....	121
§ 34. Поділ іменників на відміни. Відмінювання. Особливості відмінкових закінчень.....	124
§ 35. Прикметник.....	138
§ 36. Відмінювання прикметників.....	142
§ 37. Числівник.....	147
§ 38. Зв'язок числівників з іменниками.....	148
§ 39. Відмінювання і правопис числівників.....	150
§ 40. Займенник.....	156
§ 41. Відмінювання займенників.....	161
§ 42. Дієслово.....	168
§ 43. Часи дієслова. Дієвідмінювання.....	172
§ 44. Дієприкметник.....	177
§ 45. Перехід дієприкметників у прикметники.....	181
§ 46. Дієприслівник.....	182
§ 47. Прислівник.....	185
§ 48. Правопис прислівників.....	186
§ 49. Прийменник.....	191
§ 50. Походження і морфологічний склад прийменників.....	194
§ 51. Правопис прийменників.....	197
§ 52. Сполучник.....	200
§ 53. Правопис сполучників.....	206
§ 54. Части.....	211
§ 55. Правопис часток.....	216
§ 56. Вигуки.....	223
§ 57. Правопис вигуків і звуконаслідувальних слів.....	224
СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ.....	228
§ 58. Словосполучення.....	228
§ 59. Граматичні зв'язки слів у словосполученні.....	234
§ 60. Речення як основна одиниця синтаксису. Порядок слів у реченні.....	241
§ 61. Речення за метою висловлювання.....	246
§ 62. Просте речення.....	253
§ 63. Головні члени речення.....	258
§ 64. Тире між підметом і присудком.....	262
§ 65. Зв'язок присудка з підметом.....	267
§ 66. Другорядні члени речення.....	274
§ 67. Односкладні речення.....	286
§ 68. Неповні речення.....	292
§ 69. Нечленовані речення.....	297
§ 70. Однорідні члени речення.....	300
§ 71. Розділові знаки при однорідних членах речення.....	301
§ 72. Речення з відокремленими членами.....	316
§ 73. Уточнювальні члени речення.....	329

§ 74. Пунктуація в реченнях зі словами на зразок <i>як, мов, наче</i>	335
§ 75. Слова, що стоять поза граматичним зв'язком	341
§ 76. Вставні слова, словосполучення і речення. Вставлені конструкції	346
Складне речення	354
§ 77. Складносурядні речення	355
§ 78. Складнопірядні речення	362
§ 79. Безсполучникові складні речення	370
§ 80. Пряма і непряма мова	379
Пунктуація	391
§ 81. Віддільні розділові знаки	391
§ 82. Видільні розділові знаки	395
<i>Тексти для контрольних диктантів</i>	402
<i>Відповіді на лінгвістичні загадки</i>	409
<i>Список умовних скорочень</i>	410

Навчальне видання

Козачук Ганна Олександрівна

Українська
МОВА
ПРАКТИКУМ

2-ге видання,
перероблене і доповнене

*Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено*

Оправа і титул художника *М. Б. Гутмана*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректор *Л. М. Байбородіна*
Комп'ютерна верстка *Н. П. Довлетукаєвої*

Підп. до друку 12.12.2007. Формат 84 х **108V32-**
Памір офс. № 1. Гарнітура Antiqua. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 21,84. Обл.-вид. арк. 24,00. Тираж 13 600 пр.
Вид. № 9912. Зам. № **8-9**

Видавництво «Вища школа», вул. Гоголівська, 7г, м. Київ, 01054

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
від 04.12.2000 серія ДК № 268

Надруковано з плівок, виготовлених у видавництві
«Вища школа», у ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
вул. Л. Курбаса, 4, м. Біла Церква, 09117

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
від 14.08.2001 серія ДК № 567